

Václav Grubhoffer se narodil 19. 10. 1981 v Poličce. V letech 2001–2007 vystudoval Kulturní historii na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, v roce 2013 úspěšně dokončil doktorské studium (České dějiny) tamtéž. K jeho dlouhodobým badatelským zájmům patří kulturní dějiny smrti, těla, medicíny a vzdělanosti, jakož i životní styl šlechty v období 18.–20. století, zejména dějiny Schwarzenbergů a Eggenbergů. Je autorem monografie „Pod závojem smrti. Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914“ (2013) a více než dvou desítek vědeckých studií a kapitol v knihách na výše zmíněná témata. V současné době působí jako odborný asistent Ústavu romanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, kde se zabývá zejména kulturními dějinami Itálie, italskou literaturou a česko-italskými vztahy.

Téma zdánlivé smrti, jejíž možnost děsila naše předky ještě v první půli minulého století (a některé jedince možná děsí dosud), téma, jímž se historiografie na západ od našich hranic zaobírá už delší dobu, rezonovala zatím jen slabě v prostředí české historiografie. Tuto mezeru velmi zdařile vyplňuje Václav Grubhoffer, který ve své publikaci navazuje na svůj dosavadní výzkum a publikační činnost, která se setkává s mimořádně kladným ohlasem.

Autor se v existující historiografické produkci velmi dobře orientuje, navíc má mimořádně šťastnou ruku při výběru pramenů. Díky jejich pečlivé kritice a originální interpretaci vznikla práce, která nesporně osloví jak odbornou, tak laickou veřejnost, neboť čtenáře přesvědčí, že téma zdánlivé smrti není jen tématem „vampýrské“ literatury, ale může být i tématem solidního vědeckého výzkumu.

Milena Lenderová

Zdánlivá smrt je bytostným tématem kulturní historie, protože jde spíše o konstruovanou symbolickou představu než o sérii událostí uchopitelných jako dějinná fakta. Představa pohřbení zažívá se v 18. i 19. století zjevně vynořuje, vytrácí a zase vrací, a proto i strach z tohoto pohřbení je zakotven kdesi mezi individuální psychologii a kolektivní společenskou pamětí. Je to strach před něčím, co stojí na hranici doslovného a imaginárního. Vytvořit komplexní vývojový příběh tématu zdánlivé smrti je proto možné jen se schopností interdisciplinárního pohybu, zahrnujícího celé spektrum materiálu od literárních děl či dobových záznamů přes dějiny každodennosti až po dějiny lékařství. V českém kontextu má téma zdánlivé smrti to štěstí, že si v osobě Václava Grubhoffera našlo autora, který je takového pohybu napříč různorodými disciplínami schopen.

Petr A. Bílek

ZDÁNLIVÁ SMRT

VÁCLAV
GRUBHOFFER

ZDÁNLIVÁ SMRT

Noční můra
osvícenské
Evropy

VÁCLAV
GRUBHOFFER

_Městská
_knihovna
Polička_

9 788090 683235

_ Městská
_ knihovna
Polička _

J. Fluellet, inv. Sculp.

ZDÁNLIVÁ SMRT

Noční můra
osvícenské
Evropy

VÁCLAV
GRUBHOFFER

Tato kniha vznikla s podporou Grantové agentury České republiky – projekt GA ČR 14-2114P, „Medikalizace smrti. Zdánlivá smrt a postoje lékařů ke zdánlivě mrtvým v Českých zemích (1780–1850)“.

Recenzovali:

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Doc. Mgr. Daniela Tinková, Ph.D.

Mgr. David Tomíček, Ph.D.

Zvláštní poděkování patří Dagmar a Josefu Blümlovým

© Městská knihovna Polička, 2018

© Argo, 2018

© Václav Grubhoffer, 2018

ISBN 978-80-906-8323-5 (Polička)

ISBN 978-80-257-2409-5 (Argo)

Tuto knihu věnuji
Petru Iupovi Míchalovi
a psu Darcovi

Obsah

I. Úvodem: Smrt, medicína a dějiny	9
Kulturní dějiny smrti: cesty a perspektivy	10
Lékař, smrt a zdánlivá smrt	16
II. Živí mrtví	25
Zrození zdánlivé smrti	26
Nejisté hranice	26
Extáze versus obživlé mrtvoly	34
Anatomie smrti	39
Od zrcátka k chirurgii: zdánlivá smrt existuje	44
Cadavere vivente: revenanti, vampýři, zdánlivě mrtví?	53
Strach ze zdánlivé smrti v Čechách	67
Zdánlivá smrt v druhé polovině osmnáctého století	77
Prolog: ověřovat a předcházet	77
Zdánlivá smrt v Systému	84
Mrtví v čase a prostoru	96
Krátké hřbitovní zastavení	107
Čas k pitvě	119
Prohlídka mrtvol	125
Vitae Dubiae Asylum: márnice, azyl nejistého života	135
O hrobnících a hlídačích mrtvých	165
Epilog: Zdánlivě mrtví – hrdinové fikčních světů	179
III. Oživování – zdánlivě mrtví	213
Od smrti k životu: počátky první pomoci a zrod záchranných společností	214
Zdánlivá smrt a první pomoc v Čechách a na Moravě	225
Závěrem	252
Der Scheintod. Albtraum Europas zur Zeit der Aufklärung	255
La morte apparente. L'incubo dell'Europa illuministica	259
Bibliografie	264
Zdroje vyobrazení	298
Jmenný rejstřík	305

I. Úvodem: Smrt, medicína a dějiny

Kulturní dějiny smrti: cesty a perspektivy

„Z obřadů i mýtů lze jasně vyčíst, že představy o smrti se vyskytují skoro ve všech kulturách. A jen málo z nich považuje smrt za definitivní zánik. Vědomí vlastní smrti je současně podnětem pro kulturu, aktivní tvorbu, pro touhu a snahu zanechat něco po sobě i po své smrti. V nejjednodušší podobě jsou tím, co po nás zůstává, naše děti. Pokračování rodu, rodiny. Smrt není chápána jako zánik druhu, ale jen jako konec subjektu, jedince v konkrétní podobě, při němž je však zachována jakási jednota člověka a kosmu. Je to složité? Je. Také proto jsou otázky smrti už po tisíciletí nejobtížnějšími, jakými se filozofie zabývá. Ale zde je nevyřešíme.“

Jiřina Šiklová, 2013

Pro současného evropského člověka je smrt nepohodlným, často tabuizovaným tématem. Že nepatří do běžných lidských rozhovorů, si všiml již v padesátých letech 20. století britský antropolog Geoffrey Gorer (1905–1985). V dnes klasické stati z října 1955 hovořil o „pornografii smrti“. Svůj názor na postavení smrti v kultuře 20. století formuloval na základě paralely s životním stylem člověka 19. století. Zatímco smrt považovali představitelé viktoriánské doby za přirozenou skutečnost a morální zrcadlo, tabu naopak znamenaly sexualita a okamžik narození. Ve 20. století se tabu obrátila. Hovořit o smrti se stalo čímsi morbidním, snad i perverzním.² Tento názor zpochybnil v devadesátých letech minulého století Gorerův krajan, sociolog Tony Walter. V provokativní knize o „revivalu“ smrti si povšiml nejen neustálého opakování názoru, že umírání je tabu, ale i velkého zájmu vědy, médií a představitelů některých společenských vrstev o smrti otevřeně mluvit.³

1 Jiřina ŠIKLOVÁ, *Vyhoštěná smrt*, Praha 2013, s. 13.

2 „The natural processes of corruption and decay have become disgusting, as disgusting as the natural processes of birth and copulation were a century ago; preoccupation about such processes is (or was) morbid and unhealthy, to be discouraged in all and punished in the young. Our great-grand-parents were told that babies were found under goose-berry bushes or cabbages; our children are likely to be told that those who have passed on (fie! on the gross Anglo-Saxon monosyllable) are changed into flowers, or lie at rest in lovely gardens. Thy ugly facts are relentlessly hidden; the art of the embalmers is an art of complete denial.“ Srov. Geoffrey GORER, *The Pornography of Death*, Encounter, October 1955, Issue: 49–52, zde s. 51; Týž, *Death, Grief and Mourning. A Study of Contemporary Society*, New York 1967.

3 „The announcements that death is taboo and that our society denies death continue, yet death is more and more talked of. All this sounds like a society obsessed with death, not that denies it. In some circles, not least the quality media, death and our feelings about death are no longer taboo but the new radical chic.“ Srov. Tony WALTER, *The Revival of Death*, London 1994, s. 1–2.

O téma posledních věcí člověka se zajímá rovněž česká sociologie. Socioložka Jiřina Šiklová nedávno přidala k smrti přívlastek „vyhoštěná“. Smrt je podle ní základním životním faktem, který k vlastní škodě vytěsňujeme z myšlení i řeči.⁴ Další pohled na vztah současných Čechů k umírání nabídla socioložka Olga Nešporová, která názory současníků podrobila kvantitativnímu průzkumu. Svými závěry potvrdila tezi o společenském vytěsňování otázek spjatých s koncem lidské existence. Zároveň však zaznamenala pozvolný a opatrně postupující proces detabuizace smrti.⁵ Jeho dokladem je například i nedávno vydaný, pozitivně laděný *Průvodce smrtelníka* od Ondřeje Nezbedy, který se snaží odpovědět na základní otázky spjaté s péčí o umírající a nevléčitelně nemocné. Kromě praktických rad, jež se týkají třeba domácí péče o umírající, přináší řadu osobních příběhů a rozhovorů s odborníky.⁶ Na poměrně otevřený postoj Čechů k umírání a smrti poukazuje i skutečnost, že zmíněná kniha získala prestižní literární ocenění Magnesia Litera za rok 2017.⁷

Navzdory problematickému postavení smrti v dnešní společnosti se studium posledních věcí člověka stalo svébytným badatelským směrem, který zaštituje *thanatologie*, vědecká disciplína, jež se zabývá umíráním a smrtí jako vlastním předmětem svého badatelského zájmu. Ve skutečnosti jde spíše o prostor dialogu mezi rozličnými obory, jejichž badatelským tématem jsou kolektivní reprezentace smrti ve světových kulturách. Thanatologie je tak již ze své podstaty interdisciplinární, sdružuje poznatky a metodologické přístupy z oblasti historie, filosofie, teologie, antropologie, sociologie, psychologie, ale i přírodních věd. Za prvního thanatologa je považován francouzský sociolog a etnolog Robert Hertz (1881–1915), žák Émila Durkheima (1858–1917), autor studie *Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort* (Příspěvek k jedné studii o kolektivní reprezentaci smrti) z roku 1907. Na příkladu indonéskeho kmene Dayak z Bornea vytvořil ucelený interpretační model rituálů smrti, v němž se úzce překrývají praktiky vztahující se k mrtvému tělu, duši i společenství živých.⁸ Z aktuálních příspěvků lze zmínit například odborný časopis *Studi Tanatologici* (Thanatologická/é studia/e), který vychází od roku

---

4 Jiřina ŠIKLOVÁ, *Vyhoštěná smrt*, Praha 2013.

5 Olga NEŠPOROVÁ, *O smrti a pohřbívání*, Brno 2013.

6 Ondřej NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka. Prakticky o posledních věcech člověka*, Praha 2016.

7 Konkrétně zvítězila v kategorii DILIA Litera pro objev roku. Srov. <http://www.magnesia-litera.cz/#dulezite> [přístup 6. 9. 2017].

8 Marina SOZZI, *Reinventare la morte. Introduzione alla tanatologia*, Roma – Bari 2009.

Dále k thanatologii Klaus FELDMANN, *Tod und Gesellschaft. Sozialwissenschaftliche Thanatologie im Überblick*, Wiesbaden 2010; Franz Josef BORMANN – Gian Domenico BORASIO (eds.), *Sterben. Dimensionen eines anthropologischen Grundphänomens*, Berlin 2012. V českém prostředí Helena HAŠKOVCOVÁ, *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti. Druhé, přepracované vydání*, Praha 2007.

2005 v italském Turíně. Zaměřuje se na problematiku umírání a smrti v socio-kulturní perspektivě.

Smrt dnes patří k tradičním tématům historických věd. Studium posledních věcí člověka začalo být rozvíjeno po druhé světové válce v rámci tzv. dějin kolektivních mentalit,⁹ nověji kulturních dějin, které se otevřely metodologické inspiraci společenských věd, zejména antropologii a sociologii. Francouzští historikové sdružení okolo revue *Annales: économies, sociétés, civilisations*¹⁰ povýšili smrt na jakési zrcadlo kolektivního myšlení a prožívání v různých historických obdobích. Klíčovou úlohu sehrály zejména práce Michela Vovella a Philippa Arièse (1914–1984), jež představují dodnes inspirativní texty značné autority.¹¹ Z dalších paradigmatických děl ovlivněných francouzským konceptem dějin kolektivních mentalit lze jmenovat vybraná díla Johna McMannerse,¹² Jacquese Le Goffa,¹³ Alberta Tenentiho¹⁴ či Norberta Ohlera.¹⁵ V současnosti lze dějiny smrti považovat za takřka specializovanou disciplínu kulturních dějin.¹⁶

Obliba thanatologické problematiky v soudobém evropském i domácím dějepisectví vychází patrně z mezioborové povahy bádání o posledních věcech člověka, neméně z možnosti využívat aktuální metodologické přístupy historické antropologie či kulturních dějin, k jejichž nosným přístupům patří studium proměn vnímání lidského těla, tělesnosti, zdraví a nemoci. Tento

-
- 9 Ačkoliv pojmu *mentalité* (mentalita) užíval příležitostně například Durkheim, ve Francii jej zavedl Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939) v práci *La mentalité primitive* (Primitivní mentalita) z roku 1922. Historik Marc Bloch (1886–1944), přestože dílo Lévy-Bruhla znal, označoval svou knihu *Králové divotvůrci*, která je dnes považována za průkopnickou práci na poli dějin mentalit, jako dějiny kolektivních reprezentací (*représentations collectives*), mentálních reprezentací (*représentations mentales*) či kolektivních iluzí (*illusions collectives*). Pojem dějiny kolektivních mentalit zavedl Georges Lefebvre (1874–1959), historik stojící na okraji skupiny *Annales*. Srov. Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales* (1929–1989), Praha 2004, s. 100.
- 10 Časopis vycházel pod tímto názvem v letech 1946–1994. Poté byl přejmenován na *Annales Histoire Sciences sociales*. Více tamtéž, s. 101.
- 11 Michel VOVELLE, *La Mort et l'Occident. De 1300 à nos jours*, Paris 1983; Philippe ARIÈS, *L'homme devant la mort*, Paris 1977. Česky Týž, *Dějiny smrti. Díl I. Doba ležících*, Praha 2000; Týž, *Dějiny smrti. Díl II. Zdivočelá smrt*, Praha 2000.
- 12 John McMANNERS, *Death and the Enlightenment. Changing Attitudes to Death Among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France*, Oxford – New York 1981.
- 13 Jacques LE GOFF, *La naissance du purgatoire*, Paris 1981. Česky Týž, *Zrození očistce*, Praha 2003.
- 14 Alberto TENENTI, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torino 1957.
- 15 Norbert OHLER, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München 1990. Česky Týž, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany 2001.
- 16 M. SOZZI, *Reinventare la morte*, s. 59.

moderní badatelský trend bývá označován jako *body history*, do češtiny je překládáno jako dějiny těla.¹⁷ Lidské tělo je v tomto konceptu zkoumáno v čase dlouhého trvání (*longue durée*), v co nejširší škále aspektů. Kromě zdraví a péče o ně věnují historikové pozornost například otázkám čistoty, sexuality, pěstování fyzické krásy. Stejným pohledem lze nahlížet i na tělo nemocné, umírající, mrtvé či nemrtvé. První impulz ke studiu těla a tělesnosti z pohledu historické antropologie přinesl do českého prostředí patrně německý historik a spoluvydavatel časopisu *Historische Anthropologie* (Historická antropologie) Richard van Dülmen (1937–2004).¹⁸ Teoreticky se východiskům bádání o těle věnovala Daniela Tinková.¹⁹ Dějiny těla dosáhly značných badatelských úspěchů zejména v anglosaském, německém a francouzském dějepisectví. Ze zahraničních autorů, jejichž práce byly přeloženy do češtiny, lze jmenovat Virginii Smithovou²⁰ či Alaina Corbina.²¹ Z mnoha do češtiny nepřeložených zahraničních titulů lze výběrově uvést třísvazkovou kolektivní práci francouzské historiografie *Histoire du corps* (Dějiny těla), jež vyšla v Paříži.²² Nelze opomenout ani pokusy o syntézu kulturních dějin těla.²³ V současné době se dějiny těla těší velké oblibě i v české historiografii. K badatelskému týmu, který představil teoretická a metodologická východiska takto orientovaného historického výzkumu a seznámil českou veřejnost s dosavadním bádáním orientovaným zejména na období 18. a 19. století, patří především Milena Lenderová, Daniela Tinková a Vladan Hanulík.²⁴

-
- 17 Roger COOTER, *The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal*, ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura 186/743, 2010, s. 393–405.
  - 18 Richard VAN DÜLMEN, *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Köln – Weimar – Wien 2000. Česky Týž, *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha 2002.
  - 19 Daniela TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě*, in: Martin Nodl – Daniela Tinková (eds.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 13–52.
  - 20 Virginia SMITH, *Clean: a history of personal hygiene and purity*, Oxford 2007. Česky TÁŽ, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, Praha 2011.
  - 21 Alain CORBIN, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social. 18e–19e siècles*, Paris 1982. Česky Týž, *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004.
  - 22 Georges VIGARELLO – Jean-Jacques COURTINE – Alain CORBIN a kol., *Histoire du corps. 1. De la Renaissance aux Lumières*, Paris 2005; Tíž, *Histoire du corps. 2. De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris 2005; A. CORBIN – J. COURTINE, *Histoire du corps. 3. Les mutations du regard: le XXe siècle*, Paris 2005.
  - 23 John ROBB – Oliver J. T. HARRIS (eds.), *The Body in History. Europe from the Palaeolithic to the Future*, New York 2013.
  - 24 Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ (eds.), *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013; Tíž, *Tělo mezi medicinou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.
-

Zájem o dějiny těla se projevil v minulých letech i v zaměření několika domácích mezioborových konferencí.²⁵

Při studiu umírání a smrti se historik často dotýká témat z dějin lékařství, medicíny a lékařského myšlení. S dějinami medicíny přímo souvisejí hned dvě ze tří teoretických východisek bádání o smrti, která formulovala přední autorita thanatologického studia, francouzský historik Michel Vovelle. Konkrétně jde o kategorie „diskurs o smrti“ (*discours sur la mort*) a „fyzická smrt“ (*mort subie*).²⁶ První zmíněná rovina vede k nazírání umírání a smrti prostřednictvím studia dobových kolektivních představ, jež utvářela náboženská, krásná či učenecká literatura.

Tento teoretický koncept souzní se současným metodologickým přístupem tzv. *history of ideas* (dějiny idejí), označovaných i jako *intellectual history* (intelektuální dějiny), k nimž se teoreticky vyjádřil britský historik Beverley Southgate.²⁷ Zabývájí se široce pojatou historií myšlení, jež může zahrnovat dějiny filosofie, vědy, náboženství, politických, ekonomických nebo estetických idejí. K dějinám idejí mají poměrně blízko moderně pojaté dějiny lékařského myšlení, které se etablovaly v zahraničí. Jejich přední autoritou se stal britský historik medicíny Roy Porter.²⁸ K dějinám lékařského myšlení v 18. století se vyjádřil Thomas H. Broman,²⁹ ke starším dějinám potom Jean-Noël Biraben.³⁰ V českém prostředí je třeba zdůraznit zejména práce historiků lékařství Karla Černého³¹ a Davida Tomíčka.³² Lékařskému myšlení v kontextu dějin filosofie

---

25 Čas zdravého ducha v zdravém těle v Kostelci nad Vltavou v roce 2008, *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století* v Plzni roku 2009, *Nemoc, neduh, choroba. Pacienti a zdravotní personál v dějinách*, Pardubice 2010.

26 Michel VOVELLE, *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze, unterschiedliche Interpretationen*, in: Arthur Erwin Imhof (ed.), *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*, Stuttgart 1978, s. 174–197; Týž, *Ideologies and Mentalities*, Chicago 1990.

27 Beverley SOUTHGATE, *Intelektuální historie*, *Kontexty: časopis o kultuře a společnosti*, 20, 2009, s. 47–57. Do češtiny dosud nebyla přeložena nejnovější díla zabývající se intelektuálními dějinami.

28 Roy PORTER, *The greatest benefit to mankind: a medical history of humanity from antiquity to the present*, London 1997. Česky Týž, *Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001.

29 Thomas H. BROMAN, *The Medical Sciences*, in: Roy Porter (ed.), *Eighteenth-Century Science*, Cambridge 2003, s. 463–484.

30 Jean-Noël BIRABEN, *Vývoj lékařského myšlení a chorob v Evropě do konce středověku*, *Historická demografie* 24, 2000, s. 5–47.

31 Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.

32 David TOMÍČEK, *The Concept of Good Life According to the King's Physician Johann Kopp von Raumenthal*, in: Albrecht Classen (ed.), *Gutes Leben und guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart. Ein philosophisch-ethischer Diskurs über die*

se úspěšně věnuje zejména Tomáš Nejeschleba.³³ Nelze opomenout knihu *Medicína v kontextu západního myšlení*, která se zabývá vývojem medicínského myšlení od antiky po současnost, ale i tematizací života, utrpení a smrti v současné medicíně.³⁴

Vovellův badatelský koncept „fyzické smrti“ odráží míru úmrtnosti v dějinách. Hlavně historikům novějších dějin, kteří mají k dispozici přesné statistické údaje o obyvatelstvu, se naskýtá možnost rekonstruovat obraz mortality vybrané populace v konkrétním úseku dějin. V kontextu kvantitativních metod historické demografie mohou sledovat úmrtnost ve vztahu k pohlaví, věku, sociálnímu postavení, životnímu prostředí, výskytu konkrétních chorob. Bádání o „fyzické smrti“ získalo odezvu hlavně ve francouzské historiografii. Jedním z badatelských východisek se stalo studium tzv. pramenů hromadné povahy – při stanovování parametrů úmrtnosti (*mortality*) vycházeli historikové převážně z církevních matrik.³⁵

K zodpovídání otázek týkajících se nemocného, umírajícího a mrtvého těla, proměn konceptů nemoci a smrti, nakládání s mrtvým tělem, či vztahů mezi pacienty a lékaři, otevírají příhodný prostor dějiny medicíny. Spojují totiž přístupy historiografie s tématy a poznatky z dějin vědy, techniky a vzdělanosti. Inspirativní badatelská východiska k tématu umírání a smrti v čase dlouhého trvání představila v nedávné době italská historiografie, která je tradičně velmi silná v oblasti dějin medicíny.³⁶

Jahrhunderte hinweg, Berlin 2012, s. 309–316.

33 Tomáš NEJESCHLEBA, *Jan Jessenius v kontextu renesanční filosofie*, Praha 2008.

34 Lydie FIALOVÁ – Petr KOUBA – Martin ŠPAČEK (eds.), *Medicína v kontextu západního myšlení*, Praha 2008.

35 P. BURKE, *Francouzská revoluce*, s. 68–69.

36 Tato skutečnost nepochybně úzce souvisí s významnou rolí Itálie v historickém utváření medicíny jako vědního oboru i s rozvojem lékařského studia na středověkých a raně novověkých italských univerzitách v Bologni či Padově. Více Loris PREMUDA, *Padova nella medicina europea tra rinascimento e barocco*, in: Camillo Semenzato (ed.), *Il Teatro anatomico. Storia e restauri*, Padova 1994, s. 11–34.

Lékař, smrt a zdánlivá smrt

„Rozpoznání smrti a přesné rozlišení okamžiku, kdy nastala, vždy působily problémy. V některých dobách, jako v 18. a v menší míře v 19. století, byly dokonce příčinou hlubokého společenského znepokojení.“³⁷

Adriano Favole, 2003

Podle současných antropologů byl historiky dosud zanedbáván a podceňován biologický rozměr smrti člověka. Na tuto skutečnost upozornil například autor citovaných slov, italský kulturní antropolog Adriano Favole. V kontextu historie, biomedicíny a anatomie se zabýval vzorci chování, které byly a jsou uplatňovány v různých kulturách vůči mrtvému tělu. Vycházel přitom z historiky ověřené skutečnosti, že sociální život těla pohřbem nekončí. Připomenul zároveň, že zásadní otázka, jež zajímá badatele z humanitních i přírodovědných oborů, zní: Kdy je možné definovat lidský organismus jako mrtvý?³⁸

V křesťanské společnosti raného novověku nebyla smrt chápána jako okamžitý a biologický skok z jednoho stavu do druhého, nýbrž jako přechod z pozemského utrpení do věčného života. Šlo o celoživotní proces, který vyžadoval zodpovědnou přípravu a stále přítomné *memento mori*: připrav se na své setkání se smrtí. Jedině tak bylo možné dostat dobovému ideálu tzv. „dobré smrti“. Na umírání se měl člověk připravovat četbou příruček „dobré smrti“, tzv. *ars moriendi*, jež byly vydávány od středověku. V období po tridentském koncilu, od druhé poloviny 16. století, religiózní pohledy na nemoc a smrt ještě zesilovaly. Podle Michela Vovella přibližně mezi lety 1600–1750 smrt doslova zachvátla život. Zrodila se neodbytná kolektivní představa prožívání každodenního života s myšlenkou na jeho konec.³⁹ Literární produkci *artes moriendi* ovlivňovaly v 17. a 18. století zejména spisy jezuitských autorů. K těm patrně nejvíce paradigmatickým patřily *Exercitia Spiritualia* zakladatele jezuitského řádu Ignáce z Loyoly (1491–1556) z roku 1548⁴⁰, *Aeternitatis Prodromus Sive Mortis Nuntius* od německého jezuita Jeremiáše Drexela (1581–1638) z roku 1628⁴¹ a *De*

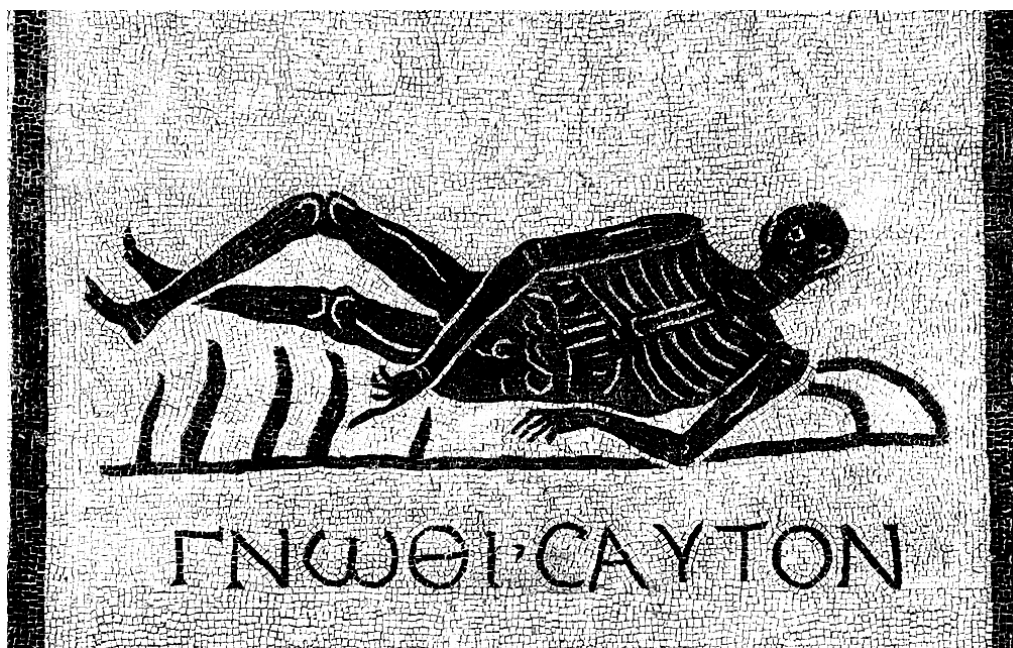
37 Adriano FAVOLE, *Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte*, Roma – Bari 2003, s. 16 (z italštiny volně přeložil VG). Rozličnými aspekty zacházení s mrtvým tělem v průběhu dějin se zabývala Christine QUIGLEY, *The Corpse. A History*, Jefferson 1996.

38 A. FAVOLE, *Resti di umanità*, s. 12; Francesco REMOTTI, *Tanato-metamòrfosi*, in: Týž (ed.), *Morte e trasformazione dei corpi. Interventi di tanatometamòrfosi*, Milano 2006, s. 1–34.

39 Michel VOVELLE, *La mort et l'occident de 1300 à nos jours. Précédé de La mort, état des lieux*, Paris: Gallimard, 2000, s. 290.

40 *Exercitia Spiritualia S. Ignatii de Loiola*, Romae 1548.

41 Hieremias DREXELIUS, *Aeternitatis Prodromus Sive Mortis Nuntius*, Monachii: Apud

Obr. 1. Výjev Memento mori. Římská mozaika v konventu svatého Jiří v Římě. Itálie. Autor neznámý.

arte bene moriendi libri duo z roku 1620 italského jezuita a kardinála Roberta Bellarmina (1542–1621).⁴²

Velký význam byl však přikládán i způsobu a okolnostem umírání. Ke smrti ve stavu Boží milosti neodmyslitelně patřila přítomnost kněze, výhradního průvodce umírajících, a přijetí svátosti posledního pomazání. Smrt tak velmi dlouho nebyla lékařskou, nýbrž náboženskou a duchovní událostí. Podle Roye Portera byl lékař vtažen do procesu umírání až v 18. století. Tehdy se poprvé začal častěji objevovat u lůžka umírajících.⁴³ Jeho nepřítomnost ve starších historických obdobích lze vysvětlit hned několika důvody. Byla dána jak nedostatečným počtem lékařů a neschopností rodin zaplatit alespoň malý honorář, tak samotnou podstatou lékařské profese a jejího dobového vnímání. K poslání a prestiži lékařského povolání, jak jej formovala řecká medicína, patřilo od času Hippokratových doporučení, aby se lékař raději vzdálil od domu, kde umírajícímu již neměl co nabídnout.⁴⁴

Přestože smrt jako téma dějin medicíny nelze pochopitelně omezovat jen na úzce vymezený úsek dějin, až 18. století přineslo do té doby nebyvalý zájem

---

Melchiorem Segen et Nicolaum Henricum, 1628.

42 Robertus BELLARMINUS, *De arte bene moriendi libri duo*, Viterbii 1620.

43 R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 271–272.

44 H. HAŠKOVCOVÁ, *Thanatologie*, s. 28.

---

medicíny a jejich protagonistů nejen o osobu umírajícího, ale ještě dříve o přesné časové určení smrti a rozpoznání jejích biologických příznaků, jinými slovy o diagnostiku smrti. Podobu lidského umírání tak nejpozději od druhé poloviny 18. století ovlivňovaly dva navzájem související faktory, proměny duchovního prožívání smrti a postupná profesionalizace lékařského oboru. Historikové novějších dějin se shodují, že teprve osvěcenské století přesunulo smrt z výhradně sakrální sféry do oblasti rozumu, z kategorií hříchu a víry do rámce statistické pravděpodobnosti. V pozdním 18. století zůstával lékař u umírajícího až do okamžiku smrti, podával utišující opium. Převzal tak nad umíráním kontrolu, která dosud náležela osobě duchovního i samotnému umírajícímu. Poslední dny a hodiny lidského života, okamžik odchodu z pozemského světa i nakládání s mrtvým tělem byly medikalizovány.⁴⁵

Bádání o smrti v 18. století tak nabízí historikovi možnost ověřovat teoretický koncept medikalizace společnosti vytvořený Michele Foucaultem v 70. letech 20. století.⁴⁶ V českém prostředí jej rozpracovala Daniela Tinková.⁴⁷ Podle Foucaulta se proces medikalizace zrodil v rámci nových forem ekonomického myšlení i demografického populačního růstu osvěcenské Evropy jako součást širšího jevu kontroly populace prostřednictvím pevnějších mocenských mechanismů: „*Ohlášeným tématem byla biopolitika. Rozuměl jsem pod tím způsob, jakým docházelo k pokusům od 18. století racionalizovat problémy kladené vládní praxi, jež jsou vlastní populacím živých lidí: zdraví, hygiena, porodnost, dlouhověkost, rasy... Je známo, jaké zvětšující se místo zaujaly tyto problémy od 19. století a o co politicky a ekonomicky šlo až doposud. (...) Polizeiwissenschaft, rozvinutá Němci v 18. století (...) se stále stavěla pod zásadu: nedává se dostatečně pozor, příliš mnoho věcí uniká, příliš mnoha oblastem chybí regulace a předpisy, řád a správa nejsou v pořádku – krátce, vládne se příliš málo. Polizeiwissenschaft je forma vládní technologie ovládané principem státní rezony. A je to zcela přirozené, že se ujímá problémů populace, jež má být co možná nejčtetnější a co nejaktivnější kvůli síle státu. Zdraví, porodnost, hygiena zde tedy zaujímají bez problému důležité místo.*“⁴⁸

---

45 K tomu více Pat JALLAND, *Death in the Victorian Family*, Oxford 1996. s. 77–97; J. McMANNERS, *Death*; T. WALTER, *The Revival*, s. 9–12; Sherwin B. NULAND, *How We Die. Reflections on Life's Final Chapter*, New York 1994.

46 Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975. Česky Týž, *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000.

47 Daniela TINKOVÁ, *Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“*. Foucaultův koncept „biomoci“ ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 115–135.

48 Michel FOUCAULT, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978–1979)*,

Současnou historiografií je medikalizace chápána jako proces, jímž se jisté oblasti života dostávaly do sféry ovládané medicínskými teoriemi i lékařskou praxí, postupný nárůst užívání profesionálních lékařských služeb i jako jeden z projevů tzv. disciplinace moderní společnosti⁴⁹ v rámci proměny koncepce vládních praktik a měnících se vztahů mezi vědeckým poznáním a státním aparátem.⁵⁰ Konkrétním nástrojem dohledu nad zdravím i smrtí člověka se v Evropě 18.

Obr. 2. Danse Macabre (Tanec smrti). Michael Wolgemut (1434–1519). Norimberk 1493. Německo.

století stala tzv. zdravotní policie – *Medizinische Polizey*.⁵¹ Šlo o koncept státní a kolektivní medicíny, jenž se začal formovat v německojazyčné oblasti na konci sedmdesátých let 18. století. Vycházel ze zájmu o biologický život lidského druhu a blaho populace. Vypracoval jej německý lékař Wolfgang Thomas Rau.⁵² Rostoucí úloha medicíny ve společnosti se projevovala nejen zvýšeným a státem řízeným dohledem nad zdravím obyvatelstva, nýbrž i v profesionalizaci zdravotnictví a lékařů, ve zvyšování jejich profesní a společenské prestiže, v šíření

Paris 2004, s. Česky Týž, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–79)*, Brno 2009, s. 273–274.

- 49 Daniela TINKOVÁ, „Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví“. *Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva českých zemí na prahu 19. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát a kol., *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 9–32.
- 50 Christelle RABIERE, *Expertise in Historical Perspectives*, in: Táž (ed.), *Fields of Expertise. A Comparative History of Expert Procedures in Paris and London. 1600 to Present*, New Castle 2007, s. 1–34, zde s. 5.
- 51 Martin DINGES, *Medizinische Policey zwischen Heilkundigen und Patienten. 1750–1830*, in: Karl Härter (ed.), *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte: Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte 129*, Frankfurt am Main 2000, s. 263–95; Patrick E. CARROLL, *Medical Police and the History of Public Health*, *Medical History* 46, 2002, s. 461–94; Caren MÖLLER, *Medizinalpolizei. Die Theorie des staatlichen Gesundheitswesens im 18. und 19. Jahrhundert. Studien zu Policey und Policeywissenschaft*, Frankfurt am Main 2005.
- 52 Wolfgang Thomas RAU, *Gedanken von dem Nutzen und der Nothwendigkeit einer medicinischen Policeyordnung in einem Staat*, Ulm 1764.

zdravotnické osvěty. Lékař se stal autoritou, která měla promlouvat do veřejných záležitostí a dohlížet na blaho populace i jednotlivce.⁵³

Jak bylo řečeno výše, pravidlům dobové zdravotní policie podléhalo i umírající tělo. Kontrolní mechanismus zdravotní policie byl tvořen řadou norem, jež se vztahovaly rovněž k zacházení s mrtvým tělem. V mnoha evropských zemích položily základ ke státům řízeným reformám pohřebnictví, které vedly například k zákazu prastarého zvyku pohřbívání v kostelích, *ad sanctos et apud ecclesiam*, a budování nových hřbitovů za městskými hradbami. V prostředí habsburské monarchie šlo o pohřební reformy Marie Terezie, které nařizovaly minimální časový interval mezi smrtí a pohřbem a povinnou lékařskou prohlídku mrtvých,⁵⁴ a radikální reformy Josefa II. z osmdesátých let 18. století zavádějící mimo jiné neblaze proslulé pohřbívání v pytlích.⁵⁵

Medikalizací smrti a dějinnými proměnami vztahu mezi lékařem, umírajícím a mrtvým se zabýval v letech 2004–2006 například interdisciplinární italsko-francouzský výzkumný projekt, který zaštitili historikové medicíny Giorgio Cosmacini a Georges Vigarello. Badatelé z oborů historie, sociologie, antropologie, ale i filosofie, psychologie a biomedicíny se zaměřili na ty aspekty studia smrti, jež se jevíly jako zásadní. Věnovali pozornost teoriím a úvahám, které na téma smrti rozvinuli lékaři v různých historických obdobích prostřednictvím traktátů, pamětí, či korespondence. Dále se zabývali například společensko-historickým vývojem postavy lékaře a pacienta a proměnami jejich vztahu mezi raným novověkem a současností. Z hlediska předkládané knihy se jako nejvíce inspirativní jeví kapitoly věnované významu patologické anatomie pro formování medicínských názorů na okamžik

---

53 Největší rozmach však medicína zažila až v pozdním 19. století s rozvojem moderně organizovaného a byrokraticky spravovaného zdravotnictví. Srov. Eva KŘÍŽOVÁ, *Proměny lékařské profese z pohledu sociologie*, Praha 2006, zejména s. 19–26. Více k profesionalizaci lékařství Olivier FAURE, *Il medico*, in: Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt (eds.), *L'uomo dell' Ottocento*, Roma – Bari 2000, s. 74–107. Pro české prostředí Petr SVOBODNÝ, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Týž – Jan Havránek (eds.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126–146; Andrea POKLUDOVÁ, *Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Krocčka*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008², s. 61–78.

54 Grazia TOMASI, *Per salvare i viventi. Le origini settecentesche del cimitero extraurbano*, Bologna 2001; Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012.

55 Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medicinischen Polizey. Fünfter Band. Von Sicherheits-Anstalten, in so weit sie das Gesundheitswesen angehen, und von Beerdigung der Todten*, Tübingen 1813; Johannes WIMMER, *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung. Fallstudien aus den habsburgischen Erbländern*, Wien – Köln – Böhlau 1991.

smrti, zdánlivé smrti a historicky a eticky podmíněným definicím smrti v různých obdobích.⁵⁶

Historickými proměnami konceptu biologické smrti člověka mezi raným novověkem a současností se podrobně zabíral i italský neurolog a historik lékařství Carlo Alberto Defanti. V knize *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna* (Živý nebo mrtvý? Dějiny smrti v moderní medicíně) se věnoval problému definování okamžiku smrti v kontextu historického vývoje medicíny. Zdůraznil přitom význam reformy anatomie z let 1550–1600, během níž se z mrtvého těla jako předmětu hrůzy stal privilegovaný objekt vědeckého studia.⁵⁷ Vytýčil rovněž další podstatná témata, jež se vztahují ke kategorii biologické smrti – vybrané medicínské objevy jako například objasnění krevního oběhu, počátky forenzní patologie spojené s osobnostmi italských anatomů Giovannim Mariou Lancisim (1654–1720)⁵⁸ a Paolem Zacchiou (1584–1659), osobním lékařem papežů Inocence X. a Alexandra VII.,⁵⁹ studování post-mortem fenoménu.⁶⁰

Zvláštní pozornost Defanti věnoval takzvané zdánlivé smrti, ve skutečnosti stavu hlubokého bezvědomí, při němž byly subjektivním pozorováním životní funkce člověka téměř neznatelné. Zdánlivá smrt se stala jedním z klíčových témat evropské medicíny kolem poloviny 18. století, jak výrazně upozornil v osmdesátých letech 20. století italský historik Claudio Milanesi.⁶¹ Souvisel s ní zrod první pomoci a rozvoj záchranných technik, ale i obsesivní strach z pohřbení zaživa, který neztrácel na aktuálnosti ani v 19. století. První záchranné společnosti, jež vznikly v 70. letech 18. století v Londýně, Paříži a Hamburku, se soustředily na záchranu tonoucích i utonulých osob.⁶² Senzační či kuriózní téma strachu z pohřbení zaživa je ve skutečnosti ideální badatelské pole. Může spojovat zájmy kulturních a literárních historiků s výzkumy historiků lékařství. Propojuje nejen obě výše zmíněné Vovelovy kategorie, „fyzickou smrt“ a „diskurs o smrti,“ nýbrž i metodologické přístupy dějin těla a intelektuálních dějin. Konečně téma návratu mrtvých, či nemrtvých do společnosti živých by mohlo tvořit v rámci dějin smrti

---

56 Giorgio COSMACINI – Georges VIGARELLO (eds.), *Il medico di fronte alla morte (secoli XVI-XXI)*, Torino 2008.

57 Carlo Alberto DEFANTI, *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna*, Milano 1999.

58 Amato BACCHINI, *La vita e le opere di Giovanni Maria Lancisi*, Roma 1920.

59 Alessandro PASTORE – Giovanni ROSSI (eds.), *Paolo Zacchia. Alle origini della medicina legale 1584–1659*, Milano 2008.

60 C. A. DEFANTI, *Vivo o morto*, s. 9–65.

61 Claudio MILANESI, *Morte apparente e morte intermedia: Medicina e mentalità nel dibattito sull'incertezza dei segni della morte (1740–1789)*, Roma 1989.

62 Ľuta ČERVENĀNSKĀ, *Prvé obdobie vývoja resuscitácie*, Bratislava 1973.

Obr. 3. Memento mori. 2. polovina 19. století. Bestattungsmuseum Wien. Autor neznámý.

i společnou základnu pro historiky a antropology.⁶³

Aktuálnost tématu proměn konceptu smrti, včetně zdánlivé smrti, popřípadě tzv. náhlé smrti, potvrzují i další nedávno vydané práce italské provenience. Historička Maria Pia Donato se zabývala náhlou smrtí na příkladu Říma 18. století v kontextu dobového lékařského myšlení i církevní praxe.⁶⁴ O syntetickou práci na téma biologické smrti v dějinách se pokusil kolektiv

autorů v monografii *Storia della definizione di morte* (Dějiny definice smrti).⁶⁵ Kniha poskytuje historický, antropologický, kulturologický i psychologický pohled na definici smrti od období starověku po současnost. Privilegovaný prostor byl dán dějinám medicíny. Takto orientované kapitoly se zabývají smrtí v lékařské kultuře středověku, raného novověku i 19. století, přičemž největší pozornost je věnována opět tématu zdánlivé smrti a první pomoci, tedy dějinám medicíny 18. a 19. století.⁶⁶

Velký zájem o problematiku zdánlivé smrti a strachu z pohřbu zaživa projevují od druhé poloviny 20. století badatelé z německojazyčných zemí, kteří ji zpravidla tematizují v rámci interdisciplinárně pojatých dějin medicíny a dějin idejí. Již v šedesátých letech 20. století se věnoval osvícenské debatě o „nedokonalé smrti“ Martin Patak, jenž sice připustil, že strach z předčasného pohřbu trval po staletí, klíčovou roli však přisoudil právě době osvícenství, kdy se podle něho tímto problémem začala intenzivně zabírat vědecká komunita.⁶⁷ Medicínskými aspekty zdánlivé smrti v 18. a 19. století se ve své lékařské disertaci zabývala Elisabeth Vogl.⁶⁸ V širší kulturně historické perspektivě

63 A. FAVOLE, *Resti di umanità*, s. 8.

64 Maria Pia DONATO, *Sudden Death. Medicine and Religion in Eighteenth-Century Rome*, Farnham 2014.

65 FRANCESCO PAOLO DE CEGLIA (ed.), *Storia della definizione di morte*, Milano 2014.

66 F. P. DE CEGLIA (ed.), *Storia della definizione*, s. 103–328.

67 Martin PATAK, *Die Angst vor dem Scheintod in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Zürich 1967.

68 Elisabeth VOGL, *Der Scheintod. Eine medizingeschichtliche Studie*, München 1986.

téma pojednali Gunther Geserick a Norbert Stefanelli,⁶⁹ Kay Blumenthal-Barby a Susanne Hahn,⁷⁰ Martina Kessel⁷¹ či Tankred Koch.⁷² Dosud nepřekonaná je patrně práce o kulturním významu „hranice mezi životem a smrtí“ kolem roku 1800 od Gerlindy Rüge z roku 2008.⁷³

Zdánlivá smrt není cizí ani české, respektive československé historiografii, přestože jí dosud byla věnována spíše okrajová pozornost v kontextu širších badatelských témat. Největší zájem o danou problematiku projevila v sedmdesátých letech 20. století bratislavská historička medicíny Ňuta Červeňanská (1913–2006), která se zabývala dějinami první pomoci v evropském kontextu. Věnovala pozornost historickému vývoji oživovacích metod, záchranným společností, první pomoci jako součásti zdravotní policie i zdravotní výchově, která měla vést k jejímu účinnému poskytování.⁷⁴ Tuto zásadní práci několikrát připomněla česká historička lékařství Ludmila Hlaváčková, která se zabývala působením lékaře Adalberta Vinzenze Zardy (1755–1811) a jeho přednáškami na téma záchrany zdánlivě mrtvých na pražské univerzitě.⁷⁵ Stručně otázku zdánlivé smrti a první pomoci v rámci obsáhlé problematiky zdravotní policie a veřejné hygieny pojednali Daniela Tinková⁷⁶ i autor této knihy.⁷⁷

-
- 69 Gunther GESERICK – Norbert STEFANELLI, *Furcht vor dem Scheintod*, in: Norbert Stefanelli (ed.), *Körper ohne Leben. Begegnung und Umgang mit Toten*, Wien – Köln – Weimar 1998, s. 124–132.
- 70 Kay BLUMENTHAL-BARBY – Susanne HAHN, *Tod, Scheintod und Wiederbelebung. Eine medizinhistorische Betrachtung*, in: Susanne Hahn (ed.), „Und der Tod wird nicht mehr sein...“. Medizin- und kulturhistorische, ethische, juristische und psychologische Aspekte der Wiederbelebung, Dresden – Darmstadt 1997, s. 33–46.
- 71 Martina KESSEL, *Die Angst vor dem Scheintod im 18. Jahrhundert. Körper und Seele zwischen Religion, Magie und Wissenschaft*, in: Claudia Wiesemann – Thomas Schlich (edd.), *Hirntod. Zur Kulturgeschichte der Todesfeststellung*, Frankfurt am Main 2001, s. 126–159.
- 72 Tankred KOCH, *Lebendig begraben. Geschichten vom Scheintod*, Wien 2002.
- 73 Gerlind RÜGE, *Scheintod. Zur kulturellen Bedeutung der Schwelle zwischen Leben und Tod um 1800*, Bielefeld 2008.
- 74 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie vývoja resuscitácie*.
- 75 Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana zdánlivě mrtvých*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (eds.), *Město a voda: Praha, město u vody*, Praha 2005, s. 433–437.
- 76 D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 172–179.
- 77 Václav GRUBHOFFER, *Medikalizace smrti na přelomu 18. a 19. století. Okamžik smrti, zdánlivá smrt a vzorce chování k mrtvým z hlediska dějin lékařství*, *Theatrum historiae* 11, 2012, s. 105–123; Týž, *Fear of Seeming Death in Eighteenth-Century Europe*, in: Albrecht Classen (ed.), *Death in the Middle Ages and Early Modern Times. The Material and Spiritual Conditions of the Culture of Death*, Berlin – Boston 2016, s. 491–517.
-

II. Živí mrtví

Zrození zdánlivé smrti

Nejisté hranice

„Est autem differentia inter ecstasim continuatam & mortem: quod per hanc anima rationalis à consortio corporis separatur; in ea verò superstes manet veluti somno profundo detenta.“⁷⁸

Ioannes Marcus Marci, 1662

Tato slova o povaze smrti napsal ve čtvrté části svého souhrnu přírodní filosofie *Philosophia vetus restituta* (Obnovená stará filosofie) z roku 1662 nejvýznamnější český lékař 17. století a polyhistor Jan Marek Marci z Kronlandu (1595–1667).⁷⁹ Rozlišoval smrt, ve které se duch odděluje od těla, a jakousi nepřetržitou extázi, při níž je duše živého člověka dočasně zadržena v hlubokém spánku, takže může být považován za mrtvého. Dnešními slovy bychom řekli, že je ve stavu těžkého bezvědomí – v kómatu. Zkušenosti s tímto stavem jsou zaznamenány již v antické a středověké lékařské literatuře. Z vlastní praxe jej znal například lékař a teolog katalánského původu Arnold z Villanovy (kol. 1240–1311).⁸⁰ Několik případů významných osobností starověkého Říma, jež ožily při vlastním pohřbu na hranici, zmínil ve své přírodovědné encyklopedii *Naturalis historiae libri XXXVII* římský válečník a filosof Plinius Starší (23–79 n. l.): „Bývalý konzul Aviola na pohřební hranici oživil, a poněvadž mu pro prudké plameny nemohl nikdo přijít na pomoc, byl upálen zaživa. Stejná věc se přihodila prý i bývalému prétoru L. Lamiovi. Rufus zase uvádí, že C. Aelia Tuberonu, zastávajícího préture, snesli z hranice.“⁸¹

Shodou okolností v témž roce, kdy Marci vydal svou *Philosophia*, publikoval zprávy o obživlých mrtvých i německý jezuita, významný přírodovědec barokní doby Caspar Schott (1608–1666).⁸² V kapitole *De iis qui diu dormierunt*,

78 Ioannes Marcus MARCI, *Philosophia vetus restituta*, Praeae 1662, s. 395.

79 K jeho osobnosti a významu pro dějiny různých vědních oborů Petr SVOBODNÝ (ed.), *Joannes Marcus Marci. A Seventeenth-Century Bohemian Polymath*, Praha 1998; Tomáš NEJESCHLEBA, *Filosofie medicíny v českých zemích od 14. po 17. století*, in: Josef Kuře – Marek Petrů a kol., *Filosofie medicíny v českých zemích*, Praha – Kroměříž 2015, s. 14–33, zde s. 29–31.

80 Arnold DE VILLANOVA, *Arnaldi de Villa Nova medici acutissimi opera nuperrime revisa*, Gabiano 1532, např. s. 159, 190.

81 Citováno podle PLINIUS STARŠÍ, *Kapitoly o přírodě*, Praha 1974, s. 95.

82 Caspar Schott vstoupil v roce 1627 do jezuitského řádu. Univerzitní studia dokončil v Palermu, kde posléze vyučoval po dvě desetiletí matematiku, filosofii a morální teologii. Od roku 1655 působil jako profesor na jezuitském gymnáziu ve Würzburgu, zastával i post dvorního matematika kurfiřta Johanna Philippa ze Schönbornu (1605–1673). Více Hans-Joachim VOLLRATH (ed.), *Wunderbar berechenbar*:

et elati revixerunt (O těch, kteří dlouho spali a vytržení znovu ožili) třetí knihy svého díla *Physica Curiosa* citoval právě pasáže z Plinia Staršího.⁸³ Kromě toho se zabýval i údajným obživnutím katalepsií trpícího teologa a filosofa Jana Dunse Scota (1266–1308), který si prý okousal ze zoufalství ruce poté, co se probudil pohřben zaživa.⁸⁴ Legenda o tragickém konci slavného františkána doznala značné popularity i v následujících dvou stoletích – jen stěží mohla chybět v jakémkoli fundovaném spise o problematice zdánlivé smrti.⁸⁵ U Schotta spadalo obživnutí mrtvých, respektive podle jeho názoru dlouho spících, jednoznačně do sféry podivuhodných, snad lze říci i kuriózních jevů. Celou třetí knihu spisu označil titulem *De mirabilibus hominum*, čemuž by v českém překladu odpovídal nejspíše název *O podivuhodných věcech lidí*.⁸⁶ Pasáže o probuzených z dlouhého spánku k životu navíc zařadil do části, v níž se věnoval vzácným lidským vadám, ctnostem a náhodám.

Obr. 4. Jan Marek Marci z Kronlandu (1595–1667). Autor: Johann Balzer (1738–1799). Mědirytina. Praha 1772.

Die Welt des Würzburger Mathematikers Kaspar Schott (1608–1666). Begleitbuch zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Würzburg, Würzburg 2007.

- 83 „*His addo sequentia eorum, qui elati revixerunt, desumpta ex Plinio lib. 7 cap. 52 ubi inter alia ait: Aviola consularis in roge revixit et quoniam subveniri non poterat praevalente flamma, vivus crematus est.*“ Srov. Caspar SCHOTT, *Physica Curiosa, sive Mirabilia naturae et artis libris XII. comprehensa auctore P. Caspare Schotto Societatis Iesu*, Würzburg 1697 (1. vydání vyšlo tamtéž v roce 1662), s. 437.
- 84 Srov. tamtéž, s. 438.
- 85 Například Melchior MISSIRINI, *Pericolo di seppellire gli uomini vivi creduti morti*, Milano 1837.
- 86 *Mirabilia* je latinské podstatné jméno středního rodu množného čísla odvozené od adjektiva *mirabilis*, jež lze přeložit jako podivuhodný či podivný, *mirabilia* potom jako podivuhodné, podivné věci. V původním významu bylo slovo hojně užíváno v názvech středověké a raně novověké cestopisné literatury a označovalo nejvýznamnější historické pamětihodnosti vybraného města, zejména Říma (*Mirabilia Urbis Romae*). Srov. <http://www.treccani.it/vocabolario/mirabilia/> [přístup 27. 8. 2016]. Ve středověku i v moderní době, počínaje renesancí, se toto pojmenování hojně týkalo jevů či bytostí, jež bychom mohli česky nazvat jako *podivnosti* a *obludy* či *zrůdy*. K výrazu *mirabilia* a jeho historickým proměnám s bohatou ikonografickou dokumentací Umberto Eco, *Dějiny ošklivosti*, Praha 2015, s. 116–124, 241–256; Jacques Le Goff, *Tajemno středověkého Západu*, in: *Týž, Středověká imaginace*, s. 39–59.

Obr. 5. Mirabilia Caspara Schotta (1608–1666). Iconismus XVII. Fig. XXVI. Monstrum alatum, et cornutum instar Cacodaemonis; Fig. XXVII. Monstrum cornutum, et alatum cum pede rapacis avis; Fig. XXVIII. Monstrum cornutum et alatum. Převzato z: P. Gasparis Schotti Physica Curiosa, Sive Mirabili Naturae et Artis Libris, Herbapoli (Würzburg) 1667, s. 614, tabule 17.

Probuzení mrtví se ocitli mezi ženou, jež předstírala, že je mužem, a prý se stala papežem, a lidmi, kteří se proměňovali ve zvířata.⁸⁷ Schott připsoval upadání do velmi hlubokého a dlouhého spánku působení démona, tedy nadpřirozenému světu, jež se ještě v 17. století prolínal se světem přirozeným; hranice mezi přirozeným a ďábelským byla tehdy křehká.⁸⁸ Nepochyboval o tom, že démon zná mnoho omamných léčebných prostředků, které mohou navodit stav podobající se smrti například prostřednictvím osob, jež neváhají použít léky jako šťávu z mandragory (*mandragorae succo*) či opium (*pomum ex opio*) a mnohé další, aby uspaly jiné lidi a mohly unášet děti, loupit či znásilňovat. Příčiny onoho zvláštního stavu spánku tedy učený jezuita přisuzoval zlým silám působícím skrze lidi i moc narkotik.⁸⁹

Podle Marciho vedla ke stavu nedokonalé smrti zejména hysterie (*suffocatione uteri*, zadušení dělohy),⁹⁰

87 „Liber tertius De mirabilibus hominum, Pars III: De rarioribus hominum vitiis, virtutibus, et accidentibus (...) An unquam mulier aliqua, virum simulans, fuerit summus in Romana Ecclesia Pontifex (...) De hominibus in bestias mutatis.“ Srov. C. SCHOTT, *Physica Curiosa*, s. 423–438.

88 K přirozenému, nepřirozenému a nadpřirozenému v raném novověku inspiračně K. ČERNÝ, *Mor*, zejména s. 293–303.

89 „Liber primus De mirabilibus angelorum ac daemonum (...) An Daemon possit efficere, ut homo profundissime, longissimo tempore dormiat (...) Ad somnum igitur profundum ac diuturnum quod spectat, quin Daemon possit eum procurare, quoniam etiam homines narcoticis pharmacis id possunt. Longe plura remedia scit Daemon, quae adhibet, dum Magi alios soporant, rapiant infantes, furto quid subtrahunt, stuprum inferant etc.“ Srov. C. SCHOTT, *Physica Curiosa*, s. 104–105.

90 „Adjungamus his quae mulieres ex suffocatione uteri patiuntur: in quibus sensus nullus neq; respiratio, nullus cordis & arteriarum motus deprehendi potest: pluresq; pro mortuis habitae & sepulchro illatae. Neq; tamen omnes in eo stātu usu phantasiae orbantur, verum multis illusionibus tum detinentur.“ Srov. I. M. MARCI, *Philosophia*, s. 394.

choroba, které medicína věnovala velkou pozornost od období starověku a téměř výhradně ji spojovala s ženským pohlavím a negativním vlivem dělohy na ostatní tělesné orgány. Za její symptomy byly považovány například dýchací obtíže, dušení či křeče, ale i projevy, které bychom dnes označili za psychiatrické – kvákání, syčení, zuřivost, škytavka, vzlykot, pláč a další.⁹¹ Až Paracelsus (1493–1541) ji v první polovině 16. století zařadil mezi duševní onemocnění.⁹² Zájem medicíny o ni rostl, jak dokládá množství lékařských disertací na dané téma z druhé poloviny 17. století.⁹³ Nepřekvapí tudíž, že podle Marciho postihovala zdánlivá smrt vyvolaná zpravidla hysterií pouze ženy.

Marci své tvrzení o zvláštním stavu podobajícím se smrti (*ecstasi continuata*) doložil konkrétními příklady zdánlivě mrtvých žen ze své doby. Popsal například příběh, který se udál v Praze, patrně ve významné šlechtické rodině Fürstenbergů. Když jedna z představitelk rodu, Heroína, zemřela, byla přemístěna z úmrtního lože do světnice, aby zde spočinula do pohřbu. Prodlévala u ní věrná služebná, která se při manipulaci s plátnem, které zakrývalo tělo, lehce dotkla chodidla zesnulé. Náhle ucítila pohyb a z leknutí uprchla. Následně

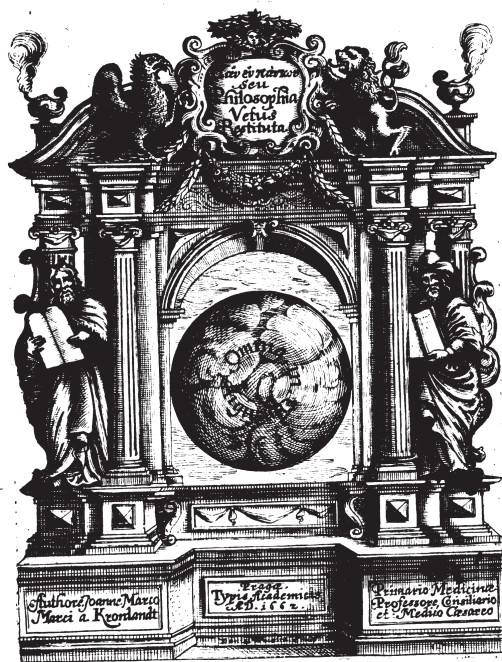

Obr. 6. Mirabilia Caspara Schotta (1608–1666). Iconismus XXVIII. Fig. XXIX. Vitulomonachus; Fig. XXX. Infans cum promuscide, et capitibus animalium. Převzato z: P. Gasparis Schotti Physica Curiosa, Sive Mirabili Naturae et Artis Libris, Herapoli (Würzburg) 1667, s. 615, tabule 18.

91 K. ČERNÝ, *Mor*, s. 57.

92 Michal ČERNOUŠEK, *Šílenství v zrcadle dějin*, Praha 1994, s. 139. K Paracelsově pojetí duševních chorob popularizačně Philip BALL, *Dáblův doktor. Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*, Praha 2009, zejména s. 341–347.

93 Laurinda S. DIXON, *Women and Illness in Pre-Enlightenment Art and Medicine*, Ithaca – London 1995, s. 249–257.

Obr. 7. Titulní list spisu Ioannes Marcus Marci, *Philosophia vetus restituta*. Pragaë 1662.

jího hrobu vloupali zloději. Když jí stahovali z ruky zlaté prsteny, domněle mrtvá se probrala k životu a vrátila se domů.⁹⁶

byli přivoláni lékaři, kteří domněle mrtvé podali léky, a ta otevřela oči.⁹⁴

Dva příklady hysterií trpících žen, jež byly předčasně pohřbeny, podal v posmrtně vydaném díle *Observationum medicarum* (Lékařská pozorování) z roku 1648 i německý lékař Philipp Salmuth († 1626). V prvním příběhu varoval před pohřbíváním hysteriček dříve než za dvaasedmdesát hodin, jak se stalo v případě jedné důstojné paní z Lipska, která přišla k sobě, opustila rakev a vydala se hledat příbuzné. Když je zastihla u jídla, domnívali se, že jde o přízrak, a hrůzou se rozeběhli na všechny strany.⁹⁵ Druhou obětí hysterie byla šestinedělka, manželka tiskaře Matthiase Harnische, která byla odvezena na hřbitov a pohřbena. V noci se do je-

94 „Ita evenit Heroinae de Firstenberg. Quae hinc Pragaë pro mortua habita & et extra suum cubile elata in alio conclavi deposita & funeri destinata jacebat. Cui assidens una ex pedisequis magis fida, cum nescio quo casu linteum quo corpus erat tectum, delapsum reponere vellet; plantam pedis leviter offendit: subitoq; ex illa titillatione pedem retrahi sensit. Unde exterrita intro profugit, iterulam vivere clamans. Metu reliquae mulieres consternatae, demum animis collectis foras prodeunt: idemq; experiuntur. Advocantur medici, fo. menta adhibentur & medicamenta analiptica: & ecce ad vitam redux oculos aperit.“ Srov. I. M. MARCI, *Philosophia*, s. 394–395.

95 „Hysterica pro mortua habita, in vitam revocatur. Hystericas citius quàm 72 horae sint elapsae, non sepelliendas esse, non solum omnes Medici, affirmanti: sed & ipsa experientia testatur. Ita nimirum Lipsiae honesta quaedam matrona, strangulationis deliquo correpta, pro mortuâ habetur. Destinatur igitur sepulturae, & ad eam pro more orantur. Secedunt hinc paululum adstantes, ac prandant. Iteà illa sese recolligens, è sarcophago fugit, & prandentes adit. Hi spectrum putantes, summo terrore preculsi, hic inde cursitant.“ Srov. PHILIPPI SALMUTHII Archiatri Anhaltini *Observationum medicarum*, Brunsvigae 1648, s. 101.

96 „Puerpera hysterica sepulta reviviscit. Contigit hoc uxori Matth. Harnisch typographi. Haec enim puerpera morbo quodam correpta, eoq; ut putabatur, extincta pompâ funebri in coemeterium effertur. Dum verò pheretrum propè sepulchrum deponitur, &

Podobně šťastná „zmrtvýchvstání“ nebyla rozhodně pravidlem. K pohřbům „nemrtvých“ v průběhu dějin bezpochyby docházelo. Na druhou stranu k prokázání konkrétních případů chybí historiografii jako vědě důvěryhodná historická svědectví. Podat jasný důkaz nemůže v žádném případě ani více exaktní archeologie, byť některé kosterní nálezy možné předčasné pohřby naznačují.⁹⁷ Riziko pohřbu zaživa souviselo s různými faktory, například s nedostatečným časovým intervalem mezi smrtí a pohřbem – tento problém nastával v masovém měřítku v průběhu epidemií nakažlivých onemocnění, dále s omezenými diagnostickými možnostmi dobové medicíny. Zatímco dnes je smrt z lékařského hlediska definována jako stav, kdy u člověka dochází k nezvratným změnám mozku, při nichž nastane selhání funkce a zánik center řídicích krevní oběh a dýchání, dříve se smrt diagnostikovala pouze na základě zástavy dechu a srdečního tepu. Dnešní medicína klade důraz na mozkovou smrt, kterou je schopna se značnou přesností prokázat pomocí EEG a arteriografie mozkových tepen.⁹⁸ Ve starších historických obdobích byli lékaři závislí na skutečnosti, zda zpozorovali dýchání či slyšeli tlukot srdce. Značně subjektivní diagnostické metody raně novověké medicíny, jimž bude věnována větší pozornost později, nemusely s jistotou fungovat v situacích, kdy jsou srdeční ozvy obzvláště slabé – například v případě utonutí, mrtvice, některých druhů otrav narkotiky.⁹⁹ K nástupu přelomové diagnostické metody poklepu (*perkuse*) a poslechu (*auskultace*) rakouského lékaře Leopolda Auenbruggera (1722–1809), jíž zdokonalil patrně

---

sandapila pro more, (ut nimirum cadaver defunctae ab omnibus adhucconspici possit.) aperitur: libitinarij in illius digitis annulos aureos deprehendentes, sandapilam humo leviter injectâ contegunt. At circâ noctem scelerati isti redeunt, terram refodiunt, & loculum aperiunt: dumque defunctae digitos appregendunt, & annulos detrahere conantur, lila manum retrahit.“ Srov. tamtéž, s. 102–103.

- 97 Například v minoritském klášteře ve Vídni byla objevena kostra asi pětáctiletého muže v poloze na břicho s levou rukou pod spodní částí hrudníku a s překříženými chodidly. Pravděpodobný zdánlivě mrtvý muž byl identifikován rovněž na dánském klášterním hřbitově v Aebelholtu. Srov. Josef UNGER, *Pohřební rítus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Brno 2006, s. 176.
- 98 „S rozvojem medicíny a resuscitace vznikly další pojmy odrážející stupeň jednotlivých změn tak, jak se při resuscitaci mohou vyvinout. Klinická smrt je charakterizována zástavou dechu a činnosti srdce, přičemž okamžitě zahájenou resuscitací je v některých případech možné tyto funkce obnovit. Smrt mozku s nevratným poškozením jeho funkcí může nastupovat již po pěti minutách, během nichž je mozek bez kyslíku. Tato doba je do jisté míry ovlivňována i dalšími faktory – prodlužuje se např. u podchlazení a je delší i u malých dětí. Postižený je v hlubokém bezvědomí, nereaguje na podněty, vymizí základní reflexy. Stanovení smrti mozku je důležité z hlediska dárcovství orgánů.“ Srov. Velký lékařský slovník On-Line. Dostupné z <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt> [přístup 9. 7. 2016].
- 99 Popularizačně na téma klinické a mozkové smrti Mary ROACHOVÁ, *Jak si žijí nebožtíci. Využití lidských ostatků ve vědeckém výzkumu*, Praha 2009, zejména s. 155–181.

nejvýznamnější představitel francouzské anatomicko-klinické školy, vynálezce stetoskopu René Théophile Laennec (1781–1826), přitom došlo až ve druhé polovině 18. a v prvních desetiletích 19. století.¹⁰⁰

Navzdory obrovskému rozvoji medicínského poznání, jež přineslo 20. století i dnešní doba, není zdánlivá smrt (dnes známá jako *vita minima*) jen strašákem z dávné minulosti. Svou definici má i v moderním lékařství. Je vykládána jako „stav, kdy jsou funkce organismu omezeny na minimum, takže se člověk podobá mrtvému. Nemusí být patrná ani aktivita v EKG a EEG záznamu. Může nastat v kómatu, při zasažení elektrickým proudem, u hibernovaných nebo u utopených.“¹⁰¹ Povědomí o existujícím nebezpečí chybné diagnostiky smrti nevymizelo ani v jednadvacátém století, byť není zpravidla ovlivněno přímou zkušeností z blízkého okolí. Strach z pohřbení zaživa probouzejí většinou šokující zprávy v bulvárních médiích či literatura z oblasti tajemna a paranormálních jevů. Na počátku září 2016 uveřejnil článek s titulkem *Těhotná dívka Neysi Perez se těšila na svatbu a na miminko. Díky osudovému omylu se však dříve dočkala vlastního pohřbu!* lifestyleový magazín *Prásk* oblíbené české televizní stanice TV Nova:

„Šestnáctiletá dívka ze silně věřící rodiny měla pár dní před svatbou, a navíc byla v pokročilém těhotenství. Děsivá událost se odehrála v Hondurasu. Přitom stačilo, aby rodina dívku včas odvezla do nemocnice. Oni ale zvolili jiný postup. Dívka doma zkolabovala údajně kvůli tomu, že slyšela několik nedalekých výstřelů z pistole. Pravděpodobně právě kvůli leknutí došlo k následné zástavě srdce. Panický záchvat, který se dívky zmocnil, rodina chybně považovala za posednutí ďáblem. Místo lékaře přivolali místního kněze, který okamžitě začal s vymítáním zlých démonů. Dívka se dokonce v průběhu šíleného procesu probudila. Když opět omdlela, vzali ji konečně do nemocnice. Tam ale byla prohlášena za mrtvou. Rodina Neysi pohřbila ve svatebních šatech a začala truchlit. Když šel opuštěný partner mladé ženy Rudy David Gonzales druhý den k jejímu hrobu, slyšel zoufalý křik. Okamžitě zalarmoval správce hřbitova a začal se přes silný beton probíjet ke své milované do rakve. Bohužel to trvalo tak dlouho, že dívku nebylo možné zachránit. Na vnitřní straně rakve bylo poznat, že se dívka snažila dostat ven. Po několika hodinách se ale v dřevěném vězení udusila.“¹⁰²

Velkým množstvím historických i novodobých případů zdánlivé smrti děsí čtenáře například Angličan Rodney Davies, který by obstál i mezi autory z 18. století: „Pár nebožáků, o nichž se domnívali, že jsou mrtví, ve skutečnosti jenom

100 Steven J. PEITZMANN – Russel C. MAULITZ, *La fondazione della diagnosi*, in: Mirko D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale* 3. Dall'età romantica alla medicina moderna, Roma – Bari 1998, s. 255–283.

101 Srov. Velký lékařský slovník On-Line. Dostupné z <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt-zdanliva> [přístup 9. 7. 2016].

102 <http://prask.nova.cz/clanek/novinky/nocni-mura-divka-se-probudila-pohrbeni-na-zaziva-happy-end-se-ale-presto-nekonal> [přístup 7. 9. 2016].

spalo, ochromeno kómatem nebo katalepsií, a nikdo na to nepřišel. Hrozilo nebezpečí, že je zaživa pohřbí, spálí nebo rozpitvají. Několika šťastlivcům se sice podařilo probrat se v márnici, nebo je dokonce zachránili z hrobu, ale většina nebožáků nabude vědomí, když už jim není pomoci, a čeká na smrt uvězněná v dlouhé úzké truhle. (...) Někteří lidé si přejí, aby je pohřbili s dávkou jedu, který by spolkli, kdyby se probudili v hrobě. Jiní zase chtějí do hrobu nějakou střelnou zbraň. Co se týče těch druhých, musím se zmínit o jedné ženě z Doks v Čechách, která se tak bála, že ji pohřbí zaživa, že když v roce 1908 umírala, požádala na smrtelné posteli svého muže, aby jí do jedné ruky dal kříž a do druhé nabitou pistoli.“¹⁰³

Navzdory bulvárnímu stylu obou textů i zasazení tématu zdánlivé smrti do reality současného světa si nelze nevšimnout některých historicky hluboce zakořeněných, opakovaně se vynořujících motivů, jež jsou s prastarou obavou z pohřbu zaživa spojeny. Zpočátku patrně ústně tradované příběhy, v nichž se zvláště často vyprávělo o zdánlivě mrtvé těhotné ženě či nevěstě pohřbené těsně před svatbou nebo po ní, nešťastnému manželovi či milenci, který se ji pokusil zachránit, i o nedůvěře ve schopnosti medicíny, našly své místo zejména v učené a osvětové literatuře osvícenského věku, aby se ve století následujícím staly oblíbeným tématem dobové fikce. Konečně prostřednictvím obdobného narativu překročily hranice 21. století a vstoupily do světa internetu. Strach ze zdánlivé smrti je všudypřítomný, nadčasový, obecně lidský. Klíčovou roli v jeho šíření přitom v průběhu 18. století paradoxně sehrála medicína a sami nositelé lékařského umění.

---

103 Rodney DAVIES, *Pohřbeni zaživa. Hrůzné příběhy nemrtvých*, Praha 2001, s. 7 a 171.

Extáze versus obživlé mrtvoly

„Není zcela nové a neobvyklé slyšet u hrobů a rakví nesrozumitelné zvuky.“¹⁰⁴

Christian Friedrich Garmann, 1670

Podle historika Philippa Arièse se zdánlivou smrtí zabývali lékaři především v 16. a 17. století, ve století následujícím a v závěru 19. století. Zatímco posledně zmínění odmítali myšlenku, že by smrt měla trvání, lékaři prvních dvou století chápali smrt zpravidla jako smíšený stav, který vykazuje známky života i smrti. Opravdová smrt podle nich nastávala až v době rozkladu těla. Názorový rozdíl mezi lékaři z prvních dvou období přitom spočíval v tom, který z principů považovali ve smíšeném stavu smrti za převládající, zda život nebo smrt. Lékaři z 16. a 17. století soudili, že mrtvé tělo nemusí být za určitých okolností zcela mrtvé, může vykazovat jisté známky života. Život tak podle nich mohl přesahovat do smrti.¹⁰⁵ Historik lékařství Karel Černý zvolil pro označení stavu, kdy se tkáň po smrti nejevila jako mrtvá, přiléhavé popkulturní označení – dalo by se podle něj hovořit o jakési „zombifikaci“ těla.¹⁰⁶

Myšlenku, že přerušení hlavních životních funkcí organismu nemusí způsobit okamžitou smrt, a že tělo může nadále vykazovat známky života, ovlivnila řada vědeckých objevů i medicínské proměny konceptu nemoci. Až do 17. století se lékařské poznání i praxe řídily poznatky řecké medicíny – Hippokratovými, Aristotelovými a Galénovými teoriemi. Řecká medicína vycházela z představ o vztahu makrokosmu a mikrokosmu a z humorální teorie čtyř tělesných šťáv – krve, žluči, hlenu a černé žluči. Hledání příčiny nemoci a smrti nebylo podstatné. Byla jí vždy nerovnováha šťáv, tzv. diskrázie. Důležitý byl pouze popis symptomů. Nemoci byly podle nich děleny na prudké, chronické, endemické a epidemické. Medicínou renesanční i barokní doby byl tento koncept nemoci přejímán, problematizován a díky novým fyziologickým poznatkům dále rozvíjen.¹⁰⁷ Klinický koncept, který si kladl za cíl analyzovat příznaky různých onemocnění a rozčlenit je do charakteristických skupin, byl upřesněn právě v průběhu 17. století. Anglický lékař Thomas

104 „Novum & inauditum planè non est sonos inconditos audiri circa feretra & sepulchra.“
Srov. Christian Friedrich GARMANN, *De miraculis mortuorum*, Lipsiae 1670, s. 26
(z latiny volně přeložil VG).

105 P. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 134–135.

106 K „posmrtné“ fyziologii K. ČERNÝ, *Mor*, s. 135–139.

107 K představám o fyziologii člověka mezi antikou a barokní dobou tamtéž, s. 109–146; Dále Týž, *Monarcha virulentus. Tělo nemocného morem v akademických spisech od konce 14. století do první čtvrtiny 18. století – koncepce, kontinuita a vývoj*, in: M. Lenderová, – V. Hanulík, – D. Tinková (eds.), *Dějiny těla*, s. 67–109, zde zejména s. 79–103.

Sydenham (1624–1689) pozoroval velké množství pacientů a rozpoznal určité „nosologické druhy“ (*species morborum*) nemocí.¹⁰⁸ Nemoc definoval jako „souhrn symptomů“.¹⁰⁹

K důležitým objevům 17. století, jež vedly k rozvoji vědecké medicíny, patřilo například zdokonalení moderního mikroskopu Antoniho van Leeuwenhoeka (1632–1723), které otevřelo cestu k pokroku v oblastech patologické anatomie a fyziologie. V roce 1628 publikoval svůj objev funkce krevního oběhu v lidském těle anglický lékař William Harvey (1578–1657). Italský lékař a přírodovědec Marcello Malpighi (1628–1694) položil základy moderní histologie a mikroskopické anatomie. Giovanni Alfonso Borelli (1608–1679) studoval mechaniku pohybu a stal se přední osobností vědeckého paradigmatu iatromechaniky, která vysvětlovala fyziologické procesy v organismu na základě fyziky a matematiky.¹¹⁰

K znepokojivým otázkám, jež souvisely s nejistou hranicí mezi životem a smrtí, patřilo například přesvědčení, že některým mrtvolám nepřestávaly růst vlasy a vousy, jak barvitě zachytil ve spise *De miraculis mortuorum* (O zázracích mrtvých) z roku 1670¹¹¹ německý luteránský lékař Christian Friedrich Garmann (1640–1708).¹¹² V obsáhlém pojednání připomínajícím encyklopedii

-
- 108 Obdobně později postupoval v případech rozlišování botanických druhů švédský přírodovědec Carl von Linné (1707–1778) ve spisech *Fundamenta Botanica* (1736), *Critica Botanica* (1737), *Philosophia Botanica* (1751) či *Species Plantarum* (1753). V díle *Genera Morborum* (1763) se pokusil i o klasifikaci nemocí. K dalším lékařům, jež se snažili vytvořit nosologické systémy nemocí, patřili např. François Boissier de Sauvages (1706–1767) či Philippe Pinel (1745–1826).
- 109 Srov. Giorgio COSMACINI, *L arte lunga. Storia della medicina dall antichità a oggi*, Roma – Bari 2011, s. 281. Ke klinickému konceptu Thomase Sydenhama Týž, *La medicina e la sua storia. Da Carlo V al Re Sole*, Milano 1989, s. 184–188.
- 110 K raně novověké medicíně Andrew WEAR, *Medicine in Early Modern Europe. 1500–1700*, in: Conrad Lawrence et al., *The Western Medical Tradition. 800 BC to AD 1800*, New York 1995, s. 215–362.
- 111 Autory lékařských biografí pozdního 18. století byl Garmann opomíjen jako pověřivý autor absurdních příběhů. Vydání jeho díla z roku 1670 nebylo úplné. Kompletně vyšlo až posmrtně v roce 1709 zásluhou jeho syna, rovněž lékaře. V současné německo-latinské edici Silvio BENETTELLO – Bernd HERRMANN (eds.), Christian Friedrich GARMANN, *De miraculis mortuorum: Über di Wunder[dinge] der Toten*. Facsimile der Originalausgabe und Nachwort der Herausgeber, Göttingen 2003. Dostupné z http://www.univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/isbn-3-930457-31-8/pages_1-144.pdf?sequence=1 [přístup 9. 7. 2016]. Studiu „zázračných“ post mortem fenoménů se ještě před Garmannem věnoval právník Heinrich Kornmann: Henrici KORNMANNI ex Kirchajna *De miraculis mortuorum*, Porsius 1610. K tomu více Diego CARNEVALE, *Medicina, religione e credenze sul trapasso. La morte nella prima età moderna (secc. XV-XVII)*, in: F. P. de Ceglia (ed.), *Storia della definizione*, s. 183–198, zde s. 194, ke Garmannovi s. 195–196; C. A. DEFANTI, *Vivo o morto?*, s. 28–29.
- 112 Christian Friedrich Garmann se narodil v Merseburgu. Doktorem medicíny byl promo-
-

se pokusil shromáždit veškeré tehdy známé historické i aktuální vědecké poznatky o smrtelnosti lidského těla, které doplnil zkušenostmi z každodenního života svých současníků, vlastní lékařské praxe, i lidovými pověrami. Garmann se nezajímal o smrt jako o klinicko-přírodovědný fenomén. Ostatně již název jeho spisu zdůrazňuje důležitost, jakou přikládal studiu zázraků a jejich recepti. K „neuvěřitelným“ událostem z říše mrtvých sice neopomenul přidat skeptické a racionální komentáře, nezabránil mu ovšem vyprávět příběhy do všech podrobností. Věnoval zevrubnou pozornost například růstu vlasů, nehtů a zubů mrtvým, krvácení mrtvol v přítomnosti jejího vraha, posmrtné erekci penisu, slzám mrtvých, škodlivosti otvírání hrobů či otázkám, zda sovy vysávají mrtvé, proč se nebožtíkům vkládají mince do úst, zda mrtví koušou sami sebe.

Z jeho spisu zřetelně vyplývá, že věřil ve vnímavost mrtvol a jejich zázračné vlastnosti, které přisuzoval částečně působení nadpřirozena. Například zvuky „připomínající žeroucí prasata“,¹¹³ jež bylo podle dřívějších svědků i jeho vlastní zkušenosti možné slyšet u hrobů a rakví, vysvětloval působením démonických sil: „Není zcela nové a neobvyklé slyšet u hrobů a rakví nesrozumitelné zvuky. O tom, že démoni řvali u hrobu Eliši, Jana Křtitele a Abdiáše, podal svědectví svatý Jeroným (ad Eustach, de vit. Paulae). Simonetta (l.5.c.50.) zaznamenal, že kosti papeže Silvestra II. rachotily v rakvi. Že démoni tahali s tlumeným hlukem za noci ze svatého hrobu mrtvolu Valentýna, ochránce heretiků. Zvuk tlukoucího byl slyšen v roce 1665 v Lützen u hrobu jakéhosi ševce Stockmanna (Hodoget.pestil.q.14.p. 125.) a my sami jsme spolu s dalšími takový hluk slyšeli na vlastní uši v Merseburgu na pohřbu jednoho muže, římského katolíka.“¹¹⁴

Zvláštní případ pro Garmanna představovala těla mumifikovaná, jež si podle jeho názoru uchovávala zbytky života díky balzamovacím prostředkům, které zabraňovaly hnilobnému rozkladu.¹¹⁵ V tomto pojetí život z těla mumie

ván na univerzitě v Lipsku v roce 1667. Působil jako městský lékař v Saské Kamenici.
113 „Über Leichen, die in den Gräbern Geräusche wie fressende Schweine von sich geben oder sogenannte Schmezzende Tode“ Srov. S. BENETELLO – B. HERRMANN (eds.), Christian Friedrich GARMANN, *De miraculis*, s. 93–97.

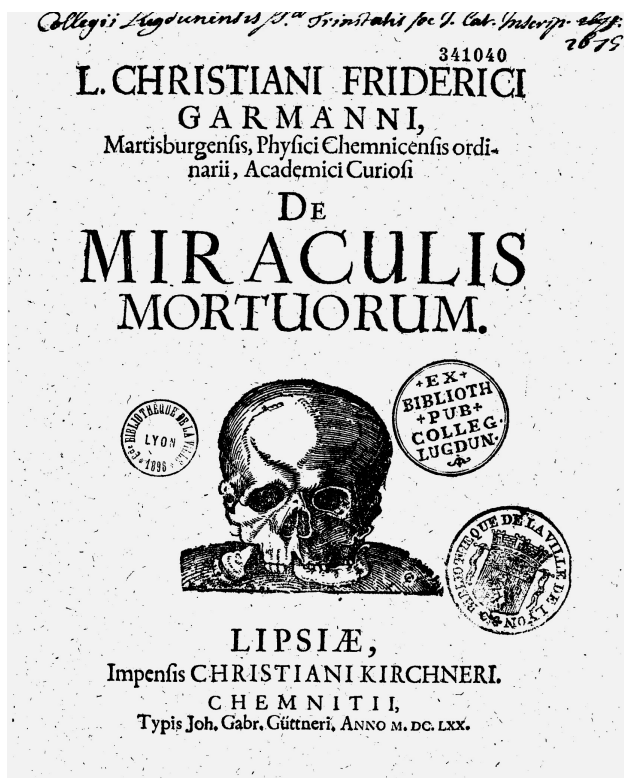
114 „Ganz neu und ungewöhnlich ist es nicht, an Särgen und Gräbern unartikulierte Geräusche zu vernehmen. Daß am Grabe Elisas, Johannes des Täufers und Abdias Dämonen zu brüllen pflegten, belegt das Zeugnis des Hieronymus (ad Eustach.de vit. Paulae). Simonetta (l.5.c.50.) hat angemerkt, daß die Knochen des Papstes Sylvesters II. im Sarg klapperten. Daß Dämonen die Leiche des Valentinus, des Verteidigers der Ketzer, nächtens mit dumpfem Geräusch aus der heiligen Grabstätte zerrten. (...) Das Geräusch eines Klopfenden haben im Jahre 1665 in Lützen aus dem Grabe eines Schusters Stockmann (Hodoget.pestil.q.14.p. 125.) und wir einst mit anderen in Merseburg bei der Bestattung eines Mannes, welcher dem Römisch-Katholischen Glauben anhing, mit diesen [unseren eigenen Ohren oder genannten Ohrenzeugen (?)] vernommen.“ Srov. tamtéž, s. 95 (z němčiny volně přeložil VG).

115 Více K. ČERNÝ, *MOR*, s. 136–137.

vyprchal teprve ve chvíli, kdy se rozložily veškeré balzamovací látky. Mumifikovaná těla tedy rovněž překračovala hranice přírodních zákonů a uchovávala si svou vnímavost, zvláštní znaky přetrvávajícího života. Že mrtví, kteří se nerozkládali přirozeným způsobem, patřili k barokním zázrakům, dokládají v českém prostředí zejména více než tři staletí pozoruhodně zachovalé ostatky ctihodné Marie Elekty od Ježíše, zakladatelky pražského Karmelu,¹¹⁶ či slavná relikvie „jazyka“ svatého Jana Nepomuckého.¹¹⁷

Garmann na jiném místě ujišťuje, že mrtvý sám sebe ani ostatní nekouše. Spolu s koncem těsného spojení mezi duší a tělem totiž podle něho končí i životní funkce. Hovoří ovšem pouze o „skutečné smrti“, nikoli o případech epileptiků či těch, kteří upadli do extáze (označuje je jako *ecstaticis*). Jako příklad uvedl převzaté vyprávění od římského kardinála a církevního historika Caesara Baroniana (1538–1607) o epileptikovi Zenovi, který byl mylně považován za mrtvého a pohřben. Z hladu prý snědl vlastní ruce i řemínky od obuvi. Šlo o východořímského císaře Zenona (425–491), který podlehl 9. dubna 491 úplavici, nebo epilepsii. Podle legendy upadl v opilosti či z důvodu katalepsie do bezvědomí a považován za mrtvého, byl pohřben. Později se probрал a volal o pomoc. Jeho

Obr. 8. Titulní list spisu Christian Friedrich Garmann, *De miraculis mortuorum*. Lipsiae 1670.

- 116 Zdeněk KALISTA, *Ctihodná Marie Elekta Ježíšova. Po stopách španělské mystiky v českém baroku*, Kostelní Vydří 1992 (1. vydání: Řím, 1975). K průzkumu jejích ostatků Emanuel VLČEK, *Přirozená mumie matky Marie Elekty od Ježíše*, *Vesmír* 84, březen 2005, s. 160–164.
- 117 „Jazyk“ byl spolu se světcovou kostrou podroben v roce 1972 vědeckému výzkumu. Ve skutečnosti jde o vysušenou mozkovou tkáň. Srov. Týž, *Jan z Pomuku / Sv. Jan Nepomucký. Jeho život, umučení a slavné působení ve světle současné historie a antropologie*, Praha 1993.

manželka Ariadna však odmítla dát otevřít sarkofág.¹¹⁸ Na Zenonově příběhu je podstatné, že Garmann, stejně jako výše zmíněný Marci, rozlišoval mezi smrtí skutečnou (*mors vera*) a stavem extáze, jež smrt pouze připomínal. Podle dobového medicínského poznání mohl být vyvolán některými zvláštními onemocněními – Marci a Salmuth uvedli hysterii, Garmann epilepsii.¹¹⁹

Zmíněná svědectví dokládají, že lékaři v 17. století dobře věděli o skutečném nebezpečí jakési nedokonalé smrti, jež mohla vést k pohřbení zaživa. Tento fenomén byl však vnímán více jako výjimečná pozoruhodnost a nevzbuzoval potřebu zvláštní prevence. Patrně až na začátku 18. století se začal rodit nový, do značné míry opačný medicínský pohled na smíšený stav smrti. Zdání smrti mohlo podle lékařů přicházet již za života. Z lékařských spisů postupně mizeli zázrační mrtví a nahradili je zdánlivě mrtví. Novému pohledu, který vycházel zejména z rozvoje anatomie a s ní souvisejícího hlubšího chápání životních mechanismů a funkcí, odpovídaly i změny, k nimž došlo v lékařské terminologii. Označení *ecstasis*, které se připisuje německému lékaři, chemikovi a botanikovi Zachariasovi Brendeliovi (1592–1638), nahradila spojení jako *mors apparens*, *apoplexia flatulenta* italského anatoma Giovanniho Battisty Morgagniho (1682–1771), či *apoplexia suffocata* skotského lékaře Williama Cullena (1710–1790). V německojazyčném prostředí byl užíván překlad sousloví *mors apparens* – *Scheintod*. Koncem 18. a v 19. století převládal v lékařských spisech termín *asphyxia*,¹²⁰ který souvisel s nejčastější příčinou zdánlivé smrti, dušením¹²¹ vyvolaným různými okolnostmi.

---

118 K tomu Tommaso BRACCINI, *Morti due volte. Per una definizione antropologica della morte nel mondo bizantino e slavo*, in: F. P. de Ceglia (ed.), *Storia della definizione*, s. 123–140, zde s. 126–127.

119 „Der Tote beißt sich selber nicht. Hört die enge Verbindung der Seele mit dem Körper auf, so enden auch die Lebensfunktionen. Wir sprechen von den wirklich Toten, nicht von Epileptikern oder von Ekstase Befallenen. Baronius macht es nämlich anhand der Erzählung über Zeno, der von Epilepsie befallen, für tot gehalten und bestattet, vor Hunger seine Arme und die Schuhriemen, die er trug, verzehrt hatte, überzeugend wahrscheinlich, so daß wir es glauben, daß diese bisweilen ein solches merkwürdiges Phänomen bieten können.“ Srov. S. BENETTELLO – B. HERRMANN (eds.), Christian Friedrich GARMANN, *De miraculis*, s. 99.

120 „Omnium motuum et sensuum apparens cessatio mortem fere referens. Asphyxie oder sehr starke Ohnmacht, wobey alle Bewegungen und Empfindungen dem Ansehen nach verloren gehen, so daß der Patient einem Todten ähnlich wird.“ Srov. William CULLEN, *Kurzer Inbegriff der medicinischen Nosologie: oder Systematische Eintheilung der Krankheiten von Cullen, Linné, Sauvages, Vogel und Sagar*. Zweyter Theil, Leipzig 1786. s. 54.

121 Přehledně k historickému vývoji pojmu zdánlivá smrt a jejím definicím profesoři pařížské lékařské fakulty Louis DE LA BERGE – M. Ed. MONNERET, *Compendium de médecine pratique ou exposé analytique et raisonné*. Tome premier, Londres 1837, s. 266–298.

Anatomie smrti

„K ústům přikládají otřené zrcadlo. Pokud se pokryje, byť trochu, skvrnami, je naděje na život.“¹²²

Giovanni Maria Lancisi, 1707

Ačkoliv již v roce 1670 vyšla ve Wittenbergu pod vedením doktora Theodora Kirchmajera spíše teologicky než klinicky zaměřená disertace tamějšího novopečeneho lékaře Christopa Nottnagela¹²³ *De hominibus apparenter mortuis* (O zdánlivě mrtvých lidech),¹²⁴ termín *mors apparens vel subitanea* (zdánlivá nebo náhlá smrt) byl tradičně spojován s italským lékařem a průkopníkem forenzní patologie, protomedikem papežského dvora za pontifikátu Inocence XI. a Klementa XI. Giovannim Mariou Lancisim (1654–1720)¹²⁵ a jeho dílem *De subitaneis mortuis libri duo* (Dvě knihy o náhle zemřelých), které vyšlo roku 1707 v Římě.¹²⁶ Takzvaná náhlá smrt v myšlení lékařů úzce souvisela se smrtí zdánlivou, jak dokládá i zmíněné Lancisiho latinské označení *mors apparens vel subitanea*. Šlo o způsob úmrtí, který vzbuzoval závažné obavy již u lékařů antické doby. Náhlá smrt byla chápána jako nepřirozená, špatná. Nastávala totiž bez předcházejících symptomů choroby, mohla útočit na zdánlivě zcela zdravé osoby. Stejně jako smrt zdánlivá byla spojována nejčastěji s mrtvicí, epilepsií, od 17. století stále více s nečekanou zástavou srdce. Náhlá smrt byla spolu s hysterií chápána i jako častá příčina zdánlivé smrti.¹²⁷ Lancisi ve skutečnosti nebyl prvním, kdo popsal náhlou smrt. Již v roce 1612 tak učinil lékař Paolo Grassi (1562–1622) ve spise *Mortis repentinae examen* (Zkoumání náhlé smrti), o dvacet let později se jí zabýval Fabrizio Bartoletti v díle *Methodus in*

122 „Abstersum speculum ori apponunt, quod si paulo post maculis foedetur, de vita spes est.“ Srov. Jo: Mariae LANCISII Intimi Cubicularii, & Archiatri Pontificii *De subitaneis mortibus libri duo*. Editio secunda, Lucae 1707, s. 39.

123 Šlo pravděpodobně o syna slavnějšího otce stejného jména, Christopa Nottnagela (1607–1666), profesora matematiky a rektora wittenberské univerzity. Srov. Johann Heinrich Zedlers *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Band 24 (Neu-Nz), Leipzig – Halle 1740, s. 1481.

124 Theodorus KIRCHMAJER – Christophorus NOTTNAGEL, *Elegantissimum Ex physicis Thema De hominibus apparenter mortuis*, Wittenbergae 1670. Disertace byla obhájena na lékařské fakultě wittenberské univerzity 15. května 1670.

125 A. BACCHINI, *La vita*; P. DE ANGELIS, *Giovanni Maria Lancisi, la Biblioteca Lancisiana, l'Accademia lancisiana (nel 250 anno di fondazione)*, Roma 1965.

126 V této knize je citováno z druhého vydání *De subitaneis mortibus libri duo* z roku 1707.

127 Více ke vztahu náhlé a zdánlivé smrti Maria Pia DONATO, *La morte repentina, tra dubbi diagnostici e speranze di rianimazione (secc. XVII-XVIII)*, in: F. P. de Ceglia (ed.), *Storia della definizione*, s. 199–214, zde s. 201.

Obr. 9. Giovanni Maria Lancisi (1654–1720). Anonym. 17. století.

být osvětleny příčiny velkého množství náhlých úmrtí, k nimž došlo v Římě v letech 1705 a 1706. Zatímco Grassi vycházel ještě z tradice řecké a renesanční medicíny založené na humorální teorii čtyř tělesných šťáv, která mimo jiné opomíjela poškození pevných tělesných struktur – orgánů, Lancisi byl již představitelem rodící se patologické anatomie, která studovala pitevní nálezy jako klíč k pochopení tělesných změn, k nimž dochází při různých onemocněních.¹³⁰

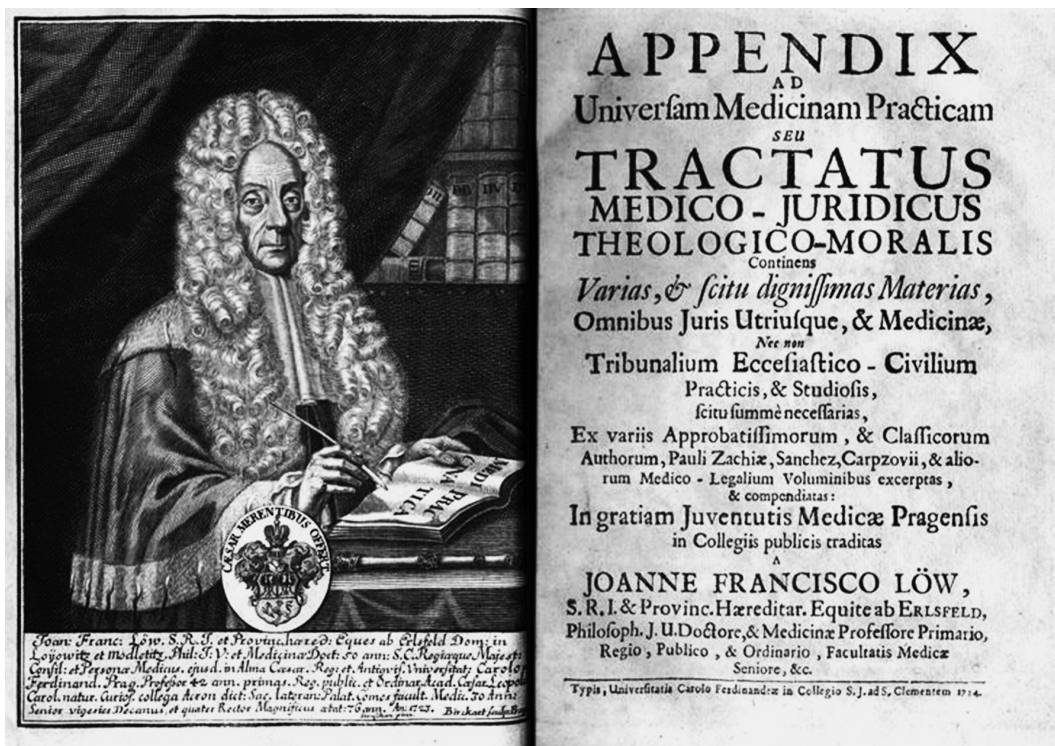
dyspnoeam (Metoda při dušnosti), který popsal jistý druh smrti doprovázený *angorem*, o němž dnes víme, že šlo o infarkt.¹²⁸ Z dalších lékařů, kteří se v 16. a 17. století věnovali nejistým znakům smrti, můžeme výběrově zmínit například francouzského královského chirurga Ambroisa Parého (1510–1590), italské lékaře Fortunata Fedele (1550–1630) či Domenica Terilliho, Švýcara Théophila Boneta (1620–1689).¹²⁹ Opomenout nelze monumentální devítisvazkové dílo Paola Zacchii (1584–1659) *Quaestiones Medico-Legales* (Otázky lékařsko-právní) z let 1621–1651, v němž se italský lékař a jeden ze zakladatelů soudního lékařství zabýval širokou škálou témat, mezi jinými i epilepsií a mrtvicí. Pozornost jeho zkušenostem s nejistým stavem smrti bude věnována později.

Výjimečnost Lancisiho *De subitaneis mortibus* však spočívá v tom, že šlo o první skutečně moderní lékařské dílo o smrti, o traktát založený na anatomicko-klinickém průzkumu, který Lancisi provedl z papežského nařízení. Měly tak

128 Giorgio COSMACINI, *Sulle morti improvvise*, in: Týž – G. Vigarello, *Il medico*, s. 23–32, zde s. 26–27.

129 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 120–126.

130 K tomu R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 296–299. V českých zemích patřil k průkopníkům orgánové patologie již v 17. století pražský lékař Jakub Jan Václav Dobřenský z Černého Mostu (1623–1697), žák Marciho. Příznaky nemocí srovnával s pitevními nálezy. Je proto považován za stěžejní osobnost patologické anatomie i klinické medicíny. Srov. Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 85. Za zakladatele orgánové patologie je však zpravidla pokládán již zmíněný italský anatom Giovanni Battista Morgagni (1682–1771), autor díla *De sedibus, et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque* o příčinách a sídlech nemocí z roku 1761, jímž definitivně oddělil patologickou anatomii od anatomie. Více Loris PREMUDA, *Morgagni. L'introduzione del pensiero anatomico nella patologia e i suoi riflessi sul piano clinico*, in: Týž (ed.), *I secoli d'oro della medicina. 700 anni di scienza*

Obr. 10. Johannis Francisci Löw. Theatrum medico-juridicum. Norimbergae 1725.

De subitaneis mortibus je tak na jedné straně knihou praktické medicíny, v níž se Lancisi zabýval možnými příčinami náhlé smrti z klinického hlediska, na druhé straně i spisem založeným na pozorováních patologické anatomie.¹³¹ Lancisi neopomenul ani vliv životního prostředí, zejména vody a vzduchu, faktorů, jimž přikládala zásadní význam antická medicína. Náhlý skon považoval za vzácnou událost, které ve většině případů předchází nějaká neduživost. Jelikož může být sotva znatelná, postihuje náhlá nebo zdánlivá smrt často osoby, jež se jevily jako zdravé, a z toho důvodu děsí ze všech druhů smrti nejvíce.¹³² Za možné příčiny považoval pozemské i nebeské jevy, ovšem prostřednictvím studia pitevních nálezů došel k závěru, že bezprostřední příčiny byly somatické, související hlavně se zhýralým životním stylem jeho současníků. Smrt přisuzoval selhání oběhového systému: „Síla, která pohybuje srdcem, síla, která nezávisí jen

medica a Padova, Modena 1986, s. 85–90.

131 K rozvoji patologické anatomie Maria Pia DONATO, *Anatomia, autopsia, sectio: problemi di fonti e di metodo (secoli XVI-XVII)*, in: Giuseppe Olmi – Claudia Pancino (edd.), *Anatome. Sezione, scomposizione, raffigurazione del corpo nell'Età Moderna*, Bononia University Press. 2013, s. 138–160.

132 TÁŽ, *Morti improvvise. Medicina e religione nel Settecento*, Roma 2010, s. 75–94.

na dokonalé struktuře, ale také na nervovém a krevním proudu, se může oslabit do té míry, že jeden z těchto proudů chybí, což vede k rychlé smrti člověka.¹³³

Pozoruhodný pohled na tematiku zdánlivé smrti poskytuje kapitola *De signis, quibus pseudo-mortui a vere mortui distingui possunt*, v níž Lancisi popsal znaky, podle kterých bylo možné rozlišit skutečné mrtvé od zdánlivě mrtvých, tak, aby nebyli nemocní, dosud ne skutečně mrtví, zanedbání či vydání předčasně hrobníkům. S touto obavou se neobracel pouze na své kolegy, ale zejména na duchovní osoby zaopatřující umírající, které měly věnovat zvýšenou pozornost příznakům smrti zvláště v čase moru. V první řadě měl být prověřen hlas, dech a puls nemocného.¹³⁴ Nemocnému bez hlasu, vnímání a pohybu mohl podle Lancisiho lékař prodloužit život. To však neplatilo pro ty, kteří nedýchali, nebo u kterých se objevil srdeční třas.¹³⁵ I v případě neznatelného či nepatrného dechu mělo být dále ověřováno, zda byl člověk skutečně mrtvý. Na prvním místě odkázal Lancisi na postupy známé od Galéna – doporučil dráždit dýchání silnými kýchacími prostředky, dále zavěsit do nozder slámu či vlnu, která by upozornila i na sebestopalejší pohyb vzduchu.¹³⁶ K dalším vhodným postupům patřilo přiblížení zapálené svíce k ústům či nosu a pozorování případného pohybu plamene. Podobně nadějným důkazem života se mohlo stát zamžené zrcátko přiložené k ústům zdánlivě nedýchající osoby, což Lancisi doložil příkladem italského lékaře a filosofa Albertina Bottonia (†1596), který tímto způsobem zachránil před pohřbem zaživa jednu ženu z Padovy trpící hysterií.¹³⁷

133 Citát převzat z G. COSMACINI, *Sulle morti*, s. 27.

134 „Hoc ante omnia maxime advertendum censemus, non semper artis defectui; sed artificum, atque assidentium incuriae, quod aegri, nondum vere mortui, derelicti fuerint, ac vespillonibus traditi, idque potissimum pestis tempore. Rogo itaque non tantum Medicos, sed etiam pios illos Religiosos, qui Romae, atque alibi, ex instituto animam agentibus adsistunt, ut sequentibus indicis diligenter utantur. Porro, ut medicus facilius iudicet, an revera quis vita functus fuerit, omnium primo necis causas exploret aegrum iam e vivis exemptum fuisse, cum vocem, respirationem ac pulsum, brevi etiam si tempore, amiserit.“ Srov. *De subitaneis mortibus*, s. 37.

135 „Et quoniam absque voce, usuque interiorum, exteriorumque sensuum, ac motuum, a voluntate pendentium, vitam aliquandi protrahere possumus, sine sepulta tamen, atque exili saltem respiratione, cordisque trepidatione non possumus.“ Srov. tamtéž, s. 38.

136 „Respirationem itaque sepultam, atque inconspiciam tentabimus, primo sternutatoriis acribus, ac vehementibus, quibus maxime fidentes invenio. Secundo ipsius Galeni consilio, paleam, tenuemque lanam aegri naribus suspendendo. Si nanque vivit homo, vicissitudine motus aeris, quantumvis lentissimi, lana movebitur.“ Srov. tamtéž.

137 „Tertio, alii cereum, exiguumque lumen ori, ac naribus moribundi applicant, cui flamma si a recto sursum tramite deflectat, ac tremola fiat, homo etiamnum vivit. Quarto, abstersum speculum ori apponunt, quod si paulo post maculis foedetur, de vita spes est. Quo sane speculo feliciter usus fuit Albertinus Botton ad explorandam superstiter vitam in muliere patavina, quae, hysterico strangulatu correpta, adstantium omnium consensu mortua existimabatur.“ Srov. tamtéž, s. 39.

Obdobné způsoby ověřování smrti byly známy nejpozději v polovině dvacátých let 18. století i v Čechách. Doporučoval je profesor pražské lékařské fakulty Jan František Löw z Erlsfeldu (1648–1725)¹³⁸ ve svém lékařsko-právním spise *Theatrum medico-juridicum* (Lékařsko-právní scéna) z roku 1725.¹³⁹ Kromě již zmíněných postupů přidal ještě stavění nádoby naplněné vodou na hrudník nemocného, přičemž případný pohyb hladiny mohl odhalit známky dýchání, tedy života.¹⁴⁰ Na téma zdánlivé smrti uvedl, že některé osoby ztrácejí na delší dobu vědomí – kvůli nepřítomnosti smyslů, pohybu a dýchání bývají považovány za skutečně mrtvé a probudí se prý často při pitvách.¹⁴¹ Za hlavní příčiny bezvědomí podobajícímu se smrti považoval Löw apoplexii (mrtvici), jíž věnoval již roku 1672 svou disertační práci,¹⁴² synkopu (náhlé bezvědomí při moru), hysterii (*uteri suffocatio*). Postihnout ovšem mohlo i lidi utopené, uškrčené, udušené v opilosti či při požáru, otrávené zkaženým vzduchem, rtutí či arzénem, omráčené (*attoniti*), umrzlé (*congelati*), kataleptiky.¹⁴³ Zda byly tyto osoby skutečně mrtvé, ukázal podle něho v každém případě čas – hranicí mezi životem a smrtí byly tři dny, déle nemohl podle Löwa nikdo bez pohybu a vědomí zůstat naživu.¹⁴⁴

-
- 138 Jan František Löw z Erlsfeldu (1648–1725) byl v první čtvrtině 18. století jedinou výraznější osobností pražské lékařské fakulty, opakovaně zastával funkci jejího děkana i rektora univerzity, zároveň proslul jako všestranná osobnost s mnoha vědeckými zájmy. Působil i jako lázeňský lékař, věnoval se balneologii, včetně rozboru minerálních vod. Byl zároveň i doktorem práv, měl tak blízký vztah k soudně-lékařské problematice. Více P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 86–87.
- 139 Johannis Francisci Löw, *Theatrum medico-juridicum*, Norimbergae 1725. Jeho názorům na zdánlivou smrt se věnoval rovněž K. ČERNÝ, *Mor*, s. 138.
- 140 „*Primò: Gossipii, seu lanae tenuissimè carptae flocculum, vel plumam tenuissimam, vel accensam candelam ori & naso hominis jacentis admovent (...) Secundò: Cyathum aquâ plenum super aegri pectus imponunt (...) Tertiò: Alii speculum ori admovent.*“ Srov. J. F. Löw, *Theatrum medico-juridicum*, s. 690.
- 141 „*In his & similibus non distinguuntur homines à mortuis, cùm aequè sint notabili tempore absque sensu, motu, & respiratione, & pro mortuis habeantur is ergo, si ad vitam redeat, difficillime persuaderi, quis-quis sit, poterit, illum non resurrexisse, quia mortuus omnino credebatur.*“ Srov. tamtéž, s. 687–688.
- 142 K jeho osobnosti a dílu podrobně rovněž K. ČERNÝ, *Mor*, s. 62–63.
- 143 „*Tres praecipuè morbos esse, in quibus solet aliquando homo absque ullo sensu, & motu permanere, & mortuo simillimus apparere, éstque Apoplexia, Syncope, uteri Suffocatio alii addunt epilepsiam (...)* Huc etiam refari potest suffocatio ex aqua, ex laqueo (...) ex carbonibus eorumque fumo, ex ebrietate, ex mercurio, arsenico.“ Srov. J. F. Löw, *Theatrum*, s. 687.
- 144 „*In caeteris ergo morbis tres dies pro termino vivendi assignantur ab omnibus propè Medicis.*“ Srov. tamtéž, s. 689.
-

Od zrcátka k chirurgii: zdánlivá smrt existuje

„Smrt je jistá, smrt je nejistá. Nevyhnutelnost smrti je jistá, být mrtev je však někdy nejisté. Je známo, že mnozí považovaní za mrtvé vyvázli z pohřebních rouch, rakví a dokonce hrobů. Rovněž je známo, že smrt postihuje předčasně pohřbené až v hrobě. Smrt těch, které zabíjejí pohřby, je vskutku děsivá.“¹⁴⁵

Jacques-Bénigne Winslow, 1740

„Wýtečný lékař Bruhier přišel a vynaložil všechno, co umělost ku wskříšení zdájně mrtvých káže. Mezi jiným zprotínal sem a tam tělo zesnulé, sázal baňky, jichž 25 však marně bylo upotřebeno. Tu při 26té najednou zesnulá vyskočila a vykřikla: Ach, co mně trýzníte? – Ona procitla zcela a ozdrawěla úplně.“¹⁴⁶

Josef St. Menšík, 1858

Za radikální zlom ve vývoji kategorie zdánlivé smrti a její medicínské recepce je ovšem tradičně považována až disertace anatoma dánského původu Jacquese-Bénigne Winslowa (1669–1760) *Quaestio medico-chirurgica: An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?* (Otázka lékařsko-chirurgická: Zda jsou znaky nejisté smrti méně nejisté při chirurgických, stejně jako jiných pokusech?) z roku 1740.¹⁴⁷ Winslow se ve svém spise věnoval nejisté povaze příznaků smrti. Inspiroval se přitom zejména poznatky zmíněných průkopníků forenzní medicíny Lancisiho a Zacchii. Že považoval své téma za zásadní a vysoce aktuální, odhalují již výše citovaná slova, která umístil na samý úvod své práce. Winslow nejdříve připomenul některé legendární případy předčasných pohřbů, posléze vypověděl příběh z roku 1656, který zaznamenal ve třetím svazku *Quaestiones Medico-Legales* Paolo Zacchia, příznačně ještě v oddílu nazvaném *De miraculis* (O zázracích). Mladý muž postižený morem upadl v římské nemocnici Svatého Ducha do takových mdlob, že byl považován za mrtvého.

145 „Mors certa, mors incerta. Moriendum esse certum omnino; mortuum incertum aliquando. E feralibus involucris, e feretris, imo tumulis envasisse quamplures, decessisse creditos, compertum est. Compertum itidem, praecipitanter humatos non nisi praeposteram obiisse mortem, morte eorum, quos funis ac rota necant, multo magis horrendam.“ (z latiny volně přeložil VG). Jacques-Bénigne WINSLOW, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus des enterremens & embaumemens précipités*, Paris 1742, s. 11.

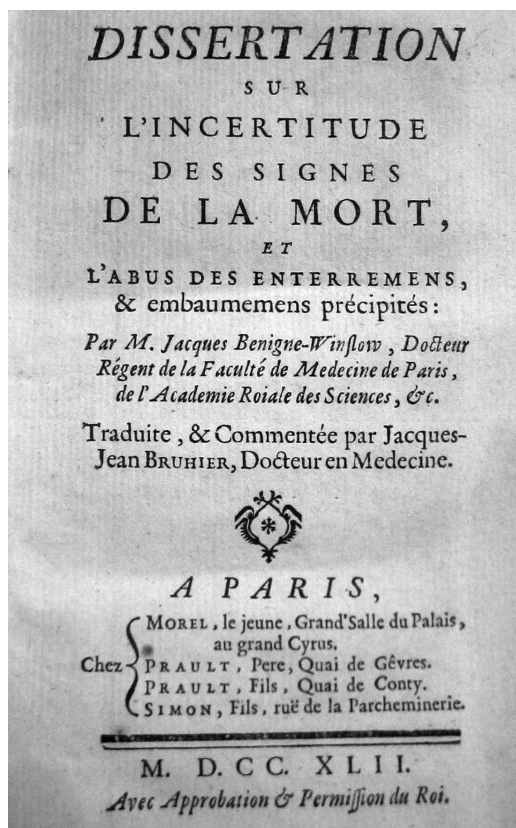
146 Josef St. MENŠÍK, *Prawdliwe příběhy o lidech na pohled mrtvých, za živa pochovaných a w hrobě obživlých. S připojeným ponaučením o prohlížení mrtwol a kterak na pohled mrtvé křísiti a utopeným, zmrzlým, zadušeným, omráčeným, omdleným a otráveným pomahati se má*, Brno 1858, s. 35.

147 Jacques-Bénigne WINSLOW, *Quaestio medico-chirurgica: An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?*, Paris 1740.

Jeho tělo bylo uloženo mezi ostatní oběti moru a mělo být neodkladně pohřbeno. Když však hrobníci vezli zemřelého na lodi po Tibeře, aby je pohřbili, mladík náhle obživil. Byl tedy převezzen zpět do nemocnice, kde se zotavoval. O dva dny později upadl znovu do mdlob a byl opět považován za mrtvého. Z onoho stavu se i podruhé probral a bylo o něj pečováno. Nejen, že díky lékařským prostředkům znovu žil, těšil se dokonce dokonalemu zdraví. Podle Zacchii však bylo pravděpodobné, že zdaleka ne všechny zdánlivé oběti moru v Římě měly takové štěstí.¹⁴⁸ Ke shodnému závěru, že při morové epidemii byli pravděpodobně pohřbeni i nemocní v hlubokém spánku, jež byl zaměněn se smrtí, došel v roce 1712 vatislavský doktor, od roku 1695 člen Leopoldinské akademie/Akademie přírodovědců (*Academia naturae curiosorum*) Christian de Helwich (1666–1740), autor jedné z prvních studií o, v té době probíhající, morové epidemii.¹⁴⁹

Winslow ve své disertaci zpochybnil dosud běžně přijímané příznaky

Obr. 11. Jacques-Benigne Winslow. Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus des enterremens & embaumemens précipités. Paris 1742. Uloženo v Biblioteca dell'Archiginnasio. Bologna, Itálie.

148 „*luvenis quidam in Archihospitali S. Spiritus aegrotis inferviens anno praeterito 1656. peste correptus est, ex cujus violentia in syncopen lapsus pro mortuo elatus est, ejusque corpus inter cadavere peste sublata ejectum, cum quibus dum vespillones parant illud naviculâ per Tiberim ad destinatum locum asportare, ille vitae aliquem sensum praebuit, unde ad hospitale delatus, & utcumque ab eo symptomate sese recolligens, post duos dies in novam syncopen lapsus, unde iterum ejus corpus inter cadavere justè sublata conjunctum est, cum illis terrae demandandum: sed denuò reviviscens, aptisque medicamentis recreatus, tandem à morbo in totum liberatus, adhuc in vivis degit. Sed in hac eadem peste hic Romae alios non adhuc vitâ destitutos pro mortuis sepulchro demandatos esse seimus.*“ Srov. J-B. WINSLOW, *Dissertation*, s. 13–15; Pauli ZACCHIAE Romani, totius status ecclesiastici proto-medici generalis, *Quaestionum medico-legalium*. Tomus tertius, Lugduni 1701, s. 127.

149 „*Profundoque sopore sepultos jacuisse quasi lethargicos, quod verisimile est, accidisse iis, qui dum adhuc titubante pede obambulare, pallidiores fuissent & phlegmatici temperamenti.*“ Srov. Christian DE HELWICH, *Observatio CXLIII De peste nupera Rosenbergensis*, in: *Ephemerides Academiae Caesareo-Leopoldinae naturae curiosum*

smrti jako bledost obličeje, studené tělo, ztuhlost končetin, nehybnost a absenci smyslu. Jako nedostatečné označil doporučené metody ověřování smrti, k nimž patřil již Lancisim zmíněný experiment pomocí hořící svíčky či zrcátka, ale i jitření chřípí pomocí soli, likérů, hořčice, stimulace hmatových orgánů kořivami, vhánění kouře, násilné natahování končetin či hlasitý křik. Navrhoval výhradně chirurgické zkoušky smrti, jež považoval za neúčinnější, byť ne sto procentně jisté. Doporučoval vpichy do dlaní či chodidel, dále řezy do lopatek, ramen a paží.¹⁵⁰ Jako příhodnou zkoušku smrti potom uvedl pitvu.¹⁵¹ Stejně jako Zacchia si byl i Winslow vědom nejistoty příznaků smrti v případě, že byl člověk stížen hlubokými mdlobami způsobenými mrtvicí, synkopou, dušením. Za skutečně spolehlivé ukazatele smrti považovali oba lékaři pouze rozklad těla, posmrtné skvrny na kůži a mrtvolný zápach. Oba tak doporučovali vyčkat v případě nejisté smrti tři dny a teprve poté tělo pohřbít.¹⁵²

Přínosem Winslowova díla bylo především výrazné upozornění na reálné nebezpečí předčasných pohřbů, které se mělo stát impulzem k aktivnějšímu postoji k mrtvým. Lékaři měli nebožtíky důkladně prohlédnout, masírovat, zahřívát a zraňovat. Ve čtyřicátých letech 18. století však byla dosud v nedohlednu konkrétní účinná opatření, jež by upravovala běžnou pohřební praxi a stanovila například závazný časový interval mezi smrtí a pohřbem. Cestu k takovým praktickým krokům připravil pařížský lékař Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt

---

1–2, Francofurti et Lipsiae 1712, s. 292–299, zde s. 295. Více k jeho studii K. ČERNÝ, *Mor*, s. 60–61, s. 138.

150 „*Chirurgica, quae detegendis illis aptiora putantur experimenta, pungendo, secundo, urendo potissimum peraguntur. Diaeresibus hisce velut à morte ad vitam quandoque revocati sunt, quos non aliter ac statuos aut truncos alia quaevis affecerant tentamina. Nimirum tenuissimae extremarum, quibus organum tactum imprimis conflatur, nervorum fibrillae, violento cuspidis, cultelli, ignisque impulsu vellicatae, divulsae, disruptae, atque epidermidis operculo denudate, exquisitissimas dolorum perceptiones ad commune. (...) Punctiones in volis manuum, pedumque plantis, scarificationes scapularum, humerorum, brachiorum etc. Efficacia quandoque reperta sunt circa dubiam mortem experimenta.*“ Srov. J-B. WINSLOW, *Dissertation*, s. 30–32.

151 „*Sectionibus potuisse notas vitae nondum finitae, satis probant allata superius exempla.*“ Srov. tamtéž, s. 32.

152 „*Quae historiae satis superque ostendunt nullo modo posse hominem non adhuc vita functum à verè mortuo cognosci, ubi aliquo morbo attonito, puta Apoplexia, syncope, aut aliqua suffocationis specie detineatur. Quamobrem optimo consilio suadent Medici, ne hujusmodi morbis oppressi, ac mortui existimati, ante tres dies efferantur.*“ Srov. P. ZACCHIAE *Quaestionum medico-legalium*, s. 127. „*Pro certo ergo concludendam, ait, hominem verè mortuum non nisi incipiente putredine cadaveris certo cognosci posse. Est autem spatium trium dierum naturalium, quod septuaginta duabus horis perficitur. Quod si hoc tempore nullum vitae vestigium conspiciatur, sed potius pravum odorem cadavera emiserint, certae mortis argumentam clarissimum existit, & tunc ullo absque scrupulo talia corpora reponenda.*“ Srov. J-B. WINSLOW, *Dissertation*, s. 39.

(1685–1756),¹⁵³ který Winslowovu disertaci v roce 1742 znovu vydal, přeložil ji z latiny do francouzštiny a doplnil o vlastní poznatky týkající se zdánlivé smrti. Původní dílo, jež čítalo pouhé čtyři desítky stran a patrně by zůstalo zapomenuto ve sbírce mnoha dalších latinských disertací, se rozrostlo na 364 stran a stalo se evropským bestsellerem. Pod stejným názvem a již Bruhierovým autorstvím vyšla kniha ve dvou svazcích znovu v roce 1745, zásadně přepracovaná, rozšířená na 540 stran.¹⁵⁴ V následujících letech byla vydávána opakovaně, vyšla rovněž nejméně ve třech anglických a jednom německém překladu, který pořídil německý lékař z Lipska Johann Gottfried Jancke (1724–1763).¹⁵⁵ Konečně dvoudílné vydání z roku 1749 dosáhlo počtu 1152 stran a nabízelo čtenářům 268 historických i nedávných případů zdánlivé smrti.¹⁵⁶

Na rozdíl od Winslowa nepovažoval Bruhier smrt za pouhý okamžik, nýbrž za dobu, během níž se zdánlivě mrtví mohou vrátit mezi živé. Byl zjevně přesvědčen o schopnosti člověka zůstat velmi dlouho naživu navzdory nepřítomnosti srdečního tepu i dechu. Zmínil například příběh švédského zahradníka ze zámku v Drottningholmu, pod kterým se probořil led. Zůstal pod ním uvězněn po šestnáct hodin, až ho muž na loďce praštil silným úderem hákem do hlavy a probral ho tak k životu.¹⁵⁷ Bruhier byl prvním učencem, který se systematicky zabýval příčinami zdánlivé smrti na základě určitých typů „incidentů“, které ji nejčastěji způsobovaly. Kromě moru, akutních, křečových, mrákotných a nakažlivých chorob, označil za typické příčiny dušení vodou, oprátkou a škodlivými výpary, dobrovolné i nedobrovolné extatické stavy, dále zranění různého druhu. Své bádání doložil širokou škálou příkladů různého stupně důvěryhodnosti. Uvedl přímá dobová svědectví, zmínky v kronikách, cestopisech, zázračné příběhy ze 17. století, ale i pasáže z právních a lékařských spisů.

Bruhierem publikované příběhy zázračných návratů mrtvých mezi živé analyzoval již zmíněný italský historik Claudio Milanesi, který sestavil jejich typologii. Zachráněnou obětí byla zpravidla žena, z čehož Bruhier vyvozoval zvláštní náchylnost ženského pohlaví k zdánlivé smrti. S tímto názorem jsme se ostatně setkali již v dílech Jana Marka Marciho či Philippa

---

153 *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne*. Tome premier, deuxième partie, Paris – Bruxelles – London 1831, s. 543 (heslo Jacques-Jean Bruhier).

154 Jacques-Jean BRUHIER, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort I-II*, Paris 1745.

155 Jacques-Jean BRUHIER, *Abhandlung von der Ungewißheit der Kennzeichen des Todes, und dem Misbrauche, der mit übereilter Beerdigungen und Einbalsamirungen vorgeht*, Leipzig 1754.

156 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 30.

157 Převzato z anglického překladu Bruhierova díla *The Uncertainty of the Signs of Death, And the Danger of Precipitate Interments and Dissections*, Dublin 1748, s. 45–47.

Obr. 12. Poprava Anne Greene. Dřevořez publikovaný v Anonym, *A Wonder of Wonders, being a faithful Narrative and True Relation of one Anne Green, who was condemned on the 14 Dec., and hanged in Oxford and was afterwards beg'd for an Anatomy by the physicians and recovered.* Oxford 1651.

hošíka a messer Gentile ji vrátí jejímu manželu Niccolucciovi Caccianimicovi:

Tu se však stalo, že paní zachvátila tak prudká mdloba, až v ní pohasly veškeré známky života a všichni lékaři z toho usoudili, že zemřela; nejbližší příbuzní paní tvrdili, že podle jejích řečí není ještě příliš dlouho těhotná, aby byl plod již vyvinutý, a proto se nikdo dál o paní nestaral a po velkém hořekování ji pohřbili tak, jak byla, do hrobky nedaleko kostela. (...) Zde otevřel hrobku, obezřele vstoupil dovnitř, položil se vedle paní, přitiskl svou tvář k její, a prolévaje slzy, mnohokrát ji políbil. Když už jsem tu, proč bych si nesáhl na její ňadra? Nikdy jsem se jich nedotkl a už nikdy se jich nedotknu. Přemožen tedy touto touhou položil jí ruku na ňadra, a když ji tam chvíli držel, zdálo se mu po jednou, že cítí její slabě bijící srdce. Zaplašil veškerý strach, jal se pátrat po tom dále a s větší pečlivostí, a tu zjistil, že paní skutečně není mrtva, i když života je v ní jenom namále. Zdvihl proto paní co nejšetrněji (...) a tajně ji dopravil do svého domu v Bologni. Zde žil se svou matkou, rozšafnou a modrou paní (...) a ta ve své soucitnosti za pomoci žáru ohně a několika koupelí probudila bez hluku onu paní k životu. (...) a po krátké době za něžné pomoci Gentilovy matky porodila krásného chlapce.¹⁵⁹

Bruhier publikoval tři velmi podobné příběhy, z nichž dva zaznamenal na základě svědectví svých současníků, poslední převzal z osmého svazku sbírky právních a kriminálních případů pařížského advokáta Françoise Gayota de Pitaval (1673–1743) z roku 1736. Pitaval v něm vypověděl případ mladičké dcery

158 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 94–97.

159 Citováno podle překladu Radovana Krátkého Giovanni BOCCACCIO, *Dekameron*, Brno 2010, s. 624–629 (Den desátý, příběh čtvrtý), zde s. 624–626.

pařížského obchodníka z ulice Saint Honoré, která ač zamilovaná do svého vrstevníka, měla se provdat za bohatého bankéře. Ze žalu onemocněla, zemřela, byla pohřbena. Její vyvolený si ovšem vzpomněl, že již jednou ji postihla jakási letargie. Za pomoci hrobníka ji vysvobodil z hrobky a s použitím všech druhů léčebných prostředků ji oživil. Následně oba uprchli do Anglie.¹⁶⁰ Bruhier si povšiml nápadně se opakující zápletky

Obř. 13. Abraham Aubry. Wunderbare Geschichte der Frau Richmuth zu Köln, zur Zeit der grossen Sterbens im Jahre 1357 – Auferstehung einer Scheintoten, 1604. Mědirytina.

i skutečnosti, že byla popsána ve středověku Boccacciem, nevzbudilo to v něm však z hlediska důvěryhodnosti příběhů žádnou pochybnost – právě naopak. Opakování stejné události v různém čase a na různých místech považoval za jistý druh garance, že k oněm případům zdánlivé smrti muselo skutečně dojít.¹⁶¹

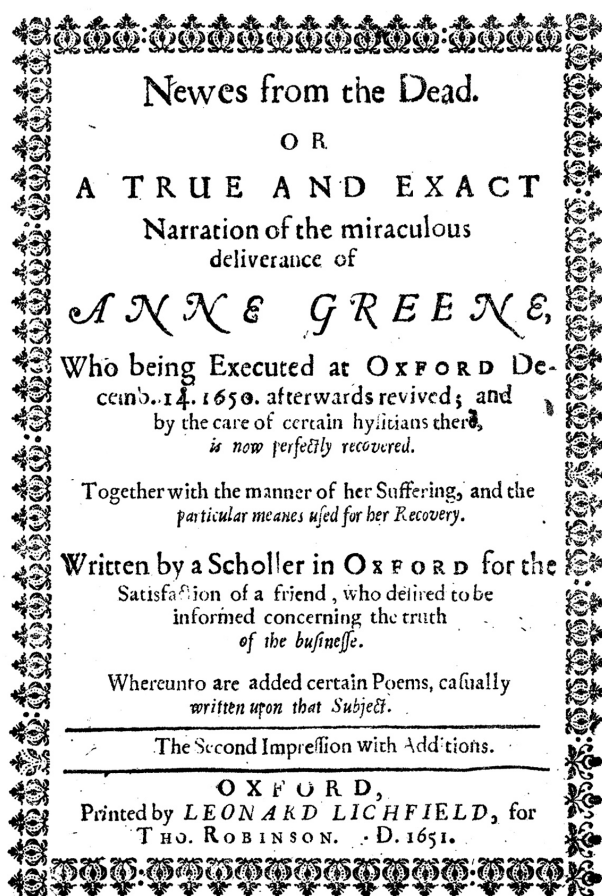
Další obdobné *topoi* představovaly případy obživlých manželek, jež manželé považovali za přízraky. Zde Bruhier převzal například již zmíněný příběh ženy z Lipska od Philippa Salmutha. Svěho druhu literární paradigma zdánlivé smrti, známé rovněž z *Dekameronu*,¹⁶² zastupovaly příhody mrtvých (opět zpravidla žen) probuzených k životu zloději. Tuto variantu vyprávěli již Salmuth, Winslow či francouzský protestantský pastor a teolog Simon Goulart (1543–1628) v díle *Histoires admirables et memorables de nostre temps* (Podivuhodné a pamětihodné příběhy naší doby) z let 1610–1614.¹⁶³ Bruhier shromáždil sedm podobných verzí příběhu jisté Reichmuth Adolch, jež žila na Novém trhu v Kolíně nad Rýnem, v domě, v jehož vývěsním štítě byl papoušek. V čase epidemie byla dotyčná stížena morem, považována za mrtvou a pohřbena na hřbitově Svatých apoštolů i se snubním prstenem, který jí

160 François Gayot de PITAVAL, *Causes celebres et interessantes, avec les jugemens qui les ont décidées*, Tome Huitieme, Paris 1736, s. 434–437.

161 „Je me suis cru d'autant plus fondé à porter ce jugement, que je sais qu' i lest arrivé en France plusieurs faits presque semblables pour le fond, & les circonstances, non-seulement à celui de Bocace, mais à celui des Causes célèbres.“ Srov. Jacques-Jean BRUHIER, *Dissertation*, II, s. 58.

162 Tentokrát jde o příběh Andreuccia z Perugia, který vlezl do hrobky biskupa, aby mu ukradl prsten. Je zde svými společníky zavržen, posléze vystraší další skupinu zlodějů. G. BOCCACCIO, *Dekameron*, s. 100–101 (Den druhý, příběh pátý).

163 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 46.

Obr. 14. Titulní strana spisu Anonym. *Newes from the Dead or A true and exact Narration of the miraculous deliverance of Anne Greene*. Oxford 1651.

manžel z velké lásky nechtěl dát sundat. Následující noci navštívili její hrob hrobníci. Když otevřeli rakev, aby se zmocnili prstenu, mrtvá se začala hýbat a posadila se. Díky lampě, kterou vyděšení zloději pohodili u hrobu, se žena ve zdraví dostala domů, kde byla radostně přivítána manželem. Uzdravila se a porodila ještě tři děti. Ani v tomto případě Bruhier nedospěl k názoru, že se jednalo o různé verze téhož ústně i písemně tradovaného příběhu, nýbrž z velkého množství případů vydedukoval časté opakování podobných událostí.¹⁶⁴ Na archetypální případ okradené či okrádané zdánlivě mrtvé lze narazit i v českém prostředí, konkrétně v pověstech o zdánlivé smrti, jimž bude věnována pozornost později.¹⁶⁵

Konečně posledním „prototypem“ zdánlivé smrti byly ženy popravené – oběšené či utopené, jež byly obvykle podezříváné z vraždy novorozence (*infanticidia*), hrdelního zločinu, jehož se v raném novověku dopouštěly obvykle svobodné matky.¹⁶⁶ Dne 14. prosince 1650 byla

164 J.-J. BRUHIER, *Dissertation*, Tome second, 1749, s. 30–31.

165 Konkrétně v kapitole *Strach ze zdánlivé smrti v Čechách*.

166 K tématu potratu, usmrcení či odložení dítěte v raném novověku Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*, Praha 2003, s. 66–70. Tématu svobodných matek a infanticidií věnovala značnou pozornost i česká historiografie. Výběrově například Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidium v pramenech k předstáveckému období*, *Historická demografie* 15, 1991, s. 9–46; Pavla HORSKÁ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 225–242; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a nová ekonomie života v osvětské habsburské monarchii. Problém svobodných*

v Oxfordu na Dobytčím trhu popravena oprátkou dvaadvacetiletá Anne Greenová, služka z domu Geoffreya Reada v Duns Tew v Oxfordshiru, odsouzená za *infanticidium*. Vnuk jejího pána ji přivedl do jiného stavu, předčasně potratila a tělíčko dítěte ukryla. Bylo však objeveno. Na šibenici visela půl hodiny, přihlížející přátelé se snažili zmírnit její utrpení a urychlit smrt – tahali ji vši silou za nohy nahoru a dolů. Když byla sundána a uložena do rakve, ještě dýchala. Nějaký statný chlap se ji ještě snažil dorazit ranami do břicha a hrudi. Díky lékařům Pettymu, Willisovi, Barthusovi a Clarkovi však byla Greenová probuzena k životu a zachráněna.¹⁶⁷ Bruhier převzal případ ze spisu *Physico-theology* (Přírodní teologie)¹⁶⁸ anglického přírodního filosofa Williama Derhema (1657–1735), ve skutečnosti byl však zaznamenán záhy po události, již v roce 1651.¹⁶⁹

V originální verzi vyprávění byla Greenová odnesena do domu oxfordského docenta anatomie Williama Pettyho, který měl spolu s kolegou Thomasem Willisem provést její pitvu. Když otevřeli rakev, uslyšeli, že domněle mrtvá dýchá. Opustili neprodleně myšlenku na její pitvu a začali s ožívováním. Nalili jí do úst svařený ovocný nápoj (*hot cordial*), aby začala kašlat, pustili jí žilou, třeli ruce a nohy, přikládali horké obklady na hrud'. Nakonec ji uložili do postele k jiné ženě, která ji měla zahřívát, jak zachytil i dřevorez o popravě a oživení Anne Greenové z roku 1651. Po dvanácti hodinách prý zachráněná začala mluvit, po čtyřiaadvaceti odpovídat na otázky. Po dvou dnech se jí navrátila paměť,

---

matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti, tamtéž, s. 133–172; TAŽ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 310–356; Jaroslav DIBELKA, *Tajemství rodiny Hlučných. Obranné strategie žen obviněných z infanticidia*, *Dějiny a současnost* 9, 2007, s. 37–39; Jiří ČECHURA, *Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650–1770*, Praha 2008, s. 128–136.

167 „Les Vieillards se ressouvient encore d'Anne Green, exécutée à Oxford le 14 Décembre 1650. Elle avoit été pendue durant une demi-heure. Dans cette entrefaite quelques – uns de ses amis lui frappoient la poitrine; d'autres la tiroient par les pieds de toutes leurs forces; ils l'evoient quelquefois pour la tirer en bas plus fortement, et par secousses, afin de mettre plutôt fin à ses souffrances; comme la relation imprimé le porte. Après qu'on l'eut mise dans le cercueil, on s'apperçut qu'elle respiroit encore. Il y eut un gaillard vigoureux qui, pour la faire mourir, lui donna des coups de pied, de toute sa force, sur la poitrine, & dans l'estomac; malgré tout cela elle revint par l'assistance des Docteurs Peity, Willis, Bathurst, & Clark.“ Srov. J.-J. BRUHIER, *Dissertation*, 1742, s. 133–134.

168 William DERHAM, *Physico-theology, or a Demonstration of the being and attributes of God from his work and creation*, London 1720, s. 156.

169 Richard WATKINS, *Newes from the Dead or A True and Exact Narration of the miraculous deliverance of Anne Greene, Who being Executed at Oxford Decemb. 14 1650. afterwards revived; and by the care of certain phisytians there, is now perfectly recovered. Together with the manner of her suffering, and the particular meanes used for her recovery*, Oxford 1651.

---

až na okamžiky samotné popravy a ožívání, za čtyři dny jedla tuhou stravu a po měsíci se zcela uzdravila. Lékaři pravidelně pozorovali puls oživené ženy, barvu, testovali její zrak, sluch, porozumění otázkám, jež měly prověřovat její paměť. Oživení bylo dokonale úspěšné. Greenová se uzdravila, vdala, porodila tři děti a žila dalších patnáct let. Oba lékaři získali značné renomé, Willis se stal profesorem v Oxfordu a zámožným londýnským lékařem.¹⁷⁰ Příběh je vzácným svědectvím o klíčové roli lékařů v oživovacím procesu i o metodách resuscitace rané novověké medicíny. V Bruhierově sbírce figuruje postava lékaře pouze v pěti ze všech případů, resuscitační metody jsou v nich obvykle prostší, než jak bylo popsáno u Greenové. K probuzení zdánlivě mrtvých obvykle stačilo, že je lékař uložil do postele, pustil jim žilou, vefukoval jim pepřový prášek do nosu, nikdy však příklady nezmiňují radikálnější metody, jež navrhovali Winslow a Bruhier, či následné testování kognitivních schopností, jak bylo zachyceno u Greenové.¹⁷¹

Bruhierův spis představoval zcela nový pohled na problematiku zdánlivé smrti. Uvěřitelnost jednotlivých příkladů přitom nehrála zásadní roli. Podstatná byla popularizace tématu, jež bylo dosud pojednáváno takřka výhradně v medicínské latině či v knihách zázraků, uzavřeno na jedné straně do úzkého kruhu protagonistů raně novověkého lékařství, na straně druhé do sféry nadpřirozena barokní doby. Bruhier zázračné příběhy racionalizoval, zasadil je do lékařských kategorií. Učenecká komunita přijala dílo s nadšením i s ostrou vědeckou kritikou. K výrazným Bruhierovým oponentům patřil například pařížský doktor chirurgie a práv Antoine Louis (1723–1792), který ho v díle s ironizujícím titulem *Lettres sur la certitude des signes de la mort* (Dopisy o jistotě příznaků smrti) činil odpovědným za zrození hysterického strachu z pohřbení zaživa ve Francii.¹⁷²

---

170 J. Trevor HUGHES, *Miraculous deliverance of Anne Green. An Oxford case of resuscitation in the seventeenth century*, *British Medical Journal* 285, 1982, s. 1792–1793.

171 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 58.

172 Antoine LOUIS, *Lettres sur la certitude des signes de la mort*, Paris 1752. Šlo o první z jeho spisů z oblasti soudního lékařství. Srov. Christelle RABIER, *Defining a Profession. Surgery, Professional Conflicts and Legal Power in Paris and London. 1760–1790*, in: Táž (ed.), *Fields of Expertise*, s. 85–114, zde s. 103.

Cadavere vivente: revenanti, vampýři, zdánlivě mrtví?

„Prokázalo-li se kdy u nějakých pověstí, že jsou založeny na pravdě, pak to byly ty o upírech. Nechybí nic, úřední zprávy, svědectví vysoce postavených osob, chirurgů, duchovních, soudců; soudní důkazy jsou všehykající.“¹⁷³

Jean Jacques Rousseau,
Dopis pařížskému arcibiskupovi

„Já tě vidět – zlíbat – obejmouti musím,
Necht i za tu lásku věčná muka zkusím! –
Strhne víko – zkřikne – omráčená padne. –
Na hoře se smutně umíráčkem zvoní;
V kobce se nad dívkou bleďý upír kloní.

(...)

Jak se jen ty jeho suché oudy táhly,
Ruce srostly s pláštěm v křídla černá,
Prsty se v pazoury proměnily,
Ústa – zobák ptačí – takto promluvily: (...)“¹⁷⁴

Josef Václav Frič, 1849

Bruhier se snažil prostřednictvím racionální argumentace zmírnit strach z umírání a smrti, zároveň však upozornit na riziko předčasných pohřbů. Jeho spis vzbudil značný zájem dobové medicíny, jež vedl později ke zrodu prvních záchranných společností, na druhou stranu podporoval v neobvyklé míře nejen strach z pohřbení zaživa, ale i zájem o fenomén návratu mrtvých, který dosud žil zejména v kolektivní představivosti venkovského člověka. Z historického hlediska je ovšem nemožné a nepřijatelné prokázat přímý vztah příčiny a následku mezi Bruhierovým dílem a kolektivní fobií závěru 18. století. V souvislosti se strachem z nemrtvých je třeba zmínit, že o tematiku nedokonalé smrti se ještě v předtridentské době zajímala i katolická církev. Jedna z formulí římského rituálu předepisovala kropení mrtvých svčenou vodou, nikoli z důvodu očišťování

173 Převzato z Veronika FRIEDRICHOVÁ, *Komentovaný překlad. Introduction: The Vampire in Folklore, The Influence of Christianity, Other Influences. (In: James B. Twitchell, The Living Dead. A Study of the Vampire in Romantic Literature)*, Praha 2013, s. 6 (bakalářská práce z oboru translátologie obhájená na Filozofické fakultě Karlovy univerzity).

174 Josef Václav FRIČ (1829–1890), *Upír. Romantická báseň*, Praha 1849. Dostupné na Česká elektronická knihovna. Plnotextová databáze české poezie 19. a počátku 20. století: <http://www.ceska-poezie.cz/cek/sbirka/?id=150> [přístup 19. 7. 2017].

od hříchů, nýbrž jako exorcistický prostředek v případě žijících mrtvých (*cadavere vivente*).¹⁷⁵

Ještě v 19. století byla na venkově běžně rozšířená představa, že dokud nebyl nebožtík pohřben, zdržovala se duše v jeho blízkosti a on tak mohl slyšet i vidět vše, co se kolem něho dělo.¹⁷⁶ Období mezi smrtí a pohřbem vyplňovala řada obyčejů a rituálních praktik, které měly dopomoci k přijetí duše mrtvého v záhrobí a k ochraně pozůstalých. Víra ve schopnost zemřelých vracet se mezi živé ústila do přesvědčení o návratech nedobrých, nespokojených mrtvých, takzvaných revenantů, kteří se objevovali v podobě přízraků, aby strašili živé. Víra v jejich návraty v různých podobách přitom sahá do předkřesťanských dob. V českém prostředí se v těchto představách mísily pohanské i křesťanské prvky. Kromě slovanské mytologie (démonologie) a křesťanské ideologie se lze setkat i se zbytky dalších kulturních tradic. Podle etnografky a folkloristky Alexandry Navrátilové „všechny tyto elementy vytvořily složitý, přesně nevyhraněný a neuzavřený konglomerát lidové démonologie – systém názorů, pověr, představ a obyčejových úkonů měnících se v čase i prostoru.“¹⁷⁷

Návraty mrtvých byly vysvětlovány připoutaností duše k nezetlelému tělu. Takové obavy zpravidla vzbuzovali nebožtíci, kteří se dopustili za života nějakého zločinu, ale i ti, kteří zemřeli jakýmkoliv nepřirozeným způsobem – násilnou či náhlou smrtí, a vraceli se na zem pomstít.¹⁷⁸ Folklorista Jan Luffer rozlišuje v rámci skupiny pověstí, v nichž figuruje člověk po smrti, revenanty určenou i neurčenou příčinou návratu. K prvním zmíněným patřili například

-
- 175 Alfonso M. DI NOLA, *La nera signora. Antropologia della morte e del lutto*, Roma 2006, s. 201–218.
- 176 K vizuálním představám o smrti a její ikonografii Šárka TONCROVÁ, *Obrazy personifikované smrti v západoslovanském a východoslovanském folkloru*, Český lid 88, 2001, č. 4, s. 313–334.
- 177 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa*, *Studia mythologica Slavica* 8, 2005, s. 115–136, zde s. 115.
- 178 TÁŽ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 292–318; Jean-Claude SCHMITT, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002; Claude LECOUTEUX, *Fantômes et revenants au Moyen-Age*, Paris 1986; Otto Gerhard OEXLE, *Die Gegenwart der Toten*, in: Herman Braet – Werner Verbeke (eds.), *Death in the Middle Ages*, Leuven 1983, s. 19–77; Nancy CACIOLA, *Wraiths, Revenants, and Ritual in Medieval Culture*, *The Past and Present Society* 152, 1996, 3–45. Velký zájem o interdisciplinární téma návratu mrtvých má i nejmladší česká badatelská generace. Srov. Klára MACOUNOVÁ, *Revenanti v české literatuře a lidových obyčejích*, Pardubice 2013 (bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice); Helena CHALUPOVÁ, *Život po životě. Revenanti v českých zemích raného novověku*, Praha 2015 (diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Karlovy Univerzity); TÁŽ, *Žena českého raného novověku v úloze revenanta*, in: Tomáš Hubálek (ed.), *Sborník z V. mezinárodní vědecké konference studentů doktorských studijních programů v oblasti společenských věd*, Praha 2016, s. 139–150.

Obr. 15. Vampýr s netopýřími křídly (Bat-winged vampire). Dřevoryt z knihy Jacques Cazotte (1719–1792), *Le Diable Amoureux*. Paris 1845, s. 85.

lidé provinilí, prokletí, předčasně zemřelí (sebevrazi, zavraždění) či třeba mrtví s nevyřízenými závazky k živým, k druhému typu přináleželi neklidní mrtví vracející se bezprostředně po pohřbu, vstávající z rakve, pozorující vlastní pohřeb, dále nebezpeční mrtví, kteří podle pověstí útočili na živé. Šlo například o upíry sající lidskou krev, požírající mrtvolu, dvořící se upíří nápadníky.¹⁷⁹

V 17. a 18. století jitril smysly zejména obyvatel střední a jihovýchodní Evropy právě strach ze svého druhu dalšího typu zdánlivě mrtvých – vampýrů, kteří podle dobového přesvědčení škodili živým i v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.¹⁸⁰ Někteří odborníci na vampyrismus označovali tento jev jako *Magia Posthuma* (Posmrtná magie), stejný titul nesl i spis právníka, historika a ředitele biskupských statků v Kroměříži svobodného pána Karla Ferdinanda Schertze ze Spálova (†1724) datovaný k roku 1704 či 1706.¹⁸¹ Nejstarší případ vampyrismu,

179 S odkazy ke konkrétním katalogům pověstí a pramenům Jan LUFFER, *Katalog českých démonologických pověstí*, Praha 2014, s. 114–126.

180 V souvislosti s tématem zdánlivé smrti Francesco Paolo DE CEGLIA, *La scienza dei Vampiri. Giuseppe Davanzati e i confini tra vita e morte nell'Europa del Settecento*, *Atti Accademia roveretana degli Agiati* 265, 2015, č. 5, s. 79–101. Z literárněvědního hlediska vypracoval obsáhlou studii o pověstech s vampyrickými motivy ve střední Evropě profesor srovnávacích slovanských literatur Frank WOLLMANN (1888–1969), *Vampyrické pověsti v oblasti střeoevropské*, *Národopisný věstník československý* 14, 1920, č. 1, s. 1–16; tamtéž, ročník 15, 1921, č. 1, s. 1–58; tamtéž, ročník 16, 1923, č. 1–2, s. 80–86; tamtéž, ročník 18, 1926, č. 3–4, s. 133–161. Zásadní studie na vampyrické téma a s ním spojené pohřbívání vampýrů publikovala archeoložka Zdeňka KRUMPHANZLOVÁ, *K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích*, *Památky archeologické* 52, 1961, s. 544–549; TÁŽ, *Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách*, *Vznik a počátky Slovanů* 5, 1964, s. 177–215.

181 *MAGIA POSTHUMA PER JURIDICUM ILLUD PRO & CONTRA Suspensio Nonnullibi JUDICIO Investigata à CAROLO FERDINANDO DE SCHERTZ, ÆRÆ SALUTIFERÆ UBI* paClscenDVM, Olomouc 1704. Poprvé a naposledy byl spis vydán buď v roce 1704, nebo v roce 1706. Nejistota ohledně data vydání je dána interpretací jediného chronogramu, který se nachází na titulním listu.

který Schertz uvedl s odkazem na Neplachovu kroniku, se měl odehrát v Kadani v Čechách. Mrtvý muž tam po pohřbu začal vyvolávat jménem své sousedy, kteří do osmi dnů zemřeli. Jeho mrtvolu posléze vykopali z hrobu a propíchlí špičatým kulem. Mrtvý se však zjevovat nepřestal. Dokonce děkoval za kůl, který používal k odhánění psů.¹⁸²

U vampýrů se předpokládalo, že se jejich těla nerozkládala, zachovávala si čerstvost i ohebnost údů. Tento případ dokumentoval Schertz příběhem z roku 1611: „Ze země taktéž zaznívalo jakési volání nebo křik, přičemž tento bezduchý člověk za nočního času navštěvoval zjevně i tajně rozličné lidi, rdousil je a trýznivě tiskl, čímž vrchnost byla podnícena hrob otevřít a nechat to tělo prohlédnout. Tam byl údajně nalezen ten samý člověk navzdory tomu, že byl před šesti týdny a třemi dny zahrabán, zcela neporušený, s přirozeně čerstvou proudící krví. Nato tamní vrchnost ani trochu neváhala, takže následujícího dne toto tělo nechala katovi převézt a spálit na popel.“¹⁸³

Schertz zaměřil pozornost na Olomoucko, stejně jako o čtyři desetiletí později benediktinský opat Augustin Calmet (1672–1757), který věnoval „Revenantům neboli Upírům na Moravě“ jednu z kapitol své disertace (1746), jež byla v roce 1759 přeložena do angličtiny.¹⁸⁴ Obdobné téma sledoval i v dalších dvou pojednáních z roku 1751.¹⁸⁵ Od Schertze převzal například vyprávění

Latinský chronogram ubi paCIsCenDVM by měl být interpretován jako rok 1706. K tomu Giuseppe MAIELLO, *Racionalismus Karla Ferdinanda Schertze a Magia posthuma*, Slavica Litteraria 15, 2012, č. 2, s. 215–222, zde s. 218; Týž, *Vampyrismus a Magia posthuma. Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy a Magia posthuma Karla Ferdinanda Schertze (první novodobé vydání)*, Praha 2014. K vampyrismu dále Bruce MCCLELLAND, *Slayers and Their Vampires. A Cultural History of Killing the Dead*, Michigan 2006; Tommaso BRACCINI, *Před Draculou. Archeologie upíra*, Praha 2014; Paul BARBER, *Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality*, New Haven – London 1988; James B. TWITCHELL, *The Living Dead: A Study of the Vampire in Romantic Literature*, Durham 1981; Annett STÜLZEBACH, *Vampir und Wiedergängererscheinungen aus volkskundlicher und archäologischer Sicht*, Concilium medii aevi 1, 1998, s. 97–121.

182 G. MAIELLO, *Vampyrismus*, s. 30.

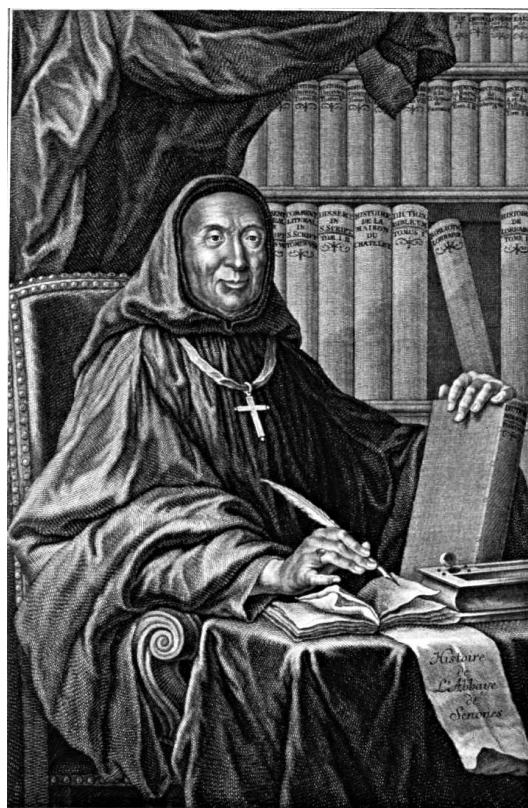
183 Převzato z tamtéž, s. 205.

184 Augustin CALMET, *Dissertations sur les apparitions Des Anges, Des démons et Des Esprits, et sur les Revenans et Vampires de Hongrie, de Boheme, de Moravie et de Silesie*, Paris 1746. České vydání srov. Dom CALMET, *Pojednání o upírech. Moderní studie starého unikátního díla*, Olomouc 2006. V této knize bude citováno z novodobého českého a německého vydání.

185 Srov. Heide CRAWFORD, *The Origins of the Literary Vampire*, New York – London 2016, s. 10. Vztahem mezi lidovým předobrazem upíra a jeho ztvárněním v literární fikci se v Čechách zabývala Tereza RICHTROVÁ, *Motiv upíra v české literatuře*, České Budějovice 2013 (bakalářská práce obhájená na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity). Ve vztahu k současné popkultuře Nela KUČEROVÁ, *Vampyrismus a lykantropie. Fenomén současné fantasy literatury*, Pardubice 2012 (diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice).

o přízraku mrtvé ženy, která se zjevovala v lidské i psí podobě mnoha lidem, způsobovala jim nesnesitelnou bolest, svírala jim hrdlo, že je skoro zadusila. Její oběti byly bledé, pohublé a vyčerpané. Nešetřila ani krávy a koně. Navíc ovšem Calmet poukázal i na problém předčasných pohřbů – vysvětlil, že typické zvuky jako úpění, řev, žvýkání a mlaskání ozývající se z hrobů, jež byly zpravidla připisovány domnělým upírům, vyluzovali ve skutečnosti zaživa pohřbení.¹⁸⁶ Jako konkrétní příklad uvedl třeba předčasně pochovaného hraběte Jindřicha ze Salmu, z jehož hrobu v jednom klášterním kostele se v noci ozýval křik. Druhého dne ráno otevřeli rakev – nešťastník ležel na břiše, tváří k zemi.¹⁸⁷ S problematikou zdánlivé smrti souvisí hned několik kapitol Calmetovy rozpravy. Pro lepší představu postačí uvést již jejich názvy: *O oživení osob, které nebyly doopravdy mrtvé; O oživení nebo zjevení dívky, která byla mrtvá několik měsíců; O ženě, která vyšla z hrobu živá; O různých případech osob pohřbených zaživa; O případech utopených a jak znovu nabyli své zdraví; O mrtvých, kteří žvýkali ve svých hrobech jako vepři a pozřeli své*

*Vera Effigies AUGUSTINI CALMET, Abbatis Senonensis.
Ætatis LXXXVI. Ann.*

Obr. 16. Vyobrazení Doma Augustina Calmeta (1672–1757) ve spise *Vera Effigies Augustini Calmet Abbatis Senonensis*, Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg. 1750. Rytina od Cathe Klaubera a Augusta Vindela.

186 H. CRAWFORD, *The Origins*, s. 11.

187 „Jedoch waren solche vermeinten Toten vermutlich Leute, die lebendig begraben worden sind. So nämlich schreibt Richerius Senonensis im 3. Teil über das Eine Auswahl einiger alten Schreiber des Dacherius, von Graf Heinrich von Sam, den man in der Klosterkirche, wo er begraben worden war, in der Nacht entsetzlich schreien gehört hat, und als man das Grab am folgenden Morgen öffnete, fand man ihn im Sarg umgewendet, und mit dem Angesicht zur Erde gewandt, obwohl er doch zuvor auf dem Rücken gelegen hatte.“ Srov. Augustin CALMET, *Gelehrte Verhandlung der Materie von den Erscheinungen der Geister und der Vampire in Ungarn, Mähren, etc.*, Augsburg 1751, s. 370 (Impressum Matthias Wagner, 2016).

vlastní maso.¹⁸⁸ Calmetova literární činnost tak nepochybně významně přispěla k popularizaci tématu zdánlivé smrti.

Navzdory skeptickému postoji Říma k vampyrismu dávala olomoucká konzistoř takto podezřelé osoby vykopávat z hrobů a jejich těla spalovat, což mělo za následek dvojí oficiální vyšetřování z nařízení císařovny Marie Terezie. Druhé z nich potom prováděl v roce 1755 její osobní lékař Gerhard van Swieten (1700–1772).¹⁸⁹ K posledním vampyrickým skandálům na Moravě došlo právě v letech 1755–1756, kdy byla v jedné vesnici nedaleko Olomouce vykopána mrtvola jisté Rosalie Polakové a z nařízení biskupské konzistoře spolu s dalšími těly upálena.¹⁹⁰ Samotný Schertz pokládal exhumování mrtvol údajných vampýrů již na počátku 18. století za nesmyslné. Nevěděl sice, proč se vampýři zjevují – pouze konstatoval jejich existenci, jako právník ovšem považoval usvědčení z vampyrismu bez řádného procesu za nezákonné. Stejný názor ostatně zastával ve dvacátých a třicátých letech 18. století i olomoucký biskup a kardinál Wolfgang Hannibal hrabě von Schrattenbach (1660–1738).¹⁹¹ Jako vyslanec Karla VI. u papežského dvora pobýval mezi lety 1714–1719 v Římě.¹⁹² Patrně tehdy se při důvěrné schůzce svěřil dřívějšímu zvláštnímu papežskému vyslanci ve Vídni, arcibiskupovi v Trani v italské Apulii Giuseppemu Antoniu Davanzatimu (1665–1755)¹⁹³ se zprávou o krvelačném šíření vampyrismu, jež dorazila z Moravy.

Davanzati se později zapsal do dějin jako významný vampyrolog. Roku 1739 vytvořil rukopis s titulem *Dissertazione sopra i vampiri* (Disertace o vampýrech),¹⁹⁴ který ocenil i papež Benedikt XIV. (1675–1758). Dílo, hodnotící vampyrismus

---

188 Dom CALMET, *Pojednání*.

189 Rukopis o vyšetřování nese název *Remarques sur le vampyrisme de Silesie de l'an 1755*. K tomu G. MAIELLO, *Vampyrismus*, s. 31–32; Text rukopisu v českém překladu tamtéž, s. 224–230.

190 A. NAVRÁTILOVÁ, *Revenantství*, s. 127.

191 G. MAIELLO, *Racionalismus*, s. 218. Wolfgang Hannibal hrabě von Schrattenbach (1660–1738) byl olomouckým biskupem v letech 1711–1738. Roku 1714 byl jmenován kardinálem a vyslancem u papežského dvora, v letech 1719–1721 působil dokonce jako místokrál v Neapolském království, jež bylo v období let 1704–1734 součástí držav rakouských Habsburků. Od roku 1722 byl činný opět na Moravě. K jeho osobnosti Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století I*, Praha 1987, s. 105–129; Jana SPÁČILOVÁ, *Hudba na dvoře olomouckého biskupa Schrattenbacha (1711–1738). Příspěvek k libretistice barokní opery a oratoria*, Brno 2006, s. 16–18 (dísertační práce FF MU).

192 J. SPÁČILOVÁ, *Hudba*, s. 18.

193 K jeho osobě Jean-Michel SALLMANN, heslo *Davanzati, Giuseppe Antonio*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani* 33, 1987: [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-antonio-davanzati_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-antonio-davanzati_(Dizionario-Biografico)) [přístup 19. 7. 2017].

194 *Dissertazione sopra i vampiri di Giuseppe Davanzati Patrizio Fiorentino, e Tranese, Cavalliere Gerosolimitano, Arcivescovo di Trani, e Patriarca di Alessandria, Napoli*, Presso i Fratelli Raimondi, Napoli 1774.

jako pouhý produkt lidské představivosti, vyšlo poprvé tiskem až v roce 1774, druhé vydání následovalo v roce 1789. Jeho autor jej uvedl právě vzpomínkou na římské setkání se Schrattenbachem: „Když jsem měl před lety důvěrnou schůzku v Římě s panem kardinálem Schrattenbachem, biskupem olomouckým, blahé paměti, jednoho večera mi velmi zrdženlivě oznámil, že obdržel podrobnou poštovní zprávu od své olomoucké konzistoře, v níž ho jeho úředníci informovali o značném rozšíření onoho neduhu a vampýrského krveprolití na Moravě, v jeho diecézi.“¹⁹⁵

V třicátých letech 18. století se s fenoménem vampyrismu snažili vypořádat někteří němečtí učenci. Odmítali přitom, podobně jako později Calmet, pouhé pověry, šlo jim o vysvětlení upírství na základě přirozených příčin a racionalistické argumentace. Přesto se v učenecké produkci, pocházející zejména z Lipska, setkáváme nadále s interpretacemi nadpřirozené podstaty. K významným německým badatelům patřil například pozdější profesor teoretické medicíny na lékařské fakultě v Jeně Johann Christian Stock (1707–1758), který vydal v roce 1732 disertaci *De cadaveribus sanguisugis* (O krevsajících mrtvolách), oponovanou Johannem Wilhelmem Nöblingem.¹⁹⁶ Stock se domníval, že skutečnou příčinou zázračného fenoménu nebyl vracející se nemrtvý v podobě vampýra, nýbrž takzvaný *Incubus epidemicus*, tedy můra, démonická bytost,¹⁹⁷ jež se podle něho hojně vyskytovala v oblastech Srbska a Maďarska.¹⁹⁸

Autorem jedné z prvních a nejpodrobnějších historických rozprav o vampyrismu v Evropě s barvitým názvem *De masticatione mortuorum in tumultis oder*

195 „Ritrovandomi anni sono in Roma in qualche confidenza presso il signor cardinale Schrattenbach, vescovo di Olmutz, di felice memoria; questi una sera mi fece con molta riserva sapere di avere in quella posta ricevuto una distinta relazione dal suo concistoro di Olmutz, nella quale que signori ufficiali gli davano notizia come il morbo o la strage de vampiri era molto dilata nella provincia della Moravia sua diocesi.“ Převzato z F. P. DE CEGLIA, *La scienza*, s. 80 (z italštiny volně přeložil VG).

196 *Dissertatio physica de cadaveribus sanguisugis. Von denen sogenannten Vampyren oder Menschen-Säugern. Praeses Johannes Christianus Stock, philosophiae et medicinae doctor et respondens Johannes Guilielmus Nöbling, philosophiae et sacrarum litterarum cultor*, Jenae 1732.

197 V českých démonologických pověstech je můra převtělenou duší spícího člověka, často na sebe bere zvířecí i lidskou podobu – například kočky či nočního motýla, ženy s krátkýma nohama bez prstů, s vytáhlým tělem, velkým břichem a dlouhými prsy, rukama bez palců a malou červenou hlavou s fleky po neštovicích. Můra často tlačí člověka ve spánku či mu vysává krev z prsou. Srov. J. LUFFER, *Katalog*, s. 94–97.

198 „Hactenus itaque de mortuorum de sanguinis exsuctione suspectorum miraculis disseruimus. De laesione vero multorum, eorumque internecone, quae a Vampyris facta, suspicabantur terrarum illarum incolae, ita censemus, ut phaenomena in afflictis illis observanda, ad incubi signa reducentes, simulque perpendentes, malum illud in Hungariae, imprimis Serviae terris multos jugulasse, opinemur, homines illos ab incubo epidemico esse consumptos.“ Srov. *Dissertatio physica de cadaveribus sanguisugis*, s. 13.

Obr. 17. Noční můra. Dřevoryt v Jacques Cazotte, *Le Diable Amoureux*. Paris 1845, s. 3.

von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern (O tom, jak mrtví žvýkají v hrobech aneb O žvýkání a mlaskání mrtvých v hrobech) z roku 1728 byl luteránský pastor, spisovatel, historik a vampyrológ Michael Ranfft (1700–1774).¹⁹⁹ Vlivný osvícenský badatel, jehož dílo citoval Calmet,²⁰⁰ se představil vědecké komunitě již o tři roky dříve stejnojmennou latinskou disertací,²⁰¹ roku 1734 vyšlo rozšířené vydání jeho spisu, v němž se zabýval mimo jiné případy mrtvých v Německu,

kteří údajně žvýkali v hrobě vlastní oblečení, přičemž lidé žijící v okolí hřbitova slyšali zvuky připomínající prasečí chrochtání.²⁰²

Na tomto místě stojí za zmínku dílo s totožným titulem *De masticatione mortuorum* (O žvýkání mrtvých) od německého teologa Philippa Rohra z roku 1679, jež předpokládalo působení démonických sil stejně jako již zmíněné pojednání Garmannovo – konkrétně pak Rohr spojoval tyto pozoruhodné hřbitovní jevy se zlým démonem Azazelem.²⁰³ Samotný Ranfft se vymezil vůči emocionálnímu stylu některých svých předchůdců i současníků. Odpovědi na otázky spojené s vampyrismem hledal v přírodě. Tvrdil například, že nedostatečný rozklad těla, jež byl zpravidla ztotožňován s vampyrismem, byl způsoben konkrétním typem půdy,

199 Michael RANFFT, *De masticatione mortuorum in tumulis oder von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern liber singularis*, Lipsiae 1728.

200 K tomu více Lieselotte E. KURTH-VOIGT, *La Belle Dame Sans Merci. The Revenant as Femme Fatale in Romantic Poetry*, in: Gerhart Hoffmeister (ed.), *European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes and Models*, Detroit 1990, s. 247–268, zde s. 265.

201 Michael RANFFT, *Dissertatio prior historico-critica De masticatione mortuorum in tumulis*, Lipsiae 1725.

202 Týž, *Tractat von den Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenheit derer hungarischen Vampyrs und Blut-Sauger gezeigt, auch alle von dieser Materie bißher zum Vorschein gekommene Schrifftten recensiret werden*, Leipzig 1734.

203 „Principalis est daemon, motor & effector masticationis mortuorum.“ Srov. *Dissertatio historico-philosophica De masticatione mortuorum (...) praeses M. Philippus Rohr (...) et respondens Benjamin Frizschius*, Lipsiae 1679, b. s.

do níž byl nebožtík uložen.²⁰⁴ Moderní forenzní věda tuto hypotézu v podstatě potvrzuje – složení půdy, klima, přítomnost vzduchu, mikroorganismy, hmyz představují důležité činitele, jež ovlivňují proces tělesného rozkladu. Odpovědnou za posmrtný růst nehtů a vlasů byla podle Ranffta takzvaná *anima vegetativa* (vegetativní duše), jež se po smrti zdržovala v blízkosti nebožtíkova těla a mohla za určitých okolností škodit živým. Zvláštní pozornost věnoval vampyrolog zvukům připomínajícím chrochtání prasat, které se ozývaly podle četných svědectví z hrobů, především však v čase moru. Přisuzoval je horečnaté aktivitě kryš.²⁰⁵

Pozoruhodným způsobem vysvětlil Ranfft právě problém žvýkajících mrtvých, fenomén takzvaných *Nachzehrerů*,²⁰⁶ svého druhu vampýrů, dobře známých v německém folklóru. Šlo o mrtvé, kteří pojídali svůj vlastní oděv, případně i tělo, a usmrcovali žijící lidi, zpravidla příbuzné a přátele. *Nachzehrer* i upíři měli mnoho společného. V případě obou podezření byly otvírány jejich hroby. Na základě vzhledu mrtvoly (bývala nezetlelá, napučená a červená, s otevřeným okem či očima) byly podniknuty potřebné kroky k její likvidaci – probodnutí kulem či spálení, jež představovalo účinné konečné opatření, pokud selhalo protknutí kulem.²⁰⁷ O mrtvých pojídajících vlastní rubáš se ostatně zmiňuje i slavná příručka *Malleus Maleficarum* (Kladivo na čarodějnice) z roku 1486, jež měla pomoci vyřešit nejasnosti ohledně stíhání čarodějnic, vlkodlaků a upírů: „*Jako inkvizitory nás zaujal tento příklad. Stalo se, že jedno město bylo téměř opuštěno, neboť jeho obyvatelé pomřeli, a začalo se povídat, že jistá pohřbená žena postupně pojídala rubáš, v němž byla pohřbena, a že ona pohroma nemůže pominout, dokud nesní ten rubáš celý a nestráví ho v žaludku. Byla svolána*

Obr. 18. Démon Azazel v Dictionnaire Infernal od Collina de Plancy (1793–1887). Paris 1825.

204 Srov. H. CRAWFORD, *The Origins*, s. 9–10.

205 K interpretaci Ranfftova spisu srov. Luigi GARLASCHELLI, *Vampiri. I primi documenti*, ebook, Luigi Garlaschelli 2017, b. s. Zde také přehledný chronologický souhrn vampyrologické literatury ze 17. a 18. století.

206 Pojem *Nachzehrer* je s největší pravděpodobností odvozen z německého slova Nacht (noc) a středohornoněmeckého slova Zerer (hýřil, piják, žrout, pojídač). Dále k tomuto typu vampýra Matthew BUNSON, *The Vampire Encyclopedia*, Pennsylvania State University 1993, s. 185–186.

207 F. WOLLMANN, *Vampyrické pověsti*, Národopisný věstník československý 15, s. 1–58.

rada a starosta s vládcem toho města hrob vykopali a zjistili, že polovinu toho rubáše už pozřela ústy a krkem byl rubáš vtažen do žaludku. V hrůze z toho pohledu starosta vytáhl meč a odřízl jí hlavu a vyhodil ji z hrobu.“²⁰⁸ Ranfft tvrdil, že z úst nebožtíků vycházely plyny, které se uvolňovaly při tělesném rozkladu, a následně navlhčily pohřební rubáš. Tak prý mohl vzniknout dojem, že byl oděv žvýkán.²⁰⁹

Prostřednictvím přirozených příčin, exaktních argumentů přírodních věd se pokusil uvést posmrtnou magii na pravou míru v padesátých letech 18. století i již zmíněný habsburský dvorní lékař van Swieten, který zaujal k víře ve vampyrismus odmítavý postoj. K praktikám, s nimiž se obeznámil na Moravě, se vyjadřoval skepticky a s rozhořčením: „Je mi dobře známo, že u mrtvoly vampýra se předpokládá nejen, že se nerozloží, ale též maso, že se zachovává čerstvé a údy ohebné: i to se však děje bez zázraku. Když se vezly do Vídně těla dvou arcivévodkyň zesnulých v Bruselu, byl jsem přítomen otevření rakví; tváře byly nedotčeny, špička nosu ohebná atd. Pravdou jest, že tato těla byla nabalzamována, ale vonné byliny, jež byly použity, si nezachovaly ani nejmenší stopy vůně. Tuto zachovalost lze spíše přičítati dobře utěsněným olověným rakvím, které nepropouštějí prazádný vzduch, a tímto zabraňují hnilobě. V důsledku, je-li rakev dobře uzavřena, je-li země přirozeně dosti hutná, ztverdne-li po pohřbení mrazem, anebo je zamezeno jiným prostředkem přístupu vzduchu, k rozkladu nedochází, nebo alespoň velmi zvolna.“²¹⁰

Konečně k vyvrácení mýtu o vampýrech použil van Swieten i příběh, který zaznamenal v anglickém prostředí. V březnu 1750 prý byla otevřena hrobka jednoho starobylého rodu v hrabství Devonshire. Byla v ní nalezena netknutá dřevěná rakev, v níž se nacházelo celistvé mužské tělo. Jeho svalstvo si uchovalo přirozenou tuhost, ramenní i loketní klouby byly ohebné, tvář s černým vousem po stisku ustupovala, aby se posléze opět napnula. K tomu van Swieten dodal, že tělo nebylo balzamováno, nebyly na něm shledány žádné řezy, a především, že bylo pohřbeno nejpozději v roce 1669:

„Hle, tudíž anglický vampýr, jenž po čas osmdesáti let poklidně dlel ve svém hrobě, aniž by koho rušil. Ve stejném pojednání se lze dočísti o dalších podobných případech a zejména jsou-li hroby velmi hluboké a v suché zemi. Navzdory tomu se obvyčejně ukázalo, že mrtvoly tohoto druhu, jakmile jsou vystaveny otevřenému povětří, hned hnijí. Toto postačí jako důkaz, že hniloba nevzniká vždy a že k ní obvykle dochází pozvolna, zejména je-li země stmelena chladem anebo je-li rakev dokonale uzavřena.“²¹¹

Řadu Calmetových (a tak i Schertzových) příběhů o nadpřirozených návratech mrtvých převzal Bruhier a včlenil je do své sbírky klinických případů

---

208 Převzato z českého vydání Jakob SPRENGER – Heinrich KRAMER, *Kladivo na čarodějnice. Malleus Maleficarum*, Praha 2006, s. 200.

209 L. GARLASCHELLI, *Vampiri*, b. s.

210 Převzato z G. MAIELLO, *Vampyrismus*, s. 227.

211 Převzato z tamtéž, s. 227–228.

zdanlivé smrti. Nešlo podle něho o přízraky, nýbrž o předčasně pohřbené osoby.²¹² Kolem poloviny 18. století se tak v diskuzi o náhlé či zdanlivé smrti prolínaly názory dobového lékařství, teologie a filosofie s představami, pověrami a rituály raně novověké společnosti. Medicína tehdy ujišťovala, že smrt není okamžik, nýbrž proces. Z podstaty věci a za určitých okolností byl tedy stav smrti a života zaměnitelný a dokonce vratný. V osvícenském století došlo k hlubokému zpochybnění hranic mezi životem a smrtí, zrodu kolektivní noční můry zdanlivé smrti, jež byla navíc paralelně umocňována zkazkami o návratech nedobrych mrtvých. Jak bylo popsáno výše, hranice mezi zdanlivě mrtvými osobami a nedobrymi mrtvými, kteří se v různých podobách vraceli škodit živým, byla tehdy zvláště rozostřená.

Zároveň téměř ihned poté, co začaly příběhy o vampýrech ze střední Evropy kroužit po západní části starého kontinentu, začal být upír užíván jako politická a sociální metafora,²¹³ jak se lze přesvědčit třeba ve Voltairově *Filosofickém slovníku čili rozumu podle abecedy*:²¹⁴ „Oni upíři byli mrtvolami, které vycházely v noci z hrobů, aby vysávaly krev živým, buď z jejich hrdel, nebo žaludků, poté se vracely na své hřbitovy. Vysáté osoby zeslábly, zbledly, chorobně zmalátněly, zatímco vysávající mrtvoły ztloustly, zrůžověly jim líce, těšily se výbornému apetitu. Bylo to v Polsku, Maďarsku, Slezsku, na Moravě, v Rakousku a Lotrinsku, kde mrtví tak hodovali. Zato jsme nikdy neslyšeli o upírech v Londýně, nebo dokonce v Paříži. Připouštím, že v obou těchto městech byli burzovní makléři a muži velkého obchodu, kteří vysávali krev lidem za bílého dne; ale ti, ač prohnili, nebyli mrtví. Tito skuteční vysávači nežili na hřbitovech, nýbrž na velmi příjemných místech.”²¹⁵

Konečně v 19. století se z revenantů, vampýrů i zdanlivě mrtvých stali oblíbení protagonisté fikčních světů a jsou jimi dodnes. Můžeme se s nimi

212 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 114.

213 K tomu více Álvaro García MARÍN, „The Son of the Vampire“. *Greek Gothic, or Gothic Greece?*, in: Isabel Ermida (ed.), *Dracula and the Gothic in Literature, Pop Culture and the Arts*, Leiden – Boston 2016, s. 21–44, zde s. 30.

214 VOLTAIRE, *Filosofický slovník čili Rozum podle abecedy*, Olomouc 1997. Součástí českých překladů Voltairova slovníku nejsou všechna v originále obsažená hesla. Z toho důvodu bude citován úryvek hesla *Upíři* z cizojazyčného zdroje.

215 „These vampires were corpses, who went out of their graves at night to suck the blood of the living, either at their throats or stomachs, after which they returned to their cemeteries. The persons so sucked waned, grew pale, and fell into consumption; while the sucking corpses grew fat, got rosy, and enjoyed an excellent appetite. It was in Poland, Hungary, Silesia, Moravia, Austria, and Lorraine, that the dead made this good cheer. We never heard a word of vampires in London, nor even at Paris. I confess that in both these cities there were stock-jobbers, brokers, and men of business, who sucked the blood of the people in broad daylight; but they were not dead, though corrupted. These true suckers lived not in cemeteries, but in very agreeable palaces.“
Srov. <https://ebooks.adel.aide.edu.au/v/voltaire/dictionary/chapter463.html>

Obr. 19. Ilustrace z Carmily Josepha Sheridana Le Fanu (1814–1873). 1872.

v povídce *Upír* anglického literáta a lékaře Johna Williama Polidorioho (1795–1821) z roku 1819,²¹⁹ mylně přisuzované Georgi Gordonu Byronovi (1788–1824), v básni *Christabel* Samuela Tylora Coleridge (1772–1834) publikované v roce 1816,²²⁰ *Carmille* Josepha Sheridana Le Fanu (1814–1873) z roku 1872: „Příští den se konalo v karnsteinské kapli formální soudní řízení. Hrob hraběnky Mircally byl otevřen a v tváři těla, ležícího v rakvi, poznal generál i můj otec sličného hosta – Carmillu – Millarcu! Přesto že bylo tělo pohřbeno sto padesát let, měla tvář v hrobě svěží růžovou barvu, oči byly otevřeny a z rakve nevycházel vůbec žádný mrtvolný pach. Dva lékaři ověřili a potvrdili pozoruhodný fakt, že srdce, slabě sice, ale znatelně tlouklo a plíce dosud fungovaly jako u živého člověka. Údy byly ohebné, svalstvo vláčné a olověná rakev, v níž bylo tělo uloženo, byla plná čerstvé krve. Byly shledány všechny znaky upírství. Tělo bylo vyzvednuto a do jeho srdce byl vražen ostrý kůl. V tom okamžiku ze sebe vydal upír pronikavé zaúpení a zemřel. Hlava byla useknuta a z hrdla vytekl mohutný proud krve. Tělo i s hlavou bylo uloženo na hranici a spáleno. Popel byl vsypán do řeky. Od té doby již upír v kraji nikoho nenavštěvoval. Opisy zprávy císařské komise, verifikované podpisy, má můj otec. Tento dokument byl také podkladem k mému vyprávění o průběhu té poslední hrozná scény.“²²¹ Ústřední motiv upíra zvolil pro svou básnickou skladbu třeba

[přístup 21. 7. 2017] (z angličtiny volně přeložil VG).

216 Johann Wolfgang von GOETHE, *Básně. Západovýchodní díván*, Praha 1955, s. 67–74.

217 Gottfried August BÜRGER, *Balady*, Praha 1964, s. 48–57.

218 Karel Jaromír ERBEN (1811–1870), *Kytice*, Praha 1957, s. 123–124 (Výklad *Svatební košile*).

219 John William POLIDORI, *Upír*, in: Tomáš Korbař (ed.), *Rej upírů*, Praha 1970, s. 10–23.

220 *Tušivá rozpomnění. Jezerní básníci* (překlad Václav Renč), Praha 2010, s. 125–149.

221 Joseph Sheridan LE FANU, *Zelený děs*. Praha 1970, s. 173–230, zde s. 228 (překlad Josef Volák).

v úvodu citovaný Josef Václav Frič či další z českých romantických básníků Vincenc Furch (1817–1864):

*Obejmula děva
bledého upíra,
ach ji hrůza jímá,
když mu v oči zírá:*

*„Ó jak jsi ty chladný,
bledý jako stěna!“ –
„To měsíce činí
zář bledá studená.*

*Budou se mi brzo
bledá ústa rdíti,
brzo srdce moje
teplou krev zacítí!“*

*I rtoma ostrýma
srdce jí zotvívá – –
„Ha poznávám pozdě
strašného upíra!“ – – ²²²*

Pozoruhodným dokladem o medikalizaci vampýrského fenoménu je povídka *Vampýr nebo Zohavitel mrtvých těl* z roku 1852 od Václava Rodomila Krameria (1792–1861), nejstaršího syna známého nakladatele a redaktora. V první polovině 19. století byl Kramerius mladší naším nejplodnějším vydavatelem, překladatelem, upravovatelem a autorem nenáročné lidové četby usilující o atraktivnost a senzačnost. Motivy čerpal z rytířských i strašidelných románů německé provenience, evropských i domácích pohádek a pověstí, kronik či novinových zpráv zachycujících skutečné dobové události. Literární postavu vampýra Bertranda, spanilého, vzdělaného, všeobecně oblíbeného vojáka – původně studenta bohosloví, jenž v masovém měřítku zneuctoval a zohavoval mrtvolky na hřbitově v Bessé nedaleko francouzského města Tours, zasadil Kramerius do své současnosti, přesně do let 1847–1848. Po rozsáhlém policejním pátrání i důmyslných nočních zátažích na hřbitovech byl pachatel konečně dopaden, následovalo jeho

---

222 Vincenc FURCH, *Upír*, in: Václav Vaněk a kol. (ed.), *Rozkošný hrob. Antologie české romantické poezie*, Příbram 2009, s. 160. Více k osobnosti autora tamtéž, s. 158–159.

Obr. 20. Britský herec Christopher Frank Carandini Lee (1922–2015) jako hrabě Dracula. Záběr z britského hororového filmu *Dracula* (1958) inspirovaného stejnojmenným románem Brama Stokera.

lékařské vyšetření a soudní proces. Po dřívějších zázračích a démonických interpretacích nenajdeme v povídce ani stopy. Zohavitel mrtvol je řádně souzen a na základě odborného posudku vrchního ranlékaře Marsala de Calwi zbaven odpovědnosti za své činy: „*Zkázná monomanie (třeštění mysle s pevným umíněním) přešla, jakož se to leckdys děje, na jiného. O přítomnosti takové*

*monomanie není pochybnosti, že se nemoc tato teprve po prvním zohavení těl zúplna zjevila. Mohu se tedy ode všeho obšírnějšího rozkládání zdržeti. V první době domejšlel jsem, že obviněný maso, anebo spíše maso z člověčích mrtvolů požíval. (...) Obviněný ale slavně se ohražuje před takovým pomněním. Přítomný tento pád je příklad zkázné monomanie, spolčené s povztéklostí a počínající se zármutkem, co vše jest něco obyčejného. Monomanie obyčejně nastává se zármutkem a dokonává se vztékem. Podle mého mínění není člověk tento za své jednání zodpovědný, nebo mysl jeho nebyla svobodná, nýbrž spoutaná. Před Bohem a před lidmi a po přísném rozvážení to prohlašuji.’ Po tomto vyjádření lékařově bylo ještě několik svědků vyslycháno, načež porotníci v poradu sestoupili a pochvíli jednohlasně vyřkli, že Bertrand vinen jest ze zneuctění hrobů. Byl tedy na rok do vězení odsouzen a hned tam také odveden. Až do poslední chvíle zůstal Bertrand nepohnutý, jenom při prohlášení ortela jevil se skrovné usmání na rtech jeho.*²²³

Patrně nejproslulejším dílem s motivem krevsajícího upíra, jež utváří kolektivní obraz vampýra dodnes, je *Dracula* (1897) od irského spisovatele Brama Stokera (1847–1912), román, který přitahuje záhadností, stejně jako tajemnem odlehlého kraje rumunské Transylvánie. *Dracula* má mnoho vampyrických atributů známých z lidových pověr, jež měl Stoker prostudované.²²⁴

223 Václav Rodomil KRAMERIUS, *Vampýr nebo Zohavitel mrtvých těl*, in: tamtéž, s. 58–66, zde s. 65–66. K osobnosti autora tamtéž, s. 57.

224 Bram STOKER, *Dracula*, Praha 1970. Rané české vydání s názvem *Drakula. Román z roku 1919 v překladu J. F. Khuna* je dostupné on-line: <http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:e844f600-9886-11e3-a744-005056827e52> [přístup 22. 7. 2017].

Strach ze zdánlivé smrti v Čechách

„Jednou totiž byl jeden z Desfoursů pouze zdánlivě mrtev a přišel v hrobce zase k sobě, aniž by si byl ale odtamtud pomoci mohl. Zemřel teprve hladem, a když po dlouhém čase zase hrobka otevřena byla, našli kostru jeho v koutě vedle rakve sedící. Od té doby bylo u Desfoursův onoho prostředku užíváno, aby nikdo z nich nebyl zdánlivě mrtvý pochován.“²²⁵

Josef Svátek, 1883

Staropražská pověst *Hrobka hrabat Desfoursův* ze sbírky kulturního historika a autora historických románů Josefa Svátka (1835–1897) vypráví, že si členové tohoto šlechtického rodu, pohřbívání v kryptě pražského kostela svatého Salvátora při klášteře paulánů, dávali po smrti probodnout srdce dýkou, aby předešli pohřbení zaživa. Když byla těla později přesouvána do rodové hrobky u Železného Brodu, byly podle pověsti dýky z těl odstraněny. Historik Philippe Ariès upozornil, že ve francouzském prostředí se obavy z pohřbení zaživa projevovaly již v šedesátých letech 17. století v testamentárních ustanoveních představitelů vyšších společenských vrstev a vzdělaných elit. K běžným preventivním prostředkům patřil požadavek oddálení pohřbu, časová lhůta byla obvykle stanovena na čtyřicet nebo osmačtyřicet hodin i více. Podle dalšího z opatření mělo být tělo ponecháno po nějakou dobu či dokonce navždy zcela netknuto, nemyto, nepřevlékáno a neotvíráno. Výjimečně si sestavovatelé závětí přáli i ověření své smrti pomocí skarifikace, naříznutí kůže na chodidlech, jak prý požadovala v roce 1696 Alžběta Orléanská (1676–1744).²²⁶

Že se strach z pohřbení zaživa dotýkal a dotýká i obyvatel českých zemí, lze pozorovat například v četných starých i novodobých pověstech o zdánlivé smrti. Jan Luffer zaznamenal čtyři základní opakující se narativy, s nimiž se bylo možné setkat i v pojednané Bruhierově sbírce. V prvním z nich zdánlivě mrtvá dívka procitne v rakvi při krádeži svých šperků – lupičem je zpravidla hrobník, který se domněle mrtvé snaží uříznout prst, z něhož nejde stáhnout prsten, nebo dívku předkloní, aby jí mohl sundat náhrdelník. V další skupině pověstí figuruje zdánlivě mrtvý, jenž se probere během pohřebních úkonů – posadí se v rakvi, když rakev spadne a odklopí se víko, následně vyděsí účastníky pohřbu. Protagonistou další pověsti je zdánlivě mrtvá těhotná žena, jež porodí v rakvi, případně v dosud nezasypaném hrobě. Blízké okolí na předčasný pohřeb upozorní dětský pláč ozývající se z hrobu, nebo sama žena zpívající dítěti. Zdánlivě mrtvá je následně

225 Převzato z JOSEF SVÁTEK, *Pražské pověsti a legendy*, Praha 2002³, s. 85.

226 Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 129–130.

zachráněna, dítě umírá. V jiné variantě žena zemře, zatímco dítě je zachráněno. V posledním souboru pověstí vystupuje zaživa pohřbená osoba, která o sobě dává vědět. Je to buď muž, který se ozývá z krypty/hrobu, nebo žena, jež se zjevuje po tři dny svému muži a prosí ho, aby ji přišel vykopat. V soudobé verzi pověsti volá zaživa pohřbený muž mobilním telefonem z rakve své manželce. Lidé váhají, zda mají v dané znamení věřit. Následujícího/třetího dne se rozhodnou hrob vykopat, ale je příliš pozdě. Zdánlivý nebožtík tentokrát skutečně zemře.²²⁷

S okradenou zdánlivě mrtvou ženou se lze setkat například v českobudějovické pověsti *Dům U Mrtvého pekaře*. Bohatý pekař z domu číslo 17 v Krajinské ulici pochoval s okázalou pohřební pompou svou jedinou dceru. Po pohřbu u ní zůstal jen hrobař, aby zasypal hrob: „*Lakota a touha po bohatství se začaly v jeho duši zdvíhat, až ji zcela opanovaly. Odhodil lopatu a jeho ruce začaly zimničně odhrnovat vrstvu nasypané chladné prsti, až narazily na rakev. Pak hrobař jedním rázem odtrhl její víko. Pracoval rychle, ba divoce. Klenot za klenotem, jimiž rodiče dceru vyzdobili na poslední cestu, mizely jeden za druhým v jeho kapsách, až zbýval jediný zlatý kroužek na dívčím prstu. Byl to zásnubní prsten a na prstu seděl pevně. Mužova chamtivost cloumala mrtvou rukou, a když prsten stále vzdoroval jeho úsilí, vytáhl nožík. Bez sebemenší výčitky svědomí se chystal prst uříznout. Sotva však ostří nože vniklo do kůže, hrůza a děs zastavily mužovo strašné počínání. Hrobař prudce přirazil víko rakve a v mžiku i s uloupenými skvosty zmizel. Dívka totiž byla jen zdánlivě mrtvá a ostří nože ji probudilo z tvrdého spánku. (...) Rozrušení jí dodalo sílu dostat se ven z hlubokého hrobu a pak rychle spěchala k domu svých rodičů. Na prahu domovních vrat ji spatřila služka a zděšením vykřikla. Pokřičovala se a utíkala svým pánům povědět, co viděla. Vtom již sama dívka vešla do jizby, rozradostnění rodiče se na nic netázali, jen ji objímali a tiskli k sobě.*“²²⁸

Na podobnou pověst je možné narazit v Poličce na Českomoravském pomezí. V jistém domě na náměstí bydlel v 18. století lékař B.,²²⁹ který vdával dceru. Byla již oblečená do svatebních šatů, ozdobená šperky a závoji. Lačně jedla, když tu jí sousto uvízlo v krku. Bezduchou dívku uložili do rakve a pohřbili do rodinné hrobky. V noci ji chtěl okrást hrobník. Když lomcoval víkem rakve, nešťastné sousto náhle vyskočilo a mrtvá ožila. Hrobník utekl, nevěsta vyskočila z hrobu a vydala se domů. Domáci se zprvu báli, ale když dceru poznali, radovali se z jejího návratu: „*Byla-li pak svatba slavena či ne, nevíme. Víme jen, že příběh tento vypravuje se také o jiných místech, a končí tím, že nevěsta považujíc katastrofu za zlé znamení, oslyšela proseb svého ženicha, a více se nevdala.*“²³⁰

227 J. LUFFER, *Katalog*, s. 133.

228 Převezato z Dagmar BLÜMLOVÁ (ed.), *Ambrožovy budějovické pověsti a povídky*, Pelhřimov 2003, s. 79–80.

229 Detail týkající se profese otce zdánlivě mrtvé dívky není v kontextu studované problematiky úplně zanedbatelný (pozn. VG).

230 Jaroslav VORLÍČEK, *Poličské pověsti sebrané poličským rodákem Jaroslavem Vorlič-*

Velmi podobné téma rozvíjí i další poličská pověst věnovaná zdánlivé smrti, již do básnické formy nazvané *Mezi hroby* převedl v roce 1893 přispěvatel *Jitřenky. Časopisu pro zábavu a poučení* Michal Hájek.²³¹ Zbásněná adaptace klasického narativu o zdánlivě mrtvé nevěstě se od pojednaných verzí liší komplikovanější zápletkou, dále kladným vylíčením hrobníka, což lze patrně přičíst skutečnosti, že Hájek vložil do pověsti vlastní literární licenci. Hrobník se sice vydá uprostřed temné svatební noci okrást pohřbenou dívku, činí tak ovšem na naléhavou žádost bohatého a hamižného novomanžela, který, předstíraje touhu vyplnit nebožce poslední přání a ulevit jí od tíhy zlata, se chce sám obohatit. Některé pasáže básně však odkazují právě k tradičnímu ústnímu i literárnímu pojetí hrobníka jako zlořáda:

*„Co budete chtít, to máte,
když ty šperky odstraníte;
zlatem zvažím skvosty zlaté,
jen když žádost vyplníte.“*

*Vrtí hrobník šedou hlavou,
k vykonání nemá chuti,
dál pán řečí naléhavou
ku přivolení ho nutí.*

---

kem, Polička 2011 (soukromá publikace), s. 30. Poličský rodák Jaroslav Vorlíček (1907–1995) byl úředníkem Okresního úřadu ve Svitavách. Věnoval se historii, národopisu a kulturním tradicím Poličky, přispíval do časopisu *Jitřenka*. Pověst převzal z *Jitřenky. Časopisu pro zábavu a poučení* 12, 1893, č. 2, s. 19–20, odkud bylo i doslovně citováno. Anonymní příspěvek *Hřbitovní tradice*, z něhož Vorlíček čerpal, dále uvádí: „*Nejveselejší hřbitovní příběh poličský jest asi onen, kdy hrobník zvonil své ženě umíráčkem a ona vzpamatovavší se zatím z mrákot, zvědava, komu to zvoní, šla se jej do kostnice zeptat. – Dojem zarmouceného nešťastníka byl asi ohromující. – Také se stalo, že při zpívání u jisté ženštiny tato zvolala na kohosi, an šel okolo rakve, v níž ležela: pomoz mi posadit se. Posléze se uzdravila.*“ Srov. tamtéž, s. 19.

231 Autorům soukromého vydání Vorlíčkovy sbírky pověstí se nepodařilo o osobnosti Michala Hájka zjistit bližší informace. Historiografové města Poličky uvádějí zpravidla jeho slavnějšího jmenovce, vlasteneckého katolického kněze Antonína Hájka (1791–1863), který byl zároveň i prvním autorem česky psaných dějin města Poličky. Srov. Jan Václav ŠTEFKA, *Královské věnné město Polička v přítomnosti a minulosti*, Polička 1893, s. 111; Jindřich RŮŽIČKA – Josef KRUŠINA, *Dějiny města Poličky. Díl I. Šest století feudálního řádu*, Polička 1968, s. 263; David JUNEK – Stanislav KONEČNÝ, *Dějiny města Poličky*, Praha 2015, s. 540. Jisté je, že Michal Hájek se zabýval sběrem pověstí a přispíval do *Jitřenky*. Jeho báseň *Mezi hroby* mohla být inspirována již pojednanou pověstí o zdánlivě mrtvé dceři poličského lékaře, vyšla totiž v *Jitřence* ve stejném roce (1893).

„Ach splňte, co možnost vaše,
čin to dobrý, vyslyšte mne –
to lup není, jaký páše
mnohý hrobník v noci temné.“

„A kdybych to splnil, pane,
nevíte, co vzato z hrobu,
že si mrtvý pro to vstane,
že to zpět chce v noční dobu?“
(...)

„Jak jsem rád, že hrobník hloupý
uvěřil těm lžem a přece
klenoty že v noci zloupí –
zítra je mám, v duchu vece.

Že by ho kdo stihl v činu,
nebojím se, vše se zdaří –
a když ne, svou zapru vinu,
vše zůstane na hrobaři.⁴⁰²³²

Důvěřivý hrobník se za tmy vydá na poličský hřbitov svatého Michaela.²³³ Vybaven svěcenou vodou, křídou a růžencem se zhostí podivného úkolu. Otevře hrob, odklopí víko rakve a začne mrtvou nevěstu okrádat, čímž ji probudí k životu. Jeho záchranná role je nahodilá, nechtěná, veskrze pasivní. Klíčovou úlohu sehraje prsten – již zmíněný tradiční motiv spojený s tématem zdánlivé smrti. Následující sloky básně jsou sugestivním vylíčením procitnutí ze stavu

---

232 Dle pověsti Michal HÁJEK, *Mezi hroby*, Jitřenka. Časopis pro zábavu a poučení 12, 1893, č. 20, s. 162–164; č. 21, s. 165–168; č. 22, s. 177–178, zde s. 165–166. Digitalizovaná čísla Jitřenky na <http://www.vyvoj.knihovna.policka.org/periodika> [přístup 14. 7. 2017].

233 Hřbitov u svatého Michaela (Michalský hřbitov) vznikl patrně hned po výstavbě renesančního kostela svatého Michaela, jenž byl umístěn na předměstí Poličky a od počátku byl koncipován jako kostel hřbitovní. Původně spadal pod správu evangelických kněží. Kostel byl zbudován roku 1576 Ambrožem Vlachem (patrně v Poličce usedlým Italem) a dodnes je dominantou hřbitova. K hlavní hřbitovní bráně přiléhá po pravé straně někdejší domek hrobníka č. 125, vlevo od vstupu stojí pozdně barokní kostnice, údajně od poličského políra N. Tyla z let 1770–1774. Stručně D. JUNEK – S. KONEČNÝ, *Dějiny*, s. 554. Patrně nejpodrobnější průvodce hřbitovem představuje Jaroslav Jan GLOSER, *Polička. Městem krok za krokem*, Praha 2003, s. 99–107, dále <http://www.hrbitovycr.cz/hrbitov.html> [přístup 18. 8. 2017].

nedokonalé smrti, zároveň i svědectvím o zakořeněném strachu ze záhrobí. Podobně jako v dalších verzích příběhu o zdánlivě mrtvé nevěstě, je dívka popíchnutá ze hřbitova domů považována všemi svědky události za přízrak. Její návrat se stává morální zkouškou pro nejbližší, fatální důsledek má hlavně pro chamtivého manžela. Skutečným zachránce se stane až mládenec Jeník, jehož nešťastná láska je silnější než strach ze smrti:

*Odházena všecka země,
již je rakev v blesku zřítí,
víko odtrhnout chce jemně,
nejde, nechce povoliti.*

*Musí užít celé síly,
víko páčí, rakví třepe,
aby hřeby povolily –
tak, teď se to daří lépe.*

*Sejmul víko: „Krásná paní,
odpusť, dřimej klidně, já to,
vyplnit jdu tvoje přání,
odložit jdu tvoje zlato.“*

*Jemně zlaté šperky snímá,
v schránku klade vzácné věci,
co však teď si počítí má,
zlatý prsten nejde svléci.*

*Že by nešel, musí jíti!
Zkouší znova, znova táhne,
pevně do prstů jej chytí,
až se paní k předu nahne.*

*Nahne se a klesá zase,
znova ku předu se chylí.
„Ach, teď oko otvírá se,
procít, procít cherub bílý.“*

„Sladce spi, ve jménu Boha,“
kropí hrobník bledou paní
„pocivého chodce noha
dlí tu – splnit jdu tvé přání.“

Však jí víc se vrací žití,
zrak si mne a kol se dívá,
znovu do rakve ji sřítí,
nevýslovná bolest divá.

Zas ji hrobník požehnává,
by dál spala paní bledá,
ale znovu její hlava
s okem odkrytým se zvedá.

„Nejsem duch, já byla v mdlobě,
myslili, že nejsem živa,
živou pohřbili mne v hrobě,
stal se div – tvá touha divá“ –
(...)

V žalném pláči paní kráčí,
k rodičům své kroky řídí;
ponocný se křížem značí,
myslí, že to ducha vidí.
(...)

„Nebojte se, otevřte mi,
já to – byla jsem jen v mdlobě,
živa dřímala jsem v zemi;
ted' mě hrobník přived k sobě.“

Neslyší ji rodičové,
uleknutím smysly ztrácí,
hrůza, žal jim mozek klove,
matka ve mdloby se kácí.

„Odejdi v pokoji spáti,
poroučím ti jménem Pána,
On se ráčí smilovati,
svatá oběť bud' mu vzdána.“

Marně dcera prosí dále,
jdi, odejdi, zní jen k sluchu,
ve bolesti neskonalé,
kráčí dále, rovna duchu.

(...)

Buch, buch! „Který ničema to?“
Buch, buch, buch! „No, kdo to šílí?
Ah, snad hrobník nese zlato,
tak tak, vhod jdeš, brachu milý!“

K oknu jde a – rány boží –
tot' duch jeho mrtvé ženy –
jde si proň a zlaté zboží...
a muž klesá usmrcený.

(...)

U hřbitova v chatě malé
bydlí její Jeník milý,
jistě na ni myslí stále,
jistě bdí a pro ni kvílí.

Buch buch. „Jistě to má milá,
jde si pro mne, jde si pro mne,
prosby moje vyplnila,
sňala moje břímě hromné.“

„Jdu, již jdu,“ a otevírá,
vstříc jí letí, v náruč chytí
a divě ji k prsoum svírá
by ji nikdo nemoh vzíti.

(...)

Vypráví mu všechno paní
a Jeniček, jak se diví,
slast mu proudí srdcem, skrání –
ne mrtvi, jsou svoji živi!²³⁴

Jako příklad narativu o zaživa pohřbeném, který o sobě dává vědět, uvedme staropražskou pověst *Děsná smrt v hrobce u sv. Jakuba* z výše připomenuté Svátkovy sbírky z roku 1883, jež zachycuje příběh Václava Wratislava z Mitrowicz (1669–1712), významného diplomata u vídeňského dvora a nejvyššího kancléře Království českého: „*Hrabě byl prý však jen zdánlivě mrtev, když jej do hrobky rodinné v kostele onom kladli, a přišel za nedlouho zase k sobě. Vyrázil víko u rakve, ale ze zazděné hrobky pod pomníkem se více dostat nemohl. Lidé slyšeli sice v kostele burácení a stenání jeho pod zemí, v pověřivosti své se ale domnívali, že to duch zemřelého kancléře v hrobce pokoje nedá, a proto hrobku svěcenou vodou kropili, na otevření její však nikdo nepomyslel. Když pak po letech zase mrtvolu jednoho zemřelého člena rodu Vratislavů do hrobky kladli, spatřili rakev kancléřovu roztříštěnou a kostru jeho na kamenné dlažbě ležeti. Nyní se vysvětlilo burácení a stenání nebohého pána, jenž byl v hrobce děsnou smrtí zahynouti.*“²³⁵

Ve třicátých letech 20. století převzal Svátkovu pověst Julius Košnář (1862–1934), autor *Staropražských pověstí a legend*. Příběh nezachráněného zdánlivě mrtvého obohatil o několik dramatických detailů. Kancléři se během života prý opakovaně zdálo, že zemřel a opět ožil. Prosil proto prý svého osobního lékaře, aby mu po smrti propíchl srdce jehlou. Ten tak bohužel z přílišné lásky ke svému pánovi neučinil. V Košnářově verzi sice zdánlivě mrtvý tři dny tloukl víkem rakve o náhrobní kámen, pomoci se přesto nedočkal. Lidé ho považovali za běsnění zlého ducha, vždy utekli z kostela a minoritům o tom nic neřekli: „*Konečně mnichové přeče se to dozvěděli a kámen z hrobky odstranili. Bylo však už pozdě. Hrabě tentokrát už byl skutečně mrtev a jeho tělo leželo ztuhlé vedle rakve na zemi, hrůza byla patrna v jeho obličejí, a také na kusy rozervaný šat svědčil o jeho hrozném smrtelném zápasu.*“²³⁶

Případ zdánlivě mrtvé osoby, jež se probudí v průběhu pohřebních úkonů a vyděsí své okolí, přináší například pověst *Strašidlo z Jakubského mlýna* z Olomoucka. V polovině 18. století prý v Jakubském mlýně pod olomouckými hradbami hospodařili šafář Martin a jeho žena Lenka. Ta na Silvestra náhle zemřela. Přišly sousedky, nebožku umyly, oblékly do rubáše a těšily zarmouceného šafáře. Bylo jim divné, že nebožčino tělo nebylo vůbec ztuhlé, nýbrž naopak

234 M. HÁJEK, *Mezi hroby*, s. 166–168, 177.

235 Převzato z J. SVÁTEK, *Pražské pověsti*, s. 86.

236 Převzato z Julius KOŠNÁŘ, *Staropražské pověsti a legendy*, Praha 1933, s. 95–96.

poddajné, pleť vláčná a v obličeji zdravě zardělá – jako by Lenka jen spala. Mrtvou odnesly do komory, u hlavy rozžehly svíčku a odešly. Po půlnoci se mrtvá ke zděšené bujaré společnosti vrátila. Martin zůstal s vytřeštěným zrakem zírat na svou ženu, ostatní se rozutekli. Všichni se začali mlynu zdaleka vyhýbat, mysleli si, že tam straší.²³⁷ Míra uvěřitelnosti zmíněných pověstí není, obdobně jako v případě Bruhierovy sbírky případů nedokonalé smrti, podstatná. Pojednané narativy jsou především pozoruhodným svědectvím o existenci obav z předčasných pohřbů a prolínání obou strachů – ze zdánlivé smrti i vracejících se mrtvých.

Obr. 21. Posmrtný portrét Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu (1783–1846). Nesignovaný akvarel. 1846.

Na dobové povědomí o nebezpečí nejistých příznaků smrti v prostředí společenských elit z českých zemí lze usuzovat například na základě testamentů ženských představitelk rodu ze Schwarzenbergu ze sklonku 18. století. Zatímco ve starších historických obdobích se v posledních vůlích šlechticů objevovaly odkazy týkající se těla zpravidla jen ve vztahu k místu jeho posmrtného uložení, v závěru 18. století se schwarzenberské testátorky zabývaly otázkami, jak má být po smrti s jejich tělem naloženo – zda má být otevřeno či ponecháno neporušené.²³⁸ Že strach z pohřbení zaživa přetrvával hluboko do 19. století, dokládá testamentární požadavek Eleonory Žofie Schwarzenbergové z 11. října 1842. Kněžna projevila přání, aby byla po smrti ponechána v otevřené rakvi, dokud se neprojeví známky tělesného rozkladu. Upozornila své blízké i na tíhu odpovědnosti, pokud by ji uložili do hrobu zaživa.²³⁹

Konečně na skutečnost, že obavy ze zdánlivé smrti mohly mít reálné opodstatnění, lze narazit v lidových podáních obyvatel českého a moravského

237 Převzato z <http://www.vkol.cz/cs/aktivity/clanek/povesti-o-pamatkach-mesta-olomouce-a-z-olomouckeho-kraje---strasidlo-z-jakubského-mlyna/> [přístup 26. 7. 2016], webové stránky Vědecké knihovny v Olomouci.

238 Kristina SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen mezi barokem a osvícenstvím*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 163–174, zde s. 170.

239 „Nach meinem Tode im Sarge gelegt und dort so lange unbedeckt gelassen werde, bis sich

venkova. Například evangelický farář Gustav Garčík z Brandlína nedaleko Dačic zapsal příběh, který se odehrál v roce 1833. Ve vsi tehdy řádila „horká nemoc“, jež postihla i hospodáře s dětmi v domě u Kašpárků. Podlehl jí hospodářův vnuk. Když se nehýbal a „vystydl“, uložili ho na lavici do komory, kde ležel čtyřicet hodin. O půlnoci je probudilo volání a žádosti domnělého nebožtíka, aby ho pustili do světnice, protože mu v komoře byla zima. Zdánlivě mrtvý se uzdravil, později se oženil a žil ještě dlouho ve Valtínově nedaleko Kunžaku.²⁴⁰ Případ předčasněho pohřbu je znám z vypravování mlynáře Moravce ze mlýna v Hamřích nedaleko Bystrce. Švec řečený Babčák měl prý tovaryše Macholda. Ten těžce pracoval, onemocněl a zemřel. Mistr jeho mrtvolu nechtěl mít doma, uložili ho tedy do krypty pod kostelem: „*Tak ho tam dali, a von v noci jako vobživl. Voni ho slyšeli, že křičí, dyš šli lidi kolem krypty, a žádnéj tam nešel, báli se. Dyš tam žádnéj nešel, tak ráno kostníci šli a tu truhlu vtevěřeli. Von co ležel zádama k zemi, tak von byl vobrácenej hubou dolů a teprvá byl mrtvej.*“²⁴¹

---

unleugbare Zeichen der Verwesung zeigen. Sollte es auch über die vorgeschriebene Zeit dauern, diese Bitte werden mir meine Verwandten wo ich immer sterben sollte, gewiss nicht versagen, sonst würden sie sich die schwer Verantwortung zuziehen, mich lebendig ins Grab gebracht zu haben.“ Srov. Státní oblastní archiv v Třeboni, pracoviště Český Krumlov, Rodinný archiv Schwarzenbergů – primogenitura, fascikl 505 (osobní pozůstalost Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu), testament z 11. října 1842. Za poskytnutí přepisu citované pasáže poslední vůle děkuji Kristině Popelka.

240 Srov. A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 204.

241 Srov. tamtéž.

Zdánlivá smrt v druhé polovině osmnáctého století

Prolog: ověřovat a předcházet

„Život a smrt jsou nejisté, jak dosvědčují bezpočetné příklady a zkušenosti, podle nichž byl člověk, který skutečně žije, považován za mrtvého, skutečně mrtvý zase za živého. Není pochyb o prospěšnosti zvyku pochybovat v případě údajné smrti každického člověka, zda je skutečně mrtev, a dokonce s ním po nějaký čas zacházet jako by byl naživu.“²⁴²

Johann Georg Krünitz, 1796

Poznatky o nejisté hranici mezi životem a smrtí ze čtyřicátých let 18. století a přesvědčení o četnosti takových případů vytvořily předpoklady k aktivnějšímu postoji lékařů k zesnulým. Podle italské historičky Mariny Sozzi dobová medicína strach ze zdánlivé smrti vlastně podněcovala, využila jej jako prostředek ke zdůraznění skutečnosti, že přítomnost odborníka je v procesu umírání i po smrti nezbytná.²⁴³ Bruhierův spis lze tedy vnímat jako jeden z milníků medicalizace smrti, neboť vedl představitele lékařské profese k potřebě zdánlivou smrt ověřovat a předčasným pohřbům předcházet. První pokus o prosazení preventivních opatření podnikl sám Bruhier. Mezi lety 1740–1750 vedl skutečnou kampaň proti nebezpečí předčasných pohřbů. Kromě opakovaného vydávání své knihy sepsal v roce 1742 memorandum o potřebě reglementace pohřebnictví *Mémoire sur la nécessité d'un règlement général, au sujet des enterremens et des embaumemens* (Memorandum o nezbytnosti všeobecného nařízení, na téma pohřbů a balzamování). V roce 1745 *Projet de règlement* (Reglementační projekt) skutečně vypracoval. Měl dát základ radikální legislativní reformě pohřebních zvyklostí, jež byly dosud jen pod kontrolou rodin a farností. Často přitom nebyl respektován ani minimální čtyřiaadvacetihodinový interval mezi smrtí a pohřbem, ustanovený římským rituálem z roku 1614, během nějž měl zesnulý setrvat doma.²⁴⁴ Bruhier kritizoval přežitost takového nešvaru, lhostejnost státu

242 „Das Leben und der Tod sind alsdann ungewiß, welches unzählige Beyspiele und Erfahrungen, nach welchen man noch wirklich Lebendige für todt, und wirklich Todte für Lebendige gehalten hat, zur Genüge beweisen. Um hierin zur Gewißheit zu kommen, ist es gut, daß man bey dem scheinbaren Todes eines jeden Menschen sich angewöhne zu zweifeln, ob er wirklich todt sey, und ihn vielmehr eine Zeitlang als einen Lebendigen behandle.“ Srov. Johann Georg KRÜNITZ, *Oekonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus- und Landwirthschaft und der Kunstgeschichte*, Band 73 (Leibesverstopfung – Leichen-Ode), Berlin 1798, s. 120–214 (heslo Leiche), zde s. 122, z němčiny volně přeložil VG.

243 M. Sozzi, *Il medico*, s. 89–90.

244 K tomu D. CARNEVALE, *Medicina*, s. 187. Římský rituál navíc doporučoval věnovat

i církve, nepřítomnost pohřebních norem v královských a městských nařízeních, jež nahrávala nebezpečí pohřbívání zdánlivě mrtvých, a upozorňoval na nezbytnost reglementace.²⁴⁵

Projekt předepisoval povinnost ponechat mrtvého v jeho posteli, aniž by mu příbuzní ucpávali dýchací otvory. Zakazoval rovněž uložit nebožtíka do rakve před tím, než se dostaví známky tělesného rozkladu. V tomto časovém intervalu, který Bruhier chápal jako dostačující období k přechodu ze života do smrti, nebo v některých případech jako stav zdánlivé smrti, měly být uplatněny všechny známé diagnostické a oživovací postupy. Charakteristickým rysem tohoto nového konceptu tedy bylo, že lékař měl mrtvého pokládat i nadále za pacienta. Za tím účelem měl být vytvořen zvláštní úřední orgán, který měl sestávat z vybraných lékařů a chirurgů. Ti měli garantovat dodržování předepsaných postupů, snažit se pacienta oživit, opakovaně ho vyšetřovat s ohledem na povahu předcházející nemoci i roční období, aby se ubezpečili, že je skutečně mrtvý. Lékař měl převzít bezvýhradnou odpovědnost za jistotu smrti. Měl totiž dohlížet i na dodržování předpisů ze strany rodiny zesnulého a farností a podepsat úmrtní list, bez kterého nesměl být nikdo uložen do rakve, ani pohřben.²⁴⁶

S Bruhierovým projektem byl seznámen francouzský král Ludvík XV., jeho ministři, zahraniční vyslanci pobývající u francouzského dvora i francouzští vyslanci v cizích zemích. V roce 1746 vydal Bruhier dodatek k svému memorandu *Addition au mémoire présenté au roi* (Dodatek k memorandu představenému králi), v němž reagoval na výhrady, jež se objevily v souvislosti s jeho doktrínou o nejistých příznacích smrti, a přidal dalších padesát případů zdánlivé smrti, aby vyvrátil kritická tvrzení, že šlo o sporadický jev. Obeznamený s jeho projektem

---

zvýšenou pozornost případům náhlé a nečekané smrti. K tomu M. P. DONATO, *La morte repentina*, s. 201.

245 „C'est sur ce fondement que j'estime qu'un Règlement sur le fait des Enterremens & Embaumemens est indispensable.“ Srov. Jacques-Jean BRUHIER, *Memoire présenté au roi sur la nécessité d'un règlement général au sujet des enterremens et embaumemens*. Seconde édition, Paris 1759, s. 6.

246 „Il faut obliger les Officiers à faire sur le corps réputé mort les épreuves ci-dessus indiquées comme propres à le rappeler à la vie, & les obliger à faire un nombre de visites suffisant, & convenable à la nature des maladies, & des saisons. Il faut deffendre aux Curés de faire la levée d'aucun corps à moins qu'on ne lui ait représenté un certificat et forme signé de l'Inspecteur, on il soit fait mention que, s'étant présenté plusieurs fois dans la maison du mort, il a trouvé le corps dans son lit, comme s'il étoit seulement malade; qu'après l'avoir exactement visité, il a reconnu qu'on n'avoitpris aucunes mesures pour empêcher les évacuations de toute espece; qu'il n'a rien remarqué qui puisse faire soupçonner que la mort n'est pas absolument naturelle; qu'après des épreuves reitérées il n'a découvert aucun signe de vie; & qu'au contraire ayant vû des signes certains de la mort.“ Srov. tamtéž, s. 39–40.

byly veškeré akademie a fakulty ve Francii i četné vědecké a vzdělávací instituce po celé Evropě.²⁴⁷

O seriózním vědeckém zájmu učenců závěru 18. století o problematiku zdánlivé smrti svědčí slova citovaná v úvodu této kapitoly. Roku 1796 je zapsal při přípravě hesla *Leiche* (mrtvola) pro úctyhodný třiasedmdesátý díl své encyklopedie *Oekonomisch-technologische Encyclopädie* německý encyklopedista, původně lékař ve Frankfurtu a Berlíně Johann Georg Krünitz (1728–1796).²⁴⁸ V rozsáhlém hesle, příznačně posledním, jež údajně stačil vytvořit, shrnul všechny dosavadní poznatky o zdánlivé smrti a první pomoci. Jeho výrok o nejjistém stavu smrti jako by z oka vypadl úvodní větě Winslowovy disertace. Od dob Bruhierovy kampaně uběhlo padesát let, během nichž se pojem zdánlivé smrti pevně etabloval v lékařském myšlení a v některých evropských zemích došlo i k prosazení státem řízených pohřebních reforem, jejichž součástí byla prevence předčasných pohřbů, o kterou se staraly osvícenská zdravotní policie a první záchranné společnosti.²⁴⁹

K rostoucí medikalizaci zdánlivé smrti zásadně přispěly desítky titulů různorodé povahy, jež jí byly po polovině 18. století z pera lékařů věnovány. Jsou svědectvím o obrovském zájmu představitelů osvícenské medicíny o dané téma. Našli bychom mezi nimi lékařské disertace, spisy pro ranhojiče, poučení připojená k vládním nařízením, výroční zprávy záchranných společností, díla zdravotní osvěty. Lze je rozdělit do dvou základních skupin. Do první spadá literatura, jež pojednává o zdánlivé smrti a ožívování z hlediska fyziologie a soudního lékařství, do druhé potom široká škála vědeckých, popularizačních a osvětových monografií, která přistupovala k obávanému fenoménu z terapeutického a preventivního hlediska. Bruhierovi následovníci se zdánlivou smrtí velmi často spojovali otázku první pomoci při život ohrožujících nehodách, zejména v případech utopení, oběšení, zmrznutí, otravy plyny, ale tradičně i v souvislosti s onemocněními jako mrtvice, mdloby či asfyxie.²⁵⁰

Že šlo o velmi ucelenou problematiku, dokládají i pokusy o bibliografické soupisy literatury k tématu, jež začaly být vydávány od sklonku sedmdesátých let 18. století. Poskytují užitečnou pomůcku k dohledávání dobových spisů věnovaných zdánlivé smrti a ožívování, zároveň odrážejí i pohled jednotlivých autorů bibliografií na problém zdánlivé smrti v historické perspektivě. Patrně první pokus pořídit kompletní bibliografii lze připsat již zmíněnému Krünitzovi, který se sice obsáhle zabýval zdánlivou smrtí v citovaném hesle *Leiche* až v roce

---

247 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 29.

248 K jeho biografii <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11919063X.html#ndb-content>, heslo Krünitz, Johann Georg [přístup 27. 7. 2016].

249 Pozornost jim bude věnována v části knihy *Ožívování – zdánlivě mrtvých*.

250 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobje*, s. 17.

1796, uchopit komplexně téma úrazů, jež nejčastěji vedly ke zdánlivé smrti, včetně soupisů literatury, se pokusil už v jedenáctém díle encyklopedie z roku 1777. Konkrétně věnoval hesla zadušeným dětem ve spánku,²⁵¹ utopeným,²⁵² oběšeným, uškrceným a zardoušeným osobám.²⁵³

Za první pokus o ucelenou bibliografii k tématům zdravotní policie a státem řízeného zdravotnictví v německých zemích je považován spis *Entwurf einer Bibliothek der Staats-Arzneikunde oder der gerichtlichen Arzneikunde und Medicinischen Polizey* (Náčrt bibliografie státního lékařství nebo soudního lékařství a zdravotní policie) od lékaře z Halle Christiana Friedricha Daniela (1753–1798),²⁵⁴ jehož součástí je rovněž soupis šesti desítek titulů k zdánlivé smrti a první pomoci.²⁵⁵ Roku 1790 vyšla podobná bibliografie v kritické rozpravě německého lékaře Samuela Gottlieba Vogela (1750–1837)²⁵⁶ *Diatrebe medico politica* (Rozprava lékařsko-politická), věnované otázce nedostatečné pomoci utonulým.²⁵⁷ O rok později přibyl anonymní spis „*nejmenovaného Němce na cestách*“ o metodách ožívování zdánlivě mrtvých, „*aby se předcházelo kruté vraždě pohřbu zaživa*.“²⁵⁸ Jeho autorem byl hrabě Leopold I. Berchtold (1759–1809), významný moravský šlechtic, lékař, cestovatel a filantrop.²⁵⁹ Svě dílo, v němž hojně zmiňoval Bruhiera, doplnil osmi desítkami titulů, jež souvisely se zdánlivou smrtí.²⁶⁰ Konečně se na jmenované autory odvolával teplický lékař, v letech 1795–1796 mimořádný profesor zdravotní policie a soudního lékařství na pražské lékařské fakultě Johann Dionys John (1764–1814)²⁶¹ ve svém díle *Arzneywissenschaftliche*

251 Johann Georg KRÜNITZ, *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-Haus-und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung*, Band 11 (Encan – Eyweiß-Creme), Berlin 1777, s. 338–339 (heslo Erdrucken der Kinder im Schlafe).

252 Tamtéž, s. 486–508 (heslo Ertrunkene Personen).

253 Tamtéž, s. 343–351 (heslo Erhängte, erdrosselte oder erwürgte Personen).

254 K jeho osobnosti <https://www.deutsche-biographie.de/gnd120006030.html#adbcontent> (heslo Daniel, Christian Friedrich) [přístup 28. 7. 2016].

255 Christ. Friedr. DANIEL'S *Entwurf einer Bibliothek der Staats-Arzneikunde oder der gerichtlichen Arzneikunde und Medicinischen Polizey von ihrem Anfange bis auf das Jahr 1784*, Halle 1784, s. 177–184 (Vom Scheintode: und den Rettungsmitteln Scheintodter).

256 K jeho osobnosti <https://www.deutsche-biographie.de/gnd117464252.html#adbcontent> (heslo Vogel, Samuel Gottlieb von) [přístup 28. 7. 2016].

257 D. Sam. Gottl. VOGELII, *Diatrebe medico politica de causis quare tot submersi in vitam non revocentur*, Hamburgi 1790, s. 105–112.

258 *Kurzgefaste Methode alle Arten von Scheinbartodten wieder zu beleben, um der allergrausamsten Mordthat lebendige in das Grab zu legen, vorzubeugen*. Bekannt gemacht von einen Reisenden Deutschen, Wien 1791.

259 K jeho osobnosti F. S. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold der Menschenfreund*, Brünn 1859, Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*. Druhé, rozšířené a upravené vydání, Brno 2006, s. 179–181.

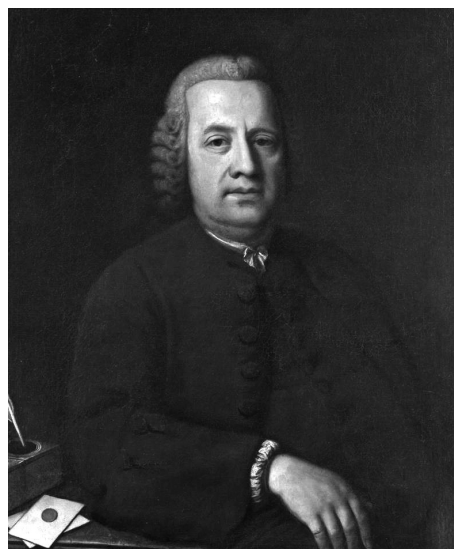
260 *Kurzgefaste Methode*, s. 36–42.

261 K jeho osobnosti a dílu Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dvojnásobné jubileum nedoceněného*

Aufsätze (Eseje učenců z lékařské vědy) z roku 1798, jehož součástí je velmi obsáhlý soupis dobové i starší literatury k zdánlivé smrti – zahrnuje například tituly v této knize zmíněných lékařů Zacchii, Lancisiho, Marciho či Garmanna.²⁶²

Že zdánlivá smrt nepředstavovala ve druhé polovině 18. století okrajové či kuriózní téma, dokládá rovněž skutečnost, že se k ní vyjádřili přední lékaři své doby, tvůrci dobového medicínského diskursu. V rakouském prostředí bychom mezi nimi našli žáky holandského lékaře Hermanna Boerhaava (1668–1738)²⁶³ již zmíněného dvorního lékaře Marie Terezie Gerharda van Swieten²⁶⁴ a lékaře z vídeňské univerzity Antona de Haëna (1704–1772), zakladatele vídeňské medicínské školy, průkopníky výuky medicíny u lůžka nemocných.²⁶⁵

Van Swieten se k tématu zdánlivé smrti vyslovil v řeči, kterou pronesl 6. dubna 1767 při příležitosti obhajoby disertace magistra porodnictví Francisca Xaveria Jeslé na lékařské fakultě vídeňské univerzity. Jeho projev potom vyšel tiskem pod názvem *Oratio de morte dubia* (Řeč o nejisté smrti) roku 1778. Na fenomén zdánlivé smrti nahlížel jeden z otců klinické medicíny se vši vážností a obezřetností. Tento jev považoval za nebezpečný a poměrně častý, jak pregnantně naznačil i v závěrečných slovech své promluvy: „*Mors certissima, naturalis rarissima*“ – „Smrt je

Obr. 22. Gerhard van Swieten (1700–1772).

---

profesora J. D. Johna (1764–1814), *Časopis lékařů českých* 154, 2015, s. 32–34; TÁŽ – Petr SVOBODNÝ, *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, I, A–K, Praha 1988, s. 68–69.

- 262 Johann Dionys JOHN, *Arzneymissenschaftliche Aufsätze Böhmischer Gelehrten*, Prag – Dresden 1798, s. 226–282 (Versuch einer Literatur über den Scheintod).
- 263 Jeho spis *Aphorismy de cognoscendi et curandis hominum morbis* je považován za vůbec první manuál klinické medicíny. K jeho osobnosti a dílu Rina KNOEFF, *Herman Boerhaave (1668–1738). Calvinist, chemist and physician*, Amsterdam 2002.
- 264 Gerhardi L. B. VAN SWIETEN *Oratio de morte dubia habita VI. april anno MDCCLXVII quam cum corollariis medico-practicis ex consensu inclytæ facultatis medicæ in antiquissima ac celeberrima universitate vindobonensi dissertationis inauguralis (...) Franc. Xav. Jeslé Offenburgensis Philosop. Doctor et Artis Obstetriciæ Magister*, Viennæ 1778.
- 265 K tomu více Wilibald MÜLLER, *Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Oesterreich*, Wien 1883; Erna LESKY (ed.), *Wien und die Weltmedizin*, Wien – Köln – Graz 1974; TÁŽ – Adam WANDRUSZKA (eds.), *Gerhard van Swieten und seine Zeit* (Studien zur Geschichte der Universität Wien 8), Wien – Köln – Graz 1973.

GERHARDI L. B. VAN SWIETEN
O R A T I O

DE
MORTE DUBIA

HABITA VI. APRIL. ANNO MDCCLXVII.

129. 21. 77
QUAM

CUM COROLLARIIS
MEDICO - PRACTICIS

EX
CONSENSU

INCLYTÆ FAGULTATIS MEDICÆ.

IN
ANTIQUISSIMA AC CELEBERRIMA
UNIVERSITATE VINDOBONENSI

DISSERTATIONIS
INAUGURALIS LOCO NUNC PRIMUM
TYPIS EDIDIT

FRANC. XAV. JESLÉ
Offenburgerfis

A. A. L. L. & Philosoph. Doct̃or
& Artis obstetriciæ Magister.

DISPUTABITUR IN UNIVERSITATIS

P A L A T I O.

Die 2 Mensis *24. 6.* MDCCLXXVIII. *6. 12.*

V I E N N Æ,

TYPIS JOAN. TH. NOB. DE TRATTNERN,
TYPOGRAPH. ET BIBLIOPOL. AVLIC.

Obř. 23. Titulní list spisu Gerhardi L. B. van Swieten, Oratio de morte dubia habita VI. april anno MDCCLXVII quam cum corollariis medico-practicis ex consensu inclytæ fagultatis medicæ in antiquissima ac celeberrima universitate vindobonensi dissertationis inauguralis (...) Franc. Xav. Jeslé Offenburgensis Philosop. Doctor et Artis Obstetriciæ Magister. Viennæ 1778.

zcela jistá, přirozená smrt je vskutku vzácná.²⁶⁶ Lidskost a předvídavost podle něho radily nikoho nepohřbívat, dokud se z těla nezačal šířit mrtvolný zápach.²⁶⁷ Podobně jako jeho předchůdci tak věnoval pozornost otázce jistoty smrti a jejím příznakům. Zdůraznil přitom, že je třeba rozlišovat mezi počínající smrtí (*mors incepta*) a smrtí dokonalou (*mors consummata*).²⁶⁸ Dokonalou smrt definoval van Swieten jako úplný zánik pohybu srdce, arterií a krevního oběhu, doprovázený tělesným rozkladem. V případě, že se mrtvolný zápach dosud neobjevil, bylo třeba o dokonalé smrti pochybovat, odložit

pohřeb²⁶⁹ a pokusit se mrtvého oživit – obnovit jeho krevní oběh.

Které oživovací postupy doporučovali lékaři druhé poloviny 18. století? Jak byly zachraňovány osoby, u nichž existovalo riziko nedokonalé smrti?

266 G. L. B. VAN SWIETEN *Oratio de morte dubia habita...*, Viennæ 1778, Corollaria (dodatky) VIII, bez stránkování.

267 „Non ergo caret periculo praecepta sepultura: prudentia & humanitas suadent, ut corpus non mandetur terrae, nisi certum adsit mortis consummatae signum, cadaveris nempe faetor saltem incipiens.“ Srov. tamtéž, s. 22.

268 „Igitur magni momenti est distinctio inter mortem inceptam & consummatam.“ Srov. tamtéž, Corollaria II, bez stránkování.

269 „Dum sapientes Medici considerabant attente omnia, quae de morte noverant, crediderunt, se non posse meliorem dare mortis definitionem quam sequentem: Mors est plenaria motus cordis et arteriarum et circuli sanguinis extinctio, quae putredinem corporis post se trahit. Quam diu faetorem cadaverosum nondum percipiebant, dubitabant de morte consummata, & conabantur differre sepulturam, & merito quidem.“ Srov. tamtéž, s. 20.

S odpověďmi na otázky, které se týkají záchrany zdánlivých nebožtíků a zrodu první pomoci vůbec, ještě vyčkejme. Problém zdánlivé smrti byl komplexní, což lze velmi dobře ukázat prostřednictvím jednoho slavného zdravotně policejního díla, kterému je věnována následující kapitola.

Zdánlivá smrt v Systému

„Celkově více lidí bylo pohřbeno zaživa než úmyslně přivedeno zpět k životu. Není to pro celý lidský rod nanejvýš strašný závěr?“²⁷⁰

Johann Peter Frank, 1788

Posteskla si přední autorita osvícenské medicíny, německý lékař s francouzskými kořeny Johann Peter Frank (1745–1821)²⁷¹ ve čtvrtém svazku svého monumentálního zdravotně policejního spisu *System einer vollständigen medicinischen Polizey* (Systém kompletní zdravotní policie) z roku 1788, podle kterého získala název i tato kapitola.²⁷² Frank se stal vůdčí osobností v šíření myšlenek medikalizace společnosti nejen v zemích habsburské monarchie. K přiblížení zásadního společenského i politického významu jeho spisu postačí uvést, že

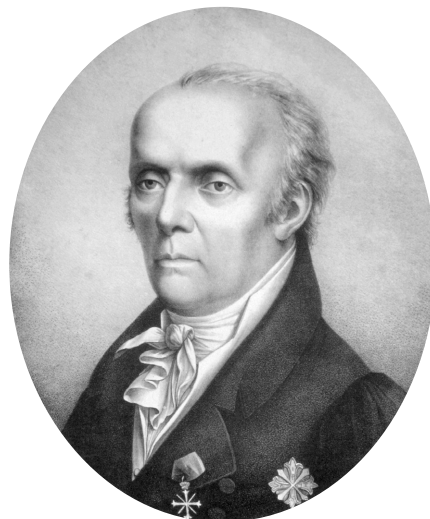
270 „Überhaupt mehr Menschen lebendig begraben worden, als sich vorsätzlicher Weise um das Leben gebracht haben. Ist dieß nicht ein für das gantze Menschengeschlecht schrecklicher Schluß?“ Srov. Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medicinischen Polizey. Von Sicherheits-Anstalten, in so weit sie das Gesundheitswesen angehen*, Vierter Band, Mannheim 1788, s. 705–706.

271 Johann Peter Frank (1745–1821) studoval filosofii a později medicínu v Heidelbergu a Štrasburku. Roku 1784 se stal profesorem na klinice v Göttingenu. Na žádost státního kancléře knížete Václava Antonína Kaunitze (1711–1794) byl povolán do Pavie, kde stál od roku 1786 v čele tamní nemocnice. Zároveň byl jmenován lombardským zemským profotyzikem. Od roku 1788 působil v Lombardii jako hlavní dozorcí v otázkách zdravotnictví. V roce 1795 se odebral do Vídně, kde měl reformovat veřejné zdravotnictví, zároveň působil jako ředitel vídeňské Všeobecné nemocnice. Srov. Constant VON WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben*. Vierter Theil (Egevári – Füchs), Wien 1858, s. 320–323 (heslo Frank); Rüdiger HAAG, *Johann Peter Frank (1745–1821) und seine Bedeutung für die öffentliche Gesundheit*, Hamburg 2011. Frank napsal i svůj vlastní životopis, který vyšel ve Vídni roku 1802. Srov. *Biographie des D. Johann Peter Frank von ihm selbst geschrieben*, Wien 1802. Rok po jeho smrti vyšel v Pise italský překlad, který pořídil a dovedl do roku 1821 lékař Francesco Tantini. Srov. Luigi MONDANI (ed.), *Studi sulla cultura medica italo-tedesca del primo Ottocento. La biografia di Giovanni Pietro Frank tradotta da Francesco Tantini*, Pisa 1969. V českém prostředí věnovala Frankovi velkou pozornost v rámci dějin porodnictví i pohřebnictví D. TINKOVÁ, *Tělo*, s. 34–42; TÁŽ, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: Taťána Petrasová – Pavla Machalíková (eds.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010, s. 73–82.

272 Vydání jednotlivých svazků: I–IV, Mannheim 1779–1788; V, Tübingen 1813; VI, Wien 1817–1819. Celý spis vyšel i ve dvou italských překladech v Miláně jako *Sistema compiuto di Polizia medica*, 1807–1818; 1825–1830. O další dva svazky jej doplnil po Frankově smrti jeho italský pokračovatel Giovanni Pozzi, *Sistema compiuto di Polizia medica di G. P. Frank*, XVII–XIX. *Polizia degli spedali*, I–II, Milano 1830.

Obr. 24. Johann Peter Frank (1745–1821) v mladém věku.

Obr. 25. Johann Peter Frank (1745–1821) v roce 1819. Litografie Adolph Friedrich Kunike (1777–1838).

se *Systém* stal učebnicí zdravotně-policejních kurzů na řadě středoevropských lékařských fakult. Značně ovlivňoval otázky veřejného zdravotnictví zejména v německojazyčném a italofoonním prostředí ještě po celou první polovinu 19. století. Inspiroval i jednu ze sekcí Královské lékařské akademie ve Francii, jež se v období po napoleonských válkách zasloužila o profesionalizaci francouzského veřejného zdravotnictví.²⁷³ Povahou eklektický a mezioborový spis, který zahrnuje stejně jako samotná osvícenská zdravotní policie širokou škálu témat z policejní i lékařské problematiky, neurčil autor primárně lékařům, nýbrž všem veřejným autoritám, rychtářům, vrchnosti, městským radním – zkrátka těm, kteří měli znát zákony a zodpovídat za jejich dodržování.²⁷⁴ Frank považoval za nezbytné kontrolovat v zájmu veřejného zdraví a blaha populace zdravotní stav všech složek obyvatelstva, dohlížet na zdraví snoubenců, těhotných žen a šestinedělek, míru osobní hygieny, bydlení, výživu a stravovací návyky, kanalizaci, výskyt pohlavních chorob, prostituci, hygienické podmínky v nově zakládaných i starších špitálech a sirotčincích.

Důsledně kontrolovány však neměly být podle Franka pouze veškeré aspekty života žijících. Pod bedlivým, systematickým a komplexním dozorem měla být i sama smrt. Dalo by se říci, že ze sítě zdravotní policie nesmělo za žádných okolností vyklouznout umírající, mrtvé, a už vůbec ne pohřbívané tělo.

273 V. SMITHOVÁ, *Dějiny čistoty*, s. 270–271.

274 Velkou pozornost věnovala obsahu i povaze Frankovu spisu D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 43–46.

V otázce umírání si Frank všímal některých zvlášt rozšířených špatných návyků, jichž se podle jeho soudu dopouštěli u lůžka umírajících duchovní, příbuzní i samotní lékaři,²⁷⁵ poté se věnoval tématu nejistých příznaků smrti a zdánlivé smrti.²⁷⁶ Po van Swietenovi a de Haënovi tak byl dalším významným středoevropským představitelem lékařské profese, jenž se pozorně zabýval rizikem předčasných pohřbů a jeho prevencí, kterou chápal jako nedílnou součást celku zdravotně-policejních zásad a reforem, jejichž byl tvůrcem a propagátorem. Hrozba zdánlivé smrti mu ostatně vydala hned na dva díly. V pátém svazku z roku 1813 pokračoval s výkladem o záchranných technikách v případě zdánlivě mrtvých, reformách pohřebnictví, nebezpečí, jež mohlo představovat mrtvé tělo pro společnost živých. S tím souvisela i jeho představa o ideální poloze a podobě zdravotně nezávadného „bezpečného“ hřbitova.²⁷⁷

Z nevhodných postupů u lůžka nemocných, jež úzce souvisely i s nebezpečím zdánlivé smrti, kritizoval například odebírání polštářů, které namísto zamýšlené úlevy pacienty na životě přímo ohrožovalo, zvláště pokud trpěli dušností či jinými dýchacími obtížemi. Zmíněná praxe, kterou Frank osobně vyzoroval, mohla vést až k zadušení umírajícího.²⁷⁸ Horlivě napadal i snahy ucpávat umírajícímu pusu a nos, či zabořit jeho tvář do polštáře. Zároveň vyzdvihl nařízení parlamentu v Metách z roku 1777, jež pod pokutou třiceti lir zakazovalo ucpávat pusu či nos mrtvým.²⁷⁹ Konečně výslovně varoval před uspěchaným přemístováním mrtvých do studených neobytných místností. Rovněž nedoporučoval manipulovat s tělem bezprostředně po smrti a pokládat jej na stůl, dřevěnou desku, podlahu či slavník. Upozornil, že k tomuto pochybení docházelo často v případě zdánlivé smrti malých dětí.²⁸⁰

---

275 J. P. FRANK, *System*, Vierter Band, Zweyter Abtheilung, Vierter Abschnitt: Von Mißhandlung sterbenden Menschen, s. 646–671.

276 Tamtéž, Fünfter Abschnitt: Von der Gefahr lebendig begraben zu werden, und vom allzuspäten Begräbniße, s. 672–749.

277 Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medicinischen Polizey. Von Sicherheits-Anstalten, in so weit sie das Gesundheitswesen angehen, und von Beerdigung der Todten*, Fünfter Band, Tübingen 1813.

278 „Ein übel verstandenes Mitleid gegen sterbende Menschen, oder auch wohl öfters eine boshafte Sehnsucht nach ihrem baldigen Tode, veranlaßt, besonders auf dem Lande, daß die Anwesenden, den Kranken, die ihnen eines zu langsamen oder zu schmerzhaften Todes zu sterben scheinen, das Kopfküssen entziehen, um wie man sich schmeichelt denselben einen geschwindern und sanftern Tod zu verschaffen.“ Srov. J. P. FRANK, *System*, Vierter Band, s. 664.

279 „Man hat sogar gesehen, daß dergleichen langsamer sterbenden Menschen von dienstfertigen Mütterchen, unter dem Anscheine, als trockneten sie ihnen das Angesicht ab, unvermerkt Nase und Mund zugehalten worden, oder auch daß selbe auf ihr Angesicht herumgewälzet sind.“ Srov. tamtéž, s. 666–667.

280 Srov. tamtéž, s. 669–671.

Na příkladu Frankova spisu lze dobře ukázat pozoruhodné proměny lékařského chápání života a smrti, k nimž došlo v průběhu 18. století. Změnám tak pochopitelně neunikla ani otázka zdánlivé smrti, byť se slova o jistotě respektive nejistotě konce lidské existence a jeho příznacích napříč staletími zdánlivě docela podobala. Osvícenská medicína postavila proti již pojednanému mechanistickému nazírání 17. století, jež přistupovalo k tělu jako soustavě strojů udržovaných v chodu pomocí tekutin, několik nových interpretačních modelů. Přestože se nadále rozvíjel anatomicko-klinický koncept nemoci, který se snažil o pohled do nitra lidského těla a lokalizaci nemoci do konkrétního orgánu či později tkáně,²⁸¹ základní myšlenkou osvícenské antropologie člověka byla idea o jeho ucelenosti, celistvosti těla a duše, jež zahrnovala rovněž vášně, emoce a vyšší psychické operace.

Jedním z vlivných směrů lékařského myšlení se stal vitalismus, stará přírodní filosofie ze 17. století, nově inspirovaná švýcarským lékařem a botanikem Albrechtem von Haller (1708–1777), která pracovala ve výkladech životních projevů a funkcí lidského těla s představou tzv. *vitálního principu* či životní síly (*Lebenskraft*).²⁸² Šlo vlastně o souhrn přírodních sil, jež se podobaly Newtonově *vis attractiva*, tajemné příčině fyzikální přitažlivosti. K důležitým konceptům vitalistického myšlení patřily rovněž dvě vlastnosti živých organismů – *iritabilita* (*vis insita*) a *senzibilita* (*vis nervosa*). První zmíněná byla chápána jako síla vlastní svalovému vláknu, nezávislá na jiných organických silách a nervech, jednající slepě a mechanicky. *Senzibilita* byla podle Hallera omezena na vnímání bolesti jako impulzu přenášeného nervy do duše.²⁸³ V Čechách patřil mezi vitalisty například významný fyziolog Jiří Procháska (1749–1820),²⁸⁴ jež zkoumal účinky příčiny skryté v nervové soustavě, kterou nazval po Newtonově vzoru právě „silou nervovou“ (*vis nervosa*),²⁸⁵ ovšem již v 17. století se zabýval myšlenkou *vitálního principu* v této knize vícekrát připomínaný Marci z Kronlandu. V 18. století

---

281 Z předních představitelů orgánové patologie postačí uvést již zmíněného italského anatoma Morgagniho, na poli tkáňové patologie se proslavil francouzský lékař a fyziolog François-Xavier Bichat (1771–1802). Srov. Guenter B. RISSE, *La sintesi fra anatomia e clinica*, in: Mirko D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale* 2. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento, Roma – Bari 1996, s. 318–326.

282 Termín *Lebenskraft* použil jako první ve vitalistickém významu roku 1774 německý lékař a botanik Friedrich Casimir Medicus (1736–1808). Srov. Hans-Peter NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch. Aufklärungsanthropologien im Widerstreit*, Berlin 2003, s. 128.

283 Srov. D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 23–24.

284 Procháska byl nejvýznamnější osobností, jež působila v letech 1786–1791 na pražské lékařské fakultě, světově proslulým odborníkem v problematice fyziologie nervstva. Srov. P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 113–114.

285 Marek PETRŮ, *Filosofie medicíny v českých zemích v 18. a 19. století*, in: J. Kuře – M. Petrů a kol., *Filosofie medicíny*, s. 34–40, zde s. 34–36.

usilovali vitalisté ve svých výkladech lidského života o propojení duševních a tělesných jevů v celek „jednotné monarchické bytosti.“²⁸⁶ Stěžejní úlohu v této koncepci představovalo rovněž působení vnějšího prostředí, zejména vzduchu a vody. Vitalisté 18. století se znovu vraceli k Hippokratovu spisu *De aere, aquis et locis* (O vzduchu, vodách a místech)²⁸⁷ a značně přispěli k objevům „univerzálních“ fyzikálních sil – chemických reakcí, magnetismu, elektřiny.²⁸⁸

V rámci studia životního prostředí člověka došlo k značnému posunu například v poznání o složení vzduchu, jímž se zabývala rodící se chemie plyných látek, tzv. pneumatická chemie.²⁸⁹ Vzduch byl od antiky považován za jeden ze čtyř elementárních prvků. Toto pojetí vycházelo z aristotelovské fyziky, kterou převzali galenici a v katolické části Evropy ji předepisoval jako normu Tridentický koncil. Historická definice vzduchu je velmi složitá, její medicínské interpretace byly až do 19. století značně diverzifikované. Dobová učenecská literatura rozlišovala totiž mezi vzduchem a větrem, dále mezi vzduchem a zápachem. Teprve na konci sedmdesátých let 18. století byl poprvé objasněn skutečný princip dýchání. Francouzský učenec Antoine Laurent de Lavoisier (1743–1794) nahradil dosavadní chybnou „flogistonovou teorii“ založenou na předpokladu, že všechna tělesa, jež mají schopnost hořet, obsahují těkavou látku *Flogiston*, oxidační teorii, podle níž je dýchání živých organismů analogickým procesem spalování v zevním světě – při obou vzniká oxid uhličitý a voda, oba vyžadují přísun kyslíku.²⁹⁰ Lavoisierův objev vedl nejen k poznatku, že pro lidský organismus je důležité dostatečné množství kyslíku, ale i k pokusům empiricky měřit kvalitu dýchaného vzduchu, například v přelidněných prostorách či v kostelních kryptách, tradičním místě pohřbů *ad sanctos et apud ecclesiam* (u hrobu svatých mučedníků).²⁹¹

Poznatky a zájmy pneumatické chemie se bezprostředně dotýkaly prevence zdánlivé smrti a následné první pomoci – ať už šlo o nebezpečnost prostředí

286 D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 20–23.

287 K tomu více tamtéž, s. 35–39; TÁŽ, *Konec hippokratovského světa? Příspěvek k otázce pojetí nemoci mezi renesancí a 19. stoletím*, *Theatrum historiae* 11, 2012, s. 8–23, zde s. 17–20; G. TOMASI, *Per salvare*, s. 242.

288 V. SMITHOVÁ, *Dějiny čistoty*, s. 271.

289 Ke vztahu pneumatické chemie a medicíny Simon SCHAFER, *Measuring virtue. Eurometry, enlightenment and pneumatic medicine*, in: Andrew Cunningham – Roger French (eds.), *The medical enlightenment of the eighteenth century*, Cambridge University Press, 1990, s. 281–318.

290 Josef BUDIŠ a kol., *Historie chemie slovem a obrazem*, Brno 1995, s. 32; Bernadette BENSUADE-VINCENT – Isabelle STENGERS, *A history of chemistry*, Cambridge 1996, zejména s. 48–112.

291 Šlo o od starověku oblíbené místo pohřbu křesťanů. První křesťané v antickém Římě se zpočátku řídili dobovými zvyklostmi, pohřbívali mrtvé na nekropolích či v katakombách, v každém případě mimo město. Ke změně vedla víra ve vzkříšení

se zkaženým či nedýchatelným vzduchem, v němž se mohl člověk zadusit, nebo ožívování prostřednictvím vhánění vzduchu do plic. Neméně však ovlivnily i pomyslnou druhou stranu mince pohřební problematiky – diskuzi o škodlivosti výparů z mrtvých těl, jež v osvěcenských i starších představách ohrožovaly společnost živých. Větší pozornost jí bude věnována o něco později. Na tomto místě je ovšem nutné zdůraznit, že doporučení pobytu na zdravém vzduchu ani zájem o problematiku zkaženého povětří se nezrodily v osvěcenském století. Koncept zdravého povětří byl typický již pro středověké a raně novověké galenické pojetí nákazy, v žádném případě nešlo o novinku z osmnáctého věku, jak mylně sugerují některá historiografická díla, za všechna patrně nejvlivněji dnes již klasická práce *Narcis a miazma* francouzského historika Alaina Corbina. Na tuto skutečnost důrazně upozornil český historik lékařství Karel Černý.²⁹²

Díky vynikající znalosti starých lékařských tisků doložil, že na nutnost utíkat z oblastí se zkaženým vzduchem do míst se zdravým povětřím poukázvalo nespočet předosvěcenských lékařských pramenů, jež se nemusely nutně týkat jen morové nákazy. Konkrétně šlo například o krátké pojednání *Decem problemata de peste* (Deset problémů moru) z roku 1556. Jeho autor, Ital Victor de Bonagentibus (Vittorio Bonagente), tvrdil, že chudí lidé, které městská správa nutila žít ve stísněných podmínkách provázejících vznik zkaženého vzduchu, byli vystaveni riziku nákazy.²⁹³ Když italský lékař a astrolog Girolamo Manfredi (kolem 1430–1493) psal okolo roku 1480 o moru, zmiňoval hnilobný vzduch, který se šířil v blízkosti nakaženého těla, doporučoval čištění stok a dalších zdrojů zápachu.²⁹⁴ Představy a názory osvěcenské medicíny, jež se týkaly čistoty povětří, tedy nebyly nové – vycházely z velmi starých konceptů. Novinkou bylo, že se v 18. století šířily v národních jazycích v rámci propracované zdravotní policie a osvěty.

---

těla a uctívání prvních mučedníků. Křesťané toužili být pohřbeni v bezprostřední blízkosti jejich hrobů, jež se původně nacházely v mimoměstských pohřebištích. Mučedník jim měl zaručovat ochranu v den Posledního soudu. Postupně byly ostatky svatých vybavovány všechny chrámy i uvnitř měst, spolu s rozšiřováním městských aglomerací se řada předměstských kostelů dostala dovnitř hradeb. Teprve *Codex Iustinianus* z 6. století našeho letopočtu však právně zrušil zákaz pohřbu *intra muros* (uvnitř hradeb). Srov. J. UNGER, *Pohřební ritus*, s. 135.

292 K. ČERNÝ, *Mor*, s. 31.

293 VIKTOR DE BONAGENTIBUS, *Decem problemata de peste*, Venetiis 1556. Bonagentibus definoval hnilobu vzduchu jako ztrátu „přirozené svíravosti“ nebo kyselosti, která uchovává organické produkty. Opíral se o pozorování ovoce a zeleniny, kterým se této kyselosti nedostává (výslovně mělo jít o melouny a okurky), tudíž rychle podléhají zkáze. Srov. K. ČERNÝ, *Mor*, s. 227.

294 Hieronymus DE MANFREDIS, *Tractatus utilis valde de peste compositus*, b. m., b. d., kolem roku 1480. Více K. ČERNÝ, *Mor*, s. 231–232.

Ideovým jádrem zdravotní policie, která se snažila o kontrolu interakce mezi člověkem a jeho životním prostředím, byla výše pojednaná vitalistická přírodní filosofie. Nepřekvapí příliš obsah výkladu, který Frank věnoval podstatě životních projevů, smrti a zdánlivé smrti. Lidské tělo podle největší autority středoevropské zdravotní policie utvářela jednota sestávající z trojí „přírody“/přirozenosti, jasněji řečeno životní síly – fyzické, mechanické a zvířecí. Trvání každé z těchto sil nazval životem, jejich konec smrtí. Lidské tělo bylo tudíž nadáno schopností trojího života a zrovna tak i trojí/trojnásobnou smrtí. Z toho podle Franka vyplývalo, že člověk nemusel být nutně zcela mrtvý okamžitě, nýbrž umíral zpravidla postupně, po částech.²⁹⁵ Koncept trojí životní síly nebyl Frankovou originální myšlenkou, převzal jej od německého vitalisty a fyziologa Johanna Augusta Unzera (1727–1799), žáka Johanna Gottloba Krügera (1715–1759). Unzer určoval spolu s von Hallerem a jeho žákem Georgem Zimmermannem (1728–1795) rozhodujícím způsobem vývoj lékařského myšlení v německojazyčných oblastech druhé poloviny 18. století. Jeho lékařské názory se vyvíjely od původního mechanismu k psychovitalismu, posléze se stal stoupencem dynamického vitalismu.²⁹⁶ Neurofyziologické teorie, jimiž se inspiroval Frank, představil Unzer uceleně ve spise *Ersten Gründen einer Physiologie der eigentlichen thierischen Natur thierischen Körper* (První základy fyziologie skutečné zvířecí přírody zvířecího těla) z roku 1771.²⁹⁷ Fyzické přirozenosti lidského těla příslušely v Unzerově pojetí obecné síly jako tíha, teplo, elektrická energie či přitažlivost, mechanické „přírodě“ síly páky, jež ovládaly hydraulické a pneumatické funkce organismu, zvířecí podstatě síly pohybu, které mohly působit v souladu s duší jako duševní síly (*Seelenkräfte*) či nezávisle na duši jako síly nervové (*Nervenkräfte*).²⁹⁸

Podle názoru řady vitalisticky orientovaných lékařů druhé poloviny 18. století tedy člověk umíral postupně, tak, jak ho opouštěly jednotlivé složky

---

295 „Die Natur des menschlichen Körpers ist daher ein Einbegriff seiner physischen, mechanischen und thierischen Natur. Die Fortdauer der Natur eines Dinges, wird sein Leben genannt. Das Ende der Natur aber ist sein Tod. Der menschliche Körper ist solchen Gestalt eines dreyfachen Lebens und eines dreyfachen Todes fähig. Nach diesem Lehrbegriffe versteht sich leicht, daß der Mensch nicht allemal sogleich ganz todt sey, sondern meistens theilweist, nach und nach sterbe.“ Srov. J. P. FRANK, *System*, Vierter Band, s. 673–674.

296 K Unzerovu dílu podrobně H-P. NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch*, s. 87–164. Stručně G. COSMACINI, *L arte lunga*, s. 308–309.

297 Johann August UNZER, *Ersten Gründen einer Physiologie der eigentlichen thierischen Natur thierischen Körper*, Leipzig 1771; Týž, *Philosophische Betrachtung des menschlichen Körpers überhaupt*, Hemmerde 1750.

298 H-P. NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch*, s. 142–143. Unzer představil koncept, v němž se vnější jevy poskytované účinky věcí stávají prostřednictvím působení všech pěti smyslů jevy vnitřními. Ty buď dosáhnou mozku a transformují se do

životní síly. Lze říci, že v otázce nebezpečí zdánlivé smrti vitalisté potvrzovali Bruhierův názor – smrt není jednorázový okamžik, nýbrž proces, který může trvat různě dlouhou dobu, vydaný napospas hrám *Lebenskraft*. Vitalistický náhled tak obavy z předčasných pohřbů ještě umocnil. Frank rozlišoval, podobně jako Lancisi či van Swieten, jakési dva stupně smrti, smrt nedokonalou, při níž bylo možné obnovit pohyb životních orgánů a vrátit mrtvého zpět do života, a dokonalou, jíž předcházelo fyzické či mechanické zničení životních orgánů, a z níž nebylo návratu.²⁹⁹ V přehledu „obvyklých“ znaků smrti Frank uvedl deset následujících položek, které měly pomoci odlišit život od smrti, mrtvé od živých:

- 1) Když srdce, žíly a puls již nebijí.
- 2) Když člověk nedýchá.
- 3) Když ustanou všechny smysly.
- 4) Když zmizely veškeré vnější pohyby.
- 5) Když je celé tělo na dotek studené.
- 6) Když jsou končetiny ztuhlé, částečně či zcela strnulé.
- 7) Když povolí různé svěrače a klesne dolní čelist.
- 8) Když z otevřených žil nevytéká krev.
- 9) Když oči ztratí lesk.
- 10) Když se objeví známky hniloby.

Frank, jenž se odvolal především na „klasiky“ otázky zdánlivé smrti Lancisiho, Zacchiu, Winslowa a Bruhiera, ze soudobých autorů na lékaře v Düsseldorfu J. P. Brinkmanna,³⁰⁰ nepřinesl z hlediska diagnostiky smrti vlastně nic nového. Za jediný zcela jistý znak skutečné smrti považoval stejně jako řada jeho předchůdců počínající rozklad těla. Dokud se nedostavila, měla podle něho panovat nejistota, neurčitý názor na skutečný stav nebožtíka. Za

---

vědomých obsahů a vědomého jednání, nebo se zastaví jen na podvědomé úrovni a projevují se v podobě reflexů. Unzerovo pojetí otevíralo dveře myšlence, že neurologické a neuropatologické fenomény mají stejnou povahu jako fenomény psychologické a psychopatologické. Srov. G. COSMACINI, *L arte lunga*, s. 309–310.

299 „Mann kann also in dem Tode, zwey Grade des Todes annehmen. In dem ersten ist der Mensch nur unvollkommen todt, noch eines Beystandes empfänglich, in so lange empfänglich, als seine Lebensorganen mehr nicht, als unthätig sind, aber wieder in Bewegung zurückgesetzt werden können. Der vollkommene Tod folget hierauf und besteht in einer vorausgegangenen physischen, oder mechanischen Zerstörung der Lebensorganen, folglich aller Möglichkeit in Bewegung zurückgesetzt werden zu können.“ Srov. J. P. FRANK, *System*, Vierter Band, s. 676–677.

300 J. P. BRINKMANN, *Beweis der Möglichkeit, das einige Leute lebendig können begraben werden*, Düsseldorf 1772. O jeho spisu se lze dočíst v *Herrn von Buffons allgemeine Naturgeschichte*. Fünfter Band, Troppau 1785, s. 295.

jediné soudce v záležitosti jistoty života či smrti považoval tvář oběti a šíří cí se zápach.³⁰¹ Podstatné je, že u prvních devíti příznaků Frank varoval před ukvapenými soudy ve prospěch smrti, jinými slovy před zdánlivou smrtí, k níž podle něho vedla zvláště často některá konkrétní onemocnění – nervové choroby (*Nervenzufälle*), nemoci hlavy, snad zejména epilepsie (*Kopfkrankheiten*), hysterie, hypochondrie, tanec svatého Víta (*Veitstanz, chorea minor*), mdloby (*Ohnmachten*), apoplexie (*Schlagflüsse*), hypersomnie (*Schlafsucht*), katalepsie (*Starrsucht*), náhlé případy dušení (*Erstickung*), krvácení (*Verblutung*) a vyčerpání (*Erschöpfung*).³⁰² Všechny tyto choroby označil za neduhy, které ve skutečnosti nejsou smrtelné, ovšem mohou vyvolávat zdání zřejmé smrti.³⁰³

Je pozoruhodné, že od časů Marka Marciho z Kronlandu se mnoho nezměnilo ani v genderové otázce zdánlivé smrti. I ve Frankově spise se lze dočíst, že k tomuto postižení byly náchylné především ženy, výrazně potom hysteričky. Všechna výše zmíněná onemocnění byla ostatně ještě ve druhé polovině 18. století ztotožňována především s ženským pohlavím, „jehož nervová stavba je mnohem citlivější a mnohem více vystavena předstírání než naše“.³⁰⁴ Jedním dechem autor ovšem dodal, že rovněž dětem a vůbec všem, kdo byli bez ohledu na pohlaví a věk napadeni nějakou prudkou nemocí, hrozilo, že budou neprávem považováni za mrtvé a předčasně pohřbeni. Neslyšný pulz i smrtelný klid v srdeční krajině podle něho často doprovázely hysterické mdloby, jež mohly trvat i několik hodin. U hysteriček navíc nemuselo být patrné dýchání. Zároveň zkritizoval jako nedostatečné některé, v této knize již představené, zkoušky života a smrti – přikládání prachového peří před nos, hořící svíčky před ústa či nos, pokládání sklenice plné vody na hrud'.³⁰⁵

Faktem ovšem je, že zmíněné a další podobné postupy, připomínané již v souvislosti se starověkou medicínou, přetrvávaly dlouho do 19. století, kdy byly dokonce „posvěceny“ z nejvyšších úředních míst. Nešlo přitom jen o pravděpodobnou laickou znalost některých těchto kroků. Lze se s nimi setkat i v oficiálních instrukcích pro profesionály – úředně ustanovené ohledávače mrtvol, jež jsou obsaženy v guberniálním nařízení z 11. června 1827: „*Podezřelost zdánlivé smrti nastane, když kousek hubky v prsní jamce nebo důlku zdoutnati se dá, když zemřelému do uší hodně se křičí, a oud některý, oko, ústa sebou pohnou, neb líce se začervená,*

---

301 Srov. J. P. FRANK, *System*, Vierter Band, s. 692–693.

302 Srov. tamtéž, s. 696.

303 Srov. tamtéž, s. 723.

304 „*Ueberhaupt kann man hier zur Regel annehmen, daß die Krankheiten des weiblichen Geschlechtes, eher als jene, womit das Mannsvolk befallen wird, den Tod vorlügen können. Der Nervenbau des schönen Geschlechtes ist weit empfindlicher und zu weit größern Vorspiegelungen aufgelegt, als der unsrige.*“ Srov. tamtéž, s. 723.

305 Srov. tamtéž, s. 680–682.

PROCÉDÉ POUR LA PRODUCTION DE LA CATALEPSIE.
D'après une photographie de l'auteur.

Obr. 26. Postup při uvádění do stavu katalepsie (Procédé pour la Production de la Catalepsie). Kovorytina. 1887. Otištěno v Dr. Paul Regnard, Sorcellerie Magnétisme, Morphinisme Délire des Grandeurs. Paris 1887, s. 254, tabule 17.

CATALEPSIE PRODUITE PAR LE SON CONTINU D'UN DIAPASON.
D'après l'iconographie de la Salpêtrière, par Bourneville et P. Regnard.

Obr. 27. Katalepsie vyvolaná nepřetržitým zvukem ladícího nástroje. Kovorytina. 1887. Otištěno v Dr. Paul Regnard, Sorcellerie Magnétisme, Morphinisme Délire des Grandeurs. Paris 1887, s. 254, tabule 17.

*když přistrčením světla k oku černá zřetelnice se zmenší, když před ústy držené světlo aneb prachové péro se pohybuje, přidržené zrcadlo se opotí, když tělo obzvláště okolo srdce, ještě teplé se shledá.*³⁰⁶

Frank vyvrátil spolehlivost i u všech zbývajících jím uvedených ukazatelů smrti. V případě absence smyslů převzal vyprávění z Bruhierovy sbírky příběhů o mladé manželce kupce, kterou chtěli třetího dne po smrti pohřbít. Na žádost zoufalého manžela bylo na mrtvé provedeno pětadvacet hlubokých řezů, na které byly přikládány baňky. Při šestadvacátém řezu, když už nezbyvala

306 Jaroslav ŠTĀSTNÝ, *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*, Praha 1885, s. 7. Z tohoto spisu bude citováno na více místech, jeho autor si v kontextu předkládané knihy zaslouží alespoň stručnou pozornost. Jaroslav Štastný (1841–1917) se narodil v Poliče. Byl organizátorem státního zdravotnictví, zdravotním radou, okresním lékařem v Karlíně, v letech 1889–1905 ředitelem Všeobecné nemocnice v Praze. Srov. <http://www.medvik.cz/bmc/link.do?id=jko1131120> [přístup 12. 9. 2016].

Fig. 1. Phase des grands mouvements

Fig. 2. Phase des contorsions
(Arc de cercle.)

Obr. 28. Záchvat hysterie. Kovorytina. 1885. Otištěno v Dr. Paul Richer, *Études Cliniques sur la Grande Hystérie ou Hystéro-Épilepsie*. Paris 1885, s. 68, tabule 3.

žádná naděje, zdánlivě mrtvá žena vykřikla bolestí.³⁰⁷

Opatrnost doporučoval Frank i u znaku smrti v podobě ztráty lesku v očích či potemnělých rohovek, je muž některé lékařské autority, mezi nimi například de Haën, značně důvěřovaly. Frank na účet nespolehlivosti zmíněného příznaku uvedl, že se osobně setkal s případy, kdy byla rohovka prokazatelně mrtvých lidí světlejší než za jejich života. Například v roce 1771 se zdráhal provést pitvu mrtvé rodičky, jíž ranhojič o několik hodin dříve hrubým způsobem prořízl dělohu, a neexistovala tak již žádná pravděpodobnost, že by mohla být žena přivedena zpět k životu. Franka zaskočila její tvář, jež nenesla sebemenší známky smrti, téměř průsvitné rohovky i dokonale ohebné končetiny. Dodal, že světlé rohovky bylo možné spatřit ještě třetího dne po smrti zejména u udušených, stejně jako u všech, kteří neumírali pomalou smrtí.³⁰⁸

Frank tak kromě nervových onemocnění různého druhu, jež

307 „Bruhier meldet von einer jungen Kaufmannsfrau, die man den dritten Tag begraben wollte, daß man, auf Verlangen ihres Mannes, derselben noch tiefe Einschnitte gemacht und Schröpfköpfe darauf gesetzt habe. Man hatte derer schon 25 fruchtlos gesetzt und schon alle Hoffnung verlohren, als der sechs und zwanzigste Einschnitt es dahin brachte, daß die Frau über Schmerzen schrie.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 683.

308 „Das Brechen der Augen, oder die Verdunklung der Hornhaut ward von dem gründlichen van Haen für so wichtig angesehen, daß er nach 48 Stunden der Erblassung, und nachdem der Reiz von Durchschneidung der äussern Decken des Schmeerbauchs, den Menschen nicht erwecken konnte, auf den gewissen Tod geschlossen hat. Ich zweifle wohl nicht, daß ein van Haen sich nach 48 Stunden in diesem Fall betrogen habe, allein was die, den Todten sonst gemeine Dunkelheit der Hornhaut angeht, so habe ich solche 1771, bey einer Gebährenden völlig vermißt, nachdem derselben schon 4 Stunden vorher, durch einen Wundarzt die Gebährmutter grobweg aufgeschnitten, und so alle

postihovala podle názoru dobové medicíny hlavně ženy, upozornil na četné další příčiny nedokonalé smrti, z níž bylo v případě včasného poskytnutí pomoci zpravidla návratu. Šlo v první řadě o život ohrožující nehody spojené s udušením ze zkaženého (*mefitického*) vzduchu³⁰⁹ či uhelných výparů. K nebezpečným místům z hlediska dýchání patřily v osvícenském století třeba zapáchající sklepy, sklepení, studny, hroby, věznice a nevětrané špitály. Riziko podle Franka však představovala i příliš pronikavá vůně některých rostlin jako fialek, růží, lilí, jasmínu, i dalších látek, například ambry a pižma. Člověk se měl mít na pozoru před dýmem z elektriky i blesku. Ke zdánlivé smrti vedla podle přesvědčení osvícenské zdravotní policie ještě pěkná řádka dalších „nehod“ – mrtvice, prudké vášně, zardoušení, oběšení, utonutí, rozličné otravy, zavalení pod starými budovami, pískem, masou hlíny a sněhu.³¹⁰

Frank položil dvě klíčové otázky, jež přesně vystihují jádro i paradoxy problému zdánlivé smrti. Jak by se měl člověk zachovat vůči lidem, jejichž smrt není zcela jistá? Jinými slovy, jaké záchranné postupy a techniky by měl zvolit? Odpovědím, které přinesl až v pátém díle *Systému* z roku 1813, budeme věnovat pozornost spolu s tématem vzniku a působení prvních záchranných společností. Druhá otázka, jíž se věnoval ještě ve čtvrtém svazku, zněla: Jaká opatření jsou zapotřebí, aby nebyl nikdo pohřben zaživa? V souvislosti s nejistotou naprostě většiny známých příznaků smrti, jež trápila lékaře od starověku, a kterou zdůraznil i sám Frank, příliš nepřekvapí, že jedinou zárukou bylo, zejména v některých již nastíněných případech, vyčkat. Nejinak uvažovali představitelé osvícenské zdravotní policie. Právě otázka času však byla zaapeklitější, než by se mohlo na první pohled zdát.

Wahrscheinlichkeit zum Wiederaufkommen benommen worden war. Ich fand nemlich hier die Hornhaut noch so durchsichtig helle, daß ich mich der genauern Zergliederung dieses Körpers noch nicht zu unterziehen getraute, besonders da das Angesicht dieser Unglücklichen noch nichts von einer Todten aufsich hatte, und sämtliche Gliedmaßen noch sehr biegsam waren. Bey Erstickten, und bey denjenigen, die keines langsamen Todes gestorben sind, die Augen manchmal noch den dritten Tag nach dem Tode, hell und sogar heller sind, als si selbst im Leben waren.“ Srov. tamtéž, s. 691–692.

309 Podle Franka tvořilo atmosférický vzduch 17 % vzduchu potřebného k životu (*Lebensluft*). Atmosférický vzduch pohlcoval a rozpouštěl výpary – představovaly průhledný elastický roztok, v němž se shromažďovaly všechny částice, které vycházely ze zemského povrchu, z živých i mrtvých těl. Výpary se mohly stát smrdutými (*mefitickými*) kvůli zkaženým, zetlelým substancím rostlinného i živočišného původu. Tyto výpary byly podle soudu dobových přírodních věd nejen nebezpečné, nýbrž dokonce nakažlivé. Srov. D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 37.

310 Srov. tamtéž, s. 724.

Mrtví v čase a prostoru

„Poněvadž pochovávající mrtvoly především to docílití chceme, aby mrtvoly co možná nejdříve zetlely, zetlení však ničehož tak nepřekáží, jako pochovávání mrtvol v rakvích: tudíž pro budoucnost se nařizuje, aby všechny mrtvoly v plátěném pytlí bez oděvu zašity, pak do rakve vloženy a v této na hřbitov dopraveny byly. Na hřbitově budiž hrob 6 stěrvíců hluboký a čtyři stěrvíce široký vykopán, mrtvola budiž z rakve vynešena a v pytlí do hrobu vložena, nehašeným vápnem zasypána, a ihned zemí přikryta. Sešlo-li by se pojednou více mrtvol, tak může jich několik do téhož hrobu položeno býti.“³¹¹

Dvorský dekret z 23. srpna 1784

Zacchia a po něm i Winslow považovali za vhodné v situaci nejisté smrti počkat i tři dny, v každém případě do té doby, dokud se neobjevily jasné známky tělesného rozkladu. Stejný názor představil ve svém projektu Bruhier, který trval na minimálním, zákonem stanoveném čtyřiaadvaceti hodinovém intervalu mezi smrtí a pohřbem. V habsburské monarchii stanovovaly od padesátých let 18. století pod dohledem van Swietena, hlavního dozorcího v otázkách zdravotnictví, minimální dobu mezi smrtí a pohřbem opakovaně vydávané dvorské reskripty, patenty a dekrety, jež byly součástí reforem Marie Terezie, s jejichž pomocí panovnice usilovala o vytvoření uceleného systému zdravotní správy osvěcenského státu.³¹² Dne 22. září 1753 bylo vydáno nařízení týkající se vídeňských Židů, představitelů konfese, která přikazovala pochovávat mrtvé v den úmrtí, tereziánské nařízení jim zakazovalo pohřbívat dříve než za čtyřiaadvacet hodin. Časová lhůta pohřbů, platná nejen v Rakouskou, nýbrž ve všech dědičných zemích monarchie, byla následně dvorským reskriptem z 13. prosince 1755 navýšena na čtyřicet osm hodin, před jejichž uplynutím nesměl být nikdo pohřben – s výjimkou obětí moru.³¹³ Stejně opatření, jež mělo zabránit předčasným

311 J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 54.

312 Dvorským reskriptem z roku 1752 vznikla Dvorská zdravotní komise, nejvyšší zdravotní orgán habsburského soustátí. Při nejvyšších zemských úřadech jednotlivých zemí, guberniích, vznikaly zemské zdravotní komise, v nichž působili lékaři ve funkci zdravotních radů. V letech 1752 a 1753 vyšly Generální zdravotní řády, základní zdravotní řády pro Moravu, Čechy a Slezsko, shrnující zásady zdravotní politiky habsburského osvěcenského absolutismu. Srov. P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 93. Podrobně Ludmila SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství. II. díl od roku 1740–1848*, Praha 1965, s. 112–118; Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvěceni*, Praha 2009 (Historie. Otázky. Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK 1, 2008.), s. 88–105.

313 „Vor Verlauf zweimal vier und zwanzig Stunden ist kein Todter, es wäre dann, daß derselbe an schwarzen Petetschen, oder Pest verstorben, zu begraben.“ Hofreskript,

pohřbům zdánlivě mrtvých osob a zakazovalo navíc před uplynutím stanovené lhůty i provádění pitev, vyšlo již 31. ledna následujícího roku.³¹⁴ Závazné stanovisko Marie Terezie se opakovalo ve dvorském rozhodnutí ze 7. března 1771, předepisovalo navíc budování márníc (*Todtenkammer*).³¹⁵

Tereziánské a josefínské právní dokumenty věnované úmrtím a pohřbům se ovšem netýkaly jen časových či prostorových hranic mezi životem a smrtí, řešily vztahy mezi živými a mrtvými komplexně. Například dvorský dekret z 8. února 1772 se zaměřil na venkov – nařizoval, že u mrtvol mužů měli držet stráž muži, u ženských mrtvých těl ženy.³¹⁶ Mezi řádky si lze vyvodit, že mělo jít patrně o předcházení či přímo zabránění případným sexuálními deliktům na nebožtících. Co se týká účinné prevence pohřbů zaživa, tu měla dále zabezpečit povinná prohlídka mrtvých, již lze v kontextu osvícenských reforem společnosti interpretovat jako zřetelný projev medicalizace smrti. Byla nařízena s účinností od 1. srpna 1766, dále dvorským dekretem z konce března 1770.³¹⁷ Důkladněji se tímto opatřením budeme zabývat později. Se zdánlivou smrtí souvisel například i dvorský dekret ze 7. července 1769, který popisoval, jak měli lidé postupovat při záchraně životů v případě topících se osob, přiotrávených kouřem či výpary z kvasícího moštu.³¹⁸

Ve druhé polovině osmdesátých let 18. století navázal na snahy své matky předcházet pohřbům zaživa Josef II. V letech 1786 a 1787 vydal znovu nařízení, která zakazovala příliš brzké židovské pohřby. Zvyk pohřbívat v den smrti byl v tehdejší době i vděčným argumentem protižidovsky orientovaných tiskovin, které jej využívaly jako svědectví o nelidskosti Židů, kteří prý pohřbívají

Wien den 13. Dezember 1755. Srov. *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740–1780, die unter dem Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch*, Dritter Band, Wien 1786, s. 267.

314 „Anbei wird den gesamten Chirurgen und Baadern verordnet, selbe hätten vor den Ablauf z mal 24 Stunden eine Eröffnung, oder sonstige Dissection der Körper bei schwerer Strafe nicht vorzunehmen.“ Hofreskript, Wien den 31. Jänner 1756. Srov. tamtéž, s. 312.

Dále J. D. JOHN, *Arzneywissenschaftliche Aufsätze*, s. 256: „Kein Todter vor z mal 24 Stunden begraben, und vor dieser Zeit an ihm keine Sektion gemacht werden solle.“

315 „Bei jeder Kirche sind Todtenkammern zu errichten.“ Srov. *Hauptelenchus und Repertorium über alle acht Bände der Sammlung aller k. k. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung, und sistematischen Verbindung*, Wien 1787, s. 148.

316 „Bei dem Bauernvolke sollen zu Bewachung der Leichen, bei männlichen Männer, bei weiblichen Weiber aufgestellt werden.“ Hofdekret vom 8. Hornung 1772. Srov. *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740–1780*. Sechster Band, Wien 1786, s. 435.

317 *Hauptelenchus und Repertorium*, s. 60, 69.

318 Srov. Joseph KROPATSCHKEK, *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephdes II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer sistematischen Verbindung*, Erster Band, Wien 1785, s. 342–350.

---

zdánlivě mrtvé. Jednotný názor na časový interval mezi smrtí a pohřbem tehdy ovšem nepanoval ani uvnitř židovské komunity. Již na počátku sedmdesátých let 18. století vystoupil proti zvyku pohřbívat jen pár hodin po smrti průkopník židovského osvícenství (*haskaly*), učenec původem z Desavy, Moses Mendelssohn (1729–1786).³¹⁹ V pozdních osmdesátých letech se na něho odvolával, když protestoval proti zakořeněnému pohřebnímu zvyku, další významný stoupenec *haskaly* a státem řízených zdravotně-policejních reforem, německý židovský lékař a filosof Marcus Herz (1747–1803).³²⁰ V drobném spisu *Über die frühe Beerdigung der Juden* (O časném židovském pohřbu) z roku 1787 konstatoval, že pohřbívat čtyři hodiny po vymizení známek života nepřikazuje náboženství, etika, stát ani moudrost. Doporučoval tento zvyk po vzoru kultivovaných a osvědčených národů konečně opustit – začít pohřbívat dva až tři dny po smrti.³²¹ Jako varování před nebezpečím zdánlivé smrti a pohřbu zaživa uvedl příběh silné a zdravé dvacetileté židovské dívky, kterou osobně znal. Vě věku čtyř let byla raněna mrtvicí a pokládána za mrtvou. K události došlo naštěstí v pátek odpoledne, s pohřbem se tedy muselo čekat do neděle. Během cesty na vzdálený hřbitov se děvčátko probralo a otec ho odnesl v náručí domů.³²² Proti státním zásahům do tradičních pohřebních zvyklostí, které chápal jako vměšování se do židovské ortodoxie, byl naopak například představitel evropské rabínské elity, pražský vrchní rabín Jechezkel Landau řečený Noda bi Jehuda (1713–1793).³²³

V devadesátých letech 18. století vyšla v habsburských zemích mnohá další opatření, jež se dotýkala výslovně prevence života ohrožujících nehod, při nichž

---

319 Více Heinrich GRAETZ, *Geschichte der Juden vom Beginn der Mendelssohn'schen Zeit (1750) bis in die neueste Zeit (1848)*, Leipzig 1870, s. 164; Shmuel FEINER, *The Jewish Enlightenment*, Philadelphia 2002, s. 240. K jeho osobnosti a dílu Dominique BOUREL, *Moses Mendelssohn. Begründer des modernen Judentums. Eine Biographie*, Zürich 2007.

320 Absolvoval studium filosofie a medicíny na univerzitě v německém Königsbergu, byl žákem Immanuela Kanta. Později působil jako ředitel židovské nemocnice v Berlíně. Více Christoph Maria LEDER, *Die Grenzgänge des Marcus Herz. Beruf, Haltung und Identität eines jüdischen Arztes gegen Ende des 18. Jahrhunderts*, Münster – New York – München – Berlin 2007.

321 „Wenn also weder die Religion noch die Sittenlehre, noch die Staatskunst, noch die Klugheit uns befiehlt, unsere Todten vier Stunden nach dem Verschwinden der Lebenszeichen zu begraben; so ist es allerdings sehr rathsam, nach dem Beyspiele unserer gesteteten und aufgeklärten Nebenvölker, endlich einmal diesen Gebrauch zu unterlassen. Aber wie ist dieses anzufangen? fragen Sie, meine herren; nichts ist einfacher, dankt mir: wir lassen unsere Todten zwey bis drey Tage liegen, und begraben sie denn.“ Srov. Marcus HERZ, *Über die frühe Beerdigung der Juden. Des Sammlers vierten Jahrganges erste Zugabe*, Berlin 1787, s. 32–33.

322 Srov. tamtéž, s. 7.

323 S. FEINER, *The Jewish Enlightenment*, s. 204. K postavení Židů v habsburské monarchii a reformám z doby vlády Marie Terezie a Josefa II. Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 98–117.

docházelo k zadušení, jinými slovy k riziku zdánlivé smrti. Dne 18. dubna 1789 bylo vydáno v Čechách například guberniální nařízení, které varovalo před nebezpečím zadušení v bramborových jámách, 22. června 1792 dolnorakouské vládní nařízení pojednávající o tom, jak mají být zachraňováni zdánlivě mrtví v důsledku umrznutí. K 23. listopadu 1792 je datována policejní ústava platná pro Čechy, jež obnovovala zákaz časných pohřbů a obsahovala směrnice týkající se utopených, umrzlých a oběšených. Zpráva Českého gubernia z 9. ledna 1795 varovala před zadušením z uhelného dýmu.³²⁴

Frank v otázce bezpečného načasování pohřbu upozornil, že problém nepředstavovaly jen předčasné, nýbrž i opožděné pohřby. Zatímco první zabíjely zdánlivě mrtvé osoby, ty druhé podle dobového vědeckého mínění vážně ohrožovaly veřejné zdraví. Zdravotní policie měla dohlížet na prevenci a odstranění obou extrémů.³²⁵ Zhruba ve čtyřicátých letech 18. století, tedy ve stejné době, kdy začala medicína věnovat zvýšenou pozornost problematice zdánlivé smrti, začalo na poli přírodních věd výrazně rezonovat staré téma zhoubného vlivu hnilobných výparů. Terčem osvícenské zdravotní policie se měly napříště stát hřbitovy a hroby v kryptách kostelů. Mrtví byli považováni za hrozbu kvůli nakažlivinám, přesněji *mefitickým* výparům a miazmatům, jež se uvolňovaly z jejich těl. Miazma byl lékařský pojem známý z řecké medicíny, který byl odvozen z řeckého slovesa špinit, kazit. Podle Diderotovy *Encyklopedie* šlo o nejmenší částičky, které byly považovány za šířitele nakažlivých nemocí. Ještě v první polovině 19. století byly rozlišovány tři druhy miazmat: 1) těch, jež vznikla při rozkladu organických těl – týkala se bezprostředně hřbitovů; 2) rodících se v přelidněném prostředí – například ve špitálech; 3) vycházejících přímo od nakažených pacientů.³²⁶

V názorech zdravotní policie druhé poloviny 18. století na přenos nakažlivých chorob převládala právě „miazmatická teorie,“ jež označila za zdroj nákazy „jedy“ přítomné například ve vodě, vzduchu, potravinách či tělech nebožtíků. Kontakt jen s malým množstvím látek v rozkladu mohl v tomto pojetí ve zdravém organismu způsobovat patologické změny. Podle Corbina stály na počátku již zmíněného osvícenského zájmu o plyny právě čich a „podezřelá vůně“ všeho v rozkladu. Jak bylo popsáno výše, Corbin se mýlil, když tvrdil, že pachy

---

324 J. D. JOHN, *Arzneywissenschaftliche Aufsätze*, s. 256–257.

325 „Wir begraben den erblaßten Bürger zu frühe, so lange noch keine völlige Gewißeit vorhanden ist, daß solcher unwiederruflich todt sey, wir beerdigen den Todten zu spät, wenn die Lebenden durch längere Aufbewahrung seiner Leiche, in Rücksicht auf ihre Gesundheit, einer Gefahr ausgesetzt werden. Die Polizey hat also gegen beyde diese Fehler zu wachen und Vorkehrungen zu treffen.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 707.

326 G. TOMASI, *Persalvare*, s. 242. Srov. D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 38–39.

---

objevila až francouzská osvícenská hygiena 18. století. Ostatně sám uvedl, že zápachem v souvislosti s tělesným rozkladem se zabýval již německý učenec, alchymista a merkantilista Johann Joachim Becher (1635–1682), jenž jej popsal jako neustálý vnitřní proces, který konkuruje přirozené soudržnosti jednotlivých elementárních částic koloběhu, jemuž je podřízena balzamická podstata krevního oběhu. Za hlavní příznaky zkázy označil zápach a vlhkost. Zatímco tekuté části organické hmoty se podle něho uvolňovaly ve formě hnisu, plynné se šířily v podobě hnilobně zapáchajících molekul, jež pronikaly do zdravého organismu a mohly vést například k protržení střev, gangréně, příjici, skorbutu či morovým onemocněním.³²⁷

Vnímavost člověka k pachům, stejně jako přesvědčení dobové medicíny o jejich prospěšných i zhoubných účincích na lidské zdraví, je mnohem staršího data. Slovy Karla Černého: „*Raně novověký člověk byl velmi citlivý na pachy, vůně, kouř, mlhy a mraky. Byly to totiž smysly identifikovatelné doklady o tom, že se vzduchem není něco v pořádku. V kontextu našich tradičních představ o špíně středověkých měst to může znít trochu překvapivě, ale lidé byli skutečně velmi citliví na zápach. Problém ovšem spočívá v tom, že zápach, stejně jako vůně, nebyl považován automaticky za něco negativního, lidé v minulosti nebyli necitliví vůči pachům, velmi dobře si je uvědomovali, někdy je však považovali za prospěšné. ‘Pekelný’ zápach nekastrovaného kozla se považoval za stejnou ochranu proti moru jako používání vonných koření dovezených z dalekých krajín. Většina lékařů se orientovala na vonné látky, ale často také uváděli, že nemoc je možno zahnat i ‘čpavým’ nebo ostrým pachem.*“³²⁸

Pro některé lékaře se zápach rovnal miazmatu pro svou neviditelnost, zároveň ale postřehnutelnost smysly. Strach z hniloby vedl k přirozenému strachu ze zápachu.³²⁹ Co se týče hniloby rozkládajícího se těla, již v Thukydidově (460–455 př. n. l. – asi 399 př. n. l.) zprávě o athénském moru, vzniklé po roce 430 před naším letopočtem, jež byla známa renesanční i barokní literatuře, se lze setkat s tématem nebezpečí, které pramenilo z nepohřbených mrtvol.³³⁰ Nedostatečnému, nedůkladnému i pozdnímu pohřbívání a s ním související hrozbě se věnovala lékařská literatura nejpozději od 15. století, v následujících třech stoletích potom se značnou intenzitou. Kolem roku 1480 přisuzoval mor v italské Parmě mimo jiné porušenému vzduchu a zápachu z mrtvol tamější lékař Rolandus Capellutius (Rolando de Capelluti, asi 1430–1480).³³¹ Mrtvé tělo v rozkladu představovalo pro řadu zástupců lékařské profese nejsilnější zdroj morového jedu, ukázkový pramen epidemie. Výše zmíněný Manfredi tvrdil, že

327 K tomu A. CORBIN, *Narcis*, zejména s. 21–27.

328 Citováno podle K. ČERNÝ, *Mor*, s. 227.

329 Tamtéž, s. 236.

330 Tamtéž, s. 32.

331 Tamtéž, s. 185.

pro vzduch není nic horšího než mrtvolý, v Belgii působící lékař španělského původu Manuel Goméz na počátku 17. století uvedl, že žádná věc nekazí vzduch silněji, než když je mrtvým odepřen pohřeb nebo se pohřbívá nedostatečně.³³²

V českém prostředí se zabýval škodlivostí mrtvol Löw z Erlsfeldu, který naopak citoval i zprávy o lékařích, kteří pitvali nemocné morem, a přitom se nenakazili. Z jeho názoru vyplývalo, že mrtvé tělo nemuselo být nutně nebezpečné. Tělesný rozklad rozdělil pražský lékař do tří fází – první trvala několik hodin bezprostředně po smrti, nebožtíkovo tělo bylo podle něho v této době více nakažlivé než živý pacient, jelikož v něm „ještě silně převládá morový jed.“ Druhá fáze podle Löwa nastávala, když bylo tělo již zcela studené. Tehdy se jeho zhoubnost snižovala – díky chladu se na mrtvole stáhly póry, tudíž z ní přestaly vycházet škodlivé výpary. Konenčně ve třetí fázi, kdy mrtvý začal hnit a páchnout, se opět stával nebezpečným pro své okolí, podle přesvědčení, že hniloba byla příbuznou jedu. Karel Černý uvedl, že se nesetkal u žádného jiného autora s podobně detailním rozbořením posmrtných stavů lidského těla z epidemiologického hlediska.³³³

Člověka osvícenského století ohrožovala stejně jako jeho předchůdce četná místa, před nimiž se měl podle expertíz dobové vědy a zdravotní policie držet na pozoru – zvláště pokud šlo o jímký, jatka, mrchoviště, hřbitovy a kostelní krypty. Francouzský jezuita Charles Gabriel Porée (1675–1741) konstatoval ve spisu *Lettres sur la sépulture* (Dopisy o pohřbívání v kostelích) existenci nepříjemného hnilobného zápachu, který pocházel z rakví uložených v kostelích.³³⁴ O zájmu, který ještě před polovinou 18. století věnovaly mrtvolným výparům osvícenská nauka o plynech i medicína, svědčí výzkum profesora lékařské fakulty v Montpellier Henriho Haguenota (1687–1775), který provedl roku 1744 v kostele Nôtre-Dame ve svém působišti. Haguenot analyzoval vzduch v kostelní kryptě a označil jej za nebezpečný – pro ztrátu pružnosti, infekci hnilobných výparů, schopnost mísit se s neplynnými látkami.³³⁵ Rodící se pneumatická chemie rozeznala v pohřebišťích jasný nepřítel, který útočil na zdraví a blaho populace. Pokusy chemiků, lékařů a hygieniků analyzovat plyny v kostelních kryptách a měřit míru jejich škodlivosti vyvrcholily v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století, krátce předtím, než Frank sepsal čtvrtý díl *Systému*.

Podle exaktních závěrů lékaře Pierra-Toussainta Naviera (1712–1799) z roku 1775 hroby dokonce vyzářovaly choroboplodné paprsky.³³⁶ Francouzský lékař

332 Tamtéž, s. 237.

333 Tamtéž, s. 274–275.

334 Charles Gabriel PORÉE, *Lettres sur la sépulture dans les églises*, Bruxelles 1744.

335 Srov. G. TOMASI, *Per salvare*, s. 245–248.

336 Šlo o spis *Réflexions sur les dangers des exhumations précipitées et sur le abus de inhumations dans les Églises. Suivies d'observations sur les Plantations d'Arbres dans les*

a anatom Félix Vicq d'Azyr (1748–1794)³³⁷ ve svém díle *Essai sur les lieux et des dangers des sépultures* (Esej o místech a nebezpečí pohřbů) z roku 1778, v němž představil výsledky chemického rozboru plynů vzlínajících z hrobů, odlišil dva druhy ohrožení. Přihlásil se k teorii „vázaného vzduchu“ skotského fyzika a chemika Josepha Blacka (1728–1799) a přisoudil oxidu uhličitému (nedýchatelnému plynu), který útočí zvenčí, účinky smrtelné otravy. Kromě toho se domníval, že nebezpečí představují zejména „páchnoucí výpary“, jež působí pomaleji a napadají nervový systém.³³⁸ Proti pohřbívání v kostelích obdobně argumentoval i italský duchovní Scipione Piattoli (1749–1809), který ve svém *Saggio intorno al luogo del seppellire* (Pojednání ohledně místa pohřbívání) z roku 1774 brojil proti pohřbům v kostelích. Mrtvolné výpary podle něho způsobovaly bolesti hlavy, křeče, nervózy, chřipková a epidemická onemocnění i potraty. Kromě toho připomněl, že debata o pohřbívání měla hluboké historické kořeny. Odvolával se přitom na lékařské autority z přelomu 17. a 18. století – zejména Lancisiho (1654–1720) či profesora teoretické medicíny v Modeně a Padově Bernardina Ramazziniho (1633–1714). Pohřbívání uvnitř křesťanských kostelů interpretoval jako „pošetilý předsudek“, jež nutil živé, aby dýchali „ovzduší mrtvých“, navíc byl zcela v rozporu s prozíravými pohřebními nařízeními, která vytvořily vyspělé starověké civilizace.³³⁹

Diskuze o nebezpečnosti mefitických výparů z mrtvých těl nebyla zapomenutým tématem ještě ve třicátých letech 19. století. Lze se o tom přesvědčit třeba ve spise *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti* (Praktický manuál k péči o zdánlivě mrtvé) římského doktora medicíny a porodníka Pietra Manniho (1778–1839)³⁴⁰ z roku 1833, který uvedl několik hrůzostrašných příběhů, aby doložil

-
- Cimetieres*. K Navierovým názorům podrobněji A. CORBIN, *Narcis*, s. 96, 102, 223.
- 337 Félix Vicq d'Azyr byl osobním lékařem Marie Antoinetty. Významně přispěl například k prohloubení poznání anatomie lidského mozku. Jako sekretář Sociéte Royale de Médecine vedl v letech 1776–1786 oficiální kampaň, která mapovala chorobnost ve Francii. Více Georges LANTÉRI-LAURA, *Psiche e cervello*, in: M. D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico* 3, s. 143–169, zde s. 156; Mirko D. GRMEK – Jean-Charles SOURNIA, *Le malattie dominanti*, in: tamtéž, s. 417–450, zde s. 421–423.
- 338 Srov. A. CORBIN, *Narcis*, s. 35.
- 339 Scipione PIATTOLI, *Saggio intorno al luogo del seppellire*, Firenze 1774. Více Stefania BUCCINI, *Sentimento della morte. Dal Barocco al declino dei Lumi*, Ravenna 2000, zejména s. 179. Dále G. TOMASI, *Per salvare*, s. 107–170. Na důležitost díla upozornil i Philippe Ariès, když jej zařadil mezi tři nejdůležitější dobové diskursivní texty na téma pohřebnictví. Spojil jej s již zmíněným spisem Navierovým a s *Mémoire sur l'usage où l'on est d'enterrer les morts dans les églises et dans les enceintes des villes* Jeana-Philiberta Marena, jež vyšlo roku 1773 v Dijonu. Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 225–226.
- 340 Více k osobnosti italského lékaře, jemuž byla problematika zdánlivé smrti celoživotním tématem Cesare GNOLI, *Breve commentario della vita e delle opere mediche del Cavaliere Professore Pietro Manni*, Bologna 1839.
-

možné příčiny dušení, jež podle něho nejčastěji vyvolávalo stav zdánlivé smrti. K dodání důvěryhodnosti svému líčení se nespokojil s převzatými příhodami – mefitické výpary vraždily podle něho nedávno, navíc na domácí půdě. Jejich oběťmi se stali tři spolubratři z nemocnice San Giovanni in Laterano v Římě okamžitě poté, co sestoupili do tamější krypty za účelem historického průzkumu. Výparům podle Manniho tragicky podlehl i profesionál na poli pohřebnictví, hrobník z Albana, když ve společnosti své manželky pohřbíval nebožtíka. Oba manželé se udusili a padli mrtví na okraj mefitické hrobky.³⁴¹

V habsburské monarchii vydala již roku 1771 Marie Terezie pod odbornou záštitou van Swietenova nařízení, v němž vyzývala k prozkoumání zdravotní bezpečnosti pohřebišť v kryptách. O rok později reagoval na výzvu panovnice v disertační práci *De salubri sepultura* (O zdravém pohřbívání) doktor medicíny Joseph Habermann, jenž analyzoval prostředí krypty vídeňského dómu svatého Štěpána. Popsal nebezpečí mefitických výparů, stejně jako jejich souvislost s šířením epidemických chorob, a upozornil, že nejtěžší forma neštovic postihovala právě návštěvníky kostelů.³⁴² Autor dedikoval disertaci svému otci a jmenovci Josephu Habermannovi, děkanovi vídeňské lékařské fakulty, jenž se stal roku 1758 na doporučení van Swietenova jedním z dvorních lékařů Marie Terezie.³⁴³ Habermann vycházel, podobně jako o několik let později Frank, z ideálního

---

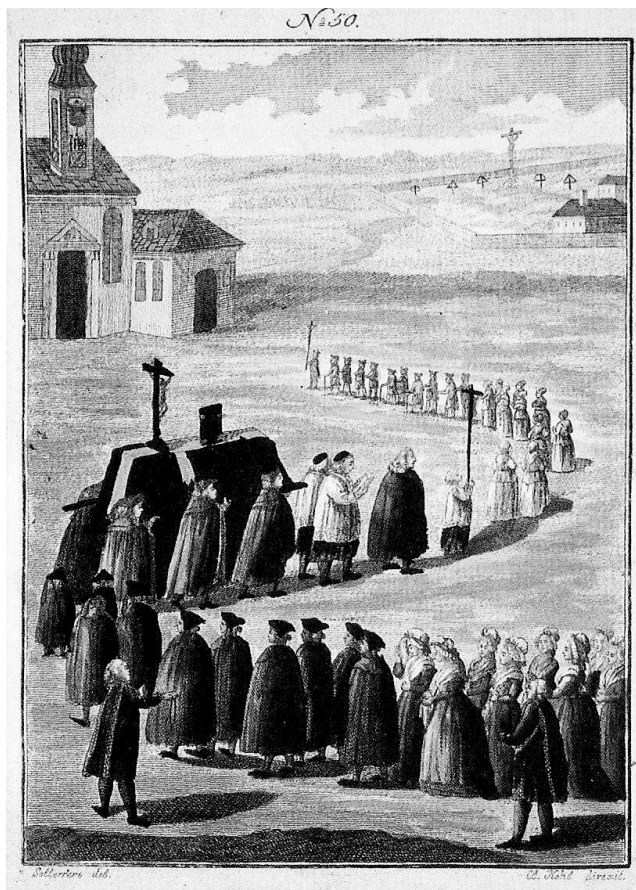
341 „Ma v'ha forse bisogno d'allegar fatti antichi e lontani? Non ne abbiamo de' domestici e recenti? Non ha guari tre confratri dell'archiospedale di S. Giovanni in Laterano avevano avuto carico di far l'eletta degli scheletri che sogliono porsi a rappresentare le sacre storie ne'cimiteri: discesero uno dopo l'altro nella medesima tomba, e tal ne fu l'esalazione che vi morirono repentinamente. Che più? Non ha guari, il becchino d'Albano tumulava in compagnia di sua moglie un cadavere: or furono improvvisamente presi d'asfissia ambedue, e caddero morti sull'orlo della mefitica sepultura.“ Citováno podle třetího vydání Pietro MANNI, *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti premessevi alcune idee generali di polizia medica per la tutela della vita negli asfittici*, Milano 1835³, s. 135.

342 Joseph HABERMANN, *Dissertatio inauguralis medica de salubri sepultura*, Vienna 1772. O rok později vyšlo německy jako Herrn Joseph Habermann, *Med. Doct. Abhandlung von unschädlichen Begräbnis en, und den nachtheiligen Beerdigungen der Todten in den Kirchen und Städten: Aus dem Lateinischen übersetzt*, Wien 1773.

343 Joseph Habermann starší působil v letech 1772–1774 jako děkan lékařské fakulty vídeňské univerzity, roku 1777 vykonával úřad jejího rektora. Zemřel v roce 1796. Srov. Hof und Staats Schematismus der röm. kais. auch kais. königlich. und erzherzoglichen Haupt und Residenzstadt Wien, Wien 1776, s. 253; Franz Karl WISSGRILL, *Schauplatz des landsässigen nieder-oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, Vierter Band, Wien 1800, s. 1. Oba Habermannové byli proslulými vídeňskými praktickými lékaři, patrně od osmdesátých let 18. století působili i jako dvorní lékaři ve službách Schwarzenbergů. Od roku 1796 zastával Habermann mladší pozici osobního lékaře císaře Františka I. Srov. Státní oblastní archiv v Třeboni, pobočka Český Krumlov, Rodinný archiv Schwarzenbergů – primogenitura, Familia Primogeni-

Obr. 29. Smuteční průvod z doby josefínských pohřebních reforem. Kolorovaná mědirytina, okolo 1790. Clemens Kohl (1754–1807). Reprodukce pohlednice. Bestattungsmuseum Wien.

a o tři roky později v kostele ve Svatém Hypolitu, na již neudržitelné hygienické podmínky.³⁴⁶

K prosazení důsledných prostorových pohřebních reforem, tedy zákazu pohřbů *ad sanctos et apud ecclesiam*,³⁴⁷ došlo v habsburské monarchii až po smrti

předobrazu antických pohřebních zvyků a upřednostňoval bezpečnost a ochranu živých před potřebami kultu a náboženství. Věřící neměli být nadále ohrožováni výpary, které se šířily podlahou z kostelních krypt. Nejvhodnější řešení spatřoval Habermann v pohřbech do země – na hřbitovech, které měly být budovány nejen mimo město, nýbrž i v dostatečné vzdálenosti od předměstí.³⁴⁴ Preventivní opatření proti zhoubnému vlivu mefitických výparů byla vyhlášena pro Čechy 3. září 1772, pro Moravu 4. října 1773. Šlo tehdy prozatím o zákaz pohřbívání nově zemřelých do krypt kostelů.³⁴⁵ Konkrétní bezpečnostní kroky v rámci rakouských zemí dosud neměly centralizovanou podobu – reagovaly spíše, jako v případě zrušení pohřebiště v dómu ve Vídeňském Novém Městě z roku 1776

tura Dienerschaft, karton č. 6, sign F. P. d./2, inventární číslo 2, žádosti o místo knížecího domácího lékaře ze závěru roku 1796.

344 G. TOMASI, *Persalvare*, s. 55–59.

345 D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 75.

346 G. TOMASI, *Persalvare*, s. 201.

347 K prvnímu radikálnímu pokusu změnit tradici pohřbívání *ad sanctos et apud ecclesiam* došlo ve Francii. V život neuvedený výnos pařížského soudního dvora z 12. března 1763 reagoval na šetření komisařů a správců záduší, uváděl

Marie Terezie, v letech 1781–1785. Josef II. nejdříve v Tolerančním patentu ustanovil společné pohřebiště pro katolíky a protestanty. Ve dvorském dekretu ze 7. února 1782 vydal nařízení zakazující pohřby v kryptách kostelů uvnitř měst (*intra muros*), jež se týkalo Vídně, o rok později bylo rozšířeno na všechny rakouské země. Poté následovalo radikální nařízení z 23. srpna 1784 o odsunu všech pohřbených mimo obydlená sídla, které platilo pro celé habsburské území, od 2. září téhož roku bylo závazné rovněž v Čechách. Je dobře známo, že mrtví byli v rámci josefínského pohřebního projektu pochováváni nazí v pytli, transportováni na hřbitov v erárních rakvích s výklopným dnem, jimiž měly disponovat jednotlivé farnosti v adekvátním počtu a různých velikostech. Po svržení do jámy na hřbitově měli být zesnulí zasypáni vápnem.³⁴⁸

Josefínské nařízení týkající se zarakvení narazilo záhy na odpor vládních orgánů, biskupské konzistoře i obyvatelstva.³⁴⁹ Kvůli odmítavým reakcím byl Josef II. nucen dvorským dekretem z 24. ledna 1785 zákaz pohřbu s rakví odvolat: „*Jeho Veličenství nikoho, kdož by o prospěchu dotyčného mrtvol pochovávání způsobu přesvědčen byl, k tomu donutiti nemíní, nýbrž že každému, co se zarakvení mrtvol týče, na vůli ponechává, aby dle své libosti činil, co pro své mrtvé tělo napřed za nejpříjemnější považuje.*“³⁵⁰ Krátce poté císař ustoupil privilegovaným společenským vrstvám, které požadovaly stavbu vlastních funerálních monumentů či alespoň

---

argumenty dobové medicíny i stížnosti obyvatelstva na odporný zápach. Předpokládalo se uzavření všech dosavadních hřbitovů a výstavba několika nových v okolí Paříže. Pohřbívání v kostelích a kláštřích zakázal ve Francii až královský edikt z 21. května 1776, v němž Ludvík XVI. celozemsky rozšířil opatření, jež původně přijal soudní dvůr v Toulouse a tamní arcibiskup. Nové hřbitovy měly být zřízovány podle jednotného plánu a sestávat ze dvou prostranství – jedno bylo určeno pro hromadné jámy i hroby jednotlivců bez náhrobku, druhé pro honosné hrobky rodin, jež dosud disponovaly právem pohřbívát v kostele. Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 228–240.

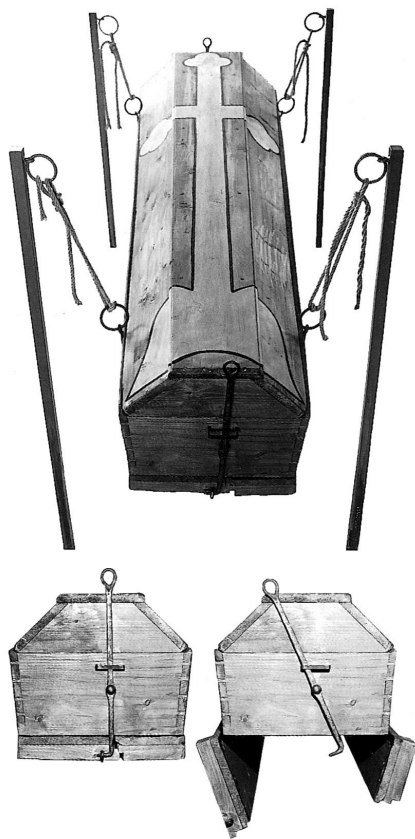
348 Ke zmíněnému nařízení suggestivně již D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 76–77. Dále Johannes WIMMER, *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung*, Wien – Köln 1991, s. 162–190; Pavlína PETŘINOVÁ, *Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století*, Praha 2006 (bakalářská práce obhájená na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity).

349 G. TOMASI, *Persalvare*, s. 199–206.

350 Srov. J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 54–55. O roztrpčené reakci císaře na odmítavý postoj k pohřbívání bez rakve svědčí jeho list dvornímu kancléři hraběti Leopoldu Kolowratovi: „*Viele Gemüther beunruhiget und die Eingrabung der Körper sammt den Truhen aus Vorurtheil vorgezogen wird. Da ich sehe und täglich fühle, da die Begriffe der Lebendigen so materialisch sind, da die Menschen einen unendlichen Preis daraufsetzen, wenn ihr Körper nach dem Tode langsamer faullt, und ein stinckendes Aas bleibet, so ist mir wenig daran gelegen, wie sich die Leute wollen begraben lassen.*“ Převzato z G. TOMASI, *Persalvare i viventi*, s. 214. Obdobnou verzi publikoval J. WIMMER, *Gesundheit*, s. 184, přeložila ji D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 193.

Obr. 30. Josefínská rakev s výklopným dnem. 80. léta 18. století. Kopie podle originálu nacházejícího se v opevněném kostele svatého Michaela u Vösendorfu, Wachau. Reprodukce pohlednice. Bestattungsmuseum Wien.

rodinných hrobů. Konec myšlenky „rovnostářského“ hřbitova znamenaly ústupky z let 1787 a 1788. Josef II. nejdříve povolil zřizovat prostory (*Behältnisse*) podél hřbitovných zdí pro ty, kteří již na hřbitově měli rodinné hroby, poté souhlasil i s budováním samostatných rodinných hrobek na pozemcích majitelů – rozměrné stavby rozhodně neměly zabírat místo na obecním hřbitově.³⁵¹

---

351 G. TOMASI, *Persalvare i viventi*, s. 211–216.

Krátké hřbitovní zastavení

„Nade mnou jest vládce lidstvo střící,
vůkol mne rod jeho pracující,
pode mnou jest unavených sen.
Nade mnou jest ctnostných věčný stánek:
těla spící zde až přejde spánek,
jarní vzkříšení zas vzbudí den.“³⁵²

Josef Mirovít Král, závěrečná třetí sloka básně *Citové na hřbitově*

„Za městem naším na straně severní rozprostírá se jiné město, menší ovšem svým objemem, ale daleko větší počet obyvatelstva čítající. To město má svůj zvláštní chrám, odděleno jest vůkol zdí, a široká brána vede do něho. V tom městě nejsou domy nad zemí, nýbrž pod zemí, a jsou to velmi malé, těsné příbytky, v nichž obyčejně jen jeden obyvatel přebývá; mnohá z těchto obydlí na povrchu země jsou označena rovem kvítím a věnci posetým, pomníkem nebo křížem. A kdežto v našem městě všude živo, hlučno, všude se pracuje, všude lomoz, hřmot a lidský hlas se ozývá... tam posvátný panuje klid, tam tiše odpočívají vedle sebe obyvatelé prostí všech vášní a naruživostí – a hluboké ticho jejich bývá rušeno jen tehdy, kdy nový se k nim stěhuje obyvatel, bývá rušeno zbožnými modlitbami, truchlivými zpěvy a žalostným štkáním a nářkem doprovázejících.“³⁵³

Antonín Klos, úvod kázání *V den dušiček*, 1889

Mnoho venkovských hřbitovů v českých zemích zůstalo nakonec pro nedostatek obecních financí a všeobecný odpor obyvatelstva na původním místě, v blízkosti kostela, uprostřed společnosti živých. Problém představovala hlavně pohřebiště ve velkých městech. V Praze se na výběru terénu, který by splňoval náročné požadavky zdravotní policie, podílela lékařská fakulta. O tom, jak obtížné bylo najít vhodné místo k pohřbívání, které by vyhovovalo dostupností, polohou, vlhkostí i chemickým složením půdy, svědčí například dochované zprávy malostranského přísežného fyzika, jenž byl pověřen studiem několika lokalit v okolí Prahy. Komplikované bylo rovněž rušení původních hřbitovů a převoz ostatků do kostnic nebo hrobových jam na nových hřbitovech. Pražská lékařská fakulta se obávala neklidných reakcí veřejnosti a doporučovala provádět tyto

352 Josef Mirovít KRÁL (1789–1841), *Citové na hřbitově*, in: V. Vaněk a kol. (ed.), *Rozkošný hrob*, s. 27. Více k osobnosti autora, katolického kněze, kaplana na Novém Hrádku na Opočensku, v Jilemnici a později v Horní Branné tamtéž, s. 25–26.

353 Autorem citovaného úryvku byl katolický kněz, farář v Příchovicích, tvůrce náboženských spisů a překladatel z němčiny Antonín KLOS (naroz. 1850), *V den dušiček. Návštěva hrobů jest vždy velmi užitečna, 1. jak živým, 2. tak i zemřelým*, *Pas-týř duchovní* 9, 1889, s. 648–656, zde s. 648.

transporty výhradně v noci.³⁵⁴ Pražané byli nakonec od poloviny osmdesátých let 18. století pochováni na dvou původně morových hřbitovech za hradbami města. Na pravém břehu Vltavy šlo o Olšanský, v levobřežní části na katastrálním území Smíchova se nacházel Malostranský hřbitov z roku 1680,³⁵⁵ který byl využíván i při epidemiích z let 1713–1714 a 1771–1772, v letech 1786–1884 plnil funkci městského hřbitova pro Malou Stranu, Hradčany a Smíchov. Vysloužil si ostrou kritiku dobové zdravotní policie. Sám Frank jej uvedl jako odstrašující příklad, odvolává se na názor svého pražského kolegy Johna. Oběma vadilo umístění hřbitova mezi kopci, navíc západně od Prahy. V dobovém přesvědčení představovaly západní větry zvláště nebezpečné přenašeče hnilobných výparů.³⁵⁶

I přes krach nejradikálnějších prvků pohřebních reforem se josefínskému absolutismu pozdního 18. století podařilo dosáhnout dvojího úspěchu. Mrtvolky poddaných byly vytlačeny z kostelů, mnozí nově zemřelí spočinuli na právě založených hřbitovech, místech rozkladu za hradbami měst. Jejich geografická poloha, prostorové uspořádání, výška zdí, hloubka hrobů či vhodnost konkrétních typů zeleně se staly středem pozornosti dobové zdravotní policie, jak se lze ostatně poučit u Franka. Ten popsál hřbitov jako jednoznačně nebezpečné místo, na které měl v ideálním případě vstupovat pouze „*odolný hrobník*“.³⁵⁷ Svět živých a mrtvých měl být dokonale hygienicky oddělen. Mrtvé, pohřbívané ani pohřbené tělo nesmělo napříště ohrožovat zdraví populace.

Jelikož v závěru 18. a v průběhu 19. století změnilo mnoho evropských hřbitovů umístění i podobu, nabízí se otázka, na níž by pomohl odpovědět důkladný lingvistický výzkum. Jednoduše řečeno, nazýval se hřbitov v různých jazycích stále stejně, nebo získal po reformách pohřebnictví zcela nová, či třeba již ve starších historických obdobích existující, méně používaná označení? Projevila se případná změna v dobovém psaném a mluveném jazyce? V rámci této knihy lze jen stručně naznačit, že například v němčině 19. století se používala pro

---

354 D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 78–79.

355 K dějinám pražských hřbitovů výběrově Petr KOVÁŘÍK, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001; Eva SKALICKÁ a kolektiv, *Pražská pohřebiště a hřbitovy*, Praha 2006; Zdeněk WIRTH, *Pražské hřbitovy I. Olšany*, Praha 1923; Vladimír SÍS, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1929; E. A. HRUŠKA, *Romantické Olšany*, Praha 1940; Jeroným LÁNY, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1991; TÝŽ, *Malostranský hřbitov. 1680–1884*, Praha 2001; Alois VANOUSEK, *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*, Praha 2000; Jarmila BLAŽKOVÁ, *Malostranský hřbitov v Košířích*, Praha 1949.

356 „*Daher klagte John, daß der Kirchhof der Kleinseite in Prag sehr unzweckmäßig, ganz niedrig zwischen Bergen läge, und daß nicht selten die faulichten Effluvien durch Westwinde der Stadt zugeführt würden.*“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 378.

357 „*Und ich dachte doch, daß ein Kirchhof eigentlich der Ort seyn soll, den blos der unempfindliche Todtengräber zu besuchen hätte.*“ Srov. tamtéž, s. 398–399.

hřbitov zpravidla stará označení *Friedhof* (dříve *Freithof*)³⁵⁸ či *Kirchhof*. Druhé uvedené vysvětluje slavný etymologický a výkladový slovník *Deutsches Wörterbuch* (DWB, 1854–1961) bratrů Jacoba a Wilhelma Grimmů jako pojem pro ohrazený, zdí obehnaný, nebo volný prostor okolo kostela, jehož se používá rovněž ve významu pohřebiště, přestože to se již nemusí nacházet u kostela.³⁵⁹ Pro hřbitov, nezávisle na jeho umístění uvnitř, či vně osídlených oblastí, se ve starší němčině užívalo rovněž výrazu *Gottesacker* (Boží pole).³⁶⁰ Představu o četnosti výskytu těchto slov v dobovém zdravotně-policejním jazyce si lze udělat například u Franka. Ten použil v pátém díle svého spisu z roku 1813, v němž se hřbitovy hojně zabýval, pouze třikrát pojmu *Friedhof*, jedenáctkrát *Gottesacker* a dvaasedmdesátkrát *Kirchhof*. Jednotlivá slova přitom chápal jako synonyma, nerozlišoval, zda šlo o hřbitov uvnitř hradeb, či nově budované

Obr. 31. Caspar David Friedrich (1774–1840). Sarg am Grab (Rakev na hrobě). 1836.

- 358 Heslo *Freithof* – atrium, coemeterium, Kirchhof více *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* (DWB). <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GFo8600#XGFo8600> [přístup 8. 10. 2016]. Na přípravě slovníku pracovali Grimmové od roku 1838, první díl vyšel v roce 1854. Dokončen byl až v roce 1961. Dílo sestávající z 32 svazků obsahuje okolo 350 000 hesel.
- 359 K pojmu *Kirchhof*s významem hřbitova: „*Kirchhof als Begräbnisplatz, selbst dann oft wenn keine Kirche mehr dabei ist, von der frühern Sitte her, den Kirchhof nebst der Kirche als Begräbnisstätte zu benutzen.*“ Srov. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GK05647#XGK05647> [přístup 5. 10. 2016]. Dále Johannes SCHWEIZER, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten*, Linz 1956.
- 360 „*Jeder Friedhof, ohne rücksicht auf seine lage innerhalb oder ausserhalb einer ortschaft, wenn auch in dieser allgemeinen anwendung von der noch lange daneben bestehenden engeren nicht immer sicher zu scheiden.*“ Srov. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GG23601#XGG23601> [přístup 10. 10. 2016].

pohřebiště za hradbami.³⁶¹ Lze tedy konstatovat, že v německojazyčných oblastech se po pohřebních reformách nadále užívalo označení, které již významově neodpovídalo novému typu hřbitova.

K pozoruhodnému vývoji došlo v angličtině, která dnes užívá pro mimoměstský hřbitov slovo *cemetery* odvozené z latinského *coemeterium*, které původně označovalo raně křesťanský typ pohřebiště.³⁶² V britském prostředí přetrvával velmi dlouho zvyk pohřbívat okolo venkovských a městských kostelů.³⁶³ Na rozdíl od řady evropských zemí nevěnovala britská legislativa v druhé polovině 18. století pohřbům *intra muros* žádnou pozornost.³⁶⁴ Tomu odpovídalo i pojmenovávání místa posledního odpočinku. Hřbitov se podle šestého vydání nejvýznamnějšího dobového anglického slovníku *A Dictionary of the English Language* Samuela Johnsona z roku 1785 nazýval *churchyard*. Bylo mu věnováno samostatné heslo, v němž je slovo vyloženo jako označení pro pozemek nacházející se hned vedle kostela, na kterém jsou pohřbíváni mrtví. Pojem *cemetery* se objevil pouze v rámci výkladu zmíněného hesla *churchyard*.³⁶⁵ Teprve v padesátých letech 19. století vyšly ve Spojeném království první zdravotně-policejní zákony, které zakazovaly pohřeb v blízkosti kostela a lidských obydlí a vedly ke zrodu hřbitova, který dostal staronové pojmenování *cemetery*.³⁶⁶

Z latiny odvodily označení hřbitova jednotlivé románské jazyky. Francouzština užívá slova *cimetière*, španělština *cementerio*, italština *cimitero*. To se objevilo jako samostatné heslo již v prvním vydání nejstaršího slovníku

---

361 J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band.

362 Latinské *coemeterium*, později *cimiterium*, pocházelo z řeckého slova *koimetérion* (místo pro spaní, ložnice). Srov. Hugo BRANDENBURG, *Coemeterium. Der Wandel des Bestattungswesens als Zeichen des Kulturumbruchs der Spätantike*, Laverna 5, 1994, s. 206–233.

363 K tomu M. VOVELLE, *La morte*, s. 507.

364 Julie RUGG, *Outside the Edict: The Chaotic Nature of Burial Culture in the United Kingdom*, in: Claudia Denk – John Ziesemer (eds.), *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert*, Regensburg 2007, s. 11–16, zde s. 11.

365 „The ground adjoining to the church, in which the dead are buried; a cemetery.“ Srov. Samuel JOHNSON, *Dictionary of the English language in which the words are deduced from their originals, and illustrated in their different significations by examples of the best writers*. Volume I. The sixth edition, London 1785, s. 381. V prvním vydání Johnsonova slovníku z roku 1755 se hesla označující v angličtině hřbitov (*cemetery*, *churchyard*, *graveyard*) vůbec neobjevila. Srov. http://johnsonsdictionaryonline.com/?page_id=50 & whichLetter=C; http://johnsonsdictionaryonline.com/?page_id=50 & whichLetter=G [přístup 10. 10. 2016].

366 J. RUGG, *Outside the Edict*, s. 14–15. Ještě před vydáním zdravotně-policejních norem, v letech 1833–1841, bylo ovšem na okraji Londýna založeno sedm velkých hřbitovů. Srov. Mauro FELICORI – Annalisa ZANOTTI (eds.), *Cemeteries of Europe. A Historical Heritage to Appreciate and Restore*, Bologna 2004, s. 77–96; James Stevens CURL, *The Victorian celebration of death*, Stroud 2004, s. 37–108.

italského jazyka *Vocabolario degli Accademici della Crusca* z roku 1612. Šlo o „posvěcené místo po boku kostela, kde se pohřbívají mrtví.“³⁶⁷ Stejnou definici přinesla i následující vydání slovníku z let 1623, 1691, 1729–1738. Poslední dvě zmíněné edice uvedly navíc i tvar *cimiterio*.³⁶⁸ *Grande dizionario della lingua italiana* (GDLI, Velký slovník italského jazyka) uvádí jako nejstarší literární odkaz, v němž se dané slovo objevilo, dílo florentského benediktinského opata Giovanniho dalle Celle (1310–1396).³⁶⁹

Jak již bylo řečeno, k prosazování některých osvěcenských pohřebních reforem docházelo v habsburské Itálii – Lombardii a Toskánsku, již v pozdním 18. století. Radikální proměna podoby a umístění italského hřbitova však nastala až v prvním desetiletí 19. století v souvislosti s válečnou a politickou expanzí Napoleona Bonaparta na Apeninském poloostrově.³⁷⁰ Napoleonův dekret z 23. prairialu roku XII (12. června 1804, dále Edikt ze Saint Cloud z 5. září 1806) kodifikoval pravidla pohřbívání a hřbitovní správy, potvrdil zákaz pohřbů v kostelích a uvnitř měst. Ustanovil povinnost pohřbívat mrtvé v rakvích do oddělených individuálních, ovšem zcela rovnostářských hrobů. Náhrobky měly být zcela anonymní – měly mít identickou podobu a neměly nést nebožtíkovo jméno.³⁷¹

Edikt ze Saint Cloud zásadně změnil pohřební praktiky na území tehdejšího Italského království, rovněž však v oblastech severní a střední Itálie, které se staly departementy Francouzského císařství. Mimo vliv napoleonské nadvlády, tedy i převratných změn na poli pohřebnictví, zůstaly prakticky jen ostrovy Sardinie, kam se uchýlila královská savojská dynastie z Turína, a Sicílie pod vládou neapolských Bourbonů.³⁷² Na kulturně a politicky roztržitém poloostrově vzbudila nová nařízení rozporuplné reakce. Změnám pohřební praxe navíc nepředcházela, na rozdíl od Francie, dlouhodobější učenecká debata. Významnou se

367 „Luogo sagrato, allato alla chiesa, dove si seppelliscono i morti.“ Srov. *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (dále jen *Crusca*), Venezia 1612, s. 183.

368 Srov. výsledky elektronického vyhledávání v digitalizované verzi všech pěti edic slovníku <http://www.lessicografia.it/Controller?qi=cimitero&submit3=Continua&TipoRicerca=4&TipoIndice=1&OpzInd1=1&SettImpostazioni=LancioRicerca&RI=RI&EdCrusca1=1&EdCrusca2=1&EdCrusca3=1&EdCrusca4=1&EdCrusca5=1&Giunte1=1&Giunte2=1&Giunte3=1&Giunte4=1&Integrazioni=1> [přístup 10. 10. 2016].

369 Salvatore BATTAGLIA (ed.), *Grande dizionario della lingua italiana* (GDLI) 3 (CERT–DAG), UTET 1971, s. 147 (heslo *Cimitero*).

370 K tomu více Giuliano PROCACCI, *Dějiny Itálie*, Praha 2007, s. 210–223.

371 K Napoleonovým pohřebním nařízením Marina SOZZI – Charles PORSET, *Il sonno e la memoria. Idee della morte e politiche funerarie nella Rivoluzione francese*, Torino 1999, s. 87–140. K italským hřbitovům Hans GOEBL, *Tumultierung und Erdbestattung auf südeuropäischen Friedhöfen, Friedhofskultur*, Zeitschrift für das gesamte Friedhofswesen 101, 2011, s. 33–36.

372 G. PROCACCI, *Dějiny Itálie*.

stala až polemika mezi italskými literáty Ugo Foscolem (1778–1827)³⁷³ a Ippolitem Pindemontem (1753–1828), která reagovala přímo na napoleonský dekret. Proslavila se zejména Foscolova básnická skladba *Dei Sepolcri* (O hrobech),³⁷⁴ jež zkritizovala francouzské pohřební normy a vyzdvihla význam pohřebních památek jako svého druhu nositelek historické paměti a ideálu předků.³⁷⁵

Odrazila se změna pohřební praxe v Itálii i v jazykové rovině? *Crusca* naznačuje, že tomu tak částečně být mohlo. Ve třetím díle pátého vydání z roku 1878 sice slovník uvedl opět heslo *cimitero* – „posvěcené místo, zpravidla obehnané zdí, dříve se nacházející po boku kostela, kde se pohřbívali mrtví, které má dnes být daleko od obydlených oblastí,“ vzápětí zmínil, že „dnes se [hřbitov] běžněji označuje jako ‘camposanto’, ‘cimitero’ se běžněji užívá pro pohřebiště nekatolíků.“³⁷⁶ Hřbitov jako místo

-
- 373 Preromantický básník Ugo Foscolo je považován za nejzajímavějšího italského vzdělance své doby. Syn zchudlého benátského šlechtice a lékaře Andrey Foscola a Řekyně Diamantini Spathis se narodil na ostrově Zakynthos, vyrůstal ve Splitu a Benátkách. Po studiích na padovské univerzitě se věnoval pestrým činnostem – působil jako voják, novinář i univerzitní profesor. Jako Napoleonův stoupenec vstoupil roku 1799 do Národní gardy (lombardské legie). Více *Dizionario biografico degli italiani* 49. Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma 1997, s. 457–473 (heslo Foscolo, Ugo); *Ottův slovník naučný* IX, Praha 1895, s. 401–402 (heslo Foscolo); Jiří PELÁN a kol., *Slovník italských spisovatelů*, Praha 2004, s. 342–344 (heslo Foscolo Ugo).
- 374 Báseň *Dei Sepolcri* vyšla v Bresciii roku 1807. Český překlad s titulem *Huga Foscola báseň o hrobech* pořídil roku 1891 Jaroslav Vrchlický. Přímá souvislost mezi Napoleonovým ediktem a genezí Foscolovy básně je obecně přijímanou skutečností, přestože ji vyvracejí dochované osobní prameny, konkrétně Foscolova korespondence s Isabellou Teotochi Albrizziovou. Srov. *Dizionario biografico*, s. 464–465; S. BUCCINI, *Sentimento*, s. 179–192. Někteří italští literární historikové připustili přímý tematický i stylistický vliv básně *Les sépultures* Francouze Gabriela Legouvého publikované roku 1801. Srov. Vittorio CIAN, *Per la storia del sentimento e della poesia sepolcrale in Italia e in Francia prima dei Sepolcri del Foscolo*, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 20, 1892, s. 205–235; Lionello Sozzi, *I „Sepolcri“ e le discussioni francesi sulle tombe negli anni del direttorio e del consolato*, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 144, 1967, s. 567–588.
- 375 Báseň o 295 verších se skládá ze čtyř tematických částí. V první z nich se Foscolo zabýval užitečností hrobek a pohřebních rituů, dále popsal pohřební rituály z různých historických období a míst – vyzdvihl hlavně období antiky a anglické pohřebnictví, ve třetí části se věnoval soukromému a veřejnému rozměru smrti, v závěru zdůraznil roli poezie, jež podle něho dokáže zvčnit ctnost lépe než hroby, jelikož ji nezničí čas. Více Bruno MAIER (ed.), *Lirici del Settecento*, Milano – Napoli 1959 (La letteratura italiana. Storia e testi 49), s. 1023–1049; Gennaro BARBARISI – William SPAGGIARI (eds.), *Dei sepolcri di Ugo Foscolo*, Milano 2006.
- 376 „Luogo consacrato, e per lo più chiuso da muro, innanzi o a lato della chiesa, ove si seppellivano i morti, e che oggi suol essere lontano dall’abitato, e dicesi più comunemente Camposanto. (...) § III. Cimitero dicesi oggi più comunemente il Luogo destinato alla sepoltura degli Acattolici.“ Srov. *Crusca*, Quinta impressione, volume 3, s. 38: <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=3 & pag=38 & tipo=3> [přístup 13. 10. 2016].
-

určené k veřejnému pohřbívání, jež je vzdáleno od lidských obydlí a nazývá se *camposanto*, uvedl i další významný italský slovník z druhé poloviny 19. století zvaný *Tommaseo*.³⁷⁷ Navzdory právě zmíněným indiciím – v *Crusce* se výraz *camposanto* (svaté pole) navíc poprvé objevil jako samostatné heslo až ve druhém svazku páteho vydání z roku 1866 – šlo o „místo zpravidla ohrazené zdí, kde křesťané pohřbívají mrtvé“,³⁷⁸ se nelze domnívat, že slovo samotné jednoduše vzniklo v 19. století a stalo se výhradním označením nových pohřebišť. K pojmenování hřbitova jej totiž použil například již italský literát Pietro Aretino (1492–1556) v komedii *La Cortigiana* (Kurtizána) z roku 1525.³⁷⁹ Již v průběhu 18. století pronikl výraz *camposanto* v přeneseném významu dokonce do italské, respektive toskánské zdravotnické terminologie. Označoval místnost v nemocnici, jež sousedila s pitevnou. Měli do ní být ukládáni mrtví před převozem na hřbitov.³⁸⁰

Konečně tento pojem se vztahoval zvláště ke hřbitovu založenému ve 13. století v italské Pise (*Campo Santo*, *Camposanto monumentale*, *Camposanto vecchio*), který uzavírá severní stranu náměstí u tamějšího dómu (*La piazza del Duomo*), dnes známého jako Náměstí zázraků (*Piazza dei Miracoli*).³⁸¹ Samotný Johann Peter Frank považoval pohřebiště v Pise za „určitě nejkrásnější hřbitov v Evropě.“³⁸² V průběhu 19. století se *Campo Santo* z Pisy stalo skutečným vzorem ideálního pohřebiště a v mnoha evropských zemích určovalo formální pravidla

377 „Il Cimitero faceva parte del recinto delle più antiche chiese; ora il luogo destinato a pubblica sepoltura è fuori dell'abitato e chiamasi Camposanto.“ Srov. *Dizionario della lingua italiana nuovamente compilato dai signori Nicolò Tommaseo e cav. Professore Bernardo Bellini*, Volume primo, Torino 1861, s. 1432: <http://www.tommaseobellini.it/#/items> (heslo Cimitero) [přístup 23. 10. 2016].

378 „Camposanto, che anche scrivasi disgiuntamente campo santo. Luogo per lo più cinto di muro, dove i Cristiani seppelliscono i morti. E più particolarmente si disse del cimitero monumentale di Pisa.“ Srov. *Crusca*, Quinta impressione, volume 2, s. 453: <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=2 & pag=453 & tipo=3> [přístup 13. 10. 2016].

379 „Fingendo di credere che egli sia facchino, domanderò se vuol portare un morto a campo Santo.“ Srov. *Cortigiana Comedia di M. Pietro Aretino, nuovamente ristampata per Francesco Marcolini da Forli*, 1536, Atto secondo, b. s. Jako nejstarší odkaz jej uvádí S. BATTAGLIA (ed.), *Grande dizionario 2 (BALC–CERR)*, s. 611 (heslo Camposanto).

380 „Campo santo, dicono in Firenze (ignoro se anche altrove) quella Sala negli spedali, dove depongonsi i cadaveri prima di trasportarli al cimitero, al quale suole essere allato altra stanza per le sezioni anatomiche.“ Srov. *Dizionario della lingua italiana*, s. 1159: <http://www.tommaseobellini.it/#/items> (heslo Camposanto) [přístup 23. 10. 2016]. „Camposanto, dicesi negli spedali quella Sala, dove si depongono i cadaveri prima di trasportarli al cimitero, alla quale è annessa alcuna stanza per farvi notomia.“ Srov. *Crusca*, s. 453: <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=2 & pag=453 & tipo=3> (heslo Camposanto) [přístup 23. 10. 2016].

381 „E più particolarmente si disse del cimitero monumentale di Pisa.“ Srov. tamtéž.

382 „Der prächtigste Kirchhof in Europa ist gewiß das Campo Santo von Pisa.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 371.

pro výstavbu nových hřbitovů.³⁸³ Dokladem inspirace italskými pohřebišti ve stylu *camposanto* je například i pražský Vyšehradský hřbitov se Slavínem.³⁸⁴

V českých zemích zachytily dobové varianty označení *hřbitova*³⁸⁵ Jungmannův slovník,³⁸⁶ dále Riegrova i Ottova encyklopedie. Hesla věnovaná pohřebišti jsou zároveň svědectvím o vnímání hřbitova a jeho proměnách v 19. století. Oba posledně zmíněné slovníky upozorňují na přemístění hřbitovů, shrnují zákonné normy a popisují vizuální podobu hřbitova, přičemž v Riegrově hesle z roku 1863 ještě rezonuje osvícenská debata o mefitických výparech: „Hřbitov se nyní zakládá vzdálen od obydlí lidských, by život a zdraví živých netrpěly výpary mrtvol; na suché roli, zvláště na mírném svahu, však nedaleko cesty, aby se dle sv. Chrysostoma (svatého Jana Zlatoústého) stal hřbitov okolodoucím jakousi školou pokory; k ochraně před zvířaty a zlými lidmi obhání se zdí, a uprostřed staví se kříž, anebo kaple k vykonání pobožnosti za mrtvé.“³⁸⁷

Navzdory úsilí habsburského osvícenského absolutismu a jeho zdravotní policie nakonec k úplnému oddělení živých a mrtvých nedošlo. Hřbitov se stal v průběhu 19. století svého druhu samostatným městem, galerií náhrobní plastiky pod širým nebem, cílem nedělních procházek, prostorem rodinné paměti i náboženského kultu. Na hřbitovech v Čechách začala vznikat nová forma komemorace

383 Srov. Enrico DE PASCALE, *Morte e Resurrezione*, Milano 2007 (I Dizionari dell'Arte), s. 270–275 (heslo Cimitero), zde s. 270. Označení *camposanto* se v architektuře 19. století užívalo rovněž pro zvláštní místo oddělené od ostatní plochy hřbitova, ohraničené arkádami. Srov. Marie BENEŠOVÁ, *Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000, Praha 2001, s. 92–105.

384 O dnešní podobu hřbitova se zasloužil vyšehradský probošt Mikuláš Karlach (1831–1911). Od něj pochází návrh na výstavbu hřbitovních arkád, které byly posléze zbudovány podle projektu architekta Antonína Barvitia (1823–1901) z roku 1875. V jeho díle pokračoval Antonín Wiehl (1846–1910), jenž většinu arkád dostavěl. Srov. Petr KOVAŘÍK, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001, s. 55.

385 Ve staré češtině se původně používalo pro označení pohřebiště slovo *břítov*/ *břítov* odvozené ze staroněmeckého *frithof*. Podoby *hřbitov* a řbitov se objevily vlivem sekundárního souvztažnění se slovesem *hřbieti* – být pohřben, ležet v hrobě. Srov. Staročeský slovník online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (heslo Hřbitov) [přístup 16. 10. 2016].

386 „Hřbitow – pohřebnj mjsto, hrobka, pohřebnice, krchow, der Kirchhof, die Begräbn stätte, der Todtenacker, Gottesacker, coemeterium, sepulcretum, cinter, cinternj. Nese se mrtvé tělo ku pohřebnici (hřbitowu, krchowu) s průwodem pohřebnjm.“ Citováno podle Josef JUNGSMANN (ed. Jan Petr), *Slovník česko-německý*, Díl I. A–J, Praha 1989, s. 750. Pojmenování *krchow* Jungmann označil v roce 1836 za zastaralý výraz: „† Krchow, (z něm. Kirchof) = hřbitow, hrobky, swaté pole.“ Srov. tamtéž, Díl II. K–O, Praha 1990, s. 185. Jako zastaralé uvedl i výrazy *krchowiště* a *krchowní*.

387 Citováno podle František Ladislav RIEGER, *Slovník naučný*, III. díl (F – Chyžice), Praha 1863, s. 931–932 (heslo *Hřbitov*).

zhruba ve dvacátých letech 19. století – pro onu dobu se dochovala dokumentace k schvalování výstavby rodinných hrobek a náhrobků v Praze.³⁸⁸ Dobové představy o architektonické podobě pohřebišť i samostatných pohřebních kaplí, stejně jako zákonné normy, jež vycházely z hygienických požadavků zdravotní policie, kodifikoval v českém prostředí ve třetím díle svého spisu *Die Landwirtschaftliche Baukunst (Venkovské stavebnictví)* z roku 1829 architekt, teoretik architektury a stavební rada Jan Philipp Jöndl (1782–1866).³⁸⁹ Velkou pozornost věnoval nově vznikající samostatné funerální architektuře, tedy hrobkám. Několik mauzoleí pro významné šlechtické rody ostatně sám projektoval. Nové svatostánky mrtvých měly být stavěny na hřbitovech, v izolovaných hájích či na místech vyznařujících smutek, opuštěnost nebo zasmušilost. V případě velkých zámožných rodin se doporučovalo vybudovat kryptu na půdorysu kříže, kterou by doplňovala kaple vybavená oltářem, kenotafy či náhrobními kameny předků.³⁹⁰

Hřbitovům Jöndl věnoval samostatnou kapitolu, v níž vylíčil nejprve historii pohřbívání od antiky do jeho současnosti, včetně vzniku křesťanských pohřebišť, poté osvětlil pravidla zřizování nových hřbitovů – povolení musel poskytnout císař, provedením byla pověřena konzistoř. Hřbitovy spadaly do její jurisdikce, dále do úřední pravomoci městské a pozemkové vrchnosti. Zakládání a správa obecního hřbitova byly tedy záležitostmi církevní i světskou, což se týkalo i sdílení finančních nákladů.³⁹¹ Jöndlova stavební příručka představovala zároveň i praktickou pomůcku pro začínající stavitele. Obsahuje totiž doporučení ohledně výběru vhodného terénu k založení nového hřbitova – složení půdy, směr vanutí větrů, hřbitovní vegetace, jež v podstatě odpovídají již pojednaným Frankovým názorům, radí stavitelům hřbitova podniknout předběžný demografický průzkum, zjistit si lidnatost obce, koeficient úmrtnosti za posledních deset let, časový interval nutný k dokonalému zetlení těla, počet hrobů, jejich rozestupy. Z Jöndlovy architektonické představy hřbitova vyplývá, že kladl důraz na pragmatickou stránku věci, k níž patřila i úspornost. Nové pohřebiště

---

388 Roman PRAHL a kolektiv, *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004, s. 301.

389 Jan Philipp JÖNDL, *Die Landwirtschaftliche Baukunst*. Dritter Theil, Prag 1829. Jöndlovy architektonické normy vztahující se k funerální architektuře analyzovala v podnětné studii již Taťána PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky hřbitovy*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 65–77.

390 K tomu více Václav GRUBHOFFER, *Pod závojem smrti. Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914*, České Budějovice 2013, s. 191–192, 197–199.

391 V dalším pozměněném vydání svého spisu *Unterricht in der Land-Baukunst überhaupt und bezüglich auf Privat- und Gemeindegebäude in Landstädten, Marktstellen und Dörfern* z roku 1840, které přeložil do češtiny Josef Niklas pod názvem *J. P. Jöndlovo Poučení o stavitelství pozemním*, se architekt již funerální architektuře vůbec nevěnoval. Srov. T. PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus*, s. 75.

Obr. 32. Vídeňský Centrální hřbitov (Wiener Zentralfriedhof). Budova bývalé márnice, nyní Bestattungsmuseum Wien (muzeum pohřebnictví).

sice muselo být obehnáno zdí, v každém případě hlavně na venkově, aby bylo zabráněno vstupu dobytka, brána však měla postačovat jediná – opatřená dřevěnými vraty, případně dražší, leč trvanlivější mříží. Vůči dřívější barokní pompě smrti zaujal pozdně osvícenský architekt pochopitelně kritický postoj: „Velké portály se štíty a sochami, kde se objevují všechny lidské myslitelné tresty: očistce v strašných vyobrazeních, jak na to nezřídka narazíte, jsou nadbytečné a neúčelné.

Jsou také obvykle plodem darů zesnulých, a proto později nikdo nechce vynaložit peníze na jejich opravu, jsou většinou velmi zchátralé.“³⁹² Hřbitovní parcela měla být ovládána přísnou symetrií – po stranách brány měly stát márnice a obydlí hrobníka, zatímco uprostřed pohřebiště to byl kříž s tělem Spasitele. Náhrobky neměly zabírat volné prostranství hřbitova, jejich místo bylo pouze u obvodové zdi. Hroby uprostřed měly být označeny nápisovými deskami. Ač tyto normy příliš neodpovídají našim představám o klasicistním hřbitově ani dnešní hřbitovní skutečnosti, situace dochovaných klasicistních náhrobků na pražských Olšanských hřbitovech jejich plnění spíše potvrzuje.³⁹³

Nové hřbitovy byly v mnoha evropských zemích, včetně Království českého, zakládány hlavně v druhé polovině 19. století, což souviselo s definitivním zánikem pohřebišť *intra muros*, bouráním městských hradeb a urbanistickým rozvojem.³⁹⁴ O zádušní paměti, kterou vytvářela zejména měšťanská elita,

392 Citace převzata z tamtéž, s. 69.

393 Tamtéž.

394 Z evropských monumentálních hřbitovů lze výběrově zmínit například Père-Lachaise v Paříži (1804), A'Koimitirio Athinon v Aténách (kolem 1837), viktoriánské hřbitovy Abney Park Cemetery, Brompton Cemetery a Nunhead Cemetery v Londýně (všechny 1840), Cimitero Monumentale di Staglieno v Janově (1851), Cimitero Monumentale di Milano (1867), Zentralfriedhof ve Vídni (1874), Cementerio de Montjuïc v Barceloně (1883). Více M. FELICORI – A. ZANOTTI (eds.), *Cemeteries of Europe*. K starším vídeňským hřbitovům i slavnému Zentralfriedhof, v jehož areálu, konkrétně v budově bývalé márnice pro infekční nebožtíky z roku 1907, se dnes nachází pozoruhodné muzeum pohřebnictví Bestattungsmuseum Wien, oblíbený turistický průvodce Werner T. BAUER, *Wiener Friedhofsführer. Genaue*

svědčí dodnes dobová hřbitovní architektura a dochovaná díla sepulkrálního sochařství podléhající bohužel mnohdy mrazu, vlhku, slunečnímu žáru, osvěcenci velebenému čerstvému povětří, v neposlední řadě zlodějství a vandalismu. V pozdním 19. století se katolické hřbitovy stávaly „svatým polem“, posvátným místem modlitby a rozjímání, jak dokládá i *Ottův slovník naučný*: „Církev katolická hřbitovy modlitbami a významnými obřady jejich účelu zasvěcuje a vykazuje jim po kostelích a kaplích nejpřednější místo mezi předměty posvátnými. Posvátnost křesťanského hřbitova záleží v tom, že skrze církevní posvěcení ze všeho užívání světského vyňat a místem bohoslužebným učiněn jest. V prostředku hřbitova má být vztyčen kříž, jakožto znamení vykoupení a záruka budoucího vzkříšení. Mimo to přeje si církev katolická, aby na hřbitově byla kaple, v níž by mše svatá sloužena býti mohla.“³⁹⁵

Pozoruhodnou reflexi hřbitova poskytují například katolická kázání sepsaná zpravidla u příležitosti svěcení nových pohřebišť a jiných hřbitovních slavností, jež byla publikována v letech 1828–1913 na stránkách dobových katolických periodik.³⁹⁶ O tom, že hřbitovy představovaly v očích českého katolického duchovenstva 19. století svatá místa a stávaly se kazatelům často úrodnou řečnickou a literární půdou plnou metafor a symbolů, jsme se mohli přesvědčit v úryvcích citovaných v úvodu této kapitoly. Lze na ně navázat třeba četbou dušičkové homilie, která nese název „*Co jsou hroby pro zemřelé a co pro nás?*“. Sepsal ji farář ze Stádece nedaleko Tábora, homiletický a apologetický spisovatel Jan Podlaha (1854–1907).³⁹⁷ Hrob mu byl „rozhraním mezi časným a věčným životem“, „místem odpočínutí od práce vezdejšího života“, „koncem slávy pozemské“, „místem rovnosti“, „konečným místem našeho zmrtyvýchvstání“, „upomínkou na zemřelé“, „místem potěšení“: „Hrob, hřbitov, jest pro nás místem svatým. Ó jakby neměl být pro nás místem svatým? Místo to jest od Církve posvěcené, oddělené od ostatní země; tam odpočívají, kteří nám byli drazí a milí; tam odpočívá starostlivý otec, dobrá matka, věrný přítel, štědrý dobrodinec; ó jakby nám hřbitov a hrob neměl býti místem svatým! I pohané měli pohřebišť v uctivosti; lid israelský měl a má ve

---

Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens, Wien 2004⁵, zejména s. 23–41, 93–119. Více k muzeu pohřebnictví <http://www.bestattungsmuseum.at> [přístup 25. 7. 2017].

395 Citováno podle *Ottův slovník naučný*, XI, Praha 1897, s. 768–769, zde s. 768 (heslo Hřbitov).

396 Cennou pomůckou k dohledání příslušných textů je Josef PODLAHA – Antonín TUMPACH, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913*. Část první, Praha 1912, s. 562–563. Kázání mnohdy souvisela s pojednanou zdravotně-policejní tematikou. Srov. Bohumil HAKL, *Řeč u příležitosti přenesení kostí ze staré kostnice na hřbitov v Petrovicích dne 6. června 1888*, Posvátná kazatelna 27, 1890, s. 949.

397 Údaje převzaty z oficiálních stránek Biskupství českobudějovického <https://www.bcb.cz/Katalog/Farnosti/STADLEC> [přístup 19. 8. 2017].

Obr. 33. Náhrobek Johanna Petera Franka (1745–1821) na vídeňském Centrálním hřbitově.

vážnosti pohřební místo; ó čím víc křestan? Měj hrob a hřbitov v uctivosti, bratře, okrášluj ho, nezneuctvej ho, měj ho ve vážnosti. Věz, že tam těla jsou, která byla chrámem Ducha Svatého. (...) Považ, že hřbitov bude i místo přebývání tvého, hrob domov tvůj! Hrob a hřbitov nám budiž svatý!³⁹⁸

Na závěr pojednání o historických proměnách hřbitova, při četbě květnatých slov plných chvály i filozofic-

kých a teologických myšlenek, které hřbitovům věnovali katoličtí duchovní Mirovít Král, Jan Podlaha či Antonín Klos – ten navíc přímo nabádal k častým návštěvám hřbitova, které chápal jako užitečné pro živé i zemřelé,³⁹⁹ se nelze ubránit rétorické otázce: Co by asi na „svatá pole“ závěru 19. století řekl Johann Peter Frank? Bojovník za hygienické pohřbívání a strohá místa odpočinku byl pohřben 26. dubna 1821, dva dny po své smrti, na hřbitově na vídeňském předměstí Währingu, odkud byl později přenesen do čestného hrobu na nově založený vídeňský centrální hřbitov, jedno z monumentálních evropských pohřebišť, místo kultu, piety a paměti. Jeho reprezentativní náhrobek zřízený „na věčnou památku“⁴⁰⁰ odpovídá pohřebním ideálům, které sám razil, pramálo.

398 Jan PODLAHA, *Co jsou hroby pro zemřelé a pro nás? (Památka všech věrných dušiček)*, Posvátná kazatelna 9, 1872, s. 907–917.

399 „Hle, moji milí! Není to tedy chvalitebným obyčejem naší Církve svaté, že věřící v den dušiček navštěvují hroby posvátné, aby nejen vzpomínku pomíjejícínosti všeho vezdejšího, upomínkou na vlastní smrt svou rozhodli se pro ctnostný život, nýbrž také za drahé zemřelé vroucně se pomodlili? Protož, nejmilejší! K tomu chci dnes povzbuditi šlechetná srdce vaše, abyste tuto svou návštěvu milých hrobů neomezovali snad jenom dnešním dnem, nýbrž abyste ji často během roku obnovovali; neboť návštěva hrobů jest vždy velmi užitečna 1. jak živým, 2. tak i zemřelým.“ Srov. A. KLOS, *V den dušiček*, s. 649.

400 „Optimo Parenti Praeceptoris Amico Suo Aeterni Amoris Pietatis Gratissimi Animi Perrenne Monumentum Moerens Posuit JOSEPHUS FRANK.“ (Svému vynikajícímu otci, učiteli a příteli dal ve vděčném zármutku zřídit trvalý pomník jeho neutuchající lásky, dobromyslnosti a blahorodého smýšlení Joseph Frank.). Srov. Rüdiger HAAG, *Johann Peter Frank*, s. 37. (z němčiny a latiny volně přeložil VG).

Čas k pitvě

„Mé oči byly dosavad zamknuté, neviděl jsem ničeho, ale z dupotu a hřmocení po pokoji seznal jsem, že lékařští studenti se scházejí k rozčástení mrtvých. Někteří z nich přistupovali ke stolu a prohlíželi mě bedlivě; radovali se, že se jim tak hodné tělo dostalo. Posléz pak přišel sám, jenž měl rozřezávat. Dříve než práci svou začal, ponavrhl galvanizmem provozovat na mně několik zkoušek, a přinesli tedy nástroj ten. (...) Když galvanizmem dočinili, rozřezavač vezma nůž pobodnul mě do prsou. V celém těle jako by mi bylo zachrastilo neb chruplo, pak cítím v těle jakés potrhování; leknutím všickni, co tu byli, vykřikli; – jako by se všecko ve mně bylo rozvázalo – smrtelnému spaní byl konec. Činili všecko k ouplnému dokřisení a as za hodinu měl jsem zas náležitě všechny své smysly a ouplné živobyti.“⁴⁰¹

Anonym, 1822

V kontextu pojednaných osvícenských diskuzí, jež se dotýkaly s podobnou naléhavostí časového i prostorové rozměru smrti, nepřekvapí, jakou váhu přikládal Frank právě časovému intervalu mezi smrtí a pohřbem. Neméně mu ležela na srdci i otázka, kdy přikročit k pitvě, kterou v případě všech pacientů zemřelých v městských nemocnicích doporučoval de Haënnův žák, profesor na vídeňské univerzitě Maximilian Stoll (1742–1784).⁴⁰² Jejím propagátorem byl i Frank. Za účelem provádění pitev, jimž přisuzoval značnou didaktickou hodnotu jak pro klinické lékaře, tak pro mediky, navrhoval budovat oddělené místnosti při nemocnicích. Měly být situovány na sever a nesměly být v žádném případě zaměňovány s operačním sálem.⁴⁰³ Velkou pozornost věnoval Frank otázce otevření těla zesnulých těhotných žen a záchraně plodu. Žádná těhotná žena neměla být pohřbena bez pitvy. Frank byl přesvědčen o schopnosti plodu přežít v těle matky. Popsal i chirurgické techniky, jež bylo vhodné použít v tomto

401 ANONYM, *Pohřbený nedomřelec*, Vlastenský zvěstovatel, 1822, č. 24, s. 191–192, převzato z Lenka KUSÁKOVÁ, *Krásná próza raného obrození 2/Antologie*, Praha 2003, s. 105–106.

402 G. B. RISSE, *La sintesi*, s. 315–317.

403 Na skutečnost, že v některých nemocnicích byli pokládáni živí a mrtví na tentýž operační stůl, upozorňoval ještě na konci dvacátých let 19. století Frankův žák, lékař a vyučující na univerzitě v Lipsku Georg Christian Gotthilf Voigt (1790–1866): „Es bedarf wohl keiner Widerlegung, daß das Operationszimmer zu diesem Behufe nicht benutzt werden darf, und daß es unanständig ist, Todte und Lebende, wie es in manchen Spitälern geschieht, auf einen und denselben Tisch zu legen. Ueberdies dürften in großen Spitälern, wo es der Leichenöffnungen viele und der Operationen nicht wenige gibt, leicht Kollisionen vorkommen.“ Srov. Georg Christian Gotthilf VOIGT, *Johann Peter Frank's Supplement-Bände zur medicinischen Polizei, oder Sammlung verschiedener, in diese Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze*. Dritter und letzter Band, Leipzig 1827, s. 121.

Obr. 34. Teatro anatomico (Anatomické divadlo). Pitevní sál z roku 1594 sloužící k výuce studentů medicíny v italské Padově.

případě při otevření těla.⁴⁰⁴ Upozorňoval zároveň na nebezpečnost pitvy pro lékaře, pokud měli co do činění s oběťmi nakažlivých nemocí, zejména moru a neštovic. Nebylo totiž zcela jasné, jak dlouho po smrti ještě nakažlivina zamořovala nebožtíkovo tělo.⁴⁰⁵ Provádět pitvy na těch, o nichž se soudilo, že podlehli moru, bylo ostatně poměrně vzácné i ve starších historických obdobích.⁴⁰⁶

V kontextu zdánlivé smrti Frank varoval, analogicky k problematice časové lhůty pohřbu, před brzkým i pozdním otevřením těla. O předčasných pitvách, k nimž mělo docházet, informoval o několik desetiletí

404 J. P. FRANK, *System*, Erster Band. Zweite verbesserte Auflage, Mannheim 1784, s. 586–625. Pohřbít zesnulou těhotnou ženu předtím, než byl vyříznut plod, bylo zakázáno již podle *Lex regia de inferendo mortuo*, patrně od Numy Pompilia (750–672 př. n. l.). Pitvami těhotných žen se zabývaly i první generace anatomiců. Extrakce živých i mrtvých plodů prováděl například Vesaliův prosektor Realdus Columbus (1516–1559), jenž se věnoval i praktickému porodnictví. První císařský řez na živé ženě uskutečnil údajně zvěrokleštěč Jakob Nufer v roce 1500 ve švýcarském kantonu Thurgau. Prokazatelné prvenství je však připisováno až chirurgu Jeremiasovi Trauttmannovi z Wittenbergu, který provedl v dubnu roku 1610 operaci na Uršule Opitzové. Dítě přežilo, žena zůstala naživu 25 dní. V českých zemích uskutečnil císařský řez na živé ženě roku 1789 chirurg Josef Staub. Srov. Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 50. K profesionalizaci porodnictví v osvěcenské Evropě D. TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát*, zejména s. 95–235.

405 „Es giebt eine große Menge überzeugende Beyspiele von der Gefahr, die Leichname solcher Personen, die an einer ansteckenden Krankheit gestorben, auf irgend eine Art zu berühren. Verschiedene Aerzte und Wundärzte sogen bey der Oeffnung verpesteter Leichen den Saamen dieser schrecklichen Krankheit ein; sowohl die Geschichte der Pest zu Nimwegen als zu Marseille steller uns verschiedene Fälle dieser Art dar. Wir wissen zwar nicht, wie lang der Ansteckungsstoff im Allgemeinen auf thierischen Körpern ruhe; und vermuthlich ist die Dauer dieses Verweilens bey verschiedenen ansteckenden Krankheiten sehr verschieden. Eben so wenig wissen wir durch gewisse und hinreichende Versuche, welch eine Veränderung in den Kontagien durch den Fäulungsprozess hervorgebracht werde.“ Srov. J. P. FRANK, *System*, Fünfter Band, s. 367–368 (*Des Verbrennens der Leichen*).

406 Srov. K. ČERNÝ, *Mor*, s. 138.

dříve i Löw z Erlsfeldu.⁴⁰⁷ Frank uvedl jako příklad ukvapené pitvy s fatálními následky slavný příběh z dějin medicíny – předčasnou pitvu, kterou měl provést na zdánlivě mrtvé těhotné šlechtice ve Španělsku samotný Vesalio. Po druhém řezu se žena probudila a začala křičet. Slavný anatom prý musel opustit zemi a zanedlouho se údajně utrápil k smrti.⁴⁰⁸

Pozoruhodná legenda o tragickém nezdaru, jež vedl k usmrcení dotyčné ženy a měl vysvětlovat i Vesaliův odchod od dvora Filipa II. Habsburského, se začala šířit v pozdním 16. století. Jejím skutečným autorem byl pravděpodobně již zmíněný francouzský chirurg Ambroise Paré, který ji zveřejnil v díle *Deux livres de chirurgie* (Dvě knihy o chirurgii) z roku 1573.

Nezmínil sice přímo Vesaliovo jméno, totožnost velkého anatoma však byla jasná. Důvodem byla patrně rivalita mezi oběma lékaři.⁴⁰⁹ Podstatné je, že příběh převzala snad všechna významná díla pojednávající o zdánlivé smrti z 18. i 19. století a uváděla jej jako nezpochybnitelný příklad nebezpečí předčasné pitvy, svého druhu paradigma nejistoty znaků smrti – když v diagnóze smrti mohl

Obr. 35. Teatro anatomico (Anatomické divadlo). Pitevň sál z roku 1637 sloužící k výuce studentů medicíny v italské Bologni.

407 Srov. tamtéž.

408 „Man hat ehemals den berühmten Vesalius beschuldiget, daß er in Spanien, eine, an Mutterzuständen erblichene Dame, zu öffnen angefangen, und da er den zweyten Schnitt gethan hatte, gefunden habe, daß er an einer noch lebenden Menschen das Messer gesetzt: indem die Dame auf einmal zu sich gekommen wäre, und nicht nur sich zu bewegen, sondern selbst zu schreyen angefangen habe: worauf Vesalius das Land habe vermeiden müssen, um den Verfolgungen zu entgehen, und nicht lange darauf vor Leidwesen gestorben seye.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 718.

409 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 114–120.

Obr. 36. Anatomický voskový model (ceroplastica) lidského těla od italského sochaře Clementa Susiniho (1754–1814). Museo delle cere anatomiche Luigi Cattaneo. Bologna. Itálie.

pochybit Vesalio, potom se musel obávat stejného omylu každý lékař. Nejinak příběh interpretoval Frank. Následně si neodpustil ještě o něco naturalističtější vyprávění o nevydařené pitvě zdánlivě mrtvého prvního ministra španělského krále Filipa II. Habsburského kardinála Espinosy, jenž byl po smrti otevřen, aby byl nabalzamován. Když prý blíže neznámý ranhojič odhalil plíce, spatřil dosud bijící srdce. Probuzený kardinál měl ještě sílu ohnat se po noži, smrtící řez však již

byl proveden.⁴¹⁰ Stejně jako v případě pověstí či legend o předčasných pohřbech nejde o míru pravdivosti či pravděpodobnosti uvedených příběhů.⁴¹¹ Téma předčasných pitev je jen dalším z ustálených typů vyprávění o nebezpečí zdánlivé smrti. Příznačně pro osvícenské století byl i tento narativ kodifikován do sféry učeneckého poznání prostřednictvím spisů lékařských autorit, aby se objevil v prvních desetiletích 19. století i v krásné literatuře – jak dokládá například úryvek z povídky *Pohřbený nedomřelec* citovaný v úvodu kapitoly, v němž zdánlivě mrtvý hlavní protagonistu příběhu líčí své smyslové zážitky z pitevně.

V kontextu výše pojednaných obav z hnilobných výparů představovaly podle Franka zdaleka větší nebezpečí pitev těl v pokročilém stadiu rozkladu. Měl tudíž výhrady k zmíněnému tereziánskému nařízení z 31. ledna 1756, jež zakazovalo otevírání a pohřbívání těl dříve než za osmačtyřicet hodin po smrti. Nakažlivinou naplněná těla podle jeho názoru mohla vážně ohrozit zdraví lékaře, který pitvu prováděl, nebožtíkovy blízké a vůbec celou lidskou společnost, zejména v období letního horka, kdy hniloba postupovala nejrychleji. Podle Franka bylo povážlivé, že by státem nařízený časový interval mezi

410 „Kaum waren die Lungen entdeckt, als man das Herz schlagen sah: und der wider zu sich gekommene Unglückliche hatte noch Kräfte genug, um nach dem Messer des ihn zerlegenden Wundarztes zu greifen, allein es war nicht mehr Zeit, und der tödtliche Schnitt war bereits geschehen.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 719.

411 Obvinění z provedení předčasné pitevy se týkala i dalších významných anatomů, například Berengaria z Carpi (1466–1530) či Vesaliova padovského následovníka Gabriela Falloppia (1523–1562). Srov. C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 119.

smrtí a pohřbem měl mít pro lidstvo zlé následky.⁴¹² Z rozkládajícího se těla vytékaly podle Frankovy vlastní zkušenosti při každém pohybu „zvířecí šťávy.“ V ohrožení vlastního života tak byli při pohřbu zejména nosiči rakve, z níž mohl kapat nesnesitelně zapáchající sliz.⁴¹³ Konečně Frank byl přesvědčen, že by v habsburských dědičných zemích výše zmíněný zákon nemusel být striktně dodržován v případě všech úmrtí – přinejmenším tedy těch, která potvrdil jako jistá zkušený praktický lékař či ohledáváč mrtvol.⁴¹⁴ Líbila se mu naopak „sezónní“ francouzská norma, která stanovila minimální dvanáctihodinový interval mezi smrtí a pitvou, který platil v letním období (od 1. dubna do 1. října), zatímco v zimě (od 2. října do 31. března) mohlo být tělo otevřeno až po čtyřiaadvaceti hodinách.⁴¹⁵ V době přípravy čtvrtého dílu *Systému* Frank působil jako hlavní dozorcí ve zdravotnických otázkách v rakouské Lombardii, byl tudíž dobře obeznámen

Obr. 37. Andreae Vesalii, Bruxellensis, scholae medicorum Patauinae professoris, de Humani corporis fabrica Libri septem.

412 „Die Gefahr, welche, bey großer Sommerhitze, von dem in geschwinde Fäulniß übergehenden, öfters mit einem ansteckenden Gifte angefüllten Todenkörper, einem ganzen Hause, auch selbst einer ganzen menschlichen Gesellschaft drohet, ist auch überdieß so bedenklich, daß eine bestimmte Zeitordnung zum Begräbniß, für die Menschheit von übeln Folgen seyn dürfte.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 721.

413 „Selbst das Begräbniß ist für die Träger der zu sehr verwesenen Leichen oft sehr gefährlich. Ich habe nach heftigen Darm-Entzündungen den Bauch der Todten, nach ihrem Hinscheiden so geschwind Auflaufen gesehen, daß schon den andern Tag die faule Gährung eine Zerplatzung derselben drohete, und daß alsdann die thierischen Säfte bey jeder Bewegung austreten, und manchmal, mit unerträglichem Gestank und Eckel aus dem Sarge über den Leichenträger herabträufe, weiß man aus Erfahrungen, die eckeln Menschen schon das Leben gekostet haben.“ Srov. tamtéž, s. 722.

414 „Daß das österreichische Gesetz, die Todten, vor Verlauf von 48 Stunden, weder zu öffnen, noch zu begraben, nicht bey allen Todten, zum wenigsten nicht bey solchen, deren Ende erfahrene Praktiker und Zergliederer für gewiß halten, so genau beobachtet werden müsse.“ Srov. tamtéž, s. 721.

415 Srov. tamtéž, s. 720.

i s reformou pohřebnictví toskánských Habsburků, již projevil značné sympatie. Pochválil závaznou čtyřadvacetihodinovou lhůtu mezi smrtí a pohřbem, jež mohla být zkrácena pouze za mimořádných okolností, zejména v případě nakažlivých chorob, nebo naopak prodloužena v případě mrtvice, dny, epilepsie a dalších prudkých onemocnění vedoucích ke zdánlivé smrti. Tělo směl prohlédnout pouze lékař či ranhojič.⁴¹⁶

---

416 „Wenn aber der anscheinende Tod durch einen Schlagfluß, durch Gicht, durch die Fallsucht, oder durch eine andere heftige Krankheit verursacht worden, so kann dieses Ziel verlängert werden, und es soll den Aerzten, Wundärzten und andern niemals erlaubt werden, eine Leiche zu zergliedern.“ Srov. tamtéž, s. 728. Časový interval mezi smrtí a pohřbem stanovený na dvacet čtyři hodin předepisoval zákon z 2. ledna 1777 či instrukce týkající se pohřbívání za hradbami měst ze srpna 1783. Srov. G. TOMASI, *Per salvare*, s. 220–224. K reformnímu úsilí velkovévody toskánského Petra Leopolda I. z habsbursko-lotrinské dynastie Dino CARPANETTO – Giuseppe RICUPERATI, *L'Italia del Settecento. Crisi, trasformazione*, Lumi, Roma – Bari 2008, s. 277–291.

Prohlídka mrtvol

„Opomenutí osobní prohlídky mrtvol v okresu Chrudimském a Turnovském zavedlo příčinu k dlouhému vyšetřování soudnímu; v případě prvním i druhém roznesla se pověst, jež brzy i do cizích novin se dostala, že osoby tyto za živa pohřbeny byly.“⁴¹⁷

Hynek Pelc, 1900

Východiskem z výše pojednaného rozporu mezi rizikem předčasného pohřbu a nebezpečím mefitických výparů z příliš uleželého mrtvého těla byla Frankovi přesná diagnostika příčiny smrti. Jako zásadní se mu jevilo důsledně rozlišovat mezi nemocemi, jež vedly k odchodu z pozemského světa. Pokud například někdo zemřel následkem „zcela smrtelného zranění“, pitvu a pohřeb nebylo radno odkládat. Bedlivou pozornost měli lékaři věnovat těm nehodám a onemocněním, jež podle zkušenosti zpravidla mohly vést ke stavu zdánlivé smrti. V takových případech se vyplatilo s pitvou i pohřbem raději počkat.⁴¹⁸ Za všech okolností však bylo nutné provést okamžitou prohlídku mrtvého,⁴¹⁹ záměrně zde prozatím vynecháme označení lékařskou.

Ručila za ni úředně pověřená osoba pod přísahou (*Todtenaufseher, Leichenschauer*), ohledávач mrtvol. Akademické vzdělání nebylo pro tuto funkci zprvu vyžadováno – v ideálním případě však tato osoba měla patřit k zdravotníkům a disponovat lékařskými dovednostmi. Ohledávачem měl být tedy nejlépe ranhojič.⁴²⁰ Podle guberniálního dekretu ze 4. března 1790 ho mohl zastoupit například hospodářský úředník či rychtář – těm však pochopitelně nepřislouželo zkoumat medicínské příčiny smrti. Jejich úkolem bylo posoudit, zda šlo

---

417 Hynek PELC, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království Českém za léta 1896–98*, Praha 1900, s. 326.

418 Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 723.

419 „Ist erforderlich, daß jeder Todesfall sogleich, und ohne allen Verschub, bey bestellten Todtenaufsehern angezeigt werde.“ Srov. tamtéž, s. 730. K problematice ohledávání mrtvých Daniela TINKOVÁ, *Exodus zemřelých: Počátky medikalizace smrti v pozdně osvícenských Čechách*, Sociální studia 2, 2011, s. 35–55, zde s. 39–41; Pavel KOLINGER, *Sociologie smrti: proměna pohřebního rituálu v moderní až postmoderní době*, Praha 2014 (diplomová práce obhájená na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity), s. 22–24. K současné praxi Tomáš KOTRLÝ, *Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků. Praktická příručka*, Praha 2013, s. 54–56.

420 K dalším označením ohledávачe mrtvých D. Johann Georg Krünitz *ökonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus und Landwirthschaft*, Fortgesetzt von Friedrich Jakob Floerken, 74. díl, Berlin 1798, s. 84–97 (heslo Leichenschau). K postavení ranhojičů/ranlékařů v hierarchii zdravotníků a ve společnosti P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 102–104.

o úmrtí přirozené, či násilné.⁴²¹ Závažným problémem přetrvávajícím do 19. století byl zjevně právě nedostatek ohledávání způsobilých osob, což potvrdilo ještě guberniální nařízení z 8. února 1822: „Avšak provedení těchto pravidel překážejí částečně místní poměry, částečně malý počet ranhojičů a jich nesouměrné umístění.“⁴²² Požadavek, aby se prohlídky mrtvých ujali graduovaní lékaři, se patrně poprvé objevil až ve výnosu ministerstva vnitřních záležitostí z 11. listopadu 1848 v souvislosti s rušením nižších ranlékařských škol a snahou dopomoci, aby se doktoři medicíny usazovali i na venkově: „...aby všude, kde graduovaný lékař bydlí, tomu ohledávání mrtvol v okresu, až místa ohledatelů mrtvol uprázdněna budou, přiděleno bylo.“⁴²³

Skutečnost, že medikalizace prohlídky mrtvých kráčela ruku v ruce s profesionalizací lékařské péče a státního zdravotnictví, odkrývá potom naplno výnos českého místodržitelství z 1. srpna 1894, který sice ještě zmínil ranlékaře, počítal však již ve funkci ohledávačů mrtvol téměř výhradně s obecními a obvodními lékaři, případně zvláště ustanovenými prosektory, kteří měli vykonávat ohledání například v nemocnicích, klášterech, zaopatřovacích ústavech či ústavech pro choromyslné. Za zcela výjimečných okolností, při nemoci nebo smrti ohledávajícího lékaře, se mohl nesnadného úkolu zhostit starosta obce, ovšem musel být důkladně poučen, vybaven návodem pro ohledávače, nepouštět se do lékařské diagnostiky. Jeho úloha spočívala, stejně jako ve starším nařízení, které připouštělo účast rychtáře či hospodářského úředníka, ve vyloučení, či potvrzení násilné smrti.⁴²⁴

Patrně nejstarší dosud známý patent předepisující v habsburské monarchii povinnou prohlídku mrtvých je datován k 26. srpnu 1714,⁴²⁵ obecně známější je však až dvorské nařízení z 1. srpna 1766, podle něž nesmělo být pohřbeno žádné bezvládné tělo, aniž by jej prohlédl ranhojič, chirurg, felčar, či jiná „šikovná“ osoba, pokud zástupci jmenovaných profesí nebyli v konkrétním místě k dispozici. Především mělo být vyloučeno nepřirozené úmrtí. Pokud v tomto směru existovala pochybnost, měl být informován soud, který nařídil soudní prohlídku mrtvého, která by vedla k odhalení případné vraždy a jiných zločinů. U sebevrahů měl být uvědoměn politický úřad, který měl zajistit policejní pitvu.⁴²⁶ Podobná opatření přinesl dvorský dekret z 30. března 1770. V žádném

421 Srov. J. ŠTĀSTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 4.

422 Srov. tamtéž.

423 Srov. tamtéž, s. 10.

424 Srov. Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví, se zvláštním zřetelem ku zemím koruny české*, Praha 1900, s. 489–490.

425 „Patentem ze 26. /VIII. 1714 bylo za příčinou péče o bezpečnost obyvatelstva nařízeno, aby mrtvoly osob v městech zemřelých ohledány byly.“ Srov. tamtéž, s. 489.

426 „Ein jeder entseelte Körper soll vor der Begräbnis da wo Chirurg, Bader, oder Feldsche-

z hlavních měst habsburských dědičných zemí nesměl být nikdo pohřben bez předchozí prohlídky. To se týkalo bez výjimky všech, včetně příslušníků různých uzavřených komunit – klášterů, špitálů, vojenských a zaopatřovacích ústavů, nadačních domů. Zvláštní případ představovaly ženské kláštery, kde měl potvrdit smrt a důkladně popsat její příčiny tam působící lékař (*medicus ordinarius*). Rovněž v případě epidemií nakažlivých nemocí měla úřad ohledávачe mrtvol vykonávat pouze osoba prozkoušená lékařskou fakultou. Konečně vzpurní lidé, kteří nedali tělo svých zesnulých blízkých prohlédnout, měli zaplatit pokutu ve výši padesáti dukátů. Fary, které sloužily občas i jako depozita těl před pohřbem, měly zabezpečit dostatek místností pro zemřelé.⁴²⁷

Výstižné shrnutí nařízení z konce března 1770 přinesl významný český lékař sklonku 19. století, první městský fyzik královského hlavního města Prahy, ředitel tamní Všeobecné nemocnice Hynek Pelc (1844–1915), jehož slova byla citována již v úvodu této kapitoly: „*V zemích rakouských zavedena jest obligatorní lékařská prohlídka mrtvých od časů Marie Terezie dekretem dvorní kanceláře z 30. března 1770. Za účel této prohlídky vytknuty byly již v tomto dekretě příčiny tyto: aby nikdo pohřben nebyl za živa, aby se na stopu přišlo skrytým a násilným způsobům smrti, aby se objevily nemoci nakažlivé a zavedla potřebná opatření a konečně aby se vypátralo, kdyby od rodičů nebo příbuzných léčení úmyslně bylo zanedbáno nebo léčeno bylo pokoutně.*“⁴²⁸

Na otázku, jak měl ranhojič/ohledávач při prohlídce mrtvého podle dobových norem vlastně postupovat, nechme odpovědět Franka. Před příchodem ohledávajícího do domu smutku nesměl v první řadě nikdo vytahovat nebožtíka z postele. Pokud o něj před smrtí pečoval lékař, měl poskytnout úředně pověřené osobě vlastnoručně podepsaný popis nemoci, jíž podle něho pacient podlehl. V opačném případě se měl ranhojič vyptat příbuzných na délku trvání nemoci,

---

rer im Orte vorhanden sind, durch solche, in deren Abgang, durch andere geschikte Personen besichtigt werden, um sicher zu sein, ob nicht etwa ein gewalthätiger Todesfall sich ereignet.“ Srov. Iohann Dionis JOHN, *Lexikon der K. K. Medizinalgeseze. Vierter Theil*, Prag 1791, s. 25 (heslo *Todtenbeschau*, s. 25–27). K tomu rovněž Daniela TINKOVÁ, *Tělo zemřelých*, in: M. Lenderová – D. Tinková – V. Hanulík, *Tělo mezi medicínou*, s. 418–468, zde s. 423.

427 „*Hofdekret vom 30. März 1770: soll in den Hauptstädten der gesammten teutschen Erbländer Niemand von der Todtenbeschau ausgenommen, und vor selber zur Erde bestattet werden. (...) die Medici ordinari sollen in Frauenklöstern diese Beschau vornehmen, und nach dem Ableben einer Klosterfrau, oder sonstigen Person aus der Kommunität, eine genugsame Beschreibung der gehabten Krankheit in das Todtenschreiberamt einschicken, auch in epidemischen Fällen die generalienmäßige Vorkehrung treffen. Wo übrigens keiner als Todtenbeschauer anzustellen ist, bevor selber nicht von der medizinischen Fakultät geprüft worden. (...) Die Renitenten der Todtenbeschau sind mit 50 Dukaten Strafe zu belegen.*“ Srov. I. D. JOHN, *Lexikon. Vierter Theil*, s. 26–27.

428 H. PELC, heslo *Pohřbívání*, in: Ottův slovník naučný, XX, Praha 1903, s. 2–5, zde s. 3, Týž, *Zdravotnictví, jeho význam, vývin, nynější stav, směry a cena*, Praha 1902, s. 27.

průběh, okolnosti, věk, pohlaví, čas a způsob úmrtí.⁴²⁹ To vše mělo být zaznamenáno do řádného úředního protokolu a počínaje rokem 1784 přepisováno do tištěných rubrik registru zemřelých (*Sterberegister*), jehož vedení, stejně jako prohlídku mrtvých, měl na starosti nově zřízený zádušní úřad (*Todtenschreiberamt*). Jeho působnost spadala pod městský magistrát.⁴³⁰

Na tomto místě neuškodí zamyšlení nad byrokratickým rozměrem smrti obyvatel habsburské monarchie závěru 18. století. Evidenci narození, sňatků i úmrtí prováděli tradičně správci farností do matričních knih, jak nařizovaly v českých zemích olomoucká synoda z roku 1591 a pražská synoda z roku 1605. Římský rituál z roku 1614 potom předepisoval i přesné větné formule jednotlivých zápisů. Do matriky zemřelých měl farář zapisovat den úmrtí, jméno zemřelého a jeho otce, bydliště, alespoň přibližný věk, den a místo pohřbu, jméno kněze, datum zpovědi, údaj o přijetí nejsvětější svátosti a posledního pomazání. K popsanému vzoru však měly matriky z pobělohorských Čech poměrně daleko – často docházelo například k zjednodušení formulí, střídání zapisovacího jazyka či vynechávání některé z předepsaných položek. K zásadní změně ve způsobu vedení matrik, jejich statusu i vzhledu došlo právě v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století v rámci osvícenských správních reforem, jež byly zaváděny ruku v ruce s oněmi zdravotními a zdravotnickými – jak bude ukázáno níže, problematika pohřebnictví nebyla výjimkou.⁴³¹ Z matrik se pozvolna stával účinný nástroj státu k přesné evidenci obyvatelstva. Dvorský dekret z 6. října 1770 nejdříve nařídil v celém habsburském soustátí nové matriční formuláře, které sestávaly z ručně psaných rubrik, o rok později již i tištěných. Položky v matrice zemřelých dosud odpovídaly dřívějším zápisům. Dne 10. května 1774 bylo duchovním nařizováno, aby matriky narozených, oddaných a zemřelých dobře chránili před ohněm.⁴³² K 1. květnu 1781 se matriky staly veřejnými listinami. Josefský patent z 20. února 1784 předepsal nový, propracovanější formulář. Úmrtní matriky měly napříště uvádět datum úmrtí, číslo domu, jméno, náboženství, stáří a nově též příčinu smrti. Správné vedení matrik bylo pod dvojím dohledem – duchovní se měl zodpovídat biskupské konzistoři i státním úředníkům. Na konci roku měl navíc vypracovat souhrnnou tabulku ze všech matrik pro konskripční úřady.⁴³³

429 J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 731.

430 K náplni práce zmíněného úřadu více *Gegenwärtiger Zustand der k. k. Residenz-Stadt Wien, oder Beschreibung aller Merkwürdigkeiten der k. k. Aemter*, Wien 1794, s. 378.

431 K tomu zejména Z. STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství*.

432 „Die Geistlichen haben die Tauf – Kopulations – und Todtenbücher wohl vor Feuer zu verwahren.“ Srov. *Hauptelenchus und Repertorium*, s. 137.

433 Srov. Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, *Historická demografie* 6, 1972, s. 40–55.

Konečně hned 21. února 1784, následujícího dne po vydání dokumentu o matrikách, spatřil světlo světa další z patentů věnovaných prohlídce mrtvých. Nařizoval, aby ve městech, při nichž existoval již výše zmíněný zádušní úřad (*Todtenschreiberamt*), byly vedeny samostatné registry zemřelých, z nichž měl být ke konci každého roku sestaven výkaz a do poloviny měsíce ledna zaslán krajskému úřadu. Evidence zemřelých včetně příčin úmrtí tak měla probíhat dvojmo. Krajský úřad měl vypracovat součet dat do tabulek nejen na základě údajů, které extrahoval farář z matriky zemřelých, nýbrž i z podkladů vypsaných z registru úmrtí, poskytnutých zádušním úřadem. Celkovou tabulku potom vyhodnocoval zemský úřad.⁴³⁴ Podle význačného právníka a teoretika osvícenského absolutismu, mikulovského rodáka Josepha von Sonnenfelse (1732/33–1817),⁴³⁵ jenž se zabýval před Frankem zdravotně-policejními otázkami patrně nejzevrubněji,⁴³⁶ měl dokonce ohledávač mrtvých podávat alespoň jednou měsíčně výtah ze svého protokolu o úmrtích zdravotní komisi.⁴³⁷

Když si představíme úřední proceduru, jež se měla odehrávat po každém úmrtí, je zřejmé, že kromě medikalizace smrti došlo ve druhé polovině 18. století v habsburských zemích i ke zjevné byrokratizaci posledních věcí člověka. Prospěch z prohlídky mrtvých se již netýkal jen bezpečnosti pozůstalých či samotných mrtvých, respektive zdánlivě zemřelých. Ostatně nechme promluvit samotný patent z 21. února 1784: „*Prospěch ohledání mrtvol neobmezuje se toliko na bezpečnost jednotlivých občanů, jichž živobytí tím, že tajně způsobené násilí při*

---

434 J. ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 3.

435 K osobnosti dvorního rady, osvícence, žurnalisty a státovědce na četných místech Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí*. Dále Simon KARSTENS, *Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817)*, Wien – Köln – Weimar 2011 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 106).

436 Von Sonnenfels věnoval prostor zdravotní politice ve svém spisu *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz* z roku 1776. Zdravotní policie u něj však ještě nepředstavovala jádro jeho práce. Více D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 43. Jeho osobnost je spojena zejména s tzv. *Sicherheitspolizei* (bezpečnostní policií), jež zahrnovala veřejnou i soukromou složku. První zmíněná se týkala ochrany státu, druhá bezpečí jeho obyvatel. K tomu Karl-Heinz OSTERLOH, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*, Lübeck – Hamburg 1970 (Historische Studien, Heft 409).

437 Na von Sonnenfelse se takto odvolával Frank: „*In den Registern der Pfarrer, sagt v. Sonnenfels, muß das Alter und Geschlecht der Verstorbenen, in dem Register der Todten Beschauer aber, nebst diesen beyden Rubriken, zugleich die Krankheit, oder Todesart bemerkt werden. Der Letztere wird aber die Sterbenden ein ordentliches Protokoll führen, und die, an einer Krankheit Verblichenen an demselben Blatte anzeichnen, und wenigstens einen monatlichen Auszug der Gesundheits-Kommission einreichen.*“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 732.

tomto opatření tak snadno zamlčeno býti nemůže, bezpečně chráněno jest, nýbrž i stát může z toho všelijakého prospěchu dosíci, poněvadž z knih řádně vedených o epidemiích, o přibývajících nebo ubývajících úmrtnosti zevrubnější vědomosti a takto k zařízení všeobecných zdravotních opatření jakéhosi jistého základu nabude. Jest tudíž důležité, aby knihy o úmrtích budoucně tak zařízeny byly, že v předepsaných sloupcích o všem tom dozvědět se lze.⁴³⁸

Následovala další, některá již zmíněná, dvorská a guberniální nařízení, jež upravovala zákonná pravidla prohlídky mrtvých (například ze 7. prosince 1787, 10. ledna 1788, 1. března 1788,⁴³⁹ 3. února 1789, 4. března 1790, 14. října 1790,⁴⁴⁰ 10. prosince 1796,⁴⁴¹ 8. února 1822, 11. června 1827, 11. listopadu 1848, 1. srpna 1894). V zásadě lze konstatovat, že důsledně opakovala účel prohlídky – předcházení pohřbům zaživa, vyloučení kriminálních činů, identifikace nakažlivých chorob, včetně příslušných hygienických opatření, podchycení zanedbané péče o nemocného ze strany rodiny i profesionálů. Ideální normativní požadavky vycházely z předpokladu vzorné spolupráce ohledávačů mrtvých s magistráty, ošetřujícími lékaři a správci farností. K nejdůležitějším bodům mezi pozdním 18. stoletím a závěrem století následujícího tak patřilo, že ustanovený ohledávač musel být znám všem příslušným autoritám – farářům, starostům, lékařům, vykonat prohlídku podle přesných instrukcí, v případě pochybnosti zdánlivé smrti se pokusit mrtvého oživit. Dále měl vést řádně protokol o jednotlivých úmrtích, jehož součástí bylo udání co nejpřesnějšího času smrti a její příčiny, o níž ho měl v ideálním případě informovat lékař, který o nemocného v průběhu poslední nemoci pečoval. Ohledávač byl povinnen vystavit ohledací list – bez něj nesměl pohřbívat žádný duchovní bez rozdílu vyznání. Jasná pravidla se ovšem týkala i nebožtíkových příbuzných a blízkých. Předně měli úmrtí neprodleně oznámit. S tělem mrtvého nesměli do příchodu úředně pověřené osoby nijak manipulovat. V případě nakažlivého onemocnění měli svědomitě upozornit na veškeré oblečení a předměty, s nimiž přišel nemocný do styku, a uposlechnout

438 Srov. J. ŠTĀSTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 3.

439 Šlo o tři nařízení Českého gubernia, v nichž se objevily stížnosti na nedbalé vedení ohledacích protokolů v Praze. Bylo v nich upřesněno, které konkrétní autority měly mít informace o každém úmrtí, k němuž došlo. Ohledávač (městský chirurg) měl donést na pražskou radnici potvrzení o smrti od lékaře, který o nemocného pečoval, a vést řádně protokol o úmrtích. Srov. D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 185.

440 Šlo o další guberniální nařízení, podle kterého měl ošetřující lékař poskytovat každých 14 dní informace o všech úmrtích přímo policejnímu ředitelství, informována měla být též lékařská fakulta. Srov. tamtéž.

441 „Niederösterreichische Regierungsverordnung vom 10. Dezember 1796, errichtet und befestiget einen Todtenbeschau auf dem Lande, vorzüglich wegen dem Scheintode.“ Srov. J. D. JOHN, *Arzneywissenschaftliche Aufsätze*, s. 257.

Monatliche Sterb-Tabelle 1785.

Im Monat.	Geschlecht.		Religion.		Summa.	Alter.				Kopfkrankheiten.				Fals-, Zungen- und Brustkrankheiten.				Krankheiten des unteren Leibes.				Fieber mit Ausschlag.				Weibliche Krankheiten.		Sonstige.	
	Männlich.	Weiblich.	Katholisch.	Evangelisch.		von 20 Jahren und unter.	von 20 bis 40 Jahren.	von 40 bis 60 Jahren.	von 60 Jahren und über.	Blutfluss.	Blutpest.	Blutruhr.	Blutwurm.	Blutwund.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	Blutwunde.	
1	13	7	20		27	12	4	4	8	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
2	12	14	26		32	11	5	4	10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
3	28	18	46		64	25	8	5	38	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
4	23	18	41	2	43	20	7	5	32	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
5	14	8	22		32	11	4	3	18	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
6	22	24	46		70	23	9	6	38	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
7	12	15	27	1	28	12	4	3	19	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
8	12	20	32	1	33	19	6	5	30	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
9	14	17	31		41	14	5	2	21	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
10	20	17	37		47	20	7	2	29	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
11	21	17	38	1	39	20	7	3	30	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
12	14	20	34		44	18	7	1	26	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
13	15	14	29	1	30	17	7	1	25	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
14	27	27	54		71	27	10	4	41	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
15	17	15	32		42	20	8	2	30	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
16	17	15	32		42	20	8	2	30	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
17	25	28	53		73	28	10	4	42	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
18	20	18	38	1	39	20	8	4	32	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
19	28	25	53		73	28	10	4	42	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
20	17	15	32	1	33	19	7	3	29	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
21	28	24	52		72	28	10	4	42	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
22	12	15	27		32	12	4	2	19	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
23	9	14	23	1	24	12	4	3	19	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
24	27	27	54		71	27	10	4	41	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
25	17	17	34		44	17	7	1	25	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
26	13	8	21		21	11	4	2	17	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
27	12	12	24		24	12	5	2	19	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
28	15	18	33		33	14	5	4	27	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
29	12	14	26		30	13	5	3	21	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
30	17	12	29		31	15	6	2	23	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
31	24	18	42		52	22	8	3	33	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
Summa	546	501	1047	15	1062	509	177	25	611	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47		

Obř. 38. Monatliche Sterb-Tabelle (Měsíční úmrtní tabulky) z roku 1785. Uvádějí následující statistické údaje – počet úmrtí k danému dni v měsíci, pohlaví, vyznání, věk, příčinu úmrtí (rozděleno na onemocnění hlavy, krku, plic, hrudníku, zažívacího traktu, horečky, ženské choroby a násilnou smrt – sebevraždu, nehodu, vraždu). Bestattungsmuseum Wien.

ohledávačovy instrukce týkající se dezinfekce domácnosti či zničení dotyčných věcí. Tak alespoň formuloval správný postup výnos českého místodržitelství z roku 1894.⁴⁴²

Pozoruhodné srovnání poskytuje přesně o sto let starší popis kompetencí a povinností vídeňského zádušního úřadu. Pokud ohledávač mrtvých zjistil, že skon byl způsoben nakažlivou chorobou, měl do domu zemřelého poslat „morové pacholky“ (*Siechknechte*), kteří vyzvedli úmrtní postel, postarali se o její „vyčištění“ a proti vyplacení určité sumy ji opět vrátili pozůstalým. Jako první měl ovšem vznést písemný požadavek na zmíněné hygienické opatření přítomný lékař.⁴⁴³ Snaha zabezpečit a sanovat nakažlivinou zamořený prostor má

442 Výnos českého místodržitelství z 1. srpna 1894. Srov. Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů*, s. 491.

443 „Findet die Todtenbeschau, daß eine Person an einer ansteckenden Krankheit gestorben

dlouhou historickou tradici, jež je známa zejména v souvislosti s epidemickými onemocněními. Instrukce z roku 1794 tak odhalují ještě určitý relikt z velmi blízké minulosti, uvědomíme-li si, že poslední velké morové epidemie v Čechách proběhly v letech 1679–1681 a 1713–1715.⁴⁴⁴ O sanování postele se měly postarat osoby, které byly původně najímány při morových epidemiích jako nosiči nemocných a mrtvých – první nakládaly na vozy a odvážely do lazaretů, druhé potom na morové hřbitovy.

Konečně proměna, k níž došlo mezi lety 1794 a 1894, odráží jednu zásadní skutečnost; totiž že na konci 18. století se při prohlídce mrtvých v podstatě předpokládala účast dvou odborníků, lékaře, který konstatoval smrt a popisoval příčinu nemoci, a ohledávače – ranhojiče, který úmrtí úředně stvrzoval. Není pochyb, že takto sdílené kompetence mohly v praxi působit četné komplikace, minimálně co se byrokratické oblasti týče. Nezapomeňme rovněž, že přítomnost lékaře u lůžka umírajícího nebyla vždy pravidlem. V průběhu 19. století, jak bylo ukázáno výše, potom postavy lékaře a ohledávače postupně splynuly v jedinou osobu doktora medicíny. Teprve tehdy se vlastně naplnilo přání Johanna Petera Franka ohledně zdánlivé smrti (alespoň teoreticky), totiž přesně diagnostikovat příčinu úmrtí a smrt samotnou.

Porušování pojednaných závazných nařízení mohlo mít různě vážné následky. Pokud kněz pohřbíval dříve než za osmačtyřicet hodin či bez ohledávacího lístku, stihla ho peněžitá pokuta ve prospěch místního chudinského fondu.⁴⁴⁵ O poznání drsnější postih hrozil ohledávači: „Kdož, ohledaje mrtvolu, dobu, kdy někdo zemřel, neprávě udá a tím zavíní, že zemřelý dříve pochován nebo pitván byl, nežli možná pitvání a pohřbení zdánlivě mrtvých předejítí – kterážto poslednějši doba zákonem předešlána jest – má dle ustanovení § 129 trestního zákona, díl I., tuhým vězením od 1 do 6 měsíců potrestán býti.“⁴⁴⁶

I přes opakovaně vydávaná nařízení a hrozící sankce naráželo prosazování nových pohřebních norem do každodenního života v Čechách na konci osvětského století na přežívající staré zvyklosti a nedbalost pozůstalých, kteří se často spokojili jen s přítomností kněze a pohřbívali své blízké bez lékařského

---

ist, so kommen di Siechknechte zur Abholung des Bettes, worauf der Kranke starb, nachdem solches die gehörige Reinigung erhalten hat, wird es den Anverwandten des Verstorbenen gegen Bezahlung einer bestimmten Summe wieder zurückgestellt. Eigentlich macht der Arzt auf seinem Zeddel die erste Meldung zur Reinigung des Bettes, wenn es der Umstand nothwendig macht.“ Srov. Gegenwärtiger Zustand der k. k. Residenz-Stadt Wien, s. 378.

444 Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008, k sanitárním opatřením při moru zejména s. 136–137.

445 Srov. V. PREININGER, *Sbírka zákonů*, s. 491 (výnos z 1. srpna 1894).

446 Citováno podle J. ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 6. (guberniální nařízení z 8. února 1822).

potvrzení. Na tuto praxi si opakovaně stěžovali například pražští městští fyzikové. O to větší libovůle panovala nepochybně na venkově. Četná konkrétní svědectví o střetu zákonných norem s dobovou praxí publikovala Daniela Tinková.⁴⁴⁷ Doložila navíc, že nedodržování závazných zdravotně-policejních norem se netýkalo jen rodinných příslušníků, nýbrž hojně i úředně odpovědných osob – samotných zdravotníků a duchovních. Problém představovala i výše pojednaná byrokratická stránka prohlídky mrtvých, jež kladla na jednotlivé odpovědné osoby nemalé nároky. V roce 1787 si tak pražský policejní ředitel Franz Ambschell stěžoval prezidentu gubernia, nejvyššímu českému purkrabímu Ludwigu hraběti Cavrianimu (1739–1799) na pochybné postupy při sestavování ohledacích protokolů. Ty byly sepisovány jednak pozdě – ohledávači byli voláni k mrtvým den i déle po smrti, obsahovaly někdy navíc i nesprávnou příčinu úmrtí. Nespokojen byl Ambschell i s postupem některých špitálů, odkud docházely úmrtní listy až po několika týdnech.⁴⁴⁸

Výmluvným příkladem, jak moc se mohly odlišovat dobové normy a skutečná praxe, je aféra, k níž došlo na počátku října 1802 v Kunraticích v tehdejším Kouřimském kraji. Šlo o tak závažnou událost, že ji musela řešit nejvyšší zemská zdravotní autorita, protomedikus Thaddäus von Bayer (1737–1808). Hned několik nařízení najednou totiž porušila odpovědná osoba, která měla znát a dodržovat pohřební nařízení z titulu své profese – kunratický židovský chirurg Markus Richnowski. Dne 8. října zemřela po krátké nemoci jeho manželka Katharina. Vzhledem k tomu, že onemocněla gangrénou (snětí), nikdo mrtvou pro šířící se zápach nechtěl hlídat. Manžel neotálel. Ženu odvezl ještě téhož dne na židovský hřbitov do Uhříněvsi, kde ji, podle jednoho svědka, již v půl šesté večer, pohřbil. Potvrzení o její smrti vydal až za dva dny. Richnowski porušil snad všechny myslitelné předpisy – ošetřoval vlastní příbuznou, nedodržel časový interval mezi úmrtím a pohřbem, transportoval osobně ostatky na hřbitov, ženu pochoval v nepovolenou denní dobu a bez uvědomění vrchnostenského úřadu, potvrzení o úmrtí vydal až dva dny po manželčině skonu. Z choulostivé záležitosti vyšel chirurg nakonec docela dobře. Musel zaplatit pokutu ve výši pěti říšských tolarů ve prospěch kunratického panství a policejního fondu.⁴⁴⁹

O rostoucí medikalizaci prohlídky mrtvých svědčí naopak čísla, která publikoval na sklonku 19. století Hynek Pelc. Za rok 1896 bylo v Čechách potvrzeno laiky, namísto lékaři, 778 úmrtí, což představovalo pouhé 0,52 % ze všech případů, o rok později tento počet klesl na 691 (0,46 %), k roku 1898 potom na 588

---

447 Pohřební normy konfrontovala s archivními dokumenty Českého gubernia D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 77–78, TÁŽ, *Zákeřná mefitis*, s. 185–186.

448 Srov. tamtéž, s. 185.

449 Srov. tamtéž, s. 186.

(0,39 %). Nepřítomnost ohledáče s lékařským diplomem byla přitom nejčastěji způsobena nepříznivými terénními podmínkami a roční dobou. To se týkalo například vzdálených horských vesnic na Kaplicku, Kraslicku, Jáchymovsku či Krumlovsku – zejména v zimě bylo nad fyzické síly i logistické možnosti lékaře dostavit se na místo ohledání.⁴⁵⁰ I na samém konci 19. století však docházelo vzácně k porušování pohřebních předpisů. Byly například vydávány úmrtní lístky, aniž by proběhla samotná prohlídka mrtvol. Trestní řízení bylo několikrát vedeno proti porodním bábám, které se nepostaraly o předepsanou prohlídku mrtvě narozených dětí, ani úmrtí neoznámily příslušným farním úřadům.⁴⁵¹ Konečně, jak bylo ukázáno v samém úvodu této kapitoly, k opomenutí prohlídky dvou mrtvých – jakéhosi „píjáka“ a dívky nemocné tuberkulózou, jež mělo za následek soudní vyšetřování, došlo na Chrudimsku a Turnovsku. Pozoruhodné je, že v obou případech se záhy začaly šířit pověsti o předčasných pohřbech těchto osob. Vyšetřování sice prokázalo, že šlo o zkazky bez reálného základu,⁴⁵² oba případy však poukazují na úzký vztah mezi prohlídkou mrtvých, jež byla chápána jako svého druhu garance jisté smrti, a zdánlivou smrtí, která očividně nebyla jen traumatem osvícenských časů – strach z ní překračoval hranice doby, rozpínal se v celém „dlouhém“ 19. století.

---

450 H. PELC, *Zpráva o poměrech*, s. 326.

451 Srov. tamtéž, s. 327.

452 Srov. tamtéž, s. 326.

Vitae Dubiae Asylum: márnice, azyl nejistého života

„Mrtvoly nesmějí před uplynutím 48 hodin po úmrtí zemřelého pohřbeny býti; aby se ale zápachu, který se při delším ponechání mrtvých těl v bytech tvoří, a jiným nesná-
zím předešlo, budiž při každém kostele a kdyby kostely výlohy s tím spojené zapraviti
nemohly, na útraty obce vystavena prostorná umrlčí komora dřevěná, do které by mrt-
voly, obzvláště letního času dopraveny a kde by do jich pohřbení ponechány býti mohly.“⁴⁵³

Dvorské nařízení ze 7. března 1771

„Morgue je podívána pro každou kapsu, zdarma si ji dopřeje bohatý i chudý. Dveře
jsou otevřené, kdo chce, at' vstoupí. Jsou zvědavci, kteří si raději zajdou kus cesty, aby
nepřišli o toto divadlo smrti. Jsou-li dlaždice holé, odcházejí lidé zklamáni, okradeni,
bručí a nadávají. Když jsou dlaždice dobře obloženy, když je vyloženo hodně lidského
masa, návštěvníci se tlačí, lacině se baví, děsí, žertují, tleskají nebo pískají jako na
divadle a odcházejí spokojeni, prohlašující, že se to v Morgue dnes povedlo.“⁴⁵⁴

Émile Zola, 1867

„Uprostřed západní zdi jilemnického hřbitova stávala od nepaměti stará márnice
s pokřiveným křížkem na vrcholu prohnílé šindelové střechy. Po obou stranách této
márnice, za rezavým železným plotem, se tísnilo několik hrobek, každá byla pokryta
těžkým náhrobním kamenem. Dnešní mladá generace městečka již o márnici nic neví,
zmizela a nezůstalo po ní ani památky, hrobky jsou tu však stále a skoro v témž stavu
jako před lety.“⁴⁵⁵

Jaroslav Havlíček, 1935

Od osmdesátých let 18. století se problematice nebezpečí předčasných
pohřbů věnoval Frankův současník, lékař, později profesor na lékařské fakultě
berlínské univerzity Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), absolvent medi-
cíny v Jeně a Göttingenu. Po promoci v roce 1783 působil jako lékař ve Výmaru,
roku 1796 se stal dvorním radou a osobním lékařem u výmarského dvora. K jeho
pacientům patřili například literáti Johann Wolfgang von Goethe či Friedrich
Schiller (1759–1805). Od roku 1801 působil Hufeland v Berlíně u královského

453 J. ŠĀSTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 55.

454 Émile ZOLA, *Tereza Raquinová*, Praha 1966, s. 104.

455 Jaroslav HAVLÍČEK, *Petrolejové lampy*, Praha 1973, s. 17. První vydání Havlíčkova
psychologického románu vyšlo roku 1935 pod názvem *Vyprahlé touhy*, druhé,
přepracované vydání, pak v roce 1944 jako *Petrolejové lampy*.

dvora i jako ředitel berlínského špitálu Charité. Zabýval se otázkami zdravotní policie.⁴⁵⁶ Módnímu tématu zdánlivé smrti věnoval již svou disertaci z roku 1783, v níž se na základě pokusů na mrtvých či umírajících zvířatech pokoušel rozvíjet oživovací metody pomocí elektřiny,⁴⁵⁷ následoval spis *Ueber die Ungewißheit des Todes* (O nejistotě smrti) z roku 1791.⁴⁵⁸

Na počátku 19. století se stal autorem bestselleru *Der Scheintod*, jakési abecedně pojaté encyklopedie, jež popularizovala dosud známé lékařské poznatky o zdánlivé smrti, záchranné postupy i tradiční příběhy o hrozících nebo uskutečněných pohřbech zaživa.⁴⁵⁹ Hufeland tak znovu připomněl například Garmanna, Calmeta, Salmutha, pochopitelně nemohl chybět Bruhier. Výstrahou proti uspěchanému pohřbívání byla například *Bruhierova Pařížanka zadržaná a zachráněná na cestě do hrobu* či *Bruhierův pohřbený zdánlivě mrtvý trumpetista*, o jehož vykopání se zasloužily děti, které si hrály u jeho hrobu a zaslechly podivné rachocení. Nešťastník ležel v rakvi na břiše, v kaluži krve, s rozsápánými rameny od vlastních nehtů. Přestože ještě dýchal, po čtvrt hodině zemřel.⁴⁶⁰

Aby Hufeland přesvědčivě doložil riziko spojené s nejistotou smrti, nevycházel jen ze starých známých „klasiků“, uvedl i aktuální příhody ze své současnosti, které znal například z tisku. Ty jsou další pozoruhodnou výpovědí o tom, k jakému posunu v problematice zdánlivé smrti od Bruhierových časů došlo, zejména co se týká procesu její medikalizace – konkrétně role lékaře v prevenci předčasných pohřbů, ale i osvětové úlohy dobových periodik. Obdobně jako v případě některých již dříve zmíněných svědectví nejde o pravdivost vyprávění, nýbrž o narativ, obraz, který daná epocha o zdánlivé smrti vytvářela. Dne 9. srpna 1798 jí podlehla šedesátiletá žena z chudobince v anglickém Greenwichi. Její „mrtvost“ byla natolik zjevná, že ji zavřeli do rakve, odvezli na hřbitov a rozhodli se ji bez většího otálení pohřbít. Krátce před pohřbem se přišel na nebožku naposledy podívat lékař z chudobince. Jelikož prý zaznamenal slabé a nejisté příznaky zdánlivé smrti, přikázal prozatím nepohřbívat. Zdánlivě mrtvá žena se údajně sedmého dne k úžasu odpovědného hlídače mrtvol (*Leichenwärter*), jehož profesi budeme věnovat pozornost o něco později, vzpřímila v rakvi. Byla

---

456 Více k jeho osobnosti D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, zejména s. 121–124; R. PORTER, *Dějiny medicíny*, s. 319.

457 Christoph Wilhelm HUFELAND, *Medizinischer Nutzen der elektrischen Kraft beim Scheintod*, Bad Langensalza 1783.

458 Týž, *Ueber die Ungewißheit des Todes und das einzige untrügliche Mittel sich von seiner Wirklichkeit zu überzeugen, und das Lebendigbegraben unmöglich zu machen nebst der Nachricht von der Errichtung eines Leichenhauses in Weimar*, Weimar 1791.

459 Týž, *Der Scheintod, oder Sammlung der wichtigsten Thatsachen und Bemerkungen darüber in alphabetischer Ordnung*, Berlin 1808.

460 „Bruhier's scheintodte Pariserin wird auf dem Wege zum Grabe angehalten und gerettet“, „Bruhier's scheintodt begrabener Trompeter“ Srov. tamtéž, s. 27.

zachráněna.⁴⁶¹ Hufelandem popsáný příběh sice nesděljuje žádné informace o záchranných technikách, zdůrazňuje však, že lékař za zdánlivě mrtvou chodil denně, a dokonce opakovaně zakazoval hlídači mrtvol ji pohřbít.

O klíčové úloze medicíny v prevenci předčasných pohřbů ještě zřetelněji vypovídá epizoda, kterou Hufeland převzal od blíže neznámého židovského lékaře Hirschfelda z německého Königsbergu, jehož podle jeho slov vždy trápil zvyk vlastního národa pohřbívat mrtvé v den smrti. Hirschfeld popsal dramatický případ zdánlivě mrtvé ženy, který se přihodil v jeho lékařské praxi. Zdůraznil, že o ženině skutečné smrti pochyboval od počátku – nedovolil, aby byla vyzdvižena z úmrtní postele. Následně došlo ke sporu mezi lékařem a členy židovského pohřebního bratrstva (*chevra kadiša*), kteří se jeho příkazu vzepřeli a podle tradičního zvyku položili mrtvou na zem.⁴⁶² Hirschfeld je důrazně varoval, aby ženu nepohřbívali, jinak ponесou vinu za její smrt. Dal ji zabalit do vlněného oblečení a zahřívát. Následujícího dne se objevily první známky života, třetího dne se probrala ze „spánku smrti“.⁴⁶³ Přímo se vnućují v příběhu nevyřčená slova: život zvítězil nad smrtí, řádný zdravotně-policejní postup nad potřebou náboženského kultu.

Mezi řádky obou popsáných případů si lze přecíst, že jediným skutečným odborníkem, jenž byl díky své erudici schopen poznat známky zdánlivé smrti a zároveň disponoval autoritou zamezit předčasnému pohřbu, byl v představách končícího 18. století lékař; že právě specialisté z oblasti pohřebnictví se mohli mýlit, že se vyplatilo neponechávat mrtvého o samotě, nýbrž jeho stav po dostatečně dlouhou dobu pravidelně kontrolovat. Konečně, že zdánlivá smrt nebyla v tehdejších lékařských kruzích vnímána jako výjimečný jev na pomezí světa zázraků – jak tomu bylo ve starších historických obdobích, nýbrž jako skutečná, běžně se vyskytující diagnóza.

Hufeland byl předním představitelem evropského vitalismu – nejistý stav smrti přisuzoval „žertům“ životní síly (*Lebenskraft*).⁴⁶⁴ Člověk tak podle jeho přesvědčení mohl lehce upadnout do stavu podobajícímu se smrti a probrat se zpět k životu až po několika dnech. Stejně jako Frank považoval za nejisté všechny běžné známky smrti, pokusy s elektřinou a galvanismem nevyjímaje. Jediný jistý prostředek, jak zabránit předčasným pohřbům, spatřoval ve vyčkání příchodu hniloby. Toto opatření se ovšem v německojazyčných zemích závěru

---

461 Srov. tamtéž, s. 105.

462 V židovském pohřebním rituálu je zvykem položit tělo zemřelého na zem, přikrýt ho plachtou a u jeho hlavy zapálit svíci. K židovským pohřbům T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 164–165.

463 Srov. Ch. W. HUFELAND, *Der Scheintod*, s. 120.

464 Více Francesco Paolo DE CEGLIA, *Sepolti vivi! Discussioni ottocentesche sulla morte apparente*, Snodi 6, 2010, s. 15–42, zde s. 19.

---

18. století nemělo týkat jen „rizikových“ případů známých již z pojednaných lékařských spisů ze 17. století, – jak ukázaly i tereziánské zákonné normy vymezující časovou lhůtu pohřbu, mělo být praktikováno univerzálně v případě všech úmrtí. Vzápětí Hufeland pregnatně shrnul, že uchovávání mrtvol v soukromých obydlích až do doby rozkladu je spojeno s rozličnými „nevýhodami“, proto mají být na hřbitovech budovány veřejné „domy mrtvých“ (*Leichenhäuser*), v nichž mohou být nebožtíci drženi v karanténě, pod příslušným dohledem.⁴⁶⁵ Právě z jeho iniciativy a filantropického úsilí vznikla ve Výmaru v roce 1792 první velká márnice v německých zemích, která měla umožnit pozorování přesných znaků smrti a účinně předcházet pohřbům zaživa.⁴⁶⁶

Umrličí komora neboli márnice (*Todtenkammer*, *Leichenkammer*, *Leichenhaus*, *Todtenhaus*, *Sheintodkammer*, *Vitae dubiae asylum*) představovala vedle prohlídky mrtvých další fenomén z pozdně osvícenské doby, který měl přispět ke kontrole vztahů mezi živými a zemřelými. Měla napomoci důslednému a včasnému vytýčení prostorových hranic mezi oběma světy, zároveň ovšem sloužit i jako účinný preventivní prostředek proti předčasným pohřbům. Šlo tedy o instituci, jež si kladla za cíl definitivně vyřešit zmíněný paradox času a prostoru smrti – strach z pohřbu zaživa i riziko, které pro zdraví populace znamenaly mrtvolné výpary, o zemřelých zamořených nakažlivinou nemluvě. Oba aspekty márnice prošly pozoruhodným historickým vývojem, což naznačují již výše uvedená dobová označení – z komory či domu pro mrtvolu se postupně stávaly místnosti pro zdánlivě mrtvé, „azyly nejistého života.“

Jak dokládá první z úryvků citovaných v úvodu této kapitoly, v habsburské monarchii je zrod márnice (*Todtenkammer*) datován již k 7. březnu 1771. Podle dvorského nařízení měl márnici, tehdy ještě dřevěnou, ovšem prostornou, disponovat každý kostel. Přestože se nová instituce neměla původně nacházet daleko od lidských obydlí – k jejímu vzniku došlo ještě před pojednaným zákazem pohřbívat uvnitř městských hradeb, tedy před budováním josefínských

465 „Der Mensch kann in einen todenähnlichen Zustand verfallen, in demselben mehrere Tage lang verharren, und nachher wieder zum Leben erwachen. Alle gewöhnlich so genannten Kennzeichen des Todes sind ungewiß, selbst die Elektrizität und den Galvanismus, nicht ausgenommen. Das einzige sichere Kennzeichen des wahren Todes ist die Fäulniß, und folglich das einzige Mittel, das Lebendigbegraben zu verhüten, ist, die Leichname nicht eher zu begraben, als bis sich die Spuren der Fäulniß am Unterleibe zeigen. Da nun das Aufbewahren der Verstorbenen bis zu diesem Zeitpunkte in den Privatwohnungen mit mancherlei Nachtheilen verbunden, ja bei den Armen ganz unmöglich ist, so sollten auf den Begräbnißplätzen öffentliche Leichenhäuser errichtet werden, wo die Leichname ihre Quarantaine unter gehöriger Aufsicht halten können.“
Srov. Ch. W. HUFELAND, *Der Scheintod*, s. III-IV.

466 Carl SCHWABE, *Das Leichenhaus in Weimar. Nebst einigen Worten über den Scheintod und mehrere jetzt bestehende Leichenhäuser*, Leipzig 1834.

hřbitovů, text opatření z roku 1771 naznačuje, že silnější motivací k uložení mrtvého těla ihned po smrti na bezpečné místo mimo obytný dům nebyla zpočátku toliko obava z pohřbu zaživa, jako potřeba eliminovat mrtvolný zápach, chránit společnost žijících, a to zejména v horkých letních měsících.⁴⁶⁷

Učenecká diskuze o mefitických výparech tak v první fázi budování márnice přece jen zastínila prevenci zdánlivé smrti. Narozdíl od strachu z pohřbení zaživa zjevně nevzbuzovala větší zájem veřejnosti, jak se o pár let později opakovalo v případě nově zakládaných hřbitovů. Není divu, že se osvěcenský „ústav“ smrti prosazoval do pohřební praxe v českých zemích těžce, což konkrétně doložila prostřednictvím pramenů z fondu *Českého gubernia – publicum* Daniela Tinková. Výstavbě márnice bránily nedostačující finanční prostředky, prvotně však, zdá se, nepřijetí myšlenky samotné. Márnice byla na mnoha místech v Čechách, zvláště na venkově, považována za zbytečné zařízení. K argumentům proti její výstavbě patřily stížnosti na náročnost terénu, například hornaté polohy.⁴⁶⁸

Je zřejmé, že potřeba bdít osmačtyřicet hodin u mrtvého, a mimo jiné tak i osobně dohlédnout, aby nebyl pohřben zaživa, byla silnější než obavy z hnilobných výparů a nakažlivých onemocnění. S touto skutečností však osvěcenská zdravotní policie příliš nepočítala. Samotný Frank byl v závěru osmdesátých let 18. století přesvědčen, že prosadit instituci márnice a převzít kontrolu nad mrtvými nebude na venkově v porovnání s městy pro relativně malý počet zemřelých žádný problém.⁴⁶⁹ Nebezpečí, jež představovalo setrvání mrtvého doma, ovšem zdůraznil v souvislosti s prospěšností márnice znovu v roce 1813. Jeho argument zcela odpovídal zdravotně-policejním zásadám, o poznání méně dobovým zvykům – litoval ubohé rodiny, které musely s odporem a strachem

---

467 „*Todte können nicht eher, als nach Verlauf 48 Stunden begraben werden; um aber durch längere Erliegung der Körper den in den Häusern entstehenden Gestank, und andere Ungemächlichkeit hindanzuhalten, sollen bei jeder Kirche, oder wo die Kirchen diese Auslagen nicht im Stande wären, von den Gemeinden geräumige Todtenkammer von Holz errichtet werden, wohin die todten Körper, besonders zur Sommerszeit bis zu ihrer Erdbestattung überbracht und aufbehalten werden mögen. Hofentschliessung vom 7. März 1771.*“ Srov. J. D. JOHN, *Lexikon der k. k. Medizinalgeseze*. Vierter Theil (T-Z), Prag 1791, s. 32–33 (heslo Todtenkammern). Dále *Sammlung aller k. k. Verordnungen*. Sechster Band, s. 336: „*Es sollen auf dem Lande hölzerne Todtenkammern zu Aufbewaltung der todten Körper durch die vorgeschriebenen zweimal 24 Stunden bis zur ihrer Bestattung, bei ieder Kirche errichtet werden.*“ Dále k márnícím J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 452–469; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 186.

468 Srov. tamtéž, s. 183–189.

469 „*Auf dem Lande oder auf Dörfern, hätte die Sache, wegen der geringen Anzahl der Todten gewiß gar keine Schwierigkeit, und ich bin überzeugt, daß aus solcher geschwin- deren Uebernahme der Todten durch eine sorgfältige Polizey, sowohl der Gefahr des Lebendigbegrabens, als jener der Ansteckung und des Nachtheils von längerer Aufbe- wahrung der Leichen, mehr, als durch alle andere Vorkehrungen könnte vorgebogen werden.*“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 749.

---

z šířící se nákazy sdílet s nebožtíkem jednu ze dvou těsných světniček. Umrlí komoru velebil jako příhodné zařízení, kde měly být svědomitě dodržovány předepsané hygienické podmínky, zejména důsledné větrání. Právě tam bylo podle něho možné bez obav zanechat (snad jen zdánlivě) mrtvého.⁴⁷⁰

O úspěšnosti mární z hlediska prevence předčasných pohřbů nebyla ani nejvyšší autorita evropské zdravotní policie schopna přinést konkrétní důkazy, jen lakonicky konstatovala, že se dosud, rovněž vinou mlčení lékařů a vrchnostenských úřadů, neobjevilo hlášení od žádného v márnici obživlého člověka. Vzápětí si Frank položil řečnickou otázku, zda byla neuspokojivá situace způsobena nedostatkem úspěchů zmíněné instituce, či mnohem více nedodržováním předpisů.⁴⁷¹ Osobně dal ostatně podnět k vybudování umrlčí komory ve vídeňské Všeobecné nemocnici, jejíž ředitelství se mělo postarat o dodržování všech nařízení.⁴⁷²

Na dlouhodobou liknavost ve vztahu k márnícím upozorňovaly ještě dvorský dekret z 15. července 1818 či guberniální dekret z 27. srpna 1823: „*Státní správa zařízení toto za prospěšné prohlásila, aniž by chtěla donucovacími zákonnými prostředky je prováděti. K tomu účelu mají duchovní a učitelové působiti, ponaučující lid o tom.*“⁴⁷³ Právě představitelé duchovního a učitelského stavu měli své ovečky přesvědčit o tom, že se odevzdáním nebožtíka do márnice neproviňují vůči povinné úctě k zemřelým, naopak ještě zachovají povinnost k sobě samým, když budou chránit své vlastní zdraví.⁴⁷⁴ Na duchovní apeloval v otázce zdravotní osvěty i Frank. Skepticky poznamenal, že zdaleka ne všichni představitelé kněžského stavu jsou přesvědčeni o nebezpečí zdánlivé smrti a potřebnosti mární, pochyboval i o dostatečném vzdělávání mladé generace budoucího světského duchovenstva v oblasti zdraví a bezpečnosti populace.⁴⁷⁵

---

470 Týž, *System*. Fünfter Band, s. 461–462.

471 „*Von keinem in den aufgerichteten Leichenhäusern wieder zum thätigen Leben zurückgekehrten Scheintodten irgend eine Meldung geschehen ist, so ist es mir, so lang solch ein Stillschweigen sowohl von den obrigkeitlichen Stellen, als von den Aerzten, über einen die Menschheit so nahe angehenden Gegenstand beobachtet wird, unmöglich von dem Nutzen der Leichenhäuser einen praktischen Beweis zu liefern. Freylich wäre, im Falle, daß man noch kein Beyspiel von Rettung eines Scheintodten in solchen Häusern aufzuweisen hätte, noch erst die wichtige Frage: ob solch ein Mangel des gehoften guten Erfolges der getroffenen Anstalten selbst, oder vielmehr der Nichterfüllung der deshalb ertheilten Vorschriften bezumessen seye?*“ Srov. tamtéž, s. 459.

472 Srov. tamtéž, s. 468.

473 Srov. J. ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 56 (dvorský dekret z 15. července 1818).

474 Srov. tamtéž, (guberniální dekret z 27. srpna 1823).

475 J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 465.

Neuspokojivou bilanci však zveřejnilo již tři desetiletí od vzniku márnice nejvyšší dvorské nařízení z 22. prosince 1796, následované dvorským dekretem z 25. února 1797:

„Při předsevzatém přehlídnutí těchto již pozůstávajících umrlčích komor přišlo však na jevo, že nevyhověly tomu, což se zavedením tohoto ústavu docílití chtělo, an tak málo prospěšny byly, že by zůstalo stejné, kdyby mrtví ihned po svém úmrtí pochováni byli. (...) Pohnut hrůznou myšlenkou, že již několik zdánlivě mrtvých k ukrutnému jich utrpení pohřbeno bylo, a že by tak i budoucně přihoditi se mohlo, ráčilo Jeho Veličenství naříditi, aby tyto umrlčí komory všude zřizeny byly.“⁴⁷⁶ Umrlčí komory měly tedy napříště nově definovanou hlavní funkci – prevenci zdánlivé smrti.⁴⁷⁷

S tím souvisela i proměna podoby a vybavení nových márnice. Měly být stavěny v každé farnosti, kde bylo pohřebiště, tentokrát ovšem z kamene. Toto nařízení mohlo souviset se snahou důsledněji chránit domy v sousedství od mefitického vzduchu, na druhou stranu však i s potřebou poskytnout zdánlivě mrtvým bytelnější, lépe tepelně izolované obydlí. Ostatně komora měla být opatřena kamny a v zimě vytápěna, aby zdánlivě mrtví neumrzli. Okna měla být chráněna drátěnou mříží. Nebožtíci měli být uloženi s nezakrytým obličejem a nespoutanými končetinami v otevřených rakvích na šest až sedm coulů vysokém podstavci, odkud by mohli v případě oživnutí bez rizika úrazu slézt. Jedna ruka každé mrtvolky měla být spojena pomocí šňůry či drátu se

Obr. 39. Náhle probuzená mladá dívka v márnici na hřbitově v Praze. Otištěno v *Giornale illustrato dei viaggi*. 80. léta 19. století.

476 Srov. J. ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 56.

477 Stejně definoval funkci márnice v roce 1798 Johann Dionys John: „*Scheintodten (der) wegen sind besondere Leichenkammer zu erreichen.*“ Srov. Johann Dionis JOHN, *Lexikon der K. K. Medizinalgeseze*. Sechster Theil. Zweite Fortsetzung (P-Z), Prag 1798, s. 386.

zvoncem, jenž měl být umístěn v příbytku nejbližšího člověka. V noci měla být márnice osvětlena, dveře zabezpečeny zvenku, zevnitř však měly jít snadno otevřít.⁴⁷⁸

Podle dolnorakouského vládního dekretu z 5. srpna 1797 měla být stavba márnice i jejich provoz financovány z farních prostředků. Vrchní dozor nad chodem márnice měl mít farář. K vytápění mělo být užíváno dřevo určené pro sakristii, ke svícení kostelní olej. V případě, že by do některé márnice byli ukládáni nebožtíci z více farností, měl se příslušný duchovní domluvit na finančním příspěvku na provoz s ostatními faráři.⁴⁷⁹ Hned po přenesení mrtvoly do márnice měl duchovní správce dohlédnout, aby bylo sejmuta víko rakve, tělo položeno na jemu vyhrazené místo, případně svázané ruce a nohy rozvázány, do ruky vložena šňůra od zvonku. V zimě měl farář dohlížet i na důsledné vytápění márnice. Konečně mrtvoly z cizí farnosti měly mít cedulku se jménem a označením místa svého původu.⁴⁸⁰

Proměna podoby i funkce *umrlčí komory*, k níž došlo mezi sedmdesátými a devadesátými lety 18. století, ukazuje, že se nová instituce smrti stala nosným projektem osvícenského zdravotnictví i zákonodárství. O vytváření „ideální“ márnice a její veřejnou propagaci se v osmdesátých a devadesátých letech 18. století zasloužili podle spisu *Der Scheintod* zejména tři muži – doktoři medicíny, zároveň představitelé zdravotní policie.⁴⁸¹ V německojazyčných zemích to byli Frank (1788)⁴⁸² a Hufeland (1791),⁴⁸³ ve Francii doporučoval budování márnice jako preventivní prostředek zdánlivé smrti, „*dílo spravedlnosti a dobročinnosti*“, pařížský lékař François Thiery (1719–1793)⁴⁸⁴

478 Srov. tamtéž, s. 386–387; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 186–187. Obdobné požadavky se opakovaly v dvorských dekretech z 30. prosince 1801, 14. ledna a 21. února 1810. Srov. J. ŠTĀSTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 56.

479 „*Das Holz zur Beheizung und das Licht zum Beleuchten der Leichenkammer wird vom Sakristeyholz und Kirchenöhle genommen. Wo aber aus mehreren Pfarngemeinden Leichen in die Totenkammern gebracht werden, da hat der Pfarrer derjenigen Kirche, bey welcher die Leichenkammer befindlich ist, sich mit der andern Pfarrern wegen des diesffälligen billigen Beytrags zu verstehen. Die Oberaufsicht über die Leichenkammern hat der Pfarrer der Kirche, bey welcher die Leichenkammer ist.*“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 442.

480 Srov. tamtéž, s. 443.

481 Ch. W. HUFELAND, *Der Scheintod*, s. 152.

482 J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 747–749.

483 Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 27–31.

484 François Thiery provozoval lékařskou praxi v Paříži, byl i lékařem u francouzského královského dvora. Zabýval se rovněž vztahem mezi klimatologií a výskytem epidemií. Patřil ke korespondentům Albrechta von Hallera. Více na četných místech Florence CATHERINE, *La pratique er les réseaux savants d'Albrecht von Haller (1708–1777). Vecteurs du transfert culturel entre les espaces français et germaniques au XVIIIe siècle*, Paris 2012; Odile HAMON, *Contribution à l'étude des correspondants de*

ve svém zdravotně-policejním spise *La vie de l'homme* (Život člověka) již v roce 1787.⁴⁸⁵

Zařízení, které označoval jako *dépôt* (úschovna) či *lieu d'attente* (čekárna) mělo být podle něho budováno z prostředků záduší (*Fabrique*)⁴⁸⁶ při farních kostelích. Připouštěl i jeho umístění u starých hřbitovů, pokud však byly dostatečně prostorné a nepřilíši vzdálené. Ohrazená a zastřešená stavba měla rozměrově odpovídat lidnatosti farnosti, stát na vzdušném místě, disponovat dvěma místnostmi, jež měly být ještě přepaženy mřížemi. Nebožtíci do nich měli být totiž ukládáni nejen na základě společenského statusu – jedna byla určena pro majetné, druhá pro chudé, nýbrž odděleně i podle pohlaví.⁴⁸⁷ Z vnitřního vybavení zmínil Thiery kamna, či ještě lépe krb, který by márnici vytopil na mírnou teplotu. Vchod měl být opatřen pokladničkou na almužny. Polovina vybraných peněz byla určena na náklady márnice, druhá pro zdánlivě mrtvé chudé, kteří se probrali k životu.⁴⁸⁸

O rok později zveřejnil návrh „domu pro mrtvé“ (*Todtenhaus*) Frank. Stejně jako Thiery kladl důraz na dostatečné množství vzduchu – márnice měla být větrána, rozdělena do několika prostorných místností – mrtvolý rozhodně nesměly ležet jedna na druhé, stavěna na výše položených, tentokrát ovšem

---

Haller et en particulier de Thierry, Thèse pour le doctorat en médecine, soutenue devant l'université de Rennes 1970.

485 François THIERY, *La vie de l'homme respectée & défendue dans ses derniers momens; ou instruction Sur les soins qu'on doit aux morts* (...), Paris 1787, s. 91–94.

486 K dobovému významu pojmu „Fabrique“ jako „záduší“ *Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*. Nouvelle édition. Tome quatrième (F – Jam), Paris 1771, s. 6 (heslo Fabrique). Záduší označovalo majetkové věnování určené pro „spásu duše“. Šlo hlavně o nadaci nebo odkaz ve prospěch chrámů, kostelů, klášterů a církevních ústavů (škol, chudobinců, sirotčinců atd.). Byl tak nazýván rovněž majetek nebo důchod, který byl těmto účelům věnován. Nazýval se tak i chrám, kostel, ústav, v jehož prospěch bylo věnování učiněno. Zádušní nebo také kostelní jmění (*fabrica ecclesiae*) zahrnovalo v užším slova smyslu veškeré movité i nemovité jmění každého kostela, v širším slova smyslu pak movité i nemovité majetek i farních beneficií, klášterů, kapitul a biskupství katolické církve. Srov. Václav RAMEŠ, *Slovník pro historiky a návštěvníky archívů*, Praha 2005, s. 302 (heslo Záduší).

487 „*On auroit donc soin de choisir ou construire aux dépens des Fabriques, près des églises Paroissiales, en lieux suffisamment aérés, même aux anciens cimetières, s'ils sont spacieux & peu éloignés; il seroit, dis-je, préparé le plus promptement possible, un logement double, fermé & couvert, dont la grandeur devoit être proportionnée au nombre des paroissiens: le devant seroit partagé en deux parties, dont l'une pour les personnes du sexe seroit grillée; le double, divisé de même, seroit pour les pauvres.*“ Srov. F. THIERY, *La vie*, s. 91–92.

488 „*Un poêle, ou mieux encore, une cheminée commune les échauffera tous deux pendant l'hiver, assez pour y entretenir une température modérée. (...) Un tronc mis à l'entrée recevoit les aumônes, dont moitié pour les frais & l'autre pour les pauvres qui seroient revenus de mort à vie.*“ Srov. tamtéž, s. 93.

---

izolovaných místech, daleko od lidských obydlí. Na rozdíl od Thieryho tedy Frank zdůraznil ochranu před mefitickými výpary. Vlastní „umrlčí komoru,“ do níž mohli příbuzní přinést svého nebožtíka již v prvních hodinách po smrti, měla mít každá městská čtvrť. Blíže se Frank věnoval i samotnému provozu márnice. Mrtví měli být hlídáni čtyřicet hodin denně úředně ustanovenými a poučenými osobami, které se měly snažit pomocí všech známých záchranných technik oživit zdánlivě zemřelé, a to v klidu, bez rušivého rámusu pozůstalých.⁴⁸⁹

Jako naprosto neuspokojivý příklad márnice zmínil Frank pařížskou *Morgue*, do níž byli ukládáni mrtví nalezcenci z ulic, utopenci a sebevrazi. Na tomto „bídném místě“ mohl podle něho kvůli nechutnému zápachu zdánlivě mrtvý člověk skutečně zemřít. Zdravé osoby, které navštívily márnici kvůli případné identifikaci mrtvých, tiskly obličej na úzké okno a musely vdechovat nakažlivé výpary, aniž by mohly rozpoznat nebožtíka.⁴⁹⁰ Frank popsal slavnou pařížskou instituci, jejíž počátky jsou datovány do 14. století, v roce 1788. V té době se márnice nacházela dosud na svém původním místě – v prostorách žaláře pařížské pevnosti Grand Châtelet. Samotná tradice veřejného vystavování nebožtíků za účelem jejich identifikace se zrodila na sklonku vlády Ludvíka XIV., v roce 1713.⁴⁹¹ Roku 1804 dal pařížský prefekt Louis Nicolas Dubois (1758–1847) zbudovat na nábřeží Nového trhu (*Quai du Marché-Neuf*) na ostrově Cité v těsné blízkosti mostu *Pont Saint-Michel* novou márnici ve stylu řeckého mauzolea. *Morgue* získala skutečně strategickou pozici. Nacházela se na frekventovaném a dobře viditelném místě v samém srdci Paříže, což skvěle naplňovalo její hlavní funkci – veřejnou identifikaci neznámých mrtvých. Ležela navíc nedaleko sorbonnské lékařské fakulty – lékaři z univerzity často působili jako konzultanti při tamních pitvách, márnice zase poskytovala těla pro výuku anatomie. Blízko

---

489 „So wünsche ich, daß jedes Quartier einer Stadt ein wohl gelegenes, abgesondertes Todtenhaus hätte, wohin dergleichen Leute ihre Todten nach den ersten Stunden bringen könnten, um daß hier von verständigen Mannern die bekannten Rettungsmittel, wenn sich noch anwendbar schienen, mit mehr Gemächlichkeit, und ohne den störenden Lärm der betroffenen Unverwandten angebracht werden könnten.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 747.

490 „Allein dies ist ein elender Platz, wo ein noch nicht ganz verstorbenen Mensch, wegen der übeln Ausdünstungen erst völlig getödtet werden könnte, und wobey die Gesunden, die da jemand betrachten wollen, um die Leichen allenfalls zu erkennen, ihr Gesicht an ein enges Fenster halten, und die austretenden Dünste einhauchen müssen, ohne die Todten unterscheiden zu können.“ Srov. tamtéž, s. 748.

491 K dějinám a proměnám pařížské márnice Allan MITCHELL, *The Paris morgue as a social institution in the nineteenth century*, *Francia* 4, 1976, s. 581–596, zde s. 581. Dále Adolphe GUILLOT, *Paris qui souffre. La basse Geôle du Grand Châtelet et les Morgues modernes*, Paris 1887; Firmin MAILLARD, *Recherches historiques et critiques sur la Morgue*, Paris 1860.

byly i policejní prefektura, ministerstvo spravedlnosti a věznice. Márnice tak od začátku 19. století sloužila nejen lékařské vědě, nýbž i rodící se kriminologii.⁴⁹²

Popis z roku 1860 představuje pařížskou márnici jako moderní instituci respektující zdravotně-policejní normy, která již neměla se zatuchlou *umrlčí komorou*, na níž si stěžoval Frank, mnoho společného. Její návštěvníci vcházeli do velké osvětlené vstupní haly, po jejíž levé straně se nacházela skleněnou přepážkou oddělená předváděcí místnost. Tam byli vystavováni neznámí nebožtíci.

Leželi na stolech z černého mramoru seřazených ve dvou řadách po pěti a skloněných směrem k prosklené stěně. Na horním konci každé mramorové desky byl umístěn polštář čtvercového tvaru z mědi, na kterém spočívaly hlavy nebožtíků, aby byly pro publikum, jež se opíralo o dřevěné zábradlí, dobře viditelné. Stoly u zdi byly vyhrazeny utopencům. Konečně předváděcí místnost byla osvětlována a provzdušňována proskleným rámem, který se nacházel nad ní.⁴⁹³

Márnice na Novém trhu byla podle dobových svědectví místem, které Pařížané s oblibou vyhledávali. V průběhu 19. století se stala svého druhu atrakcí, na níž prý stáli ve frontě třeba dělníci zběhlí z dílny, matky s kojenci v náručí

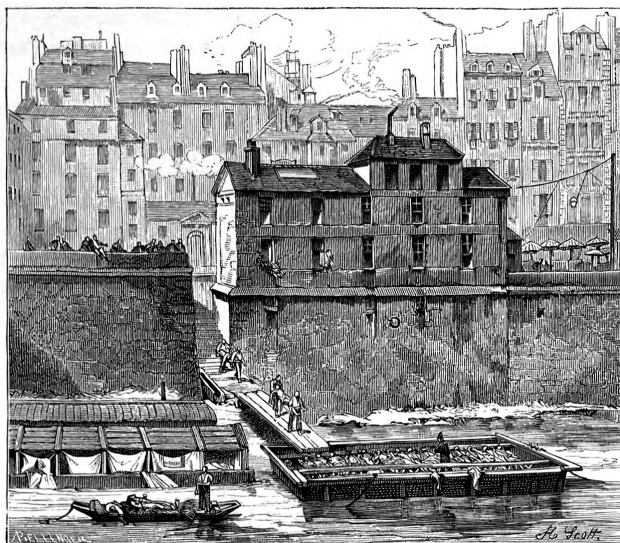

Fig. 37. — La Morgue en 1830, d'après une lithographie de l'époque.

Obř. 40. Pařížská márnice (La Morgue) na litografii okolo roku 1830 od Theodora Josefa Huberta Hoffbauera (1839–1922), mezi 1875–1882. Otištěno v Theodor Josef Hubert Hoffbauer, Paris à travers les âges. Paris 1885.

492 Allan MITCHELL, *The Paris morgue*, s. 582–584.

493 „Vous entrez dans un grand vestibule qui reçoit le jour par le haut; à gauche ce vestibule est coupé par un châssis vitré derrière lequel se trouvent deux rangées de cinq tables chaque: c'est la Salle d'exposition. Ces tables sont en marbre noir; elles sont inclinées du côté de vitrage et à l'extrémité supérieure de chacune d'elles est une sorte d'oreiller carré, oreiller de cuivre, sur lequel est appuyée la tête du cadavre de façon à être bien en vue. Les cinq tables adossées au mur sont principalement affectées au service des corps qui ont séjourné dans l'eau. (...) Cette salle d'exposition reçoit de l'air et de la lumière par un châssis vitré qui se trouve au-dessus. Le vitrage derrière lequel sont exposés les cadavres est protégé du côté du public par une balustrade en bois contre laquelle s'appuient les visiteurs.“ Srov. F. MAILLARD, *Recherches historiques*, s. 23–25.

Obr. 41. Reprodukce pohlednice z 19. století zachycující pařížskou márnici k roku 1845.

na veřejných prostranstvích zde byla vystavena po tři dny. Jejich identifikaci měly napomoci i rozvěšené svršky nebožtíků. Pokud mrtví nebyli rozpoznáni, měli být pohřbeni na veřejné náklady. Pohřební služba *Enterprise des Pompes Funèbres* měla zabezpečit rubáš i rakev. V roce 1826 bylo prý v márnici vystaveno celkem 332 osob, z toho 278 mužů a 54 žen.⁴⁹⁶ Na závěr průvodce poznamenal, že „je nechutné pozorovat ženy a děti každého věku, jak si prohlížejí zde vystavené smutné ostatky smrtelnosti.“⁴⁹⁷ Ještě na samém počátku 20. století však uvedl jeden z turistických průvodců: „Ať se nám to líbí, nebo ne, faktem zůstává, že márnice je jednou z nejpopulárnějších památek v Paříži.“⁴⁹⁸

V roce 1864 se márnice opět stěhovala. Pařížský prefekt baron Georges Eugène Haussmann (1809–1891) dal zbořit stávající stavbu a postavit rozměrnější a modernější budovu v jihovýchodní části ostrova na *Quai de l'Archevêché*

494 „La Morgue devient la grande attraction; l'ouvrier quitte son atelier, la femme prend son nourisson sur ses bras, l'enfant fait l'école buissonnière, et les voilà qui partent en longue file.“ Srov. A. GUILLOT, *Paris qui souffre*, s. 151.

495 Více k veřejným návštěvám pařížské márnice Vanessa R. SCHWARTZ, *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de Siècle Paris*, Berkeley – Los Angeles – London 1998, s. 45–88.

496 *Galignani's New Paris Guide*. Seventeenth edition, Paris 1830, s. 48–49. Mezi lety 1851–1878 bylo v márnici vystaveno kolem 16 000 těl. Aktivita márnice byla částečně sezónní, k největšímu výskytu nebožtíků docházelo na konci jara a v létě, k nejmenšímu v prosinci. Srov. A. MITCHELL, *The Paris morgue*, s. 586–587.

497 „It is disgusting to observe women and children of all ages contemplating the sad remains of mortality here exhibited.“ Srov. *Galignani's New Paris Guide*, s. 49.

498 „Whether we like it or not, the fact remains that the morgue is one of the most popular sights in Paris.“ Srov. Eustace Alfred REYNOLDS-BALL, *Paris and its Splendour*, London 1901, Svazek 2, s. 312.

(Arcibiskupské nábřeží) v blízkosti katedrály Notre-Dame.⁴⁹⁹ Poté co návštěvníci prošli zamřížovanou branou nové márnice, ocitli se na malém trojúhelníkovém nádvoří. Po levé straně mohli spatřit dveře vedoucí do kanceláře registrátora, napravo vstup s označením *Surveillants* (dozorci), který představoval obvyklý vchod do výstavního sálu. Podél něj se rozpínala, stejně jako v případě předchozí márnice, prosklená stěna. Za ní byla uložena těla na již popsaných nakloněných mramorových deskách. Nad každou z opěrek hlavy byl umístěn vodovodní kohoutek, který sloužil k příležitostnému kropení nebožtíků vodou nebo chemikáliemi – šlo o jediné používané konzervační prostředky před zavedením chladírenského systému na počátku osmdesátých let 19. století.⁵⁰⁰ Součástí márnice bylo několik dalších místností – v zadní části budovy se nacházel přijímací sál s přímým přístupem k řece, nechyběly chemická a fotografická laboratoř, pitevna, jednací síň pro administrativní pracovníky a policejní úředníky. Personál márnice tvořilo zpravidla deset zaměstnanců, včetně tří soudních lékařů.⁵⁰¹

Z hlediska účelu a oblíbenosti instituce se od časů jejího umístění na Novém trhu nic nezměnilo, jak ukazuje i úryvek románu Émila Zoly *Tereza Raquinová* z roku 1867 citovaný v úvodu této kapitoly. Zola popsal márnici jako svého druhu divadelní scénu, na níž vystupovala smrt anonymní, sterilizovaná, hnilobná, zbavená veškeré intimity – přesto (a snad právě proto) pro mnohé diváky představovala fascinující podívanou, v níž se biologický stroj lidského těla změnil po smrti v nechutný předmět:

„Hned při vstupu se mu protivil trapný pach, pach vymáchaných těl, na těle mu naskočila husí kůže, jeho oblek jako by nasákl vlhkost zdi a těžce dolehl na jeho ramena. Zamířil přímo ke skleněné stěně, oddělující pozorovatele od mrtvol, přitiskl tvář na sklo a díval se. Před ním se prostíraly řady šedivých dlaždic. Tu i tam na dlaždicích se

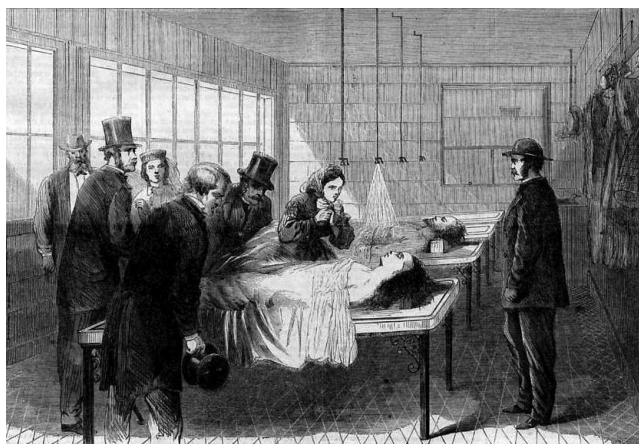

Obr. 42. Přehledka v pařížské márnici z roku 1855. Rytina uložena v Musée de la Préfecture de Police Paris (Muzeum pařížské policejní prefektury).

499 A. MITCHELL, *The Paris morgue*, s. 582–583.

500 Podrobný popis márnice přinesl Jules Charles GAVINZEL, *Étude sur la Morgue au point de vue administratif et médical*, Paris 1882, s. 10–17. Stručně A. MITCHELL, *The Paris morgue*, s. 584–585.

501 J. Ch. GAVINZEL, *Étude sur la Morgue*, s. 18–20.

Obr. 43. Identifikace neznámé mrtvé v historicky první márnici v New Yorku otevřené roku 1866 na pozemcích nemocnice Bellevue Hospital nedaleko East River. Rytina ze stejného roku od Staenlyho Foxe, která byla otištěna v listu Harper's Weekly 7. července 1866.

odrážela žlutozelená a bíločervená nahá těla; některé mrtvolky si uchovaly panenskou plet v mrtvolné ztuhlosti, jiné se podobaly kupám krvavého a shnilého masa. Vzadu u zdi viselo pár hadrů, sukně, kalhoty, zmačkané na holé stěně. Zprvu si Laurent všiml jen bledého, špinavého souhrnu kamene a zdíva, narezivělých a načernalých obleků mrtvých. Tekoucí voda šuměla. Pomalu rozeznával těla. Šel od jednoho ke druhému. Zajímali ho jen utopenci. (...) Tu se stal obyčejným zvědavcem, podivně ho těšilo prohlížet si tváře v tvář

krutou smrt v truchlivě směšných a zvláštních podobách. Bavila ho tato podívaná, především když tu ležely ženy s odhalenými nadry. (...) Laurent brzy poznal návštěvníky chmurného místa, smíšené a různorodé návštěvníky, kteří se společně dojíмали a posmívali. (...) Přicházeli sem dělníci před cestou do práce s chlebem a nástroji pod paží; smrt jim připadala směšná. Mohli jste mezi nimi potkat šprýmovné učedníky, kteří rozesmávali čumily svými poznámkami ke grimase každé mrtvolky, uhořelým říkali uhlíři; oběšenci, zavraždění, utopení, zastřelení nebo rozmlácení je dráždili k šprýmu a svým trochu roztřeseným hláskem breptali komické věty v mrazivém tichu sálu.⁵⁰²

Podle slavného turistického průvodce z nakladatelství Karla Baedekera (1801–1859) byla pařížská márnice na Arcibiskupském nábřeží otevřena denně s výjimkou neděle. Stejně jako na Novém trhu byla těla nešťastníků (kolem 290 ročně, z toho zhruba padesáti žen) vystavena na mramorových deskách, udržována navíc v chladu pomocí stále tekoucí vody. Bolestivá podívaná prý každý den přitahovala mnoho diváků, údajně však hlavně osoby nuzného společenského původu.⁵⁰³ Veřejná exhibice smrti trvala až do počátku 20. století. Dekretem

502 Émile ZOLA, Tereza Raquinová, Praha 1966, s. 102–105. K obrazu márnice u Zoly více Ernestina PELLEGRINI, *Necropoli immaginarie. Le rappresentazioni della morte in Balzac, Flaubert, Zola, Dickens, Dostojevskij e Tolstoj*, Firenze 1996, s. 134–139.

503 „Morgue (open daily, except Sundays), a building, where corpses of unknown persons who have perished in the river or otherwise are exposed to view for three days. The bodies are placed on marble slabs, kept cool by a constant flow of water, and their clothing is hung above them. The corpses thus exposed number about 290 annually, 50 of them being those of women. The painful scene attracts many spectators daily, chiefly persons of the lower orders.“ Srov. KARL BAEDEKER, *Paris and its environs, with routes from*

z 15. března 1907 dal pařížský policejní prefekt Louis Lépine (1846–1933) z důvodu „morálního hygienismu“ márnici pro veřejnost uzavřít. Roku 1913 se *Morgue* změnila v *Institut médico-légal* (Ústav soudního lékařství).⁵⁰⁴

Pařížská márnice se zrodila z myšlenkových kořenů osvícenství a měla své rozhodné stoupence z řad představitelů francouzské medicíny – například doktor Jules Charles GAVINZEL označil *morgue* za „svrchovaně francouzskou instituci“, „nezbytný doplněk občanského věku“ odpovědného za všechna narození i úmrtí. Návštěvy márnice, která měla sloužit k podchycení všech nepřírozených úmrtí, zejména smrtelných nehod a obětí kriminálních činů, považoval přímo za „občanskou povinnost.“⁵⁰⁵ I přes zřetelně osvícenský náboj si pařížská *morgue* nezískala sympatie zdravotní policie v německojazyčných zemích. Pařížský a německý typ márnice měly ostatně jen málo společného, jak zdůraznil i Hufelandův ctitel, lékař a porodník Carl Wilhelm Schwabe (1807–1842)⁵⁰⁶ ve spise z roku 1834, v němž velebil výmarskou márnici. Pozastavil se nad tím, že těla byla v pařížské *morgue* vystavována nahá, zahalená jen na místech „ohanbí“ (*Schamtheilen*). Konstatoval, že se zmíněné zařízení nedalo v žádném případě srovnávat se skutečnou márnici a že jej uvedl pouze pro úplnost.⁵⁰⁷

London to Paris, and from Paris to the Rhine and Switzerland. Handbook for travellers. Fourth edition, Leipsic 1874, s. 178.

504 Srov. <http://www.prefecturedepolice.interieur.gouv.fr/layout/set/print/lml/Presentation/IML-Institutut-Medico-Legal/L-institut-medico-legal-de-paris> [přístup 31. 10. 2016].

505 „La Morgue est une institution éminemment française. Son but principal est la reconnaissance des corps qui y sont déposés. Une société bien organisée répond de tous ses membres. (...) L'état civil en tient un compte sévère: les entrées, les sorties, c'est-à-déce les naissances et les décès y sont consignés avec soin. La morgue est la complément indispensable de l'état civil; elle est aussi utile que lui; c'est le contrôle des sorties irrégulières. Son rôle est surtout important dans deux sortes de mort: l'accident, le crime.“ Srov. J. Ch. GAVINZEL, *Étude sur la Morgue*, s. 46.

506 Carl Wilhelm Schwabe (1807–1842) se narodil do významné výmarské měšťanské rodiny. Medicínu studoval na univerzitách v Jeně a Göttingen, promován byl roku 1828. Srov. Adolph Carl Peter CALLISEN, *Medicinisches Schriftsteller-Lexikon der jetzt lebenden Aerzte, Wundärzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Völker*, Siebenzehnter Band, San-Sel, Copenhagen 1833, s. 407. Pro zajímavost lze uvést, že záležitosti pohřebnictví nebyly lékařově rodinně cizí. Schwabův otec, dvorní rada a výmarský starosta Carl Leberecht Schwabe (1778–1851), proslul tím, že dal roku 1826 v rámci pátrání po lebce slavného literáta Friedricha von Schillera tajně exhumovat jeho ostatky z hromadné hrobky (*Kassengewölbe*) ležící na původním výmarském hřbitově svatého Jakuba. Pouze domnělé Schillerovy kosterní pozůstatky dal posléze uložit do nové „Knížecí hrobky“ (*Fürstengruft*). K tomu Dr. Julius SCHWABE, *Schiller's Beerdigung und die Aufsuchung und Beisetzung seiner Gebeine* (1805, 1826, 1827), Leipzig 1852.

507 „Die Leichname liegen nackt, nur an den Schamtheilen bedeckt, aufschwarzen Bahren. Diese Anstalt ist durchaus nicht mit teinem Leichenhause zu vergleichen, und ich führe sie bloss der Vollständigkeit wegen an.“ Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 13.

Patrně nejznámější evropskou zdravotně-policejní autoritu na poli budování márníci představoval právě Hufeland.⁵⁰⁸ Ostatně Johann Dionys John zmínil ve svém přehledu státních nařízení, jež se v habsburské monarchii týkala zdánlivé smrti, že dvorský dekret z 25. února 1797 prikazoval stavět v Praze „Hufelandovy umrlčí komory“ (*hufelandische Todtenkammern*).⁵⁰⁹ Hufelandovo pojetí márnice (*Todtenhaus, Leichenhaus*)⁵¹⁰ se v podstatě neodlišovalo od již pojednaných projektů Franka a Thieryho. Svě kolegy německý vitalista řádně citoval. Umrlčí komorou měla disponovat v případě větších městských aglomerací každá čtvrť, v menších městech a obcích postačila jediná márnice. Měla být stavěna na hřbitovech, ideálně na nově zřizovaných mimoměstských pohřebištích. Na starých hřbitovech uvnitř hradeb navrhoval Hufeland přestavět již existující stavby.⁵¹¹ Z hlediska vybavení a hygienických podmínek márnici zdůraznil ve shodě s Frankem a Thierym dva klíčové body – důsledné větrání, v zimním období vytápění kamny. (Zdánliví) nebožtíci tak měli být chráněni před zimou, zároveň i před špatným ovzduším – jedním z ostře sledovaných faktorů vitalistické zdravotní policie, jež hrozilo v přetopených stísněných domácnostech.⁵¹² Teplu přinášelo podle Hufelanda hned dvě výhody. Zaprvé nehrozilo, že zdánlivě mrtvé usmrtí mráz, zadruhé u skutečně mrtvých postupoval tělesný rozklad, jediná jistá známka smrti, o poznání rychleji. Mrtvolly měly spočívat s nezakrytým obličejem v otevřených prostorných rakvích. Hufelandovou novinkou bylo, že rakve měly být ještě opatřeny větracími otvory. Tělo smělo být pohřbeno až ve chvíli, kdy se dostavily známky hniloby.⁵¹³

508 Je tak vnímán například italskou historiografií. Srov. Francesco Paolo DE CEGLIA, *La morte e la paura. Il dibattito medico sulla morte apparente nel XIX secolo*, in: Týž (ed.), *Storia della definizione*, s. 303–328, zde s. 307.

509 J. D. JOHN, *Arzneiwissenschaftliche Aufsätze*, s. 257.

510 Označení *Todtenhaus* používal Hufeland ve spise *Ueber die Ungewißheit* z roku 1791, v knize *Der Scheintod* z roku 1808 užíval pojem *Leichenhaus*.

511 V habsburské monarchii vyšlo roku 1797 nařízení, které zakazovalo stavby kostnic na hřbitovech – existující kostnice měly být vyklizeny a používány napříště jako márnice. Srov. J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 57.

512 Problematikou škodlivosti zápachu pro lidské zdraví se zabýval, kromě již v této knize představených učenců, například italský osvícenec Cesare Beccaria (1738–1794). Stěžoval si přímo na domy chudiny, které byly podle něho zamořené zkaženými výparry a zápachem potu. Ve svém rozdělení pachů vyšel z tradičního antického rozdělení léků na *simplicia* a *composita*. Srov. Cesare BECCARIA, *Frammento sugli Odori*, in: Pietro Verri – Alessandro Verri – Cesare Beccaria, *Il Caffè o sia brevi e vari discorsi già distribuiti in fogli periodici*. Seconda edizione. Tomo primo, Venezia 1765, s. 36–46. Čich se stal dokonce v některých fyziologických teoriích 18. století diagnostickým prostředkem. Velkou váhu mu přisuzovali například vitalisté na univerzitě v Montpellier. Srov. G. TOMASI, *Per salvare*, s. 242–246.

513 Srov. Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 28.

K zřízení výmarské márnice jako preventivního prostředku proti pohřbu zaživa, první svého druhu v německých zemích, dal Hufeland podnět roku 1791, na jaře 1792 započala její výstavba na hřbitově svatého Jakuba.⁵¹⁴ Původní pohřebiště nacházející se uvnitř městských hradeb přestalo poměrně brzy dostačovat jak kapacitou, tak nevyhovujícími hygienickými podmínkami. Roku 1818 bylo rozhodnuto o založení nového prostorného hřbitova v přiměřené vzdálenosti od města. Na projektu se osobně podílel Karl August velkovévoda Sasko-Výmarsko-Eisenašský (1757–1828), který městu výhodně odprodal vlastní pozemky na návrší jižně od Výmaru.⁵¹⁵ Hřbitov na půdorysu protáhlého oválu (*Oblongum*) o rozloze osmi *ackerů*⁵¹⁶ byl vysvěcen v roce 1823, poté se započalo s úpravou pískových cest, výsadbou stromů a květin, stavbou nové márnice s obydlím pro hrobníka, která byla umístěna na severním konci pohřebiště a oddělena hustou řadou topolů. Budova o délce čtyřiačtyřiceti a šířce šestatřiceti stop⁵¹⁷ s cihlovou fasádou sestávala z přízemí a prvního patra. Vstupovalo se do ní hlavním vchodem přímo ze hřbitova. V přízemí se nacházelo předsálí, z něhož se vcházelo do třech různých místností – křídlovými dveřmi uprostřed do vlastního sálu márnice, levými vraty do prostorné komory – skladu rakví (*Sargmagazin*), pravými do malé vytápěné pitevny (*Sectionsstube*) s velkým stolem.

Na východní straně přízemí byla situována ještě jedna malá předsíň, z níž se stoupalo do hrobníkova bytu v prvním patře. Jelikož se zde nacházelo topeniště, mohla být užívána i jako kuchyň, případně koupelna. Dalo se z ní pokračovat do strážnice a pitevny. První patro budovy tvořilo hrobníkovo obydlí, jemuž bude věnována větší pozornost v následující kapitole, dále prostor přímo nad sálem márnice, který měl být striktně neobývaný, konečně i jedna malá „*přívěťivá*“ místnost vybavená postelí a záchrannými přístroji a prostředky

---

514 Tématu výmarské márnice se nedávno věnovali Wolfgang HACH – Viola HACH-WUNDERLE, *Die Ängste vor dem Scheintod und Hufelands Einführung des Weimarer Leichenhauses anno 1792*, *Phlebologie* 45, 2016, č. 5, s. 325–332.

515 C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 24–26.

516 *Acker* je stará jednotka plošného obsahu užívaná v německých zemích; má podobný význam jako *acre* v anglosaských zemích a český *akr*. V Sasku-Výmarsku odpovídal 1 *acker* 2 850 metrům čtverečním. Srov. Miloš CHVOJKA – Jiří SKÁLA, *Malý slovník jednotek měření*, Praha 1982.

517 Stopa je historická jednotka pro měření délky. Podle místa užívání a v důsledku mnoha reforem existuje množství definic její velikosti vůči metrické soustavě SI. Ve středověku byla rozšířena po celé Evropě. Závazná definice jednotky neexistovala, v různých státech (rovněž na různých územích těchto států jako například v Německu) byla stopa různě dlouhá. V habsburské monarchii byla patentem Marie Terezie z 30. 7. 1764 stanovena na 29,82 cm, zatímco stopě saské odpovídalo 28,32 cm. Srov. tamtéž. V hrubém přepočtu byla tedy budova výmarské márnice asi 12,5 m dlouhá a 10 m široká.

(*Rettungsapparat*), jež sloužily k úplnému oživení zdánlivě mrtvých, dnešními slovy, k poskytnutí první pomoci.⁵¹⁸

Samotný sál márnice byl zhruba sedm metrů dlouhý, pět metrů široký, tři a půl metru vysoký,⁵¹⁹ vybavený čtyřmi okny – tři z nich se nacházela v severní zdi, čtvrté, neprodyšně uzavřené, vedlo do strážnice, odkud měl hrobník pozorovat nebožtíky. O modernosti výmarské márnice svědčí například skutečnost, že její západní stěna byla opatřena dvěma větráky (*Luftzüge*), okna potom „ventilátory“ (*Ventilatoren*). K technickým vymoženostem patřilo i horkovzdušné podlahové topení, jež bylo ovšem kvůli riziku vzniku požáru nahrazeno kachlovými kamny. Dobový popis domu nejisté smrti vyvolává téměř představu útulnosti – podlaha z pálených cihel, minimalistický interiér bez zbytečných ozdob, světle žluté stěny.⁵²⁰ Nebožtíci zde byli uloženi na předem připravených lůžkách ve dvou řadách, k dispozici bylo osm míst – každé v podobě dřevěného podstavce opatřeného proutěným vrbovým košem různých velikostí o hloubce čtrnácti palců (přibližně 33 centimetrů),⁵²¹ do kterého byla vložena kolomazí potřená truhla a polštář ve tvaru klínu potažený voskovaným plátnem (*keilförmiges Wachstuchkissen*), který měl chránit nebožtíkovu hlavu.⁵²²

V Hufelandově márnici bylo vše podřízeno jednoduchosti, účelnosti, hygieničnosti a prevenci zdánlivé smrti, čemuž odpovídal přítomný mobiliář. Popsaný způsob uložení mrtvol sledoval přesně tyto cíle. Voskovaný polštář klínovitého tvaru měl dopomoci, aby se po něm veškeré tekutiny a vlhkost vycházející z mrtvého těla odváděly do truhly, která měla být v případě nutnosti při každé příležitosti čištěna proudem vody – podle autora oslavného spisu o výmarské márnici tak nezůstávala ani nepatrná stopa po nepříjemném zápachu. K přikrytí nebožtíků se užívalo černé rezné plátno (*Couverte von schwarzer*

---

518 C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 26–27. Záchraným prostředkům a přístrojům z výmarské márnice bude věnována pozornost v kapitole *Od smrti k životu: počátky první pomoci a zrod záchranných společností*.

519 K přepočtu byl použit výše zmíněný koeficient.

520 „Die Wände sind ganz einfach und ohne allen Schmuck hellgelb getüncht.“ Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 27.

521 Palec nebo také coul (v němčině *Zoll*) je stará jednotka pro měření délky. Její hodnota kolísala mezi 23 a 27 milimetry. Dvanáct palců odpovídalo jedné stopě. V Rakousku byl palec normalizován a sjednocen patentem Marie Terezie z roku 1756 a měřil 26,34 mm, v Praze se však dále používal „římský“ palec měřící 24,69 mm. Saský palec byl 23,60 mm. Více *Deutsches Wörterbuch* (DWB): //woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB & lemma=zoll [přístup 8. 8. 2017].

522 „In dem Leichensaale sind in zwey Reihen acht Lager für Leichen aufgestellt, welche aus hölzernen Trägern und Körbern bestehen, in denen sich mit Pech ausgegossene Kasten und mit Wachstuch überzogene Kissen befinden. (...) Die Körbe sind von Weiden geflochten und von verschiedener Länge und Breite, alle haben eine Tiefe von 14 Zoll.“ Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 28.

Leinwand). Součástí vybavení sálu márnice byla *astrální lampa* – petrolejová svítlna s prstencovitou nádobou a kruhovým knotem,⁵²³ teploměr (*Thermometer*) a pozoruhodný přístroj s názvem *Weckerapparat*, v podstatě geniální typ alarmu, který měl upozornit na sebemenší náznaky vracejícího se života.

Šlo o jeden z nejvíce rafinovaných prostředků, jež osvícenská doba vyvinula v boji proti zdánlivé smrti, nezbytné vybavení každé skutečně moderní márnice, jak naznačil i Carl Schwabe: „*Aby nebyly ztraceny i ty nejpatrnější známky vracejícího se života, je ve zdejší [výmarské] márnici umístěno znameňované zařízení, jež si získalo obrovský aplaus; takový, že bylo zavedeno, přesně jako zde, v těch nejlepších ústavech, jmenovitě ve Frankfurtu nad Mohanem (1828).*“⁵²⁴ Výmarský *Weckerapparat*, v překladu potom svého druhu „budík“, byl dílem tamních dvorních mechaniků Bogenhardta a Bohneho a dal se pořídit i s příslušenstvím za deset tolarů. Celý přístroj vycházel z myšlenky zabezpečit jakési nepřetržité komunikační vedení mezi mrtvým tělem a alarmem, který měl zachytit každý případný pohyb. Šlo o důmyslný, na druhou stranu technicky poměrně prostý mechanismus. Na každý prst nebožtíkovy ruky bylo nutné upevnit běžný mosazný náprstek zakončený silným železným drátem s háčkem – márnice musela disponovat značným množstvím náprstků různých velikostí, při plném obsazení jich bylo potřeba osmdesát, samotných alarmů potom samozřejmě osm. Každý z náprstků byl napojen na dobře vyprnutou střívkovou strunu (*Darmsaite*), jež byla vedena nejdříve kolmo nad lůžkem mrtvol, poté paralelně se stropem márnice, na konci byla potom připojena ke skříňce alarmu, jež se podobala hodinám.⁵²⁵ Jak bylo pojednáno již v souvislosti s Frankovým *Systémem*, osvícenská zdravotní policie postrádala důvěryhodné důkazy o v márnici skutečně probuzených, tedy zachráněných zdánlivě mrtvých osobách. Zaslechnout nadějný zvuk alarmu však nebylo zcela neobvyklé. Schwabe pochválil citlivost a přesnost výmarského zařízení, jež se rozezvučelo třeba při pouhém nárazu v márnici zbloudilého čmeláka.⁵²⁶

---

523 „*Astrální lampy, jež vynalezl roku 1809 Bordier-Marcet v Paříži, jsou lampy s prstencovitou nádobou na olej a kruhovým knotem, tak že průvanem vzduchu lze dojíti silného žáru i svítivosti. Angličan Parker zdokonalil je roku 1819 tak, že plamen osvětluje předměty shora, aniž překáží stín podstavce nebo nádoby olejové. Lampy novější však světlostí daleko nad astrální lampy vynikají.*“ Citováno podle Ottův slovník naučný. Druhý díl, Praha 1889, s. 925 (heslo Astrální lampy).

524 „*Damit selbst die geringsten Zeichen des wiederkehrenden Lebens nicht verloren gehen, ist in dem hiesigen Leichenhause eine vortreffliche Vorrichtung getroffen worden, di so vielen Beifall gefunden hat, dass sie in den vorzüglichsten Anstalten, namentlich in Frankfurt a. M., ganz wie hier eingeführt worden ist.*“ Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 28 (z němčiny volně přeložil VG).

525 Srov. tamtéž.

526 „*Unsere Wecker sind sehr genau gearbeitet; ich habe gesehen, dass durch die Kraft einer Hummel, die sich in den Leichensaal verirrt hatte und gegen eine der Weckerleitungen*

Obr. 44. „Záchranný budík“ (Rettungswecker). Replika originálního zařízení z roku 1828. Bestattungsmuseum Wien. Reprodukce pohlednice.

spustil rozpohybováním páky. K napnutí vedení sloužila olověná koule, která byla přivěšena ke každé šňůře.⁵²⁸ Bezpečnostní „budíky“ užíval i druhý nejstarší německý „azyl nedokonalé smrti“ na jednom z berlínských předměstí (1795), dále hlavní berlínská márnice (1797), zařízení v Mohuči (1805) či Mnichově (1808).⁵²⁹

Upozornil rovněž, že pohyb nebožtíkových rukou nemusel nutně znamenat jeho oživení – ruce opřené o podbřišek se daly do pohybu v průběhu procesu rozkladu, doprovázeného únikem plynů. Proto doporučil zapřít ruce mrtvolý napříč položeným prkénkem.⁵²⁷

Skutečnost, že se v márnících mrtví neprobouzeli, nebo o tom alespoň nevznikla prokazatelná svědectví, neznamenal, že by nové pohřební instituce z prvních desetiletí 19. století rezignovaly na pojetou bezpečnostní opatření – šlo hlavně o prevenci zdánlivé smrti, pojistku, jistou záruku, jež musela mít na své současníky silný psychologický dopad. Obdobné, většinou o něco primitivnější, přístroje byly instalovány například v márnici v Lipsku, kde nebylo skutečně nic ponecháno náhodě – od mrtvolý k alarmu vedlo dvacet šňůr – zatímco na prsty u rukou byly navlékány stejně jako ve Výmaru náprstky, na prsty u nohou se nasazovaly mosazné kroužky. Alarm se v případě procitnutí

stiess, der Haken ausgehoben wurde und der Wecker abließ.“ Srov. tamtéž.

527 Tamtéž.

528 „Der Weckapparat ist dergestalt construiert, daß der Wecker bei der Belegung des Scheintodten mittelst eines Hebels ausgelöst wird. Die Bewegung des Hebels geschieht durch 20 Schnuren von denen 10 an dem einen Ende mit Fingerhüten versehen sind, welche an die Finger des Beigesetzten gesteckt werden, während die anderen 10 messingene Ringe haben, die um die Fußzehen der Leiche gelegt werden. (...) Eine jede einzelne Schnur, welche über dem Stabe des Hebels liegt, erhält auf der entgegengesetzten Seite, zur Spannung des Fadens, eine Bleikugel, deren Schwerkraft die Fäden gleichförmig auspannt.“ Srov. Karl Christian Kanis GRETSCHEL, *Der Friedhof bei St. Johannis. Ein Beitrag zur Geschichte Leipzig's*, Leipzig 1836, s. 60–61.

529 Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 10–16.

Jak ukázal stručný přehled márnice, k rozvoji „domů“ skutečných či pouze zdánlivých nebožtíků došlo na přelomu 18. a 19. století zejména na území dnešního Německa. Jednalo se zpravidla o stavby se dvěma oddělenými místnostmi, z nichž jedna byla určena zdánlivě mrtvým, druhá, opatřená prostorným oknem s výhledem do sálu márnice, sloužila jako strážnice. Márnice, zejména v německojazyčné části Evropy, tak začala pozvolna nahrazovat místo, které v přechodovém rituálu smrti tradičně zastávaly úmrtní pokoj a domácnost zemřelého, představovala novou, nutno dodat, veřejnou instituci smrti. Nebyla tudíž jen účelovým zařízením, nýbrž v osvětské době zrozeným hraničním prostorem života a smrti, který neměl sloužit toliko duši, jakož i tělu. Zhmotňovala svého druhu *memento mori* moderní doby, místo k přemýšlení o údělu člověka, jímž je nevyhnutelně smrt.⁵³⁰

V tomto duchu o márnici uvažoval a psal pruský královský zemský stavební inspektor v Ansbachu, stavitel a význačný teoretik architektury Johann Jakob Atzel (1754–1816) ve svém spise *Ueber Leichenhäuser vorzüglich als Gegenstände der schönen Baukunst* (O márnících především jako o objektech krásného stavitelství) z roku 1796,⁵³¹ v němž načrtl architektonický i ideový obraz vzorové márnice. Atzelův návrh „nádherné márnice“ se, především z důvodu své celkové náročnosti, nikdy nedočkal skutečně věrné realizace.⁵³² Na druhou stranu lze konstatovat, že představuje pozoruhodné svědectví o tom, jak se osvětské márnice stávaly, podobně jako hřbitovy, inspirací i výzvou pro dobovou architekturu, potenciálním prostorem k tematizování tehdy panujících estetických ideálů – klasicistních motivů a norem, byť zůstalo z větší části jen u teoretického konceptu.

Samotné uspořádání a technologické vybavení budovy se, až na pár významných detailů, příliš nelišilo od některých již připomenutých staveb. Atzel navrhl vytápěný sál s větráky a bezpečnostními zvonky, obytnou místnost pro hlídače, boční světnici s koupelnou, kromě toho ale i jeden pokoj s postelí, který byl určen k chirurgickým operacím, jednu jizbu pro přátele zesnulého, kteří by chtěli spolu s hlídačem držet stráž, velkorysé venkovní prostranství lemované cypřiši, tisy, smrky a babylonskými vrbami, které mělo sloužit k vykládání mrtvol z pohřebního vozu.⁵³³

---

530 Podnětně k symbolickému rozměru zejména židovských márnice v osvětském Německu Ulrich KNUFINKE, *Jüdische Friedhofsbauten um 1800 in Deutschland. Architektur als Spiegel der Auseinandersetzungen um Haskala, „Emanzipation“ und „Assimilation“*, PaRDeS. Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien 11, 2005, s. 68–101.

531 Jacob ATZEL, *Ueber Leichenhäuser vorzüglich als Gegenstände der schönen Baukunst*, Stuttgart 1796.

532 Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 21.

533 Tamtéž.

Atzel chápal márnici jako veřejnou, lidmi zabydlenou hrobku, v jejímž stínu jedni přecházeli ze spánku do smrti, zatímco druzí se mohli naopak probrat k životu. Márnici dále popsal jako zvoucí útočiště nejistého přechodného stavu mezi životem a smrtí, chrám dřímajících, kteří mohli, či nemuseli znovu procitnout. Márnice mu byla posvátným místem, kde vládly v bratrském souladu spánek a smrt.⁵³⁴ Tento koncept zřetelně vycházel z pojetí smrti traktovaného osvícenskou krásnou literaturou a klasicistním výtvarným uměním, jež se otevřeně hlásily k řecké mytologii, nutno zmínit, že poněkud idealizované.⁵³⁵ Personifikovaná smrt již neměla být děsivým kostlivcem, nýbrž přítelem člověka, krásným mladíkem s křídly, který nesl zhaslou či zhasínající pochodeň – Thanatem, bohem smrti, smrtí samotnou, synem bohyně noci Nykty a boha věčné temnoty Tartara. Thanatovým bratrem – dvojčetem byl Hypnos, tedy Spánek.⁵³⁶ Je zjevné, že znovu objevená dichotomie spánku a smrti z řecké mytologie pozoruhodně přesně odpovídala pojednanému názoru osvícenské medicíny na nejisté hranice mezi životem a smrtí. V tomto kontextu měla být tedy márnice skutečně chrámem bratrů Hypna a Thanata, útočištěm hluboce spících – zdánlivě mrtvých, i skutečných nebožtíků.

Duchovnímu významu márnice mělo odpovídat její architektonické, a vůbec celkové umělecké zpracování, jež se nehlásilo k ideálům křesťanství, nýbrž

---

534 „Nach unsern Begriffen ist solches eine öffentliche von Menschen bewohnte Gruft, unter deren Schirme man vom Schlaf zum Tode über – oder zum Leben zurück geht. Ein einladender Zufluchtsort für den zweifelhaften Mittelzustand. Es schlummern vielleicht die stillen Bewohner des Tempels um wieder zu erwachen, vielleicht auch nicht. Es regieren hier in brüderlichen Eintracht Schlaf und Tod.“ Srov. J. ATZEL, *Ueber Leichenhäuser*, s. 54–55.

535 Přelomový text napsal Gotthold Ephraim LESSING, *Wie die Alten den Tod gebildet*, Berlin 1769. Lessing konfrontoval odporného kostlivce z křesťanské ikonografie s Thanatem a ustanovil podobu personifikované smrti, jež by nejlépe odpovídala jeho době – mladíka nebo génia se sklopenou pochodní (někdy s křídly, ale i bez křídel) známého jeho současníkům z antických sarkofágů a hrobek. Lessing doufal, že krásný mladý muž nahradí odporného kostlivce v krásné literatuře i výtvarném umění. Více Karl Siegfried GUTHKE, *The gender of death. A cultural history in art and literature*, Cambridge University Press. 1999, s. 134–146.

536 Srov. Vojtěch ZAMAROVSKÝ, *Bohové a hrdinové antických bájí*, Praha 20056, s. 414 (heslo Thanatos). K zobrazování bratrů Thanata a Hypna James HALL, *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*, Praha – Litomyšl 2008, s. 424 (heslo Spánek, jeho říše). K postavě okřídleného génia v českém sepulkrálním sochařství přelomu 18. a 19. století R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 139–145. Osvícenské pojetí boha smrti Thanata jako přítele člověka bylo značně idealizovanou představou, která odpovídala spíše pozdně antickému stoickému příkrášlování smrti než personifikované smrti u starých Řeků. Ti zobrazovali Thanata s křídly či jedoucím na zvířeti jako nepřitele života, který své oběti nemilosrdně rdousil nebo ubíjel. K tomu symbololog Manfred LURKER, *Slovník symbolů*, Praha 2005, s. 467–468 (heslo Smrt, personifikace).

jednoznačně k estetickému ideálu klasického věku.⁵³⁷ Atzelova márnice byla svatostánkem navrženým v antickém stylu, do nějž se vstupovalo mohutným portikem. Nechybělo schodiště s nikami, sochami, reliéfy, případně i antickými oltáři. Na formální podobu stavby měla navazovat vhodně pojednaná „přitažlivá a dojemná“ sochařská a malířská výzdoba interiéru, která měla čerpat z pramene stejné inspirace. Ikonografický program Atzelovy ideální márnice byl v souladu s dobovými estetickými názory vzdáním holdu starověkému Řecku a Římu, potažmo italské renesanci. Boční zdi schodiště měly krášlit reliéfy zobrazující alegorické postavy Mlčení (*Stillschweigen*) a Přemýšlení (*Nachdenken*). Následně Atzel doporučil více než desítku vhodných motivů malířské výzdoby, do detailu propracovaný vzorník ikonografického programu ideální márnice. V případě předsíně to byly například výjevy zachycující jinocha a dívku, kteří si hrají za svitu dohasínající lampy s mýdlovými bublinami, mladík spící při západu slunce pod vavřínem, plačící žena za třpytu měsíční noci svírající siluetu s vyobrazením mužské tváře, alegorický černobílý obraz Věčnosti pojednané v antickém stylu, jež byla umístěna mezi Amorem a „strašlivou obludou“. Výjev měl být doplněn pestrobarevně vyvedenými diváky v různém duševním rozpoložení, od radosti až po úzkost. Dále to měla být Spravedlnost stojící na skále, k níž byli připoutáni kající.⁵³⁸

Šlo tedy o výtvarně tematizovaná *mementa mori*⁵³⁹ osvětské doby, která se jednoznačně hlásila k myšlenkovému odkazu antiky – příznačně neobsahovala tradiční symbolické motivy jako svíčku, lebku, přesýpací či jiné hodiny,

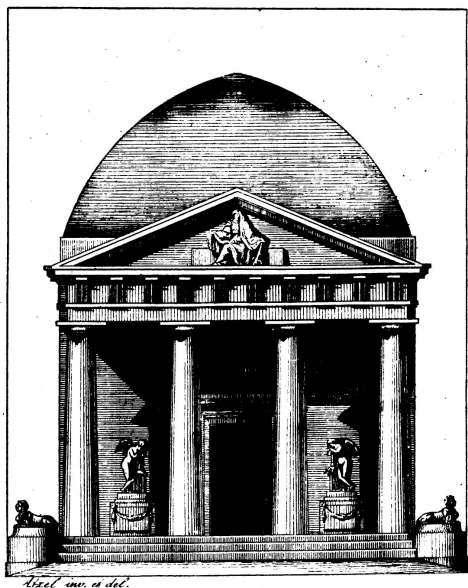
---

537 „V době okolo roku 1800 musely hřbitovy, a to i na českém nebo moravském venkově, připomínat antický Řím, Řecko a dokonce starověký Egypt. Převládají zde antikizující kamenné urny, stély, sarkofágy, pyramidy a obelisky. Na novoklasicistních hřbitovech najdeme dokonce ohlas antických římských kolumbárií, což byly řady otvorů ve stěnách katakomb sloužících k ekonomickému uložení ostatků na přeplněných hřbitovech antického Říma. (...) Pro pochopení vztahu doby okolo roku 1800 k antice je nutné připomenout, že návraty ke kultuře sarých Řeků a Římanů nebyly otázkou jen estetickou či politickou, ale především teologickou.“ Srov. R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 27.

538 J. ATZEL, *Ueber Leichenhäuser*, s. 72–73.

539 Úsloví *memento mori* bývá překládáno jako „pamatuj na smrt“, přesnější významy jsou však „pamatuj, že i ty zemřeš“, „pamatuj, že jsi smrtelný“, „mysli na smrt“, „mysli na to, že zemřeš“. V náboženských kontextech jde o varování před hříchy a připomínku lidské pomíjivosti. Rčení pochází od starých Římanů, kteří jej užívali při oslavách po vítězném tažení, kdy římský vojevůdce slavnostně projížděl ulicemi a byl oslavován přihlížejícími davy. Za ním kráčel vybraný otrok, který mu tímto úslovím připomínal, že i on je smrtelník – i když dnes vyhrál, stále jím zůstává, další den může být mezi poraženými. Vzkaz se objevoval i na antických freskách. Od středověku bylo úsloví používáno jako každodenní motto a pozdrav v některých řeholních řádech, například u trapistů. Více E. DE PASCALE, *Morte*, s. 86–92. K motivům pomíjivosti života ve výtvarném umění dále James HALL, *Slovník*, s. 305–306 (heslo Období lidského života).

Obr. 45. Návrh márnice od architekta Johanna Jakuba Atzela (1754–1816) otištěný v jeho spise *Ueber Leichenhäuser vorzüglich als Gegenstände der schönen Baukunst* (O márnících především jako o objektech krásného stavitelství) z roku 1796.

dobře známé zejména z renesančních a barokních portrétů,⁵⁴⁰ zároveň však jasně odkazovala k pomíjivosti pozemského času a lidského života vůbec, s jemnou nostalgií upozorňovala na iluzi světa, v níž člověk zpravidla žije. Snad nejvíce výmluvným dokladem osvícenské proměny *memento mori* je námět *Et in Arcadia ego*, který Atzel bohužel ponechal malířskému géniovi, nelze si tudíž udělat přesnou představu o architektově záměru.⁵⁴¹ Přesto lze na příkladu zmíněného námětu ukázat závažný posun, který přineslo 18. století ve vnímání posledních věcí člověka. *Et in Arcadia ego* bylo úslovím raženým v Itálii sedmnáctého století, jež na způsob výpustky vyjadřovalo humanistický aforismus: „*I v Arkádii se já* (tj. smrt) *nalézám.*“ Jinak řečeno, ani únikový pastorální svět Arkádie,⁵⁴² ideální mytické vlasti šťastného lidství, jíž velebili klasičtí, renesanční i barokní literáti,⁵⁴³ není bezpečným útočištěm před smrtí. Latinské rčení bylo později uváděno

540 K motivům pomíjivosti života ve výtvarném umění dále J. HALL, *Slovník*, s. 305–306 (heslo Období lidského života); Jan ROYT, *Poslední věci člověka*, in: *Memento mori! Smrt jako brána k věčnosti ve výtvarném umění*. Doprovodná publikace k výstavě v Muzeu Šumavy v Kašperských Horách A. D. 2004, Kašperské Hory 2004, s. 3–41.

541 „*Ein Et in Arcadia ego wovon ich Erfindung und Anordnung dem Genie des Mahlers überlasse.*“ Srov. J. ATZEL, *Ueber Leichenhäuser*, s. 73.

542 Pastýřský ráj, ve kterém vládne bůh stád Pan, a kde žijí pastýři a pastýřky, nymfy a satyrové v ovzduší romantické lásky. Je úzce spojen s představou zlatého věku. Literárně byla tato vize poprvé vyjádřena v *Idylách* řeckého básníka Theokrita (3. st. př. n. l.), který vylíčil idylu pastýřského života své rodné Sicílie. Italská krajina se stala místem Arkádie i o dvě století později ve Vergiliových *Zpěvech pastýřských*. Historická Arkádie byla horami prostoupená krajina ve středu Peloponésu, obydlená pastýři a lovci, kteří uctívali Pana. Srov. J. HALL, *Slovník*, s. 64.

543 Srov. *Literární arkádie*, in: *Antologie starších románských literatur* (sestavil Josef PROKOP za odborné spolupráce Jitky RADIMSKÉ a Jiřího PELÁNA), Ústav romanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích 2014, s. 1–23. Dostupné z <http://www.ff.jcu.cz/antologie-starsich-romanskych-literatur> [přístup 2. 9. 2017].

v četných malířských dílech, konkrétně se objevovalo v elegických scénách jako součást idylické krajinomalby – vyryté, či vytesané na kamenných monumentech, zpravidla náhrobcích umístěných ve venkovské krajině. Nejstarší pojednání tohoto námětu pochází od italského malíře Guercina (1591–1666), který jej vyhotovil kolem roku 1618. Zobrazil dva pastýře, kteří nečekaně narazili na lebku ležící na kusu spadlého zdiva s nápisem „*Et in Arcadia ego*“.⁵⁴⁴ Že šlo v Geurcinově pojetí jednoznačně o *memento mori*, v němž zmíněná latinská slova pronáší personifikovaná smrt, jež svou přítomností v Arkádii ujišťuje o své všudypřítomnosti v prostoru a čase, potvrzují i další tradiční vanitární motivy na obraze – myš, červ a moucha.⁵⁴⁵ Smysl *Et in Arcadia ego* se postupně proměnil na plátnech francouzského malíře Nicolase Poussina (1594–1665), který vytvořil dvě verze zmíněného námětu (1627–1628, 1637–1638). Zachytil sice pastýře před náhrobkem, jak luští se zádumčivou zvědavostí uvedený latinský nápis, lebka však již není podstatná, nebo je vynechána. Zdá se, že slova nápisu v Poussinově verzi již nepatřila smrti, nýbrž byla epitafem na konkrétní osobu, parně pastýřku, která zde byla pochována: „*Také jsem kdysi žila v Arkádii*.“ Šlo tedy zjevně o změnu smyslu, o poněkud volné zacházení s mluvnicí původního latinského znění. Osmnácté století mělo tendenci držet se stejného výkladu, takže se motiv *Et in Arcadia ego* stal nakonec tématem nostalgie po ztraceném věku, výjevem tesknosti nad pomíjivostí mladistvé lásky či nad přechodností literární slávy.⁵⁴⁶

V této interpretaci znal námět patrně i Atzel, když jej doporučoval jako vhodnou výzdobu předsíně své márnice. Plně v pozemském světě potom zůstal v případě malířských děl, jež měla dekorovat obě hlavní místnosti – měly to být podobizny „*zachránců trpícího lidstva s občanskými korunami*.“⁵⁴⁷ Kdo měli být

544 K interpretacím Guercinova obrazu Ivana PANOCHOVÁ, *Guercino's Et in Arcadia Ego. A commentary on the interpretations*, Umění 51, 2003, s. 3–12.

545 E. DE PASCALE, *Morte*, s. 94.

546 Srov. J. HALL, *Slovník*, s. 131. Zcela zásadní studii na téma interpretace *Et in Arcadia ego* napsal velký historik umění Erwin Panofsky (1892–1968). Původní význam literární formule byl podle něho překonán vývojem jejího malířského ztvárnění: „*Pokusím se ukázat, že králův výklad („Smrt je dokonce i v Arkádii“) představuje gramaticky přesnou – ve skutečnosti jedinou pragmaticky přesnou – interpretaci latinského úsloví Et in Arcadia ego a že naše moderní chápání jeho poselství („Také já jsem se narodil nebo žil v Arkádii“) je ve skutečnosti mylné. Dále se pokusím ukázat, že tento mylný předpoklad, který je z filologického hlediska neudržitelný, není plodem naprosté ignorance, nýbrž naopak: na účet gramatiky, ale v zájmu pravdy, vyjadřuje a potvrzuje zásadní změnu v interpretaci. Závěrem se pokusím ukázat, že za tuto pro moderní literaturu tak významnou změnu nenese odpovědnost literát, nýbrž velký malíř.*“ Citováno podle Erwin PANOFSKY, *Význam ve výtvarném umění*, Praha 1981, s. 231–250 (kapitola *Et in Arcadia ego: Poussin a elegická tradice*), zde s. 231.

547 „*In den zwei Nebenzimmern hingegen, wäre nichts schicklicher, als die Bildnisse der Retter der leidenden Menschheit mit Bürgerkronen zu zieren.*“ J. ATZEL, *Ueber Leichenhäuser*, s. 74.

oni zachránci, stavitel bohužel neupřesnil. V kontextu jeho doby však mohlo jít velmi pravděpodobně o představitele lékařské profese. Občanská koruna či věnec z dubového listí (*Bürgerkrone*, *Corona civica*) byla totiž v klasickém věku udělována právě těm, kteří zachránili život druhým.⁵⁴⁸ Případné nespokojenec z řad křesťanů, kteří by v márnici postrádali biblické motivy a mohli snad vnímat některá vyobrazení jako pohanská, Atzel ubezpečil o „všelidském“ rozměru márnice, šlo mu vlastně o univerzální, nad/nekonfesijní architekturu, dále upřesnil, že vybraná umělecká témata odpovídala stejně výborně duchu křesťanství, jako přirozenosti věci obecně.⁵⁴⁹

O dlouhotrvajícím obsesivním strachu z předčasných pohřbů, stejně jako o aktuálnosti osvícenských pohřebních reforem a respektu, jež vzbuzovala praktická opatření rakouské a německé provenience napříč Evropou, svědčí úryvek ze spisu o zdánlivé smrti z pera již citovaného římského doktora medicíny a chirurgie Pietra Manniho z roku 1833. Ten pochválil německé a rakouské márnice jako „zvyk plný humanity“ a doporučil je zavést rovněž v Itálii. Velebil nejen příjemnou teplotu márnice, ale i jejich vybavení měkkou postelí a systémem zvonků. Zdůraznil nepřetržitou přítomnost strážce, který měl v případě „probuzení“ nebožtíka poskytnout první pomoc.⁵⁵⁰

---

548 „Corona civica – občanský věnec z dubového listí se žaludy, ozdoba vojína, jenž zachránil život svého druha v bitvě.“ Citováno podle *Ottův slovník naučný*, Pátý díl, Praha 1892, s. 642 (heslo Corona).

549 „Vielleicht möchte aber ein guter Theil braver Christen hie und da etwas als heidnisch ansehen und unzufrieden seyn, daß nicht Biblische Vorstellungen gewählt worden sind. Da ich nun alle Menschen, für welche das Leichenhaus da ist, gerne damit zufrieden sehen möchte, so erkläre ich, diesen zu gefallen, daß die gewählte Vorstellungsart dem Geiste des Christenthums so gut angemessen ist, als der Natur der Sache überhaupt.“ *Srov. J. ATZEL, Ueber Leichenhäuser*, s. 75.

550 „È comune a molte città della Germania una costumanza piena d'umanità, e saria gran bene si facesse generale fra noi. Il defunto portato alla parrocchia è collocato in una camera nettissima e di una dolce temperatura, sopra morbido e fornito letto. A ciascuno dato si intromette un anello, il quale per mezzo di un filo di ferro termina ad una serie di campanelli che danno uno stridentissimo suono per qualunque piccolo movimento. Un custode è sempre presente per apprestare pronto soccorso in caso di bisogno, e il defunto si tiene in questa situazione, finché non incominci a dare indizio di putrefazione. Negli Stati Austriaci ottimi regolamenti furono pubblicati che possono servire di modello a questa parte di medica polizia.“ Citováno podle P. MANNI, *Manuale pratico*, s. 23–25.

Na tomto místě je třeba zmínit, že téma zdánlivé smrti budilo u italských lékařů značnou pozornost po celé 19. století⁵⁵¹ a překročilo i hranice století následujícího.⁵⁵²

V českých zemích se architektonickou podobou márnice zabýval ve dvacátých letech 19. století již v souvislosti s hřbitovy zmíněný stavební rada Jöndl, který v úvodu k popisu márnice konstatoval: „Člověk může mít stěží strašnější představu, než je pohřbení zaživa a přesto je dostatek smutných případů. (...) Zřejmé důkazy našel člověk při otevření hrobky, hrobu nebo rakve.“⁵⁵³ Jöndlova márnice odpovídala již popsaným institucím v Německu. Měla se nacházet v blízkosti hřbitova, mohla být spojena s obydlím hrobníka. Její jádro představovala vytápěná komora, aby v zimě zdánlivě mrtví neumrzli; v případě skutečně mrtvých se hniloba potvrzující smrt dostavila rychleji. Okna márnice měla být umístěna proti sobě, aby se zabezpečilo proudění vzduchu, tedy tolikrát velebené větrání. Součástí českých a moravských márnice měl být, stejně jako v německých zemích, bezpečnostní systém v podobě šnůr a zvonků. Márnice měla sloužit dvěma až čtyřem mrtvolám, alarm měl být k dispozici pro každou z nich. Kromě komůrky pro hlídače měla být součástí márnice i kuchyň s kotlem na ohřev vody – s teplotou vodou se počítalo pro případnou očistu obživlých osob. Konečně márnice měla být podle Jöndla vybavena i žhavou technologickou novinkou tehdejší architektury, horkovzdušným topením (*Meißnerischen Heizung*) rakouského přírodovědce a vynálezce Paula Traugotta Meißnera (1778–1864).⁵⁵⁴

Zlepšující se bilanci v zakládání hygienicky vyhovujících hřbitovů a moderně fungujících márnice v Čechách pochválil vícekrát zmíněný lékař Pelc, jenž

---

551 Výchově Giuseppe Antonio TESTA, *Della morte apparente degli annegati*, Firenze 1780; Antonio CALOVINI, *Sulle varie morti apparenti e sui pronti e più validi soccorsi che amministrar debbonsi agli apparentemente morti per ridonarli alla vita. Memoria medico – politica del Sig. Dottore Antonio Calovini*, Pavia 1820; Angelo MONTEVERDI, *Di un mezzo semplice, facile, pronto e sicuro per distinguere nell'uomo la morte vera dall'apparente. Memoria del Dottor Angelo Monteverdi medico-chirurgo presso l'Ospedale maggiore civile di Cremona, con sei tavole oleografiche*, Cremona 1874; Filippo PACINI, *Sopra il caso particolare di morte apparente dell'ultimo stadio del colera asiatico*, Firenze 1876; Felice DELL'ACQUA, *La morte vera e la morte apparente con appendice La Legislazione Mortuaria*, Milano 1897.

552 Ze španělštiny, francouzštiny a druhého italského vydání byl přeložen následující spis: P. G. B. FERRERES S. J. – prof. Dott. G. B. GENIESSE Vice-Pres. della Società di Londra per prevenire i seppelimenti prematuri, *Studio fisiologico-medico-teologico. La morte reale e la morte apparente in relazione ai sacramenti, alla frequenza delle inu-mazioni premature, ai mezzi per rianimare i presunti morti, e per isfuggire al pericolo di esser sepolti vivi*, Roma 1907.

553 J. P. JÖNDL, *Die Landwirtschaftliche Baukunst*. Dritter Theil, s. 1. Citace převzata z T. PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus*, s. 68.

554 Meißner spolupracoval například s architektem Heinrichem Kochem (1781–1861), který horkovzdušné topení uplatnil ve vile Kinských v Praze (1827–1831) či

se jako hygienik a organizátor veřejného zdravotnictví v osmdesátých a devadesátých letech 19. století osobně podílel na úpravách pohřební praxe v českých zemích. Roku 1883 byly pod jeho dohledem upraveny márnice v Praze a zřízena ústřední „umrlčí komora“ na Olšanských hřbitovech. O dynamickém rozvoji českého pohřebnictví svědčí Pelcem publikované číselné údaje – roku 1896 bylo na zeleném drnu postaveno 41 a rozšířeno 43 hřbitovů, o rok později vzniklo 56 nových pohřebišť a 48 jich expandovalo, v roce 1898 bylo zřízeno 31 nových hřbitovů, 37 stávajících bylo rozšířeno.⁵⁵⁵ Na účet českých hřbitovů a márnice Pelc na samém sklonku 19. století poznamenal: „Zařízení hřbitovů zlepšilo se v tom směru, že zřizovány byly ve větším počtu nové komory umrlčí nebo že provedeny byly úpravy, jaké dle předpisu nutné jsou v stávajících komorách, a pečováno, aby účelu svému přiměřeně zařízeny a v dobrém stavu drženy byly. Obce a úřady patronátní postaraly se, aby aspoň při všech větších a nově založených hřbitovech znenáhla přiměřené úpravy se provedly. (...) Účelná síň pro mrtvolky postavena byla na hřbitově obce Smíchovské „na Malvazinkách“, sestávající ze tří prostorných, dobře osvětlených a ventilací opatřených místností, a sice k vystavování mrtvol, k zvláštnímu ukládání infekčních mrtvol, a třetí slouží k pitvání. Také na novém, krásném hřbitově v Hrádku (okres Liberecký) a v městě Jablonci postaveny byly nákladné komory umrlčí, kteréž opatřeny jsou důstojnou místností k vystavování a pro pitvy, vnitřní zařízení všech místností je bezvadné.“⁵⁵⁶

Márnice v Čechách druhé poloviny 19. století byly dvojího druhu. První typ představovaly stavby menších rozměrů, sestávající zpravidla z jediné vytápěné místnosti vybavené kamny a stolem. Pelc uvedl, že tyto „primitivní komory“ byly používány výjimečně, hlavně při neštěstích nebo v době epidemií, a často „neprávem“ sloužily jako kůlny k ukládání pohřebního náradí. Původní účel naplňovaly zpravidla větší márnice o dvou místnostech složené ze samotné umrlčí komory a skladu různého náčiní. Při větších budovách se bylo možné setkat ještě s pitevnou, případně kaplí k vystavení mrtvol. Nedostatkem přiměřeně zařízených márnice trpělo podle Pelce hned několik

---

v zámku v Kostelci nad Orlicí, kde se Kochovo působení z let 1829–1833 předpokládá i z důvodu použití vytápěcích kotlů. Srov. tamtéž. K osobnosti vynálezce horkovzdušného topení C. VON WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, Siebzehnter Theil (Maroevic – Meszlenn), Wien 1867, s. 309–312 (heslo Meißner, Paul Traugott).

555 K dozoru nad hřbitovy H. PELC, *Zpráva o poměrech*, s. 325–330. Reformátorem českého pohřebnictví, velkým přívržencem pohřbu žehem, byl rovněž lékař a vrchní městský fyzik pražský Jindřich Záhoř (1845–1927), jenž se zasloužil mimo jiné o výstavbu pražské kanalizace, asanaci Josefova či výstavbu ústředních jatek. Jeho kapitolu o hřbitovech, pohřbech a márnících srov. v Jindřich Záhoř, *Zpráva o zdravotních poměrech král. hlavního města Prahy za léta 1884–1885, a činnost městského fysikátu za rok 1885*, Praha 1887.

556 H. PELC, *Zpráva o poměrech*, s. 327.

okresů, konkrétně Jáchymovský, Klatovský, Kralovický, Kutnohorský, Písecký, Přeštický, Rychnovský a Semiliský. Šlo přitom zejména o menší obce a lokality, kde se jednalo o přeložení nebo rozšíření starých hřbitovů. Největším počtem nově zřízených nebo rekonstruovaných *umrlčích komor* se mohly naopak pochlubit okresy Kadaňský, Královehradecký, Budějovický,⁵⁵⁷ Blatenský, Pelhřimovský, Žamberecký, Strakonický a Třeboňský.⁵⁵⁸

Z Pelcova popisu stavu českých márníc je zřejmé, že mezi devadesátými lety 18. a koncem 19. století došlo v pojetí osvícenského vynálezu „*domu nejistého života*“, jež měl chránit živé před mrtvolnými výpary a zdánlivě mrtvé před pohřbem zaživa, k značnému významovému posunu. Otázka prevence zdánlivé smrti, jež byla v úvahách zdravotně policejních autorit konce 18. a prvních desetiletí 19. století zcela neoddělitelná od praktických nařízení týkajících se márníc, jako by přestala hrát zásadní roli. Kam se poděly dříve s hodinářskou přesností sestrojované a do detailu pojednávané a velebené alarmy? Pelc je připomenul jen velmi stručně: „*Předepsané přístroje signálové nalézáme ovšem jen v umrlčích komorách měst; než bývá aspoň o to postaráno, aby při nově zřízených komorách bylo s bytem hrobníka spojení.*“⁵⁵⁹

Čeští lékaři pozdního 19. století o riziku předčasného pohřbu věděli, zaujali k němu ovšem, tak rozdílně od představitelů raně novověké, zejména osvícenské medicíny, spíše rezervovaný, skeptický postoj. Že zdánlivá smrt přestala být v odborných kruzích naléhavým tématem, nicméně dále děsila širší českou veřejnost, jasně dokládá pasáž, jež jí byla věnována v *Ottově slovníku naučném* z roku 1905: „*Zdánlivá smrt je takové oslabení projevů životních (funkcí těla), že činí člověk dojem, jako by byl mrtvý. Může býti takové oslabení úkonnosti mozkové a míchy, že jest tu bezvědomí, nehybnost, bezcitnost i úplná ztráta zvratné (reflexní) dráždivosti, pohyby dýchací jsou nepatrné nebo zastavené a pohyby srdce těžko postřehnutelné, i teplota těla může býti snížena. (...) V obecnstvu jest dosti rozšířena obava před pohřbením za živa ve stavu zdánlivé smrti. Obavy ty jsou udržovány pověstmi o případech pohřbení za živa; nemožno popírati, že takové případy se staly; větším dílem se přihodily*

---

557 V případě Budějovického okresu to byla například stavba márnice na Staroměstském hřbitově v Českých Budějovicích. Na nejstarším městském hřbitově ji roku 1884 provedl českobudějovický stavitel Josef Kneissl. Součástí márnice byla i pitevna, plánovaná stavba sousedního jednopatrového domku pro hrobníka zůstala neuskutečněna. Patrně v roce 1885 převážil v městské správě názor, že bude vhodnější vybudovat nový hřbitov za městem, moderně vybavený a disponující rozsáhlou pozemkovou rezervou. V letech 1887–1889 tak byl zřízen nový městský hřbitov svaté Otýlie. Další užívání Staroměstského hřbitova zakázalo okresní hejtmanství roku 1889. Srov. Daniel Kovář, *Budějovické hřbitovy. Malý kulturně-historický průvodce*, České Budějovice 2001, s 15.

558 H. PELC, *Zpráva o poměrech*, s. 327.

559 Tamtéž.

případy takové v dobách a zemích, v nichž byly mrtvolý záhy pohřbívány a nebyly ohledávány. V dobách našich, kdy jest všeobecně zavedeno lékařské ohledávání mrtvol, a jest ustanovena zákonná lhůta, před níž mrtvolý pohřbeny býti nesmějí, nemůže se pohřbení za živa přihoditi.“⁵⁶⁰

Na druhou stranu ve dvacátém díle stejného slovníku, který vyšel o pouhé dva roky dříve, se lze setkat s Pelcovým popisem márníc, jehož součástí je i zmínka o nutnosti jejich vybavení zvonícím zařízením a hlídačem. Pelc ovšem popisoval zejména márnice velkých měst v Bavorsku a Bádensku, dále připomněl, že například v Berlíně bylo převáženo do márníc přes 30 % všech nebožtíků. Z domácích márníc vyzdvíhl „vzorně zařízenou umrlčí komoru“ v Karlových Varech. Uvedl, že márnice „musí být vytápěny, opatřeny zvonítky a hlídačem, který má zde svůj byt a stálý dozor. Stavby umrlčích komor provádějí se buď tak, že každé tělo zvláště ukládá se podle třídy pohřbu nebo všechny společně do rozsáhlé síně. Vždy musí být postaráno o vydatné větrání a snadné, důkladné vyčistění místnosti. Zřizují se obyčejně na hřbitovech, při nemocnicích, ústavech pitevních a policejních, čili takových, kde těla mrtvá neznámých ve velikých městech vystavují, aby je obecnstvo poznalo (morgue).“⁵⁶¹

Citovaný úryvek tak vlastně resumuje obě cesty k ideální márnici, s nimiž jsme se setkali v této kapitole – německou i francouzskou, již zhmotňovala pařížská *morgue*. Skutečně aktuálním se v průběhu 19. století stávalo zřizování márníc v nemocnicích. Tam zdravotně policejní opatření týkající se nebožtíků přirozeně narážela na ještě přísnější nároky ochrany nemocničních pacientů. Podle Giovanniho Pozziho, italského žáka a následovníka J. P. Franka, měla moderní nemocnice disponovat dvěma oddělenými prostory – do jednoho, dvakrát denně navštěvovaného lékařem, měli být ukládáni nebožtíci, u nichž na základě příčiny úmrtí existovala pravděpodobnost zdánlivé smrti, zatímco do druhého měli být umísťováni mrtví bez naděje na obživení. Obě místnosti, dobře větrané, ovšem s okny nikdy orientovanými směrem k ošetřovně, se měly nacházet v dostatečné vzdálenosti od nemocných i jejich zraků. Nepochybnou hranici mezi světem pacientů a zdánlivě či skutečně mrtvých měla tvořit bariéra stromů.⁵⁶²

Zdánlivá smrt neměla v 19. století zůstat kolektivní společenskou obsesí známou jen z četných pověstí a zastarávajících lékařských spisů osvícenské doby. Jak se přesvědčíme později, stala se vděčným a nesmírně populárním námětem dobové krásné literatury, jejíž autoři děsili své čtenáře dobře známými starými narativy převlečenými do hávu moderní fikce.

---

560 Citováno podle *Ottův slovník naučný*. Dvacátýčtvrtý díl, Praha 1905, s. 539 (heslo Smrt).

561 H. PELC, heslo *Pohřbívání*, s. 3.

562 G. Pozzi, *Sistema compiuto XIX*, s. 157–159.

O hrobnících a hlídačích mrtvých

„Iste hodný, mladý muž, děl; vaše stisknutí ruky dává mi zapomenouti na mnohý pohled zlomyslný. (...) Přiznal se mi, že pokud sám jím nebyl, míval v ošklivosti jako jiní hrobaře. Leč od té doby, za dlouhých hodin práce, za ticha pohřebních průvodů, přemýšlel o věci a divil se, odkud běrou se necht' a obavy před jeho zaměstnáním.“⁵⁶³

Émile Zola, *Můj soused Jakub*, 1874

S příhodným okamžikem pohřbu a výstavbou márnice souvisel problém důsledného dohledu nad mrtvými. Instituce márnice vyžadovala, jak upozornili již Frank a Hufeland, odpovědný personál. Mrtví měli být pod čtyřiaadvacetihodinovou zdravotně-policejní ostrahou jednak kvůli riziku zdánlivé smrti, jednak z důvodu prevence kriminality – šlo zejména o ochranu před zloději a jinými „svévolnými lidmi.“⁵⁶⁴ Zdravotně-policejní představy o rozsahu kompetencí a povinností úředně ustanovených hlídačů/strážců mrtvol (*Todtenwärter*, *Leichenwärter*) však nebyly zcela jednotné. Zatímco Frank požadoval, aby hlídač mrtvol znal záchranné techniky a poskytl zdánlivě mrtvému pomoc,⁵⁶⁵ Hufeland kladl na strážce menší nároky – měli být pozorní k jakékoliv známce života a neprodleně o ní informovat ranhojiče či lékaře, který měl nad márnici držet dozor. Pouze on mohl navíc rozhodnout, kdy mrtvého pohřbít.⁵⁶⁶ Dohled nad hlídačem mrtvých a dodržováním předpisů doporučil rovněž Frank. Kontrolu měl provádět chirurg, čas od času i obecní či okresní *physikus*.⁵⁶⁷

Jak ukázal již výše zmíněný případ z márnice v anglickém Greenwich, rozdělení kompetencí mezi lékařem a hlídačem mrtvých nemuselo být v praxi vždy jednoznačné. Jasnou představu neměla dobová zdravotní policie ani o tom, kdo by měl službu v márnici vykonávat. Frank si byl jistý, že to měli být pouze „dobře vedení a poctiví muži“,⁵⁶⁸ Hufeland upozornil naopak na ženy, které si prý

563 Zolova povídka *Můj soused Jakub* vyšla v souboru *Nové povídky Ninoně*. V Čechách byla otištěna v roce 1885. Srov. Émile ZOLA, *Feuilleton. Můj soused Jakub*, Národní listy 25, 1885, č. 165, s. 1–2.

564 „Es müßten unterrichtete Todtenwärter bestellt werden, die theils auf jede Veränderung derselben und auf jede Spur des Lebens aufmerksam wären, theils den Leichnam gegen alle Anfechtungen diebischer oder muthwilliger Menschen schützen.“ Srov. Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 28.

565 Srov. J. P. FRANK, *System*. Vierter Band, s. 747.

566 „Die Oberaufsicht müßte ein Arzt oder Wundarzt haben, dem von jeder sich ereignenden Veränderung sogleich Nachricht gegeben, und von dessen Entscheidung es zuletzt abhängen würde, ob der Todte begraben sey oder nicht.“ Srov. Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 30.

567 Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 463.

568 „Es versteht sich, daß zu Leichenwärtern nur Männer von guter Ausführung und von Redlichkeit gewählt werden dürfen.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 465.

podomním hlídáním mrtvých vydělávaly. Byl přesvědčen, že by nebylo těžké je pro onu věc získat.⁵⁶⁹ Konečně například v Lipsku vyšlo roku 1792 nařízení týkající se prevence zdánlivé smrti, jež ustavovalo takzvané „*Leichenweiber*“ – ženy, které měly umývat a oblékat nebožtíky, nahlásit cokoliv podezřelého, komunikovat uvážlivě s pozůstalými a poctivě se chovat.⁵⁷⁰

Na otázku, kdo vlastně dohlížel nad mrtvými v českých zemích, přináší odpověď Guberniální dekret z 18. června 1836 týkající se výstavby a podoby márnice. Ustanovený hlídač mrtvol byl podle něj zpravidla hrobník. Nařízení se věnovalo i otázce jeho příbytku. Umrličí komora měla být stavěna daleko od obce a skládat se ze dvou místností, jedné vytápěné pro mrtvé, druhé pro jejich strážce. Případné obytné místnosti pro hlídače mrtvých vyhodnotilo opatření jako bezúčelné, „*nebot' za prvé dodávají se mrtvoly do umrlčích komor jen tehdá, když mrtvý na nakažlivou nemoc zemřel, nebo když mrtvý v domě pro nedostatek místa až k pohřbu ponechán býti nemůže, za druhé staví se umrlčí komory tak daleko od obce, že ustanovený hlídač mrtvol, který obyčejně zároveň hrobařem jest, tak snadno se k tomu nerozhodne, stále v umrlčí komoře bydleti i když by po delší dobu mrtvoly tam donášeny nebyly.*“⁵⁷¹ O necelých třicet let později, ve Výnosu c. k. místodržitelství z 19. srpna 1863, se lze setkat s odlišným požadavkem – byt hrobaře se měl nacházet blízko hřbitova, přímo u márnice nebo v její blízkosti.⁵⁷² Toto opatření lze patrně chápat i jako jeden z dokladů postupné profesionalizace pohřebnictví, jejímž dalším projevem bylo měnění se sociální postavení hrobníků.

Podstatné jméno *Männer* s největší pravděpodobností označovalo pouze osoby mužského pohlaví: „*mann, mit dem plur. männer (vgl. auch mannesleute, mannsleute) strict nur den männlichen menschen bezeichnend.*“ Srov. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GM00930#XGM00930> [přístup 30. 9. 2016]. Nasvědčuje tomu i užití stejného slova ve smyslu „muži“ v textu z roku 1786 citovaném v poznámce č. 590 této knihy.

569 „*Ich bin überzeugt, daß die nehmlichen Weiber, die schon jetzt der Todten in ihren Häusern ihr Brod verdienen, sehr leicht zu diesem Geschäft zu haben wären.*“ Srov. Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 29.

570 „*Schon seit 40 und etlichen Jahren wurden in Leipzig zweckmäßige Veranstaltungen getroffen, um die Beerdigung von Scheintodten zu verhüten. Dahin gehört, daß in J. 1792 zufolge eine landesherrlichen Verordnung auch in Leipzig Leichenweiber angestellt wurden, welche, laut ihrer Verpflichtung, den Leichnam zu reinigen und anzuziehen und alles Verdächtige anzuzeigen hatten. Auch sollten sie den Hinterlassenen weder Etwas ein-oder ausreden und überhaupt sich ehrlich betragen.*“ Srov. K. Ch. Kanis GRETSCHEL, *Der Friedhof bei St. Johannis*, s. 59. Povolání „*Totenfrau*“ (hrobnice, hlídačky mrtvých) je dosud historicky velmi málo probádané. Doloženy jsou tyto ženy v případě německého Marburku 19. století. Srov. Dietmar CREMERS, *Totenweiber und Totengräber in einer mittelhessischen Kleinstadt – Zwei Beispiele zum Umgang mit dem Leichnam im 19. Jahrhundert*, in: N. Stefanelli (ed.), *Körper ohne Leben*, s. 181–188.

571 J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 56.

572 Tamtéž, s. 57.

Ve středověké a raně novověké společnosti patřili hrobníci k osobám působícím ve veřejných službách, bez nichž by se žádná obec neobešla, zároveň však vykonávajícím práce, jež se neslučovaly s dobrou pověstí – souvisely se špínou, trestem a smrtí. Hrobníci tak byli podobně jako kati, metaři či pohodní (*rasové*), kteří odklízeli mršiny zvířat, považováni za nepočetné a důsledně vylučováni na okraj lidské společnosti.⁵⁷³ Přestože pojmy „početný“ a „nepočetný“ nijak nesouvisely s morálkou a mravy – šlo o ryze sociálně-mentální kategorie spojované s konkrétním povoláním a stavem,⁵⁷⁴ dobové narativy představovaly hrobníka často jako veskrze kriminální živel. Vzpomeňme některé v této knize již pojednané pověsti a příběhy o předčasných pohřbech, zejména příhody zdánlivě mrtvých žen, probuzených k životu hrobníky, kteří lačnili po jejich prstenech.

S obdobnou představou hrobníka se lze setkat například ve výpravném díle Abrahama a Sancta Clara (1644–1709) *Etwas für Alle* (Něco pro každého) z roku 1699, v němž se habsburský dvorní kazatel a spisovatel barokní doby věnoval různým společenským stavům, úřadům a profesím. Každé zaměstnání navíc obrazově doprovodil německý mědirytec a nakladatel Christoph Weigel (1654–1725) – hrobníka ztvárnil „hamletovsky“ s lebkou v ruce.⁵⁷⁵ Abraham a Sancta Clara sice poznamenal, že hrobníci jako chudí a pracovití lidé nesmějí být nactiutrhání, vzápětí však s jistotou dodal, že někteří z nich nepatří k nejlepším, zvláště ti, kteří za noci znovu otvírají hroby a okrádají mrtvé o šaty a prsteny. Kromě toho zmínil, že někteří hrobníci praktikují za pomoci starých cárů z oblečení nebožtíků, suchých kostí a zpola shnilých trosek rakví rozličná dábelská umění. Takovým kazatel předpovídal věčné pekelné zatracení.⁵⁷⁶ Samotný mědirytec Weigel vydal již o rok dříve velmi podobný spis doprovázený identickými mědirytinami, v němž na účet hrobníka poznamenal, že ho udivuje, proč jsou

---

573 K tomu více německý historik, zakladatel historické antropologie Richard VAN DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočetnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003, s. 26–27.

574 Tamtéž, s. 22–23.

575 Abraham A SANCTA CLARA – Christoph WEIGEL, *Etwas für Alle. Das ist Eine kurtze Beschreibung allerley Stands-Ambts und Gewerbs-Persohnen*, Würzburg 1699. Kniha vycházela opakovaně, například v letech 1711 a 1733 ve Würzburgu, 1829 ve Vídni (z tohoto vydání bude citováno), 1841 v Pasově.

576 „Denen Todtengräbern, als armen und arbeitsamen, muß man insgemein nicht übel nachreden; aber gewiß ist es doch Etliche unter diesen nicht die besten seyn, forderet diejenigen, so bey nächtlicher Weil das Grab wiederum eröffnen, und die Kleider von den Körpern, die Ringe von den Fingern rauben: Item hat man die Erfahrungheit, daß Einer und der Andere mit alten Lumpen von den Todtenkleidern, mit etlichen dürren Todten-Beinen, mit halb verfaulten Trümmern von Todten-Truhen, allerley Teufelskünste treiben und practiciren, diese und dergleichen können gar leicht mit den Todten das ewige Leben verscherzen, und mit dem Evangelischen Passer in die Hölle begraben werden.“ Srov. Abraham A SANCTA CLARA, *Etwas für Alle!*, Wien 1829, s. 122.

Obr. 46. Der Todengräber (Hrobník).
Médirtina. 1698. Otištěno v Christoph
Weigel, Abbildung der Gemein-Nützlichen
Haupt-Stände von denen Regenten und
ihren so in Friedens-als Kriegs-Zeiten
zugeordneten Bedienten an, biß auf alle
Künstler und Handwercker. Regenspurg 1698.

zažil. Z velkého množství přihlížejících diváků vzápětí onemocnělo nešťovicemi čtrnáct osob, krátce nato ulehla celá vesnice.⁵⁷⁷

Výstražný příběh s hygienickým podtextem, který pojednává tentokrát o „zlodějském“ hrobníkovi, zveřejnil na samém počátku osvěcenského století v této knize již zmíněný Bernardino Ramazzini, italský doktor medicíny

hroby a hrobníci mnohými opovrhováni, když hroby nejsou ničím jiným než schránkami našich kostí, světnicemi, v nichž očekáváme probuzení k novému životu, a hrobníci jsou těmi, kteří nám prokazují poslední službu.⁵⁷⁷

Případy zločinných hrobníků ovšem zaujaly rovněž zástupce lékařské profese – topoi hrobníka jako vykradače hrobů tak bylo v průběhu 18. století přenášeno i prostřednictvím zdravotně-policejní literatury. Lékaři se však více než o moralistní hledisko zajímali o zdravotní rizika, jež představovalo opětovné otvírání čerstvých hrobů za účelem okrádání mrtvých. Neméně sledovaným tématem bylo nebezpečí přenosu nakažlivých onemocnění v důsledku odkrytí i starších hrobů jejich obětí. Johann Peter Frank se tak zmínil například o hrobníkovi z Chelwoodu v Sommersetshiru v jihozápadní Anglii, který 30. září 1752 otevřel třicet let starý hrob muže, jenž podlehl pravým nešťovicím. Poté co hrobník prorazil víko dobře utěsněné dubové rakve, vyšel z ní takový zápach, jaký za svou kariéru ne-

577 „Es wundert mich aber, wie beedes die Gräber und Todtengräber viele vor verächtlich halten, da doch die Gräber nichts anders sind als Behältnisse unserer Gebeine, als Kammern worinnen wir so lang ruhen, biß wir zu einen neuen Leben erwachen. (...) und warumb sollen die Todtengräber so uns den letzten Dienst erweisen verächtlich seyn?“ Srov. Christoph WEIGEL, *Abbildung der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände von denen Regenten und ihren so in Friedens-als Kriegs-Zeiten zugeordneten Bedienten an, biß auf alle Künstler und Handwercker*, Regenspurg 1698, s. 674.

578 J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 368.

považovaný za zakladatele pracovního lékařství.⁵⁷⁹ Ve svém zásadním díle *De Morbis Artificum Diatriba* (Rozprava o nemocech řemeslníků) z roku 1700 věnoval jednu kapitolu právě hrobníkům a zdraví ohrožujícím úskalím, jež vyplývala z jejich zaměstnání.⁵⁸⁰ Autor německého vydání Ramazziniho spisu z roku 1780 potom k hrobníkům přidal příznačně i novou profesi z osvícenské doby – hlídače mrtvých (*Leichenwärter*).⁵⁸¹ Ramazzini uvedl jako varovný příklad šíření morových onemocnění, k němuž mohlo dojít opětovným otevřením hrobu, příběh jistého nechvalně známého hrobníka Pistona, jenž pohřbil dobře oděného a do nových bot obutého mladíka. Když po několika dnech hrobník spatřil kostel s mladíkovou hrobkou otevřený, neodolal, odvalil náhrobní kámen, slezl do hrobu a sundal nebožtíkovi boty. Náhle se však skácel na mladíkovu tělo a zůstal ležet mrtev. V závěru si Ramazzini neodpustil poznámku, že hrobník dostal za vykrádání hrobky zasloužený trest.⁵⁸²

Nepřekvapí, že zmíněný příběh zaujal i Franka, který jej od Ramazziniho převzal a publikoval v pátém díle svého *Systému* z roku 1813, konkrétně v podkapitole, jež nebyla věnována hrobníkům, nýbrž šatům mrtvých jako častým přenašečům nakažlivin. Frank tak zároveň převzal i narativ o častém okrádání nebožtíků ze strany hrobníků a přidal k nim rovnou i „hrabivé hlídače mrtvých.“⁵⁸³ Nakonec pochválil jisté milánské nařízení, které hrobníkům vysloveně

579 Více k jeho osobnosti a dílu Giuliano FRANCO, *Meglio prevenire che curare. Il pensiero di Bernardino Ramazzini, medico sociale e scienziato visionario*, Narcissus 2015.

580 Bernardino RAMAZZINI, *De Morbis Artificum Diatriba*, Modena 1700. Spis byl přeložen nejdříve do němčiny (1705), poté do italštiny (1745), dále například do angličtiny či holandštiny. Byl vydáván opakovaně. Kritické srovnání německého a italského překladu přinesla Lorenza RECA, *Testo scientifico e traduzione nel XVIII secolo*, in: Giulia Cantarutti – Stefano Ferrari (eds.), *Traduzione e Transfert nel XVIII secolo tra Francia, Italia, Germania*, Milano 2013, s. 41–66, zde s. 44–50. Zde bude citováno z prvního italského vydání: *Le malattie degli artefici. Trattato di Bernardino RAMAZZINI DA CARPI. Composto in lingua latina e in questa edizione tradotto della italiana dall'abate Chiari da Pisa*, Venezia 1745 (kapitola *Delle malattie de' Beccamorti*, s. 124–130).

581 Bernard RAMAZZINI, neu bearbeitet von Johann Christian Gottlieb ACKERMANN, *Abhandlung von den Krankheiten der Künstler und Handwerker*, Stendal 1780 (kapitola *Von den Krankheiten der Leichenwärter und der Todtengräber*, s. 61–73).

582 „Un certo Beccamorto noto a sufficienza, che chiamavano Pistone, avendo sepolto un giovane ben vestito, e calzato di scarpe nuove, dopo pochi giorni circa il mezzo giorno vedendo le porte della Chiesa aperte, si portò alla sepoltura, e rimossa la pietra, calò nel sepolcro, e discalzato il cadavero, cadde morto sopra di quello, pagando la pena meritata per la violazion del sepolcro.“ Srov. *Le malattie degli artefici*, s. 126.

583 „Allein diese Totenkleider werden wohl öfters von habfüchtigen Leichenwärttern beyem Verschließen der Särge, oder sogar noch von Todtengräbern, den Verstorbenen in der Stille wieder ausgezogen und entwendet.“ Srov. J. P. FRANK, *System*. Fünfter Band, s. 405–406.

Obr. 47. Hrobník. Viktor Vasnetsov (1848–1926). Kresba tužkou. 1871.

zakazovalo ponechat si byt malý kousek z oblečení mrtvého.⁵⁸⁴

Nehledě k představám o zločinné podstatě hrobníků lze konstatovat, že představitelé „nečisté“ profese se dostali, patrně počínaje Ramazziniho spisem, do hledáčku dobové medicíny. V rámci zvýšeného osvícenského zájmu o prevenci a předcházení úrazům a nehodám představovali hrobníci pro zdravotní policii zvláště ohroženou profesní skupinu, což souviselo jak s náplní jejich zaměstnání, tak s místem jeho výkonu. Hrobník byl vnímán jako nanejvýš pravděpodobná oběť mrtvolných výparů, s nimiž přicházel denně do těsného kontaktu. Stačí připomenout v této knize podrobně pojednanou diskuzi z 18. století o nebezpečnosti hrobek v kryptách kostelů. Sám Frank považoval mdloby a následnou smrt hrobníků v nevětrané hrobce za běžný jev.⁵⁸⁵

Již podle Ramazziniho byli hrobníci kvůli častému kontaktu s nerozloženými těly nebožtíků náchylní k různým zhoubným onemocněním (*malattie perniziose*) – prudkým horečkám (*febbri gagliarde*), náhlé smrti (*morte improvvisa*), fyzické slabosti (*kachexii*, *cachessia*), vodnatelnosti (*idropisia*), dusivým katarům (*cattarri soffocatori*) a dalším vážným neduhům. S tím úzce souvisely medicínské představy o zdravotním stavu, vzhledu a délce života zástupců hrobnické profese. Ramazzini uvedl, že „*hrobníci mají vždy mrtvolnou tvář a nezdravý vzhled, jako by měli brzy zemřít.*“⁵⁸⁶ Osobně prý nikdy neviděl hrobníka, který by se dožil

584 Tamtéž.

585 „Wir sehen oft die Todtengräber, wenn sie in diese Grüfte hinabsteigen, ohne sie eine Zeitlang vorher offen stehen gelassen zu haben, ohnmächtig zur Erde fallen; wir sehen sie am Grunde der Höhlen sterben.“ Srov. tamtéž, s. 388.

586 „Quelli anno sempre una faccia di morte, e brutto aspetto, comeche in breve sogliono andar a far i conti con Plutone.“ Srov. *Le malattie degli artefici*, s. 124 (z italštiny volně přeložil V. G.). Pro větší přesnost uvedme i původní latinské a německé znění: „*Sic illis semper cadaverosa facies & luridus Aspectus, ut qui cito rationes cum Orco inire*

stáří.⁵⁸⁷ Pokaždé, když některého z nich léčil, pouštěl mu žilou jen střídmo, jelikož i jeho krev byla údajně mrtvolná a bledá, podobná odstínu hrobníkova obličej. Projímadla podával v takovém případě ve stejné míře jako osobám, jež trpěly fyzickou slabostí a nacházely se blízko smrti.⁵⁸⁸ O zsinalem vzhledu a nedobřím zdraví naprosté většiny hrobníků referoval po více než sto letech i Frank.⁵⁸⁹ Narozdíl od Ramazziniho se ovšem domníval, že hrobníci byli zpravidla staří či postarší muži, kteří si již nebyli schopni vydělat na živobytí jiným způsobem. Jelikož prý byli přivyklí zápachu a špíně, snášeli zhoubné působení hnilobných výparů lépe než ostatní, jinými slovy, byli vůči nim více imunní. Mohli tak podle něho zůstat i uprostřed jejich „odporných povinností“ zdraví.⁵⁹⁰ Ostatně již Löw z Erlsfeldu uvedl ve svém spise *Universa medicina practica* (Všeobecné praktické lékařství) z roku 1724 hrobaře spolu s chirurgy a zdravotními úředníky jako příklady těch, kteří se nebojí nákazy a často jí proto procházejí beze škody.⁵⁹¹ Na druhou stranu připomněl ve stejném díle hrobnickou profesi v souvislosti s děsivými lidovými ochrannými praktikami proti moru – konkrétně jde o nařízení, aby se morovým hrobařům zakázalo natírat se krví nemocných.⁵⁹²

Klíčovým tématem zdravotní policie ovšem byla zejména prevence. Již Ramazzini navrhl řadu preventivních opatření, jež měla účinně přispět k ochraně hrobníkova zdraví. Šlo o dobře známé sanitární postupy, které užívala raně novověká medicína zpravidla při morových epidemiích.⁵⁹³ Hrobník si měl podle Ramazziniho vyplachovat ústa i hrdlo neředěným octem a nosit v kapse v octu namočený kapesník kvůli „ozdravení čichu,“ dále pak lihoviny, které měl otevřít před vstupem do hrobky a pročistit jimi zkažený vzduch. Po návratu domů se měl v první řadě převléci a postarat se v rámci svých ubohých životních

---

soleant;“ „Und also sehen sie gantz blaß und schwartzgelbe aus, gleich als wolten sie bald sterben.“ Srov. L. RECA, *Testo scientifico*, s. 50.

587 „Atteso che io non vidi mai un Beccamorto giunto alla vecchiezza.“ Srov. *Le malattie degli artefici*, s. 125.

588 „lo ogni qual volta mi capitò da curare una tal sorta di gente molto parcamente la cavai sangue; mercecche il sangue loro si è cadaverico, e compagno al colore del volto; purganti piuttosto doveranno adoperarsi come quelli che più si confanno a tali persone, che patiscono di una lorda cacochimia, e che in poco tempo soglion passare la barca di Caronte.“ Srov. tamtéž, s. 129–130.

589 „Daß die meisten Todtengräber blaß und ungesund sind.“ Srov. J. P. FRANK, *System. Fünfter Band*, s. 389.

590 „Man sage doch nicht, eben solche Todtengräber seyen meistens alte Menschen, und bleiben mitten unter diesen eckelhaften Verrichtungen gesund; denn meistens werden doch zu diesen schon betagte Männer, die ihr Brod nicht mehr auf andere Weise verdienen mögen, gewählt; und an Gestank und Schmutz gewöhnte Menschen leiden freylich weniger, denn andere, von dergleichen faulen Dünsten.“ Srov. tamtéž, s. 392.

591 K. ČERNÝ, *Mor*, s. 281.

592 Tamtéž, s. 308.

593 K tomu více K. ČERNÝ – J. M. HAVLÍK, *Jezuité*, s. 136–137.

---

podmínek o osobní hygienu. Konečně pokud hrobník onemocněl, měl se léčit se značnou obezřetností.⁵⁹⁴ Že byly zmíněné postupy pokládány dlouhodobě za osvědčené, dokládá skutečnost, že se s velmi podobnými instrukcemi bylo možné setkat ještě v první polovině 19. století například v příručkách pro duchovní osoby zaopatřující umírající.⁵⁹⁵ V příbytku nakažené osoby měl kněz nalít vinný ocet na hliněný talíř a položit jej na žhavé uhlí. Tímto způsobem pročistil „povětrí“. Dále měl dbát na to, aby bylo otevřeno alespoň jedno okno. Měl vzít do úst několik jalovcových zrněk nebo kousek „*angelikového kořene*“ (kořen anděliky lékařské), vyplivnout vždy slinu, postavit se tak, aby na něj nemocný nedýchal. Po návratu domů měla následovat další hygienická opatření: mytí rukou a spánků vinným octem, proplachování úst, větrání oblečení.⁵⁹⁶ S velmi podobnými praktickými kroky se lze seznámit už v latinských doporučeních Löwa z Erlsfeldu pro kněze navštěvující nemocné. Mimo jiné měli nosit do příbytku nemocného kožené oblečení, protože veškeré oděvy se po návratu od nakažených měly očistit ohněm, octem nad horkou cihlou či žhavým železem.⁵⁹⁷

Na zdravotní prevenci zaměstnanců v pohřebnictví nezapomínal na sklonku 18. století v rámci projektu zřizování márníc Hufeland. Aby byli hlídači mrtvých co nejvíce uchráněni od nežádoucích následků vdechování hnilobných výparů, navrhoval zbudovat vedle márnice jakousi strážnici (*Wachstube*), kde by zmínění mohli čekat na nástup do služby.⁵⁹⁸ Konkrétní opatření související s bezpečností hrobníkovy práce i veřejnou hygienou obsahovalo dvorské nařízení ze 4. června 1796, jež se týkalo pohřbívání. Bylo platné pro Vídeň, určeno

---

594 „*Val a dire che si lavino la bocca, e la gola con aceto forte, e portino in tasca un fazzoletto inzuppato nell'aceto, per ristorar l'odorato, e gli spiriti, e che prima di entrare nelle sepolture le lascino per un pochetto aperte, accio l'esalazioni rinchiuse a poco, a poco volino via. Compiuta la sua funzione, e tornati a casa si mutino di vestimenti, e procurino la nettezza per quanto comporta l'infelice lor condizione. Qualor poi si trovano infermi per qualche malattia debbon curarsi con molta circospezione.*“ Srov. *Le malattie degli artefici*, s. 129.

595 „*Poněvadž snadničko se státi může, že když v některé obci nakažlivé nemoce panují, a tamní duchovní pastýř samotén všechny církevní služby obstarává, skrze to nakažlivinu rozšířiti by mohl: tedy jest ono zřízení, aby se obstarání nakažených nemocných zvláštnímu knězi odevzdalo, povinnosti takovou, které se žádný duchovní vyhýbati ani nemůže, ani nesmí. Tento musí se na ten čas všech ostatních služeb, i čtení mše svaté, a všeho obcování se zdravými zdržeti; – takový oděv nositi, jehož se nakažlivina tak snadno nepřichytne a v něm neusadí, a když od nemocného se vrátí, musí i tento oděv odložit.*“ Srov. Gregor KÖHLER, *Poučení pro pastýře duchownj u postele nemocných a umjragjích*, Praha 1828, s. 159.

596 Srov. tamtéž, s. 161.

597 Johannis Francisci Löw, *Theatrum*, s. 381–385.

598 „*Um auch diese Menschen vor allem Nachtheil der Ausdünstungen zu bewahren, könnte man gleich daneben eine Wachstube anlegen, wo dieselben abwechselnd ihre Wachstunden abwarteten.*“ Srov. Ch. W. HUFELAND, *Ueber die Ungewißheit*, s. 29.

tamnímu magistrátu, konzistoři a vrchnímu policejnímu ředitelství.⁵⁹⁹ Hrobník byl povinnen dodržovat přísné hygienické předpisy – zodpovídal za pravidelné omývání a větrání erárních rakví, čímž se mělo předejít šíření mrtvolného zápachu. Udržovat v čistotě a pořádku měl i kostnici na hřbitově. Dále měl ohlašovat potřebné opravy těchto staveb úřadům a bez váhání se do nich sám pustit.⁶⁰⁰ Zmíněné nařízení počítalo rovněž s důslednou kontrolou hrobníků, nepřetržitým dohledem, který měl vykonávat státní zdravotně-policejní úředník *Infections-Oberchirurgus* (vrchní infekční chirurg).⁶⁰¹ Ten se měl zpočátku denně, později každý druhý až třetí den odebrat na hřbitov a provést kontrolu dodržování zmíněných bezpečnostních předpisů. Pokud zjistil, že některý z hrobníků kvůli vlastní svéhlavosti či nepořádnosti něco zanedbal, měl neprodleně informovat nejbližší okresní policejní ředitelství, kam byl hrobník předveden a po posouzení přečinu potrestán.⁶⁰²

Čas od času měl vrchní infekční chirurg vypracovat zprávu o hřbitovech a zaslat ji *Magistrovi Sanitatis*, dalšímu lékaři, zdravotně policejnímu úředníku a zaměstnanci vídeňského magistrátu v jedné osobě, jenž měl od osmdesátých let 18. století na starosti veškeré zdravotně policejní záležitosti ve městě, včetně těch pohřebních.⁶⁰³ Jeho úkolem bylo informovat o stavu pohřebišť

599 „Die Beerdigung der Leichen in Wien. An den Stadtmagistrat zu Wien, das Konsistorium, und die Polizey-Oberdirektion, Wien den 4. Juny 1796.“ Srov. Paskal Joseph FERRO (ed.), *Sammlung aller Sanitätsverordnungen im Erzherzogthume Österreich unter der Enns, während der Regierung Sr. Maj. Kaisers Franz des Zweyten, bis Ende des Jahres 1797*, Wien 1798, s. 126–129.

600 „Um allen Leichengeruch soviel möglich abzuwenden, sollen die Todtengräber die Gemeinsärge jederzeit rein, sauber und offen halten, damit der Geruch sich verziehe, und die etwa hineingekommene Gauche abgewaschen werde. Eben so müssen die Beysetzkammern von den Todtengräbern immer rein gehalten, und die etwa darin nöthige Reparaturen jedesmahl sogleich der Behörde gemeldet, und von selber ohne Säumniß vorgenommen werden.“ Srov. tamtéž, s. 127.

601 Označován rovněž jako *Chirurgus Sanitatis*. Zmiňuje jej vídeňský Zdravotní řád z roku 1770. Osoba vykonávající tuto funkci mohla zároveň působit i jako *Inspector mortuum* – vrchní ohledávač mrtvých. K vídeňské organizaci veřejného zdravotnictví Elmar JUNKER, *Vom Wiener Stadtphysikat zum Gesundheitsamt der Stadt Wien*, Wien 1975; Elfriede SHERIFF, *Die Ämter der Stadt Wien von 1783–1848 in veraltungsgeschichtlicher und personeller Hinsicht*, Wien 1977, s. 117–119.

602 „So wird dem Infections-Oberchirurgus hiemit zur Pflicht gemacht, wenigstens im Anfang täglich, nachher aber jeden anderten oder dritten Tage, sich auf einem oder den anderen Gottesacker zu begeben, und nachzusehen, ob alles Angeordnete gehörog befolget werde; findet er, daß sich ein Todtengräber aus bloser Halsstärigkeit oder Liederlichkeit hierinn etwas habe zu Schulden kommen lassen, so hat er solches ohne weiters der nächsten Polizey-Bezirks-Direktion zu melden, welche den Schuldigen sogleich in das Polizeyhaus zu schaffen hat, wo er nach Befund seines Vergehens auf der Stelle gezüchtiget werden wird.“ Srov. P. J. FERRO (ed.), *Sammlung aller Sanitätsverordnungen*, s. 128–129.

603 Tento úřad vznikl ve Vídni již na počátku 16. století. Zpočátku šlo vždy o jed-

zemskou úřadovnu a občas provést osobní inspekci hřbitovů.⁶⁰⁴ Následující dekret z 12. března 1797 určený vrchnímu policejnímu ředitelství a *Magistrovi Sanitatis* zdůraznil bezprostřední politický dohled městského magistrátu nad všemi hřbitovy.⁶⁰⁵

Přestože již Říšský řemeslnický řád z 16. srpna 1731 (*Reichshandwerksordnung*) obsahoval nařízení proti zneužívání řemesla jako prostředku nactiutržení (*difamace*) – zakazoval, aby byli z cechů a úřadů vylučováni například holiči, ovčáci, lazebníci, ponocní, pohodní či hrobníci,⁶⁰⁶ s ustálenými představami o nepočestnosti určitých osob a jejich činnostech se bylo možné setkat zejména v řemeslnických kruzích ještě ve druhé polovině 18. století. Účinný boj proti společenské pohaně (*infámii*) začal podle van Dülmena až v poslední třetině osvětského století a souvisel s novou hospodářskou politikou absolutistických států, která již nehodnotila poddané podle počestnosti jejich činnosti, nýbrž na základě kritérií pilnosti, či lenosti.⁶⁰⁷ Jak bylo ukázáno výše, podstatnou hodnotu osvětského státu potom představovalo dodržování předpisů.

Zdá se, že v pozdním 18. století se začalo v německojazyčných oblastech v rámci reformy pohřebnictví pozvolna měnit i sociální postavení hrobníků, nově profesionálů na poli pohřebnictví, úředně pověřených hlídačů mrtvých. Jako doklad tohoto tvrzení lze zmínit například životní podmínky, povinnosti a kompetence hrobníka v Hufelandově výmarské márnici z třicátých let 19. století. Tamní hrobař měl bezplatně užívat byt pro sebe a svou rodinu, jež se nacházel při márnici a sestával ze světnice, spíže, schodiště, horní kuchyně, půdy, sklepa a kůlny, která sloužila k uložení pracovního nářadí. Na prvním místě byl povinen udržovat vše v dokonalé čistotě. Pokud si někdo chtěl prohlédnout celý objekt márnice, měl hosta uvést i do svého příbytku, v žádném případě však nesměl nikomu poskytovat nocleh. Hrobník měl dohlížet nejen na márnici,

---

noho lékaře, který byl pověřen bezplatnou péčí o chudé nemocné, zejména však v průběhu morových epidemií. Od roku 1540 byl připravován vídeňskou lékařskou fakultou jako zdravotní úředník. K prvním lékařům v této funkci patřil Franz Vesalius, bratr slavného anatoma. Později byla tato pozice financována z nákladů vídeňského magistrátu. Od roku 1713 se o funkci dělili dva lékaři, z nichž jeden byl ustaven pro město, druhý pro předměstí. Po roce 1770 působil ve Vídni kromě Magistra Sanitatis již zmíněný Chirurgus Sanitatis, případně Inspector mortuum. Okolo roku 1782 měl Magister Sanitatis na starosti veškeré zdravotně-policejní záležitosti. Více Hilde SCHMÖLZER, *Die Pest in Wien*, Innsbruck 2015, s. 175–176.

604 Srov. P. J. FERRO (ed.), *Sammlung aller Sanitätsverordnungen*, s. 128–129.

605 Srov. tamtéž, s. 249–250.

606 V plném znění k dispozici v digitální sbírce pramenů Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern (DGDB) http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3604 [přístup 15. 11. 2016].

607 R. VAN DÜLMEN, *Bezectní lidé*, s. 56.

nýbrž i na celý hřbitov – měl dávat pozor, aby nedošlo ke škodě na stromech, křovinách, květinách, náhrobnících, nápisech na zdech či památnících. Z toho důvodu měl zamykat hlavní hřbitovní bránu a ponechávat otevřené pouze dveře vedle márnice. Pokud přesto došlo na hřbitově k nějakému přečinu, měl o tom ihned zpravit městskou radu, pokusit se zajistit důkazy, případně i pachatele.⁶⁰⁸

Co se týče samotné márnice a jejího vybavení – nosítek, zeleně natřených košů (*Körbe*), do nichž byli ukládáni mrtví, dále přehozů a látek k překrytí nebožtíků, platily zde stejně přísné hygienické předpisy jako v případě hrobníkova obydlí. Když byla márnice prázdná, musel hrobař větrat. Přes den měl nechávat otevřená okna i dveře, což platilo hlavně v letních měsících. V žádném případě nesměl v márnici kouřit. Konečně od hrobníka byly vyžadovány i určité komunikační dovednosti. Vykázat měl každého, kdo by se chtěl do márnice podívat z čiré zvědavosti, blízké příbuzné zemřelých naopak nesměl urazit.⁶⁰⁹

Pokud se v márnici nacházel nebožtík ve velmi pokročilém stavu rozkladu, měl hrobník jedenkrát za hodinu použít tzv. *Morveausche Räucherung*,⁶¹⁰ přístroj, jímž se vykuřoval prostor. Šlo o vykuřování výpary ze silných minerálních kyselin či kyseliny dusičné, které podle dobového přesvědčení účinně čistily vzduch od nakažlivin. Objevitelem sanační metody, jež byla užívána například v průběhu epidemií tyfu, žluté zimnice, spály, úplavice, ale i jako preventivní prostředek, byl v roce 1773 francouzský chemik Louis-Bernard Guyton-Morveau (1737–1816).⁶¹¹ Hrobník měl dále vyrozumět lékaře a nebezpečnou mrtvolu urychleně pohřbít.

Nařízení, které se přímo dotýkalo rizika zdánlivé smrti, předepisovalo hrobníkovi, aby čas od času opustil svou strážnici a došel si prohlédnout mrtvoly zblízka. Kromě toho nesměl opomenout žádné z preventivních opatření – když přikrýval nebožtíka, neměl mu zakrývat hlavu a ruce, na každý prst mu měl navléct již výše zmíněný náprstek a připevnit jej k vláknu, které vedlo ke zvonku. Pokud by se zvonek rozezněl, nebo by si hlídač mrtvých všiml stop vracejícího se života, měl urychleně někoho poslat pro nejbližšího lékaře či chirurga, sám se vzdálit nesměl, měl u zdánlivě mrtvého setrvat. Utíkat osobně pro pomoc mohl pouze tehdy, když byl v márnici sám. Před odchodem však musel probuzenému zdánlivě mrtvému podat tzv. *Riechspiritus* a *Naphthu*, stimulanty, jež měly být v márnici skladem. V prvním případě šlo o prudký čichací prostředek, který se připravoval ze tří dílů amonných solí, dvou dílů vody a jednoho dílu nehašeného

---

608 C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 31–32.

609 Tamtéž, s. 32.

610 Tamtéž.

611 Carl Gottlob KÜHN (ed.), *Friedrich Gotthilf Voigtels vollständiges System der Arzney-mittellehre*. Zweyter Band. Dritte Abtheilung, Leipzig 1817, s. 106–110. Dále <http://histoires-de-sciences.over-blog.fr/2014/07/guyton-de-morveau-l-initiateur-de-la-nomenclature-chimique.html> [přístup 29. 7. 2017].

Obr. 48. Der Todtengräber (Hrobník). Kolorovaná litografie od Antona Zampise. Kolem roku 1850. Vídeň. Bestattungsmuseum Wien.

rovněž hrobníkovým úkolem, musel zapsat do zvláštní knihy a vyplnit předtištěné rubriky. Bez písemného lékařského povolení, jež mělo být zaznamenáno v příslušné kolonce registru zemřelých, nesměl nikoho pohřbít. Pokud tak učinil, byl z výmarské márnice s okamžitou platností propuštěn.⁶¹⁴

Z traktovaných povinností a kompetencí hrobnické profese z třicátých let 19. století je zřejmé, že výmarská márnice byla profesionální pohřební institucí, která chtěla zaměstnávat profesionály. Od hrobaře nežádala málo – musel být uvážlivou, všestrannou, praktickou, bezúhonnou a zodpovědnou osobou, která se uměla vypořádat nejen s těžkou fyzickou prací, nýbrž i administrativou,

vápna,⁶¹² v druhém případě o petrolej, jež se měl oživenému nakapat na jazyk, dále s ním měla být třena „srdeční jamka“ (*Herzgrube*). Hrobník si měl při první pomoci počínat tiše a klidně, jakýkoliv rozruch mohl mít prý nanejvýš nepříznivé důsledky.⁶¹³

Tím ovšem hrobníkovy povinnosti zdaleka nekončily. Přivolanému lékaři či chirurgovi měl být ve všech směrech nápomocný a bezvýhradně ho poslouchat. Byl zodpovědný i za zapečetěný klíč od záchranné místnosti, v níž se nacházala postel pro oživeného zdánlivě mrtvého a lékárnička s příslušnými medikamenty. Pečeť směl odstranit jen na žádost lékaře a postarat se, aby byl klíč opět zapečetěn. Neméně přísné nároky byly kladeny na administrativní stránku hrobařovy profese. Jméno každého do márnice přijatého mrtvého – samotný transport mrtvol z úmrtního domu do márnice byl

612 Recept na přípravu *Riechspiritu*: „*Riechspiritus (Spiritus salis ammoniacae volatil)*. *Rec. Salis Ammoniaci partes tres; Aquae comunis partes duas; Calcis vivae partem unam, gehörig gemischt, in eine Flasche gut verstopft.*“ Srov. C. W. HUFELAND – E. OSANN (edd.), *Neues Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst*. LII. Band, Berlin 1824.

613 C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 32.

614 Tamtéž, s. 33.

zdravotní problematikou – hygienou a tehdejšími základy první pomoci, zahradničením, kriminalitou, mezilidskou komunikací. Na otázku, jak si zaměstnanci výmarské márnice ve skutečnosti vedli, by mohly odpovědět například prameny trestně právní povahy. Zde zmíněné normy však samy o sobě vypovídají o jisté prestiži hrobnického stavu.

I přes pojednanou profesionalizaci pohřebnictví překročila postava hrobníka, který se nezdráhá okrádat mrtvé, hranice osvícenského věku, a stala se vděčným námětem gotických a frenetických románů 19. století. Lze se s ní setkat například v romantické novele Karla Sabiny (1813–1877) *Hrobník* uveřejněné časopisecky roku 1837 v *Květech*.⁶¹⁵ Sabinův hrobník je rozervaná osamělá postava se záhadnou minulostí. Kromě meditativních a intelektuálních zájmů, které se zdánlivě příliš neslučují s jeho povoláním, ovšem v beletristickém zpracování 19. století se v souvislosti s postavou hrobaře objevovaly, má hrobník i vlastnosti brutálních zloduchů – je nevybíravým mstitelem a vykradačem hrobů. V Sabinově podání navíc probouzí zdánlivě mrtvou osobu. Jde přitom o stejný narativ, s nímž jsme se setkali v případě pověstí o zdánlivé smrti, a jeho adaptaci v dobové fikci:

„Beze zlata jsi se vyvinul z prachu, beze zlata se opět k němu vrat! V hrobě neplatí marnost: klenoty náležejí živým.’ I odňal Vilímovi prsteny až na jeden, jenžto byl ze všech největší, a na kterém se skvěl vyrytý štít hraběcí. Ten jako přirostlý na prstě vězel, a nemožno jej bylo stáhnouti, až konečně rozhorlený šílenec vytáhnuv ostrý nůž, Vilímovi do prstu zaříznul. (...) U dveří hrobky se ozvaly hlasy ponocného a jiných sousedů; rakev hlučně praskati počala, a říznutím procitlý Vilím z ní povstal.“⁶¹⁶

Šest let po Sabinovi učinil z hrobníka ústřední postavu drobné historické novely *Předvídání hrobníkovo* český romantický básník, prozaik a publicista František Humhal (1823–1849).⁶¹⁷ Povídka, která se odehrává v působivých romantických přírodních kulisách, představuje hrobníka s jeho typickými atributy – rýčem a lopatou, zároveň však jako zahloubanou, jasnovidnou, čestnou, zbožnou, spořádanou a důstojnou bytost vzorných rodinných poměrů, která se naneštěstí stane obětí zákeřné vraždy. Zmíněným povahovým vlastnostem odpovídá i popis fyzického vzhledu hrobaře, jenž se i příznačně jmenuje: „*Hrobník Myslev, starý, však zdravý muž, vyzáblé, přitom však ztepilé postavy, dlouhými vlasy a vousy ozdoben a černým až k zemi sáhajícím oblekem oděn. Právě ted' stojí*

---

615 Knižně vyšlo v roce 1844. K Sabinově novele více Zdeněk HRBATA, *Česká vesnice a „zuřivý“ romantismus. Sabinova novela Hrobník*, *Česká literatura* 40, 1992, č. 4, s. 367–376.

616 Citováno podle Karel SABINA, *Hrobník*, Praha 1918, s. 75–76. K rozporuplnosti hrobníkovy postavy Z. HRBATA, *Česká vesnice*, s. 371–372.

617 Více k osobnosti předčasně zemřelého básníka a jeho dílu Václav VANĚK a kol. (ed.), *Mrtví tanečníci. Antologie české romantické prózy*, Příbram 2010, s. 101–109.

---

on zamyšlen a do sebe zabrán před světnicí svojí, rýč v jedné a lopatu v druhé maje ruce, a zírá v nebesa, pozoruje, zdaliž ono usláblé povětří se brzy přežene, by on svou práci hrobnickou zastávat mohl.“⁶¹⁸

Naopak o zakořeněném společenském stigmatu hrobaře se lze přesvědčit ještě v povídce Ěmila Zoly z roku 1874 *Můj soused Jakub*, z níž bylo citováno v úvodu této kapitoly. Hrobník Jakub je v ní sice představen jako ryze kladná postava, z jeho úvah o hrobnické profesi ovšem zaznívají rozpaky, vědomí o odmítání ze strany druhých i strach přiznat své zaměstnání před vlastními dětmi: „*Já a moje žena jsme staří a neznáme studu. Ale mladé holky mají ctizádost. Moje malá Marta mohla by se jednou za mne stydět. Bylo jí pět let, když jednou zahlédla jednoho mého soudruha a dala se tolik do pláče, měla tolik strachu, že jsem se odtud ještě neodvážil obléci před ní svůj černý plášť. Oblékám se a svlékám na schodou.*“⁶¹⁹

---

618 Tamtéž, s. 102.

619 Ě. ZOLA, *Feuilleton. Můj soused Jakub*, s. 1–2.

Epilog: Zdánlivě mrtví – hrdinové fikčních světů

„Podobám se opravdu trochu těm nešťastníkům, kteří považováni za mrtvé byli pohřbeni zaživa a když potom přišli k sobě, poznali, že jsou v hrobě, ve tmě spolu s kostrami. Sice žijí, avšak odsouzeni nespátřit již nikdy sladké světlo života a nuceni zemřít hlady s nadávkami a kletbami na rtech.“⁶²⁰

Ugo Foscolo, 1798–1802

„Není slyšet? Ale ano – já to slyším a slyšel jsem to. Už dřív – dávno – dávno – už tolik minut, tolik hodin, tolik dní už to slyším – ale neměl jsem odvalu – já ničema, já ubožák. (...) Uložili jsme ji do hrobu živou! (...) Teď ti říkám, že jsem ji slyšel, už když se poprvé slabounce pohnula v dutině rakve. (...) Neskřípaly železné závěsy jejího žaláře, nebylo slyšet, jak se dobývá z měděného podsklepí? Ó kam jen prchnout? Vždyť už tu co nevidět bude! Což mi nechvátá vyčíst, jak jsem si s pohřbem pospíšil? (...) Tam, za těmi dveřmi stála opravdu vysoká, zahalená postava lady Madeline Usherové. Její bílý rubáš byl zkrvácený a celé vyzáblé tělo bylo poseto stopami urputného zápasu. Vteřinu zůstala stát na prahu a jen se chvěla a vrávorala – pak s tichým sténavým vzlykem padla dovnitř, padla na bratra, kterého v zběsilé a teď opravdu poslední smrtelné křeči strhla na zem mrtvého – oběť hrůz, které předvídal. Zděšeně jsem prchal z pokoje – prchal jsem z domu. (...) Pak se ozval táhlý, burácivý řev jako hlas tisícerych vod – a hluboký, černý močál u mých nohou se chmurně a teskně zavřel nad troskami ‘Domu Usherů’.“⁶²¹

Edgar Allan Poe, 1839

Strach z pohřbení zaživa byl na sklonku 18. a v průběhu 19. století patrně běžným, dobře známým a celospolečenským jevem. Naznačuje to, mimo již pojednané reformy pohřebnictví, či téma márníc, častý výskyt problematiky zdánlivé smrti v dobové fikční literatuře. Předčasný pohřeb se stal oblíbeným inspiračním zdrojem hororové zápletky. Výmluvným příkladem je výše citovaný úryvek ze známé hororové povídky *Zánik domu Usherů* (*The Fall of the House of Usher*) amerického romantického básníka, prozaika, literárního kritika a esejisty Edgara Allana Poea (1809–1849) z roku 1839, v níž je lady Madeline Usherová pohřbena zaživa. Svědkem události se stává přímý vypravěč (ich-forma) příběhu,

620 „Davvero ch'io somiglio un di que' malavventurati che spacciati morti furono sepolti vivi, e che poi rinvenuti, si sono trovati nel sepolcro fra le tenebre e gli scheletri, certi [di] vivere, ma disperati del dolce lume della vita, e costretti a morire fra le bestemmie e la fame.“
Srov. Ugo FOSCOLO, *Ultime lettere di Jacopo Ortis*, Milano 2008, s. 48. Citovaný český překlad Josefa Hajného převzat z Ugo FOSCOLO, *Poslední dopisy Jacopa Ortise*, Praha 1973, s. 22.

621 Srov. Edgar Allan POE, *Pád do Maelströmu a jiné povídky*, Praha 2007, s. 21–40 (povídka *Zánik domu Usherů*, překlad Josef Schwarz), zde s. 39–40.

jenž přijel do starobylého, poněkud temného sídla rodu Usherů, stojícího na břehu močálu, na pozvání přítele z dětství Rodericka, bratra Madeline. Dům je něčím víc než jen honosnou, byť zchátralou stavbou, je organismem osudově propojeným s životy svých obyvatel. Přestože je zdánlivá smrt jen jedním z témat zmíněné povídky, Poe věnoval pozornost jejím klíčovým historickým aspektům – oběti předčasného pohřbu je mladá žena trpící tajemnou, neobjasněnou nemocí,⁶²² Roderick si je vědom souvislosti mezi sestřinou chorobou a rizikem pohřbu zaživa a snaží se mu preventivně předejít: „...když mi jednoho večera stručně oznámil, že lady Madeline skonala a on že má v úmyslu uložit její tělo (ještě než bude definitivně pohřbeno) na čtrnáct dní do jedné z četných kobek v hlavních zdech budovy. Věcný důvod, který pro své zvláštní počínání uváděl, byl takový, že jsem si jej netroufal vyvracet. Odhodlal se prý k tomu s ohledem na neobvyklou povahu nemoci zesnulé sestry, kvůli jistým dotěrným a příliš zvládnutým dotazům jejího lékaře, a také proto, že rodinná hrobka leží na odlehlém a nechráněném místě.“⁶²³

Zdánlivá smrt sehrála úlohu hlavního tématu v Poeově povídce *Předčasný pohřeb* (*The Premature Burial*) z roku 1844, v níž autor využil stále se vracející motivy jako pohřeb zaživa, rodinná hrobka, hrob, rakev, hřbitov, katalepsie, ale i popisy široké škály emocí – strachu, úzkosti, pocity nemohoucnosti, a dobové poznatky o zdánlivé smrti, s nimiž byl dokonale obeznámen. Přímý vypravěč nás zprvu zasvěcuje do problematiky předčasných pohřbů formou jakéhosi vědecko-esejistického pojednání, aby počínaje pasáží „*To, co nyní vypovím, jsem na vlastní kůži zažil a poznal, je to osobní, nezahladitelná zkušenost*“⁶²⁴ přešel k vyličení své vlastní obsese z pohřbu zaživa: „*Po několik let mne sužovaly záchvaty zvláštní choroby, kterou lékaři z nedostatku přesnějšího označení nazývali katalepsií. Třebaže jak náchylnost k tomuto neduhu, tak jeho bezprostřední příčina, a vlastně i skutečná diagnóza, zůstávají záhadou, jsou celkem dobře známy jeho příznaky a průběh. Obměny této nemoci spočívají nejspíš v její intenzitě. (...) Záchvaty jsou postupně výraznější a výraznější a každý další trvá déle než předchozí. V tom tkví nejspolehlivější ochrana proti osudnému konci. Nešťastník, jehož první záchvat by byl mimořádně prudký – což se někdy stává – by byl téměř nevyhnutelně odsouzen k pohřbení zaživa. Má choroba se v podstatných rysech nelišila od případů popsanych v lékařských knihách. Někdy jsem*

---

622 „Lékaři lady Madeline si s její nemocí nevěděli již dlouho rady. Trvalá apatie, postupné vyčerpávání organismu, přechodné, ale časté záchvaty částečně kataleptické povahy – tak zněly nezvyklé diagnózy. Až dosud útrapám choroby statečně vzdorovala a až dosud nezůstávala trvale na lůžku; avšak na sklonku večera v den mého příjezdu ji ničivá moc hubitelky (jak mi v noci Usher rozechvěn oznámil) zlomila; i poznal jsem, že můj jediný kratičký pohled na ni byl patrně i pohledem posledním – že už ji víckrát, aspoň pokud bude naživu, nespátím.“ Srov. E. A. Poe, *Pád do Maelströmu*, s. 27.

623 Citováno podle tamtéž, s. 33.

624 Edgar Allan Poe, *Předčasný pohřeb a jiné povídky*, Praha 1970, s. 143 (přeložil Josef Schwarz, povídka *Předčasný pohřeb*, s. 137–150.

bez jakékoli zjevné příčiny velice zvolna upadal do jakéhosi mráкотného polovědomí či bezvědomí a v tomto bezbolestném stavu, neschopen se pohnout a v pravém slova smyslu myslet, ale s tupým, letargickým vědomím života i přítomnosti lidí kolem lůžka, jsem setrval, dokud nenastala krize; po ní jsem se vždy rázem vzchopil a ihned jsem dokonale vnímal. (...) Tělesně jsem přitom netrpěl, zato jsem zakoušel nezměrná muka duševní. Mou fantazii zaplavovaly mrtvolné obrazy. Má řeč se hemžila 'červy, hrobkami a epitafy'. Utápěl jsem se ve vidinách smrti, do mozku se mi ustavičně vtíral přízrak předčasného pohřbení. Úděsná hrozba, jež nade mnou visela, mne pronásledovala neúporně. A za noci jsem o ní přemítal ještě trýznivěji než ve dne. Jakmile strašná tma zahalila zemi, tu jsem se při každém úzkostném pomyslení zachvěl – zachvěl jak zdobné chocholy na pohřebním voze.⁶²⁵

Obr. 49. Ilustrace k povídce Zánik domu Usherů (The Fall of the House of Usher) Edgara Allana Poea (1809–1849) od Aubreyho Beardsleyho (1872–1898), 1894–1895.

V rámci kulturních dějin zdánlivé smrti je pozoruhodné analyzovat možné inspirační zdroje případů předčasných pohřbů, jež se v povídce objevily. Předně je zcela evidentní, že autorova obrazotvornost vycházela z kulturní tradice, dále patrně z velmi dobré znalosti dobové i osvícenské lékařské, či popularizační literatury, případně časopiseckých a novinových článků na téma předčasných pohřbů. Poe přitom nepřijímal jen motivy a zápletky, nýbrž i způsob narace – aby dodal svému tématu vědecké důvěryhodnosti, zvolil čtyři případy domnělých nebožtíků, které se odehrály v nedávné době, téměř ve vypravěčově současnosti, zato v široce vymezeném prostoru – v Americe (Baltimore), Francii, Lipsku

625 Citováno podle tamtéž, s. 143–145.

a Anglii. Podobně postupovali lékaři, kteří se snažili popularizovat téma zdánlivé smrti a naléhavě na ně upozornit veřejnost – vzpomeňme třeba Bruhierovu či Hufelandovu sbírku. Autorská nepůvodnost zápletky je nepochybná v druhém z těchto příběhů, který se podle Poeova vypravěče udál roku 1810 ve Francii. Jeho hrdinkou se stala „jistá mademoiselle Victorine Lafourcadová, velice půvabná dívka z proslulé a zámožné rodiny. Mezi jejími četnými nápadníky byl i Julien Bossuet, chudý literát, či žurnalista z Paříže.“⁶²⁶ Ač dívka Bossuetovy city opětovala, „rodová pýcha“ ji nakonec vedla k uzavření sňatku s bankéřem a diplomatem Renellem, s kterým strávila „několik mizerných let a pak umřela – nebo aspoň upadla do stavu tak podobnému smrti, že o jejím skonu nikdo, kdo ji spatřil, nepochyboval.“⁶²⁷ Poté, co Victorine pohřbili v její rodné vsi, daleko od Paříže, vypravil se k jejímu hrobu zoufalý Bossuet, aby se zmocnil kadeří své někdejší lásky: „O půlnoci vyhrabe rakev, otvírá ji a už se chystá ustříhnout pramen vlasů, když spatří, že jeho milovaná otevírá oči. Ano, pochovali ji zaživa. Ale život z ní dosud zcela nevyprchal a její milenec ji něžnými doteky probouzí z letargického spánku, který byl mylně považován za smrt. Položileny odnáší ji do najatého příbytku ve vsi. Uplatňuje své nemalé lékařské znalosti a pomocí účinných regeneračních prostředků milou definitivně křísí.“⁶²⁸ Příběh má i moralistní a právní rozměr. Milenecký pár prchá do Ameriky, a když se o dvacet let později vrací v naději, že ženu nikdo nepozná, do Francie, dojde ke konfrontaci s Renellem, jenž si činí nárok na svou zákonnou manželku. Celou záležitost musí řešit soudní tribunál, který dává vzhledem k mimořádným okolnostem i dlouhému časovému rozmezí za pravdu Victorine a Bossuetovi.

Přestože nelze s jistotou identifikovat inspirační zdroj, či zdroje, ze kterých Poe při psaní zmíněného příběhu vycházel – v případě uměleckého textu musíme navíc počítat na prvním místě s osobním stylem autora, dobovou i individuální poetikou, je nesporné, že musel být ovlivněn kulturní tradicí psaní o zdánlivé smrti. Připomeňme, že s téměř identickým syžetem jsme se setkali již v díle Bruhiera, který publikoval tři obdobné příběhy – dva zaznamenané na základě svědectví současníků, jeden z roku 1736, převzatý od pařížského advokáta Pitavala, u něhož šlo o případ dcery pařížského obchodníka z ulice Saint Honoré, která se musela z vůle svého otce provdat za bohatého bankéře. Ze žalu onemocněla, zdánlivě zemřela, byla pohřbena, a poté zachráněna milovaným mladíkem. Milenci uprchli do Anglie.⁶²⁹ Poeova zápletka se od starších textů, publikovaných Boccacciem, Bruhierem a Pitavalem, liší jen v zanedbatelných detailech. Povídku *Předčasný pohřeb* z počátku čtyřicátých let 19. století

---

626 Citováno podle tamtéž, s. 139.

627 Tamtéž.

628 Tamtéž.

629 Více bylo pojednáno v kapitole *Od zrcátka k chirurgii: zdánlivá smrt existuje této knihy.*

Lze tedy vnímat jako pozoruhodné svědectví nadčasového přenosu narativu o zdánlivé smrti, který putoval přes pověsti o předčasném pohřbu, středověkou literaturu⁶³⁰ a osvěcenská lékařská spisy, až do hororové fikce 19. století. Nutno dodat, že tento proces v předminulém století neskončil, vstoupilo do něj navíc vlivné komunikační umělecké médium – kinematografie. Jen filmů na motivy povídek Edgara Allana Poea bylo natočeno nespočet. Za zmínku rozhodně stojí kultovní osmidílný filmový cyklus (*The Roger Corman Poe Cycle*), který v letech 1960–1965 věnoval tvorbě mistra hororové povídky hollywoodský režisér Roger Corman (narozen 1926).⁶³¹ Prvním ze série Poem volně inspirovaných, barevných nízkorozpočtových „kultovních“ filmů s Vincentem Pricem (1911–1993) v hlavní roli, oceňovaný diváky i kritikou, byl Zánik domu Usherů (*House of Usher*, 1960). Přestože filmová zápleтка je velmi volnou adaptací literární předlohy, klíčové aspekty zdánlivé smrti se nevytratily, některé motivy a obrazy jsou naopak ve filmovém zpracování zřetelnější než v literárním díle. K zdánlivé smrti Madeline vedou opět její kataleptické stavy, postava navíc trpí náměsíčností. Na rozdíl od Poeova textu je však předčasně pohřbena s vědomím bratra Rodericka, a to zcela záměrně. Ještě dříve však dojde k ověření její skutečné smrti pomocí zrcátka – toto běžné opatření dobové medicíny pochopitelně selhává. Cormanův film je věrnější historickému narativu o zdánlivé smrti mladé ženy než Poeova povídka především volbou postavy odvážného snoubence – vypravěče v první osobě Philipa Winthropa, který se i za cenu opakovaného ohrožení vlastního života snaží Madeline zachránit.⁶³²

Třetím filmem z Cormanovy série na motivy Edgara Allana Poea je potom Předčasný pohřeb (*The Premature Burial*) z roku 1962, v němž si zahrál hlavní

630 Téma zdánlivé smrti znala již středověká literatura. Kromě zmíněného Boccaccia to byl zejména německý švank – krátká žertovná povídka frivolního až drsně realistického rázu ve verších, později i v próze. Zatímco švank pojímal téma s humorem, osvěcenská literatura se k němu postavila zcela vážně. Srov. Lenka KUSÁKOVÁ, *Krásná próza raného obrození 1/Studie*, Praha 2003, s. 52.

631 Cyklus tvoří tyto filmy: 1) *House of Usher* (1960, Zánik domu Usherů, podle povídky *Zánik domu Usherů*), 2) *The Pit and the Pendulum* (1961, Jáma a kyvadlo, podle stejnojmenné povídky), 3) *The Premature Burial* (1962, Předčasný pohřeb, podle stejnojmenné povídky), 4) *Tales of Terror* (1962, Historicky hrůzy, podle povídek *Morella*, *Černý kocour/Černá kočka*, *Sud vída amontilladského*, *Fakta o případu monsieur Valdemara*), 5) *The Raven* (1963, Havran, podle stejnojmenné básně), 6) *The Haunted Palace* (1963, Strašidelný palác, podle novely amerického autora Howarda Phillipse Lovecrafta (1890–1937), *Případ Charlese Dextera Warda* z roku 1927. Titul filmu byl přejat z názvu Poeovy básně *Očarovaný palác*), 7) *The Masque of the Red Death* (1964, Maska rudé/červené smrti, podle stejnojmenné povídky), 8) *The Tomb of Ligeia* (1965, Ligeina hrobka, podle povídky *Ligeia*). Více http://www.artandpopularculture.com/The_Corman_Poe_cycle; https://classic-horror.com/series/cormans_poe_cycle [přístup 16. 9. 2017].

632 Základní informace k filmu na <https://www.csfd.cz/film/1674-zanik-domu->

roli britský herec Ray Milland (1905–1986).⁶³³ Jde opět o značně volnou adaptaci literární předlohy. Zatímco v již pojednané povídce se vypravěči zdá sen o tom, jak byl pohřben zaživa, ve filmu k předčasnému pohřbu skutečně dojde, nutno dodat, s velmi dramatickými následky pro blízké okolí domnělého nebožtíka. Britský aristokrat Guy Carrell trpí katalepsií, stejně jako kdysi jeho otec, o kterém se domnívá, že byl pohřben zaživa. Hlavní hrdina žije v přesvědčení, že stejný osud hrozí nevyhnutelně i jemu. Sžíravý strach z pohřbu zaživa mu téměř zabránil oženit se s milovanou Emily. Ta jeví pro jeho rostoucí obsesi poměrně dlouho pochopení. Zlom nastává v okamžiku, kdy Guy podnikne důmyslné opatření – postaví si na místním hřbitově hrobku vybavenou sofistikovaným bezpečnostním systémem, jež má zabránit strašlivé smrti pohřbením zaživa. Filmové zachycení této scény docela věrně odpovídá popisu obsaženému v Poeově povídce: „*Přichystal jsem celou řadu složitých preventivních opatření. Mezi jiným jsem dal přebudovat rodinnou kryptu tak, aby se dala otevřít zevnitř. Při nepatrném stisku dlouhé páky, jež sahala hluboko do hrobky, se rozevřela železná vstupní vrata. Také jsem zařídil, aby dovnitř mohl volně proudit vzduch i světlo a aby hned vedle rakve, do níž jsem měl být uložen, stály pohotově nádoby s jídlem a vodou. Tato rakev byla teple a měkce vystlána a byla opatřena víkem vybaveným stejným mechanismem jako vchod do krypty, rozšířeným o pružiny, které by víko při sebemenším pohybu těla bezpečně odklopily. Kromě toho všeho byl do krovu hrobky zasazen velký zvonec, od něhož měl vést motouz otvorem do rakve a tam uvázan k ruce nebožtíkově. Ale běda – co zmůže všechna ostražitost proti osudu člověka?*“⁶³⁴ Ostražitost filmového hrdiny jde ještě o něco dál – k instrumentáři hrobky patří, kromě zmíněného vybavení, provazový žebřík, otvírací střecha, dynamit určený k případné demolici stavby. Poslední pojistkou je pak karafa s jedem, který by Guy neváhal požit, pokud by všechna předešlá opatření selhala.

Stejně jako v případě filmového zpracování *Zániku domu Usherů* lze konstatovat, že se Corman ponořil do problematiky zdánlivé smrti s ještě větším záparem než samotný Poe. Blízkým přítelem Guye je lékař, jenž se průkopnic-ky zabývá pokusy s galvanizmem – aplikuje je i v situaci, kdy se hlavní hrdina zdá být mrtev. Záchranné pokusy příznačně selhávají, stejně jako lékařská

-usheru/prehled/ [přístup 16. 9. 2017]. Ke Cormanovým adaptacím Poeova díla Rebecca JOHINKE, *The Pleasure of Losing One's Way. Adapting the Poe' „The Man of the Crowd“*, in: Dennis R. Perry – Carl H. Sederholm (edd.), *Poe. Reimaginings in Popular Culture*, New York 2012, s. 119–132; Joan ORMROD, *In the Best Possible Tastes. Rhetoric and Taste in AIP's Promotion of Roger Corman's Poe Cycle*, in: tamtéž, s. 145–164. Ke Cormanovi Giulio LARONI, *Il cinema secondo Corman. Intervista allo scopritore di Francis Ford Coppola, Martin Scorsese, James Cameron*, Milano 2016.

633 Základní informace k filmu na <https://www.csfd.cz/film/1686-predcasny-pohreb/prehled/> [přístup 16. 9. 2017].

634 Edgar Allan POE, *Předčasný pohřeb*, s. 146–147.

diagnostika smrti. Konečně film rozvinul i starý narativ záchrany předčasně pohřbeného zločinnými hrobníky, v tomto případě najatými jedním z představitelů lékařské profese, který si chtěl obstarat tělo k pitvě. Zaujetí amerického režiséra fenoménem zdánlivé smrti snad nejvíce potvrzuje skutečnost, že s tímto motivem, či alespoň jeho náznakem, pracoval i v případě adaptací Poeových děl, která jej nijak nezmiňují. Konkrétně například v hororově komediálním filmu Havran (*The Raven*) z roku 1963, který je inspirován proslulou Poeovou básní, se lze setkat s nejistotou ohledně skutečné, či domnělé smrti Lenory, manželky kouzelníka Dr. Erasma Cravena.⁶³⁵ Vraťme se ale zpět do 19. století.

Poeovy texty odrážejí vysokou míru zaujetí, jež tematika zdánlivé smrti vzbuzovala v dobové gotické literatuře⁶³⁶ a výtvarném umění,⁶³⁷ na druhé straně i skutečnost, že strach z pohřbu zažíval v 19. století parodizován – riziko

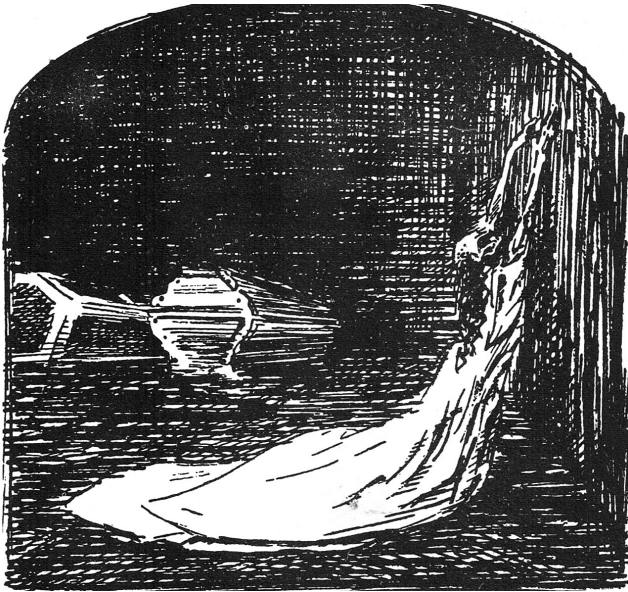
---

635 Základní informace k filmu na <https://www.csfd.cz/film/1687-havran/prehled/> [přístup 16. 9. 2017].

636 Gotická literatura (v českém prostředí se užívá spíše označení gotický román) je literární žánr typický pro období preromantismu a romantismu. Jde o předchůdce moderního hororu, který byl typický zejména pro anglickou dobovou fikci, jakkoli se vyskytuje i v jiných národních literaturách. Řada gotických románů se inspirovala ve středověkých legendách a pověstech a často kombinovala rokokovou lehkovážnost s osvícenskou představou o středověku jako době temna. Autoři gotických textů se snažili ve čtenářích vyvolat strach líčením strašidelných příběhů. Typickými atributy gotické literatury jsou děs, tajemno, nadpřirozené jevy (duchové, strašidla, kouzla), kletby, šílenství, zříceniny gotických hradů, klášterů, funerálních staveb – zmíněný žánr dostal svůj název právě pro zvláštní zálibu v gotických kulisách. Zájem o vše pochmurné a temné se odrazil i ve zdomácnění motivu zdánlivé smrti v krásné literatuře. K tomu více George K. BEHLMER, *Grave Doubts. Victorian Medicine, Moral Panic, and the Signs of Death*, *Journal of British Studies* 42, 2003, s. 206–235, zde s. 214. K charakteristice gotické fikce David PUNTER, *The Literature of Terror. A History of Gothic Fictions from 1765 to the Present Day*, London – New York 1980. Z dobové literatury, v níž se objevilo explicitně téma předčasněho pohřbu, lze jmenovat například Matthew G. LEWIS (1775–1818), *The Monk. A Romance*, London 1796 (*Mnich*, v překladu Františka Vrby, Praha 1971); John SNART, *Thesaurus of Horror*, London 1817.

637 Jde například o výjev Předčasný pohřeb (*L Inhumation précipitée*, olej na plátně, 1854) od belgického romantického malíře a sochaře Antoina Josepha Wiertze (1806–1865), který vyobrazil oběť cholery, jež se probírala poté, co byla uložena do rakve. Více k Wiertzově osobnosti Clara Erskine CLEMENT, *Antoine Joseph Wiertz*. I. *The Biography of the Artist*, *The American Art Review* 2, 1880, s. 13–18. Z pozdějších děl lze zmínit například ilustrace k *Zániku domu Usherů* E. A. Poea od rakouského expresionistického grafika, malíře a spisovatele původem z Litoměřic Alfreda Kubina (1877–1959). Více ke Kubinovi s odkazy na literaturu <http://www.alfredkubin.at/Biografie.htm> [přístup 15. 9. 2017]. Slavným ilustrátorem povídek E. A. Poea byl představitel irské secese Harry Clarke (1889–1931), zmiňme konkrétně jeho ilustrace k povídkám *Předčasný pohřeb* či *Zánik domu Usherů*. Ilustrace k nahlédnutí na <https://publicdomainreview.org/collections/harry-clarkes-illustrations-for-edgar-allan-poe/> [přístup 17. 9. 2017].

Obr. 50. Ilustrace k Zániku domu Usherů Edgara Allana Poea (1809–1849) od rakouského expresionistického grafika, malíře a spisovatele původem z Litoměřic Alfreda Kubina (1877–1959).

předčasného pohřbu tedy muselo vyvolávat již spíše mrazení než existenciální hrůzu, typickou pro druhou polovinu předešlého věku. O trvajícím obsesivním charakteru dané problematiky, přinejmenším ještě v prvních desetiletích 19. století, však svědčí desítky lékařských spisů i její interpretační uchopení v dobových vzdělávacích periodikách. Přestože riziko pohřbu zaživa představovalo jistý druh senzace, osvícenská časopisecká beletristika k němu přistoupila se vši vážností a reflektovala skutečné případy nečekaných „zmrtvýchvstání“. Téma bylo

u osvícenských literátů značně oblíbené už pro svou experimentální podstatu – uspokojovalo dobový zájem o smyslové prožitky spojené s tělesnými projevy emocí.⁶³⁸ Zdánlivá smrt se v osvícenské beletristice stala sentimentálním tématem, na jehož pozadí byly analyzovány a detailně popisovány pocity domněle mrtvého člověka, zejména však jeho akustické vjemy. Zdánlivá smrt byla svým způsobem psychologizována, zvnitřněna, a příznačně pro osvícenskou mentalitu, moralizována. Zdánlivě mrtvý trpící pocity opuštěnosti, nedostatku lásky, neschopný komunikovat se svým okolím – vydaný napospas ostatním, se stal ideálním indikátorem morálních kvalit konkrétních jedinců i celé společnosti.⁶³⁹

S tímto stereotypem i s popularizací dobových lékařských poznatků zdánlivé smrti se lze setkat rovněž v českých časopisech z doby

638 Sentimentální román osmnáctého století oslavoval emocionální a intelektuální koncepty citu (sentimentu), sentimentalismu a senzibility. Tehdejší romanopisci se zajímali rovněž o fyzické projevy emocí. Výběrově připomeňme Jeptišku (*La religieuse*) Denise Diderota z roku 1760 (publikována v roce 1796), Utrpení mladého Werthera (*Die Leiden des jungen Werthers*) Johanna Wolfganga Goetha (1774), Sentimentální cestu po Francii a Itálii (*A Sentimental Journey Through France and Italy*) Laurence Sterna (1768), Poslední dopisy Jakuba Ortise (*Le ultime lettere di Jacopo Ortis*, 1798–1802) Uga Foscola.

639 Zásadně na téma upozornila Lenka KUSÁKOVÁ, *Tematizace strašidel a zdánlivé smrti v české beletrii raného obrození (1786–1830) jako reflexe osvícenského zájmu o fyziolo-*

raného národního obrození, například v povídkách uveřejněných v *Hyllosu*, *Vlastenském zvěstovateli*, *Rozmanitostech*,⁶⁴⁰ které svým čtenářům zpravidla nabízely nepůvodní příběhy v překladu (nepřiznaném) či adaptace cizích předloh – silnou inspiraci představoval německojazyčný preromantický hororový román.⁶⁴¹ Jak bylo ukázáno již v úvodu kapitoly *Čas k pitvě*, roku 1822 se čtenáři *Vlastenského zvěstovatele* mohli prostřednictvím vyprávění zdánlivě mrtvého hrdiny zúčastnit pitvy, během které se dozvěděli o přínosu elektrických přístrojů v dobové medicíně: „Dříve než [rozřezavač] práci svou začal, ponavrhl galvanizmem provozovat na mně několik zkoušek, a přinesli tedy nástroj ten. První ráz proskočil mi všechny citné žilky, jež se třásly a zazněly jako na harfě. Študenti divili se, co galvanizmus působí. Druhý ráz rozevřel mi oči a prvního jsem spatřil téhož lékaře, jenž v mé nemoci ke mně chodil; ale dosavad jsem byl jako

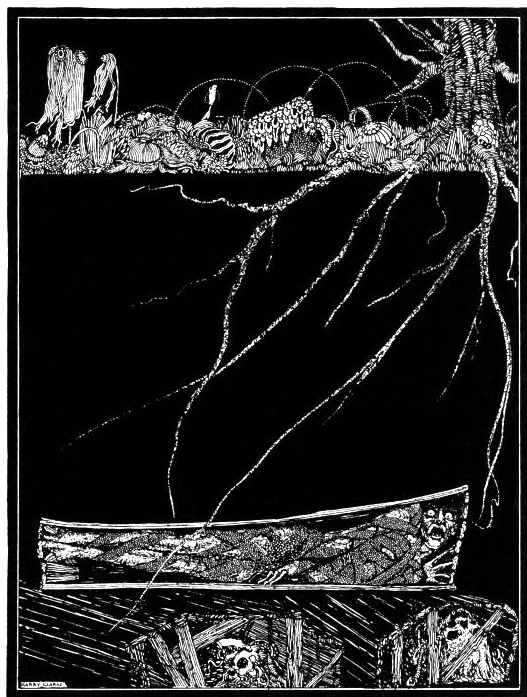
---

gický aspekt emocí, *Estetika* 37, 2001, č. 2–3, s. 116–126, zde zejména s. 119–122. Povídky o zdánlivé smrti a o strašidlech představují podle Kusákové zvláštní typ časopisecké prózy. Na jedné straně vykazují souvislost s výchovnou prózou, na druhé straně je lze chápat jako záměrně vytvořený slovesný prostor pro pozorování tělesných projevů citu, odrážející osvícenský zájem o fyziologický aspekt emocí. Fyzické projevy citu, smyslové prožitky, záležitosti těla (nemoc, těhotenství, lékařská pitva) byly častými vedlejšími tématy a motivy raněobrozené beletrie vůbec. Srov. Táž, *Krásná próza* 1, s. 51–53.

640 V letech 1786–1830 vycházelo na českém území kolem třiceti česky psaných časopisů, almanachů a beletristických novinových příloh. Na jejich stránkách byla kromě publicistiky a poezie pěstována i krásná próza. K nejvíce častým námětům patřily citové problémy měšťanských hrdinů – pravidelně bylo poukazováno k jejich tělesným projevům. Vedle sentimentální povídky se bylo možné setkat s výraznou skupinou příběhů o strašidlech a zdánlivé smrti. Srov. Táž, *Tematizace strašidel*, s. 116.

641 Obdobu anglického gotického románu představoval v německojazyčných oblastech tzv. *Schauerroman* (hororový román). Jedním z jeho podžánrů byl *Geisterroman* (strašidelný román), k jehož ústředním tématům patřily nadpřirozené fenomény jako nekromancie, kletby, posednutí ďáblem, nebo zdánlivá smrt. Autoři těchto textů přistupovali k tématu nadpřirozených událostí dvojím způsobem – v některých dílech jsou interpretovány jako skutečná realita, v jiných jsou vysvětleny racionálním způsobem. Výběrově uveďme Joseph Alois GLEICH (1772–1841), *Wendelin von Höllenstein oder die Todengloke. Eine Geistergeschichte*, Wien – Prag 1798; Christian Heinrich SPIESS (1755–1799), *Die zwölf schlafenden Jungfrauen. Eine Geistergeschichte*, Leipzig 1795–1796; Týž, *Die Geheimnisse der alten Ägyptier. Eine wahre Zauber- und Geistergeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1798–1799; Ignaz Ferdinand ARNOLD, *Das Bildniss mit den Blutflecken. Eine Geistergeschichte nach einer wahren Anekdote*, Zerbs. 1800. Vůdčí autorskou osobností německého strašidelného románu byl citovaný Christian Heinrich Spiess. Jeho díla byla čtena širokým okruhem německých, v překladech i českých čtenářů. Spiessovy texty ovlivnily nejen literáty, nýbrž i výtvarníky, například Josefa Váchala (1884–1969), či Maxmiliána Pirnera (1854–1924). Více k jeho osobnosti Jan Antonín MAGER, *K 200. výročí úmrtí Christiana Heinricha Spiesse*, *Rodopisná revue* 1, 1999, č. 2, s. 2–6.

Obr. 51. Ilustrace k Předčasnému pohřbu Edgara Allana Poea (1809–1849) od irského výtvarníka Harryho Clarka (1889–1931). 1919.

mrtvý, však přec poznával jsem několik obličejů mezi studenty, těch, s nimiž jsem byl dobře známý, a jak jsem otevřel oči, slyšel jsem několik outrpným i uleklým hlasem volat mě jmenem a jak si přáli, místo mě kdyby raději to byl kdo jiný. Když galvanizmem dočinili, rozřezavač vezma nůž pobodnul mě do prsou. V celém těle jako by mi bylo zachrastilo neb chruplo, pak cítím v těle jakés potrhování; leknutím všickni, co tu byli, vykřikli; – jako by se všechno ve mně bylo rozvázalo – smrtelnému spaní byl konec. Činili všechno k ouplnému dokřísení a as za hodinu měl jsem zas náležitě všechny své smysly a ouplné živobytí.⁶⁴²

Příznačným rysem sentimentálních osvícenských povídek o zdánlivé smrti je potom vypravování v první osobě. Dějový syžet těchto příběhů byl podobný. Příímý vypravěč, mladý hrdina, nikoli již tedy žena, typická oběť zdánlivé smrti ve starších historických

obdobích, se probouzí na svém lůžku a zjišťuje, že nemůže vstát, ani se pohybovat. Tato podivná nemoc však nepostihuje rozum, cit ani smysly. Pohybově zcela paralyzovaný hrdina – vypravěč následně líčí své smyslové, hlavně akustické vjemy. Pro lepší představu se začtíme do úryvku povídky *Mé zmrtvýchvstání* uveřejněné v *Hyllosu* roku 1820: „Myslím, čas jest, bych vstal. Chci vstávat; však nemohu ani oudem pohnouti; jakási neviditelná moc mne na lůžku přikovala. Chci promluvit, ale usta mi odepřela služby. (...) Mé oči byly obestřené jakousi rouškou neprohlédlnou, ruce tuhé a neohebné, jazyk zdřevěnělý; zdálo se, jako by i to, co jsem slyšel, ne uchem, nýbrž jinou neobyčejnou cestou ke mně přicházelo. Ale má bdící duše byla zdráva a vše pochopila, co se vůkol mne dělo.“⁶⁴³

Obdobně vylíčil svou zmatenou situaci zdánlivě mrtvý muž v již citované povídce *Pohřbený nedomřelec* z roku 1822. Na rozdíl od vypravěče předešlého příběhu si ve stavu zdánlivé smrti uchoval neporušený zrak – o vizuální kontrolu vnějšího světa však záhy přišel přičiněním svého nejbližšího okolí: „Na očích

642 Citováno podle L. KUSÁKOVÁ, *Krásná próza* 2, s. 106 (ANONYM, *Pohřbený nedomřelec*, *Vlastenský zvěstovatel* 1822, č. 24, s. 191–192).

643 Citováno podle TĀŽ, *Tematizace strašidel*, s. 120 (P. ŠT., *Mé zmrtvýchvstání*, *Hyllos* 1820).

lékaři viděl jsem, že pochyboval o uzdravení mém, a tiché hoře přátel mých okazovalo, že mi nezbejvá žádná nádej. Jednou k večeru počalo to se mnou – podivné a nevysvětlitelné třesení cítil jsem, v uších jako by mi voda hučela, nesčíslných cizích obličejů bralo se tu okolo postele; byly lesklé a lehké a neměly žádných těl. Byla jasnost a velebno, já se chtěl pohnout, ale nemohl. (...) Vůkol sebe slyšel jsem plakat, i ženu hlídačku, jak řekla: ‘Už mrtvý!’ Co já jsem cítil k slovům těm, není k vyslovení. Co nejvíce jsem dychtil pohnout se, ale nebylo možná ani víčkem na oku. Po nějaké chvílce přistoupna přítel můj, z hlubokého hoře vzdychaje, rukou pohladil mi obličej a oči mi sevřel. Nyní také byl jsem zbaven zraku do světa, ale ostal mi ještě sluch, cit a trápení.”⁶⁴⁴

V syžetu česky psaných povídek o zdánlivé smrti z přelomu 18. a 19. století dále následuje příprava domněle mrtvého k pohřbu. Ten si uvědomuje svou tragickou situaci, pozorně poslouchá slova i zvuky, které ho obklopují, kriticky glosuje chování a postoje lidí. Můžeme se tak opět setkat s tehdejší, nutno dodat velmi nelichotivou, reflexí pohřebnictví, na druhé straně však i s dobovými ideály soucitu a přátelství. Zdánlivě mrtvý vše hodnotí pouze na základě sluchových a hmatových vjemů: „*Najatí pohřebníci počali mě obláčet. Jejich chladnost a rozjívěnost při tom byla mi ještě hroznější než hoře přátel mých. Oni se smáli jeden přes druhého, postrkovali a převalovali mě z místa na místo s mrtvým tělem (jakož myslili, že jest) zacházeli v ošklivém posměchu. (...) Po tři dni chodili přátelé a známi na mě se dívat; já slyšel, jak si nade mnou šeptali a někteří dotýkali se mě. Třetího dne řekl jeden, že v pokoji jest již cítit umrlčinu. Přinesena rakev – mě popozdvihli a do ní vložili. Přítel můj podložil mi hlavu a já cítil jeho slze kapat mi na tváře. (...) Pak pohřební pomahači připevňovali víko. Byli dva, jeden musil někam odejít a já slyšel, jak ten druhý – zatáčeje šrouby – si při tom hvízdal; pak ale přestana dodělal v tichosti. (...) Po nějaké chvílce slyšel jsem chrastit provazy přes rakev, vědomil jsem se v ní houpat a pak že jsem na dně hrobu; provazy spadly na víko, já slyšel je spadnout. (...) Brzy pak slyšel jsem na rakev padat několik hrstí země; zas byla tichá chvílka, potom země sypala se a já ji slyšel s hrůzou jako hromy; ale pohnout jsem se nemohl. Bubnování to menšilo se, já věděl, hrob že již naplněn, a na nejslabším otřásání rakve jen jsem ještě znamenal, že hrobař sešlapával zem a motykou stloukal. I to přestalo a pak bylo všecko ticho. – Já neměl po čem rozeznávat čas; a ticho nepřestávalo.”⁶⁴⁵ Obdobným námětem se inspiroval v drobné lyrické skladbě *Má smrt* sarkastický a sebeironický básník, překladatel Puškina, katolický kněz Václav Čeněk Bendl Stránický (1832–1870):*

---

644 Citováno podle TÁž, *Krásná próza* 2, s. 104 (povídka *Pohřbený nedomřelec*).

645 Citováno podle tamtéž, s. 105 (slovesa smyslového vnímání zvýraznil VG).

„Umřel jsem a přece oči moje
všecko kol se viděly,
věrní druzi, dívky moje
s žalem na mne hleděli.

Mnohý přišel k mému loži,
aby spatřil umrlce,
aby, sám až hlavu složí,
poznal mrtvé oudy své.

A když po mém trapném žití,
třetí uprch dlouhý den,
dali na mou rakev kvítí,
pak mne k hrobu nesli ven.

Za mou rakví kněz si krácel,
chladné Miserere pěl –
za ním jediný druh máčel
slzou cestu, kudy šel.
Plamen svící hořel temně,
tím však jasněj srdce mé –
byl bych plakal ach, tak jemně,
nedaj však mi oudy mé.⁶⁴⁶

S motivem domněle mrtvého hrdiny se lze v česky psané beletrii setkat i po roce 1830.⁶⁴⁷ Zdánlivá smrt zde zpravidla nese konkrétní úlohu v dějovém syžetu – například v již připomínané romantické povídce *Hrobník* Karla Sabiny, uveřejněné v *Květech* roku 1837, v *Doktoru Kazisvětovi* (1876) Jana Nerudy (1834–1891), v páté kapitole prvního dílu *F. L. Věka* (1890) Aloise Jiráska (1851–1930) či v povídkách *Beneficiant* (1909) a *Stráž u mrtvoly* (1914) Ignáta Herrmanna (1854–1935).⁶⁴⁸ Ve všech zmíněných případech postihne muže různého věku. U Jiráska, jenž vycházel z pamětí vzdělaného kupce z Dobrušky a národního buditele Františka Vladislava Heka (1769–1847), který se stal předobrazem jeho hlavního hrdiny, lze

---

646 Prvních pět slok z Bendlovy básně *Má smrt* (o celkových jedenácti slokách) citováno podle V. VANĚK a kol. (ed.), *Rozkošný hrob*, s. 138. K Bendlově nepokojně osobnosti tamtéž, s. 137–138.

647 K zdánlivé smrti jako námětu české beletrie Prokop MÁLEK, *Sondy pod povrch lékařské vědy*, Praha 1982, s. 340–347.

648 Obě povídky vyšly najednou v Ignát HERRMANN, *O třech nebožtících a jiné historky nedělní*, Praha 1931, s. 27–40 (*Beneficiant*), s. 41–54 (*Stráž u mrtvoly*).

považovat příběh o zdánlivé smrti knihovníka P. Mathiase Weinitziera za skutečnou historickou událost. Přestože se syžet Jiráskova fikčního zpracování od Hekových pamětí v některých detailech liší, fabule zůstala zachována – mladý Hek alias Věk, choralista benediktinského kláštera na Starém Městě pražském, se vrací pozdě večer ze zájezdního hostince, kde se zdržel čekáním na kočího, který mu měl předat dopis z domova a krabici koláčů. Pobyt mimo klášterní zdi v tak pokročilou dobu je přísně zakázán, chlapec se ale předem smluví s vrátným, že ho, výměnou za pár koláčů, vpustí. Ten mu však po příchodu do kláštera nařídí, aby namísto hlavní chodby použil postranní schodiště, které se nachází hned vedle „umrlčí kaple“: „*Na tmavé chodbě hmatal chlapec před sebe, aby nenarazil. Ve výši hlavy nahmatal vyčnívající prkno, zachytil se ho, ale prkno se převážilo a něco těžkého a dlouhého padlo mu k nohám. Leknutím upustil krabici a koláče z ní rozházel. Když je sbíral, uslyší vedle sebe příšerné chrčení; nežli se vzpamatoval z hrůzy, ucítil, že ho ledově studená ruka uchopila za krk. Vytrhl se a v úžasu běžel na širokou chodbu a chvatně zatahl tam za zvonek, jímž se svolávalo k jídlu. Se světly vyhrnuli se mniši z cel a zastihli vyjeveného chlapce jako náměsíčníka; nemoha ze sebe vypraviti slova, ukázal k umrlčí kapli. Zastihli tam bibliotekáře pátera Matyáše, o jehož blížící se poslední hodince Hek něco zaslechl již u oběda, seděti s vytřeštěným zrakem a otevřenými ústy. Přivolaný lékař u chlapce na smrt ulekaného shledal větší nebezpečí než u pátera, jenž byl silným otřesem skoro zázračně vyrván zdánlivé smrti. Po osmi dnech se teprve student probral z těžké nemoci. Zachráněný mnich si oblíbil zpěváka Heka, o němž věřil, že mu Bůh skrze něho zachránil život.*“⁶⁴⁹

V Jiráskově podání dojde k obdobné epizodě se stejným rozuzlením zápletky – mladý Věk je konfrontován s fenoménem zdánlivé smrti, když nevědomky, navíc vlastní nešikovností, zachrání domněle mrtvého benediktinského knihovníka. Fikční uchopení skutečného příběhu je zasazeno do strašidelnějších kulís než v citovaných pamětech, vytváří větší napětí mezi narací a deskripcí, užívá dramatičtější motivy, včetně metafor, pojednává hlouběji emocionální prožitek hrdiny: „*Požehnav se křížem dal se chodbou, otevřel tiše dvéře té domácí staré kaple; a již obklopila ho čirá tma. Bylo tam nějak vlhko, vzduch zadušený, nepříjemný. Mladý choralista pustil se do pustého černa, šoural se, nohou vždy půdu ohledáváje, jako by měl přijíti ku propasti, rukou tápaje a polonahlas, chvatně se modle. Najednou ucítil studený kámen. Byl u zdi. Ruku měl vzhůru, hledaje kliku u dveří, ke kterým, jak myslel, že zrovna mířil. A to ohmatal nějaký výstupek zdi, a nyní hle, tot' dřevo. Ale ne*

---

649 Citováno podle František Vladislav HEK (uspořádal Jan JAKUBEC), *Sebrané spisy Františka Vladislava Heka III. Hekův vlastní životopis. Hekova činnost literární*, Praha 1924, s. 7–8. Ještě k Hekovým pamětím: „*U vysokém již věku psal své paměti. Poněvadž byly patrně určeny pro příznivce v Nížkém a Ochranově, psal je německy.*“ Srov. *Ottův slovník naučný*, XI, Praha 1897, s. 41–42, zde s. 41 (heslo Hek František Vladislav).

dvěře – prkno nějaké. Vtom, jak se ho potmě nevěda chytil, povolilo, převážilo se a ráčotíc spadlo. S ním však také skulilo se něco těžkého zrovna k jeho nohám. František leknutím upustil škatuli. Ale vtom už se mu mihlo, že ji tu nesmí nechati, že kdyby ráno sem někdo přišel a našel památky z ní! Vše by se vyradilo. Sotva to pomyslí, už se sehnul, aby potmě škatuli sebral i koláče. Slyší! Děsný zvuk! Něco zasténalo, strašlivě, až mu tělem projelo. Jak klečel, chtěl vyskočiti, ale vtom náhle ucítil na hrdle studenou, ledovou ruku. Hrůza ho pojala, divže neomdlel. Vykřikl ve smrtelné úzkosti, vytrhl se té ledové ruce a nedbaje sténání a chrčení vyskočil jak štvaný a nedbaje tmy hnal se pryč. Jak se dostal ven, jak dvěře našel, to nevěděl, ani kudy to letěl. (...) Hoch byl bez sebe hrůzou, vyjevený, a jen dolů ukazoval, po schodech vedoucích do domácí kaple. (...) Bratra jejich, pátera bibliotekáře, nebylo na prkně. Prkno leželo na zemi, vedle pak na schůdku on, nebožtík, s otevřenými ústy, vzduch lapaje, oči zkalených, na smrt ještě bleďý, čela potem zkropeného! (...) ‘Pan páter bibliotekář vstal z mrtvých a bohdá se uzdraví –’ pravil lékař převorovi odcházeje. ‘Jeho štěstí bylo, že ho ten klučina shodil z prkna, ale ten to třeba smrti zaplatí.’ ‘Nedej pánbůh! Je to nadaný hošík a byla by ho věčná škoda,’ pravil převor a nařídil pak, aby malý Věk byl co nejpečlivěji ošetřován.⁶⁵⁰

Hekovy zkušenosti s „křísením“ mrtvých ovšem Jiráskem zpopularizovaným dětským zážitkem zdaleka nekončily. V jeho pamětech se lze dočíst ještě o jednom pozoruhodném setkání s fenoménem zdánlivé smrti. Při další „nehodě“, k níž došlo tentokrát přímo na hřbitově, student Hek upozornil, moudřejší o předešlou zkušenost, na případ předčasného pohřbu. Zachránil tak zaživa pochovanou židovskou dívku Rebeku. K události podle Heka došlo, když se vracel z návštěvy u spolužáka, syna správce jakéhosi panství, vzdáleného asi dvě hodiny chůze od Prahy. Mladíci zabloudili v lese, hustě přšelo. Ze strachu z bouřky se vydali do polí, stmívalo se: „Tu se jim ve tmě ukázalo světlo. Jdouce za ním, přišli ke zdi. Hek nahmatal vchod. Vešli; ale tu zase klopýtali, berouce se ke dvěma osvětleným oknům po nerovné, kopečkovité půdě. Najednou sklouzl Hek do nějaké jámy jako do hrobu. Vystupoval z ní obkročmo, jako kominík z komína. Po stěnách deštěm promoklých se však smekl a spadl na něco měkkého. Tu se pod ním ozvalo vzlykání; zdálo se mu, jako by se pod ním pohnula ruka. Ustrnulý student nahmatal i obličej. Ze strachu se dal do křiku. Z domku přiběhli lidé s lampičkami. Myslili, že se do hrobu vloudil zloděj, aby okradl mrtvolu. Třesoucí se student jim vysvětloval, kdo je a jak tam přišel. Upozornil je, že pohřbený jest asi jen zdánlivě mrtev. Pomohli Hekovi z hrobu a potom vytáhli mrtvolu v plátně zabalenou a odnesli ji do domku. Bylo to na izraelském hřbitově. (...) K Rebece byl povolán vrchnostenský lékař; vyseděl u jejího lože zbytek noci. Ráno prosila zachráněná Heka, aby jí příhodu zevrubně vypravoval. Dověděl se od ní, že trpěla prsními křečmi, jež lékař tišil silnými léky, neustále dávky zvyšuje. Nemocná

---

650 Citováno podle Alois JIRÁSEK, F. L. Věk. Díl I., Praha 1976, s. 43–45 (s ilustracemi Adolfa Kašpara, vyobrazení citované scény na s. 44).

slábla a upadala do mdlob. Poslední taková mdloba ji přivedla až do hrobu; hrob pro veliký déšť a bouři zůstal otevřen. Pádem Hekovým do hrobu byly otrženy její nervy a ona vzkříšena. (...) Rebečin ženich, zatím přivolaný, po snídani pozval studenty, aby do Prahy jeli s ním a s jeho nevěstou. (...) V Praze však skromný student, aby se vyhnul nezaslouženým díkům, vystoupil z kočáru a ubíral se domů.⁶⁵¹

Aniž by bylo záměrem jakkoliv zpochybňovat autenticitu, nebo snad důvěryhodnost Hekových memoárů, je třeba se pozastavit nad skutečností, že jeho vzpomínka vykazuje řadu motivů, které známe z pojednaných pověstí o zdánlivé smrti. Obětí předčasného pohřbu byla mladá dívka, navíc zasnoubená, jež trpěla nejasným onemocněním – v důsledku léčby opakovaně upadala do mdlob. Zachránce se sice nestal její vyvolený, na druhé straně Hek šťastného ženicha, jenž se mu chtěl odvděčit za záchranu snoubenky, alespoň zmínil. Opět se setkáváme s motivem okrádání mrtvoly, byť v tomto případě jen domnělým. Konečně upřesnění, že se jednalo o „izraelský hřbitov“ a oživenou ženou byla Židovka, působí nikoliv nevýznamně. Vyvolává dojem, že mohlo jít o Hekův příspěvek do stále ještě doznívající diskuze na téma příliš časných židovských pohřbů ze sedmdesátých a osmdesátých let 18. století.⁶⁵²

Hypotézu, že brzké židovské pohřby – ač k nim alespoň teoreticky již nemělo docházet, vzbuzovaly zájem ještě v první polovině 19. století, potvrzuje romantická povídka *Setkání v hrobě* (otištěná v časopise *Jindy a nyní*) z roku 1830 od Hekova mladšího současníka, katolického kněze Vendelína Duška (1784–1849).⁶⁵³ Dodejme, že Hek mohl Duškův text na téma předčasného židovského pohřbu znát – motivická a tematická podobnost obou příběhů je v každém případě pozoruhodná. Duškův vypravěč v první osobě nejdříve za lijáku v nočním lese zachraňuje dívku, jež prchá před svatbou s nemilovaným mužem. Posléze se oba vydají za světlem, které spatří opodál města, a ocitnou se, stejně jako Hek, na židovském hřbitově vybaveném márnicí: „Připutovavše blíže světla, vidíme dům ve velikém zdí ohraženém místě. (...) Bylotě z památníků souditi, že to hřbitov. Strachem spoutané děvče se mne chytí oběma rukama, a kráčíme povolně mezi památníky po hrobkách k světlu, mžitkou však se octneme v hlubokém hrobě na jakéms těle. Zalekna se, vyskočím, podávaje ruku dívce; ale na místě ní se mne chytí ledovou rukou jakési

651 Citováno podle F. V. HEK, *Sebrané spisy*, s. 36–37.

652 Bylo pojednáno v kapitole *Mrtví v čase a prostoru* této knihy.

653 O životě Vendelína Duška nemáme mnoho zpráv. Roku 1812 byl vysvěcen na kněze. Působil jako kaplan v Nové Pace, později jako farář a čestný děkan na Pecce, kde také zemřel. Hlavní oblast jeho literární činnosti představují didaktické spisy a mravoučné prózy. Publikoval komentáře k dobovým událostem, anekdoty, rady a kuriozity v časopisech *Jindy a nyní*, *Rozmanitosti*, *Přítel mládeže*. Jeho texty se často pohybují na hranicích odborných pojednání a beletrie, povídky s historickou nebo exotickou tematikou jsou vedeny výchovným záměrem – je z nich ovšem patrný zájem o vše bizarní a neobvyklé. Srov. V. VANĚK

strašidlo v bílém rubáši, lkajíc a vzdychajíc pronikavě: 'O mai! mai! Kde jsem? Kdo to zde?' Trhám – táhnu ruku zpět, chtěje se této obludy zbaviti; však se nepustila, ač byla celá z hrobky ven, proti mně se postavíc. (...) Hrůzou bych byl se svalil v mdlobu smrtící a snad věčnou, kdyby mi mžitkou nebylo připadlo ponaučení přítele mého, jak se v podobné případnosti zachovati máme. To mi dodalo srdce, že jsem třesavým hlasem vyjel: Kdo jsi?

Strašidlo: A kdo jsi ty?

Já: Muž, jenž všemožně trpícím a nešťastným pomáhá.

Strašidlo: A já jsem Esther.

Já: Která pak Esther?

Esther: Šimonova

Já: Tedy židovka?

Esther: Ovšem; a zůstávám v Kolchické ulici.

Já: Kterak jsi se octnula v hrobě?

Esther: Což jsem byla v hrobě?

Já: Ba právě. Zdet hřbitov, tu kol a kol památníky, a tuto ten hrob.

Esther: Bože můj! Já v hrobě? Kterak se to stalo?

Já: Nevím. Pojď, podej mi ruku, tuto se snad dozvíme.

(...)

Já: Což se vám přihodilo?

Esther: Nevím; toliko se pamatuji, že jsem byla nemocna.

Já: Tedy jste snad v mdlobě za mrtvou držena a pohřbena byla?

Esther: Možno.

Já: Což nenechávají židé mrtvých těl ležeti v domě až do třetího dne?

Esther: Ovšemže ne. Zdali nevíte, že těla mrtvých, jak dlouho jsou nad zemí, zlí duchové v moci majíce, je trápí?

Já: Hloupé to pověry. – Dlouho-li zůstane u vás tělo mrtvé v domě?

Esther: Několik hodin, a pak se pohřbí.

Já: U nás se pohřbívala mrtvá těla za starých časů teprve druhý den, a přece se snad na tisíce živých pochovalo – kteraký pak teprve počet židů za živa zahrabán!

Esther: Možná. Znalatě jsem paní, která při mytí před pochováním přišla k životu, ale opět padla v mdlobu. Čekalo se hodinu, a když k sobě nepřicházela, pohřbili ji.

Já: Kteraká to neprozřetelnost, ukrutnost!⁶⁵⁴

Názor autora tohoto výchovně a moralistně pojatého textu jako by z oka vypadl postojům osvícenské zdravotní policie – nepotřebuje snad většího komentáře. Duškova ostrá kritika židovských pohřebních zvyklostí, obsahující

---

a kol. (ed.), *Mrtví tanečníci*, s. 34.

654 Citováno podle tamtéž, s. 36–37 (Povídka *Setkání v hrobě*, s. 35–38).

navíc i nenápadnou narážku na tradiční negativní stereotyp hamižného Žida, vrcholí v rozhovoru, ke kterému dojde v samém závěru povídky:

„Já: Znáte tuto osobu?

Židé: Ovšem.

Já: Proč pak jste nechali hrob otevřený?

Žid: Zaleknutí při náhlém vznikutí ohně, odspěchavše domů hájiti své jmění, zapomenuli jsme na Esther a pohřeb její.

Já: Jako pocestný jsem zde hledal s touto dívkou přenocování, a davše se přes hřbitov k světlu, padli jsme do hrobu, čímž Esther ze sna smrti se vyrazila.

Židé: Pane, smiluj se!

Já: Za živa lidi pochováváte!

Židé: Ó, naši mrtví se pečlivě šetří, zdali skutečně umrlí.

Já: Tot jste právě nyní dokázali – Esther za živa pohřbena!⁶⁵⁵

V česky psaných beletristických textech z 19. století, jež se explicitně zabývaly zdánlivou smrtí, je dále pozoruhodné sledovat, kdo se vlastně stal oživovatelem domnělého nebožtíka, jinými slovy, jakou, popřípadě jak velkou roli hrála dobová medicína ve fikčním zpracování tehdy již značně zmedikalizovaného problému. Připomeňme, že u Jiráska byl zachráncem malý chlapec – pro lékaře poslali až po knihovnickově „vzkříšení“, v Sabinově *Hrobníkovi* se stal oživovatelem zdánlivě mrtvého hraběte Vilíma, ve shodě s narativem jedné z pověstí o předčasném pohřbu, hrobník – přesněji řečeno osoba, která přišla zesnulého okrást. Sabina popsala i onemocnění, jež předčasnému pohřbu mladého šlechtice předcházelo. Objevují se v něm zmínky o lékaři: „*Klára dověděvši se o nemoci Vilímově, očekávala denně s bolestnou starostlivostí lékaře a vyptávala se na zdraví pana hraběte.*“⁶⁵⁶ V klíčovém okamžiku diagnostiky smrti medicína selhává, dále se Sabina věnoval vyličení smyslových dojmů a stavu naprosté paralýzy zdánlivě mrtvého, s kterými jsme se setkali v případě česky psaných povídek z doby raného obrození: „*Lékař přikročiv blíže ku posteli, kde ležel Vilím s obličejem ke zdi obráceným, chtěl pozorovati dech nemocného. I dotknul se těla; bylo však chladné. Nejevilt se dech žádný a srdce netlouklo. – ‘Neprocitne více’, – dí lékař, ‘usnul v Pánu!’ Vilím byl v těžké mdloby upadl. Zavřelyt se oči, zastavila se krev, i srdce mu přestalo tlouci. Bez vědomí leže byl opravdu mrtev, ne ale navždy. Jedna ještě jiskra života planula v něm, občerstvujíc jej a budíc vědomí, že žije. (...) Vilím nebyl s to, jasný pojem vidění svého udržeti, any se bystrostí blesku míhaly a střídaly před ním obrazy nepochopitelné, posud nespátřené. (...) Opět zvěděl, že žije, ana s procitlým vědomím obživla i síla a mocnost duševní; jen tělo zůstalo nepohnuto. I pozorovalt, že jej kladou do rakve, slyšel se hořce*

---

655 Citováno podle tamtéž, s. 38.

656 Citováno podle K. SABINA, *Hrobník*, s. 61.

---

oplakávati; ale chtěje promluviti – nemohl, aniž mu bylo zehnutím oudů znamení dáti, že žije. (...) Vilím pozůstal samotěn ve hrůzné společnosti dávno zpráchnivělých praotců – on jediný živý mezi tolikerými mrtvými! (...) V rakvi ubedněný, všech smyslů zbavený jinoch cítil se tak stísněna tíží jha neznámého, že mu smrt jediným přáním byla, ant věděl, že žádného procitnutí očekávati nelze. (...) Dlouho tak snil v ukrutném bdění, živ a mrtev, dvěma světům náležej. ⁶⁵⁷

S probuzením zdánlivě mrtvého muže se lze setkat i v humorných povídkách *Beneficiant* (1909) a *Stráž u mrtvoly* (1914) Ignáta Herrmanna. Ve starší z obou povídek se domnělým nebožtíkem stal Jakub Vršťala, podporovatel umění, sládek a majitel pražského pivovaru U Fízolů, jeho zachráncem a hlavní postavou, jež dala název celé povídce, je potom „Beneficiant“ – salonní komik, deklamátor, zpěvák, recitátor a člen koncesovaných podniků Florián Škvor, jehož nejvlastnějším povoláním bylo zvaní na benefice: „*Tak daleko sahala víra v jeho schopnost zváčskou, že o něm kdysi kdosi pronesl: ‘Škvor? Ten by dovedl pozvat i nebožtíka na prkně!’ Nemá člověk být prostoreký. A nemá člověk malovat čerta na zed’ – (ač cítím, že toto přísloví právě v tomto případě nepřiléhá tak docela) – aby se jednoho dne nezjevil.*“⁶⁵⁸ Když se jednoho dne Škvor vydal na benefiční zvaní, jeho první zastávka jako obvykle patřila „panu starýmu“ Vršťalovi. Překvapila ho nezvykle teskná atmosféra v domě, navíc i divný zápach, který připomínal „umrlčínu“. Poté se Škvor dozvěděl, že přišel pozdě: „*Chudáček Jakoubek má navždycky po všem! Ten už nikam nebude chodit, tomu nastává jediná, poslední cesta! (...) Podívejte se naposled na nebožtíka zlatého.*“⁶⁵⁹ Záchranným prostředkem zdánlivě mrtvého nebyla Ignátu Herrmannovi medicína, nýbrž verbální i nonverbální komunikace. V případě obou zmíněných povídek, jež tématu domnělého nebožtíka věnoval, dochází k vyburcování mrtvoly slovy, případně i dotekem. „Beneficiant“ Škvor vede nad mrtvým jakousi litanii, žalozpěv o ztrátě nejvěrnějšího odběratele vstupenek: „*A přece jestli Bůh všemohoucí měl někomu život prodloužit, tedy to měl udělat vašnostpánovi, s tím předobrym, zlatým srdcem a štedrou rukou – Ježíš Marjá Josefeee – é – é!*“ Tu zase slova Škvorova se rozlila v pláč usedavý, který udusil každý zvuk další a hrdlo jeho zatáhl jak drátěným okem. (...) Potom přikročil k nebožtíku, vztáhl pravici a skoro jen po paměti dělal tři křížky: na čelo páně Vršťalovo, na bradu, na prsa. A tu najednou zapadlá víčka očí páně Vršťalových dvakráte, třikráte sebou pošklubla, jako by se namáhala odhaliti zraky, jež pokrývala – pošklubávání se opakovalo, silná vůle vítězila, a náhle se na Škvora rozevěřely oči pana starého. A jak ty se rozevěřely, v témž okamžiku se rozechvěla i pravice, položená na prsa, šinula se níž a níže k boku a zajela

---

657 Citováno podle tamtéž, s. 65–71.

658 Citováno podle I. HERRMANN, *O třech nebožtících*, s. 30 (Povídka *Beneficiant*, s. 27–40).

659 Citováno podle tamtéž, s. 35.

do kapsy nohavic. Ale brzy se vynořila – ovšem prázdná. A teď zcela lehounce se zatřásly rty pana starého a hlasem tichým, kterýž lehkým chrapotem zdrsněl, pronesla ústa nebožtíkova namáhavě: *‘No vidíte, šlakovitej Škvore, při nejlepší vůli vám nemohu – nic – tento – nemám u sebe ani krejcar.’*⁶⁶⁰ Zmínka o lékaři, který je přivolan až po nebožtíkově „probuzení“, je velmi stručná: *‘Honem, lidičky drahý, honem pro pana doktora, nahoru k panu starému – ale honem, honem!’* (...) Po dvaceti minutách zahrčel před domem kočár, přivázel doktora.⁶⁶¹ Ostatně sám sládek Vršťal připsal záchranu svého života jednoznačně Škvorovi: *‘Nebýt jeho a té jeho pohřební řeči nade mnou, vy byste mě svatě byli pochovali, a vidíš, já přece nebyl tak docela mrtev.’*⁶⁶²

Ještě o něco skeptičtější postoj ke kompetencím dobové medicíny Herrmann vyjádřil v povídce *Stráž u mrtvol* z roku 1914, jejímiž hlavními protagonisty jsou zdánlivě mrtvý muzikant, hráč na fagot Husipírek, a jeho zachránkyně Angelina Knedlhansová, bývalá kvartýrská a místní klepna. Autor užil i již připomínaného, tradičního motivu příběhů o předčasných pohřbech, kterým byla nemoc záhadného původu a podstaty: *‘Popadla pana Husipírka nemoc a již ho nepouštěla. Nemoc docela podivná. Nejdřív hádali v domě na plíce, což by se s fagotem bylo shodovalo, ale nebyly to plíce. Ani hlavnička to nebyla, ani oubytě. Přišla se na něj ze sousedství podívat paní Krabánková, která pomáhala od nemocí všech, ale po trojí návštěvě usoudila, tomuhle že by mohl rozumět přec jen doktor. ‘A to myslím nákej šikovnej doktor, kterej vůbec nemocím rozumí,’ dodala. Zavolali doktora, doktor chodil, dával užívat, ale pan Husipírek ležel stále, vytrvale, nevstával, ztrácel se. – Dal si zavolat pana faráře – náramně se mu ulevilo. ‘Jak se člověku ulehčí, bývá smrt.’*⁶⁶³

Mrtvé tělo, zahalené až po bradu prostěradlem, hlídala z důvodu zrovna probíhajícího porodu Husipírkovy dcery již zmíněná Angelina Knedlhansová. Ta nejdříve sáhla nebožtíkovi na ruku – podivila se, že je ještě vlažný, poté na chodidlo – konstatovala, že od nohou stydne, nakonec na hrud: *‘Přece jde na člověka z mrtvol alterace. Řekla bych, že mu ještě sotva znatelně srdce tluče. Ale to se mně prsty třesou.’*⁶⁶⁴ Poté začala hlídačka mrtvoly nahlas rozmlouvat sama se sebou, jak si alespoň zpočátku myslela. Na rozdíl od Floriána Škvora však nešlo o bohabojnou řeč, nýbrž o klepy nejhrubšího zrna, které domnělého nebožtíka probraly ze spánku smrti. K dobru jí budiž přičteno, že dokázala v nezvyklé situaci zachovat chladnou hlavu a poskytnout zdánlivě mrtvému účinnou první pomoc: *‘Povídalo ono se ledacos. Ted’ ovšem už ne, ale za mladších let prý s tou trafi-kantkou za rohem. Sotva to byly pouhé klepy.’ – ‘Pouhé klepy!’ Zašumělo to světlicí opět, a teď o něco hlasněji než prve. Paní Knedlhansovou zamrazilo po zádech, hřeben v drdolu*

---

660 Citováno podle tamtéž, s. 38–39.

661 Citováno podle tamtéž, s. 39.

662 Citováno podle tamtéž, s. 40.

663 Citováno podle tamtéž, s. 43–44 (Povídka *Stráž u mrtvol*, s. 41–54).

664 Citováno podle tamtéž, s. 49.

---

na hlavě postavil se jí rovněji. 'Tohodle mně bylo potřeba!' Zaseptala. 'To je ouřad pro funebráka a ne pro citlivou paní!' Jako by se obávala, aby nikoho nevzbudila, kráčela po prstech ke stolku, ujala se modlitební knihy, pevně ji stiskla a přistoupila k lůžku. (...) 'Možná, že měl nebožtík něco hrozného na svědomí.' 'Ba ne! Ted' panička nemohla být na pochybách. To bylo zaseptáno z postele. Ale nic se tam nehnulo, docela nic. (...) 'Ve jménu Boha otce, syna a ducha svatého: jsou už na onom světě nebo ještě na zemi? Dají mi znamení slovem nebo hnutím!' (...) Ted' se zdálo, že nebožtík chce promluvit. Ústa s největším namáháním se pootevřela, zvuku však z nich nevyšlo. A zůstala pootevřena. (...) 'Pil by snad?' 'Ba pil by!' Šeptlo to z postele. Panička již dříve si byla všimla, že na stole uprostřed světnice stojí sklenice s nedopitkem piva. (...) Dlouho se nerozmýšlejíc skočila po ní, vrátila se k posteli, nadnesla bezvládnou hlavu nebožtíkovu, přiložila mu sklenici ke rtům. 'Hrklo to do něho,' vyprávívávala vždy později, 'jako by člověk do studně lil! Nikdy jsem nic takového neslyšela. A tu jsem usoudila, že je v něm přece ještě jiskřička života. Vypil do poslední kapky, co bylo ve sklenici. Ted' bylo vyhráno! Já skočila ke druhé posteli, vytáhla jsem dva polštáře, dala je Husipírkovi pod hlavu a povídám a povídám: Pane Husipírku, je-li to v jejich možnosti, nedělej bolest znejmilejší paní a Madlence.' (...) Rozmžikaly se oči páně Husipírkovy, víc a více se otvíraly, až se na ni docela vyjevily, a nebožtík řekl dobrácky: 'Zůstanu, paničko, a rád. Do čeho jsem chvíli nakoukl, za nic nestojí. Nebejt jich, nebyl bych se probudil.'⁶⁶⁵

V rámci pojednaných beletristických děl české provenience přisoudil medicíně aktivní roli při záchraně zdánlivě mrtvé osoby pouze Jan Neruda. V jedné z jeho známých *Povídek malostranských*, konkrétně v *Doktoru Kazisvětovi* z roku 1876, sehrál klíčovou oživovací úlohu právě zástupce lékařské profese, byť šlo o nepraktikujícího doktora medicíny Heriberta, který jako jediný na základě vyšetření pulsu a rozšířených zorniček rozpoznal (na rozdíl od ošetřujícího lékaře Linka), že je domnělý nebožtík naživu, navíc mu úspěšně poskytl první pomoc: „Parádní pohřební vůz byl ted' průvod předjel a zastavil u brány. Kněží se obrátili, mládenci spustili máry pomalu k zemi a začalo kropení. Pak kočové povytáhli pohyblivý podklad vozu a mládenci zdvihli rakev, aby ji dali na vůz. Ted' se to stalo! Bud' že byl na jedné straně nadbytek sil, nebo na obou stranách zcela stejná neobratnost – náhle rakev sjela užším koncem k zemi a víko s rachotem odskočilo. Mrtvola zůstala sice v rakvi, ale svezla se trochu do kolenou a pravá ruka se vymrštila přes rakev ven. Zděšení bylo všeobecné. Rázem nastalo ticho, že soused mohl slyšet tikot hodinek v sousedově kapse. Zraky všech se vpíjely v nehybnou tvář mrtvého rady. A zrovna vedle rakve stál – doktor Heribert. (...) Jaksí mimovolně chopil se Heribert svislé ruky, snad aby ji zase v rakvi umístil. Ale podržel ji v rukou svých, prsty jeho nepokojně hrály, a oči spočívaly pátravě na mrtvém obličejí před ním. Ted' vztáhl ruku a rozevřel víčko pravého umrlcova oka. (...) 'Ten muž není mrtev.' (...) 'Je jen ztrnulý.' (...) 'Ted' ho rychle

---

665 Citováno podle tamtéž, s. 50–54.

odnese někam do domu, at' zkusíme pomoci.' (...) Po dvou měsících úřadoval pan rada Schepeler zas jako dřív. 'Pánbůh na nebi a doktor Heribert na zemi,' říkal. (...) Celé město mluvilo o doktoru Heribertovi. Noviny o něm psaly nejspíš po celém světě. Malá Strana byla pyšná. Vypravovaly se věci podivné. Baroni, hrabata, knížata hleděli si prý získat doktora Heriberta za osobního lékaře. Ba jistý vládnoucí král italský mu učinil návrh přímo neslýchaný. (...) Ale doktor Heribert byl jako zabeđen. (...) Zas bylo vidět, že o lidi nestojí. (...) Jako dřív kormidloval ulicemi a průsvitná, suchá jeho hlavička potřásala se bojácně jako chmýří. Nemocného nepřijal nikdy.⁶⁶⁶

Jak ukázaly již povídky Ignáta Herrmanna, zájem české beletristiky o zdánlivou smrt překročil hranice 19. století. Roku 1926 vyšla humoristicky pojatá sbírka vzpomínek *Rozmarné příhody* českého hudebního skladatele, sběratele lidových písní a folkloristy Karla Weise (1862–1944),⁶⁶⁷ který v autobiografické povídce *Cincibus* zavzpomínal na skutečnou událost, jež měla pro něho osobně velmi neblahé důsledky – byl údajně obžalován z „hyenismu“ a souzen u krajského soudu v Chrudimi.⁶⁶⁸ Když Weis pobýval v srpnu 1910 v Loukotíně, jak poeticky nazýval Brandýs nad Orlicí v dnešním Pardubickém kraji, došlo tam k tragické nehodě. Během letní bouřky byl usmrčen bleskem obuvnický tovaryš Jan Cincibus: „Třetího dne časně zrána šel jsem mu na pohřeb. Cestou jsem potkal pořadatele pohřbu velmi rozrušeného. Běžel k doktorovi. Zapřisahal se, že ve svém životě takové mrtvoly ještě neviděl. Není možno, aby Cincibus byl mrtev, doktor prý musí pohřeb zakázat a mrtvolu ještě jednou důkladně prohlédnout. A už spěchal zase dál. (...) Srazil se s farářem, který s ministranty ubíral se právě do domu smutku. (...) Farář rozsoudil věc velice šalamounsky. Řekl, že má v ruce úmrtní lístek, že tedy Cincibus jest a musí být mrtev. Po tomto prohlášení vykonal se pohřeb již bez dalších překážek. Sotva však jsem přišel ze hřbitova domů, objevila se u mne pojednou 'deputace'. Tři místní dělníci prosili mne, abych se ujal nebohého Cincibusa, že prý mrtev není, že je docela jistě živ, lid že se srotil na hřbitově a nedovolil Cincibusa zakopat. (...) 'Cincibus je živ, po celé tři dni zůstal vláčný, v tvářích je červený, nohy má teplé, a když jsme mu dali zrcátko k ústům, bylo zadýcháno, a na celém těle nikde ani stopy po blesku.' Mráz mne přešel, když mi tohle ti lidé vypravovali. Napadlo mi,

666 Citováno podle Jan NERUDA, *Povídky malostranské*, Praha 1956, s. 130–133 (Povídka *Doktor Kazisvět*, s. 127–133).

667 Karel WEIS, *Rozmarné příhody*, Praha 1926. K Weisovi Vilém NEZBEDA, *Mistr Karel Weis v Brandýse nad Orlicí*, Národní politika, 12. dubna 1945; Lubomír TYLLNER, *Karel Weis – enfant terrible české folkloristiky*, Český lid. Časopis pro etnologická studia 86, 1999, č. 4, s. 335–351; Slávka ROKOSOVÁ, *Střípky ze života Karla Weise. 1862–1944. Hudební skladatel a bohém*, České Budějovice 2015.

668 Za upozornění na Weisův text, jakož i na celý případ, a poskytnutí kopií archiválií děkuji kulturnímu historikovi Mgr. Petru Štovíčkovi, kurátorovi historických sbírek Blatského muzea v Soběslavi a Veselí nad Lužnicí, pobočky a odborných pracovišť Husitského muzea v Táboře.

že pohřbení zdánlivě mrtvých, přes to, že se děje jen zřídka, přece nepatří k žádným nemožnostem.“⁶⁶⁹

Následně Weis napsal dopis okresnímu hejtmanovi, v němž ho žádal, aby celou záležitost přezkoumal okresní lékař. Mezitím se však „loukotínští“ pustili do exhumace – vypáčili rakev a začali nebožtíka oživovat: „Svlékli ho, třeli po celém těle, zaváděli umělé dýchání, stará Lukáška vrážela mu špendlíky pod nehty a kdosi potřásal mu hlavou, budě ho sladkými slovy: ‘Honzíčku náš, vstávej, vstávej!’ Zpráva o těchto událostech roznesla se ovšem bleskurychle po městečku a všechno se hrnulo na hřbitov. Konšel kterýs, udýchaný, v údivu zeptal se lidí, kdo jim tohle všechno poručil. A lidé prostodušně odpověděli: ‘Pan Weis!’ Od tohoto okamžiku končí tragédie Jana Cincibusa a počíná tragédie má vlastní. Přijel okresní lékař a bez dlouhých okolků dal Cincibusa zakopat, já pak dostal třetího dne obsílku k okresnímu soudu, kde mi oznámili, že je se mnou zavedeno nejprísrnější trestní vyšetřování pro zločin ‘hyenismu’.⁶⁷⁰ Po několika měsících byl Weisovi doručen dopis obžaloby, případ pokračoval u krajského porotního soudu. Skladatel podle svých vlastních slov vsadil na polehčující okolnosti přiznání a vzal na sebe odpovědnost za čin, který nespáchal: „Doznal jsem, že jsem to byl já, jenž Cincibusa vytáhl z hrobu, vysvlékl z šatů a vrážel mu špendlíky pod nehty.“⁶⁷¹ Porota nakonec obžalovaného zprostita viny, Weis prý unikl trestu patnáctiletého těžkého žaláře: „Vrchní porotkyně paní Ludmila Vokálová, kuchařka místní nádražní restaurace, přečetla pak za nesmírného napětí tento výrok: (...) Je nade vši pochybnost prokázáno, začala znalecky a při tom si vykročila, jako by chtěla naklepávat telecí řízek – je nade vši pochybnost prokázáno, že obžalovaný vyňal mrtvého ševce Cincibusa z hrobu jen za tím účelem, aby ho vzkřísil k novému životu. Chtěl tedy spáchat zázrak! Takový čin však – nehledě ani k tomu, že nebyl dokonán – nespadá pod žádné ustanovení trestního zákoníku. (...) Proto porota uznala obžalovaného jednohlasně za nevinna.“⁶⁷²

Weisův poutavý text sice není pouhým výplodem fantazie, v každém případě je nutné brát jej s nadsázkou, počítat s literární licencí i autorskou sebestylizací. Brandýská aféra vzbudila značný zájem dobového tisku (nejen regionálního), který vnáší do celé záležitosti více světla. Koncem prosince 1910 referovaly o chrudimském soudním přelíčení například listy *Čech, Východočeský kraj* či *Národní Politika*. V rubrice *Soudní síň* prvního zmíněného periodika se objevil článek s titulkem „Co skladatel K. Weis v Brandýse způsobil“, jež nenechává na pochybách, že Weisův podíl na vzniku aféry, ač to on sám ve své knize vzpomínek popřel, byl značný: „Lékař byl přesvědčen, že je Cincibus mrtev, ale

669 Citováno podle K. WEIS, *Rozmarné příhody*, s. 63 (kapitola *Cincibus*, s. 62–73).

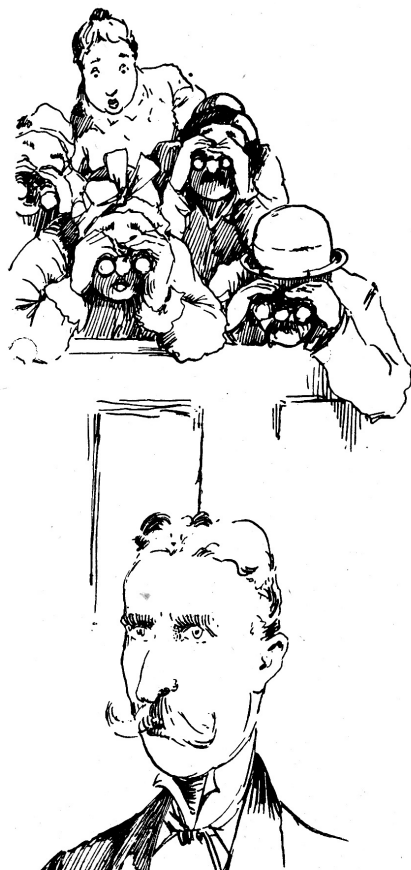
670 Citováno podle tamtéž, s. 64–65.

671 Citováno podle tamtéž, s. 70.

672 Citováno podle tamtéž, s. 72.

hudební skladatel Karel Weis z Prahy, který dlel v Brandýse na letním bytě, byl jiného mínění a na pohřbu se jím netajil: 'Pochovali živého!' Do žen jako když střílí. 'Je to pravda,' usoudily matky, 'má tváře červené a tělo vláčné. Pan Weis by to také neřekl a do Vysokého Mýta již psal pro komisi, která jej vyhrabe!' 'Jo, vyhrabe, ale co jest to platné, když bude zadušený!' mínili jiní a lid se vracel a kupil se na hřbitově.⁶⁷³ Dále se dozvídáme, že se údajně zdánlivě mrtvý obuvnický pomocník jmenoval František Cincibus. Proces nebyl veden přímo s Weisem, nýbrž s jistou Žofií Dušánkovou, která prý jako první skočila do hrobu a začala odhazovat hlínu. Jelikož neuměla zacházet s lopatou, přítomná Františka Marčíková vybídla dělníka Jana Doležala, aby pomohl Dušánkové ven z hrobu a odkryl rakev. Poté se vrhla do hrobu již Weisem jmenovaná Anna Lukášová, jež odkryla víko rakve, zatahala nebožtíka za nos a volala: „Františku, vstávej!“ Kromě toho Cincibusa skutečně křísila špendlíky, které mu píchala pod nehty. Na dotyčné „čtyři milosrdné Samaritány“ byla podána žaloba pro přečin proti § 306 trestního zákona (nedovolené otvírání hrobů), na Marčíkovou navíc i pro porušení § 305 (navádění k nedovoleným činům). Obhájce Vilém Sýkora poukázal na rozrušení, které se všech lidí na hřbitově zmocnilo a na jejich snahu zachránit lidský život: „Senát přisvědčil vývodům obhájce a vynesl pro všechny čtyři rozsudek zprošťující. Ženy, které téměř na kolenou za odpuštění prosily, po vynesení rozsudku přísahaly, že nikdy více mrtvolu za nos tahati nebudou.“⁶⁷⁴

Weisův podíl na vzniku aféry potvrzuje i článek „Ty, mrtvý, lež a nevstávej“, který byl otištěn v listu *Východočeský Kraj*: „Význačnou roli v této epizodě hrál zejména p. K. Weiss, hudební skladatel z Prahy, (...) jenž v obavě o lidský život přivolal i soudní komisi z Vysokého Mýta, aby zachránila člověka jen zdánlivě mrtvého...“⁶⁷⁵ Podobně se

Obr. 52. Ilustrace z kapitoly Cincibus. Otištěno v Karel Weis, *Rozmarné příhody*. Praha 1926, s. 67.

673 Citováno podle Čech 349, 1910, s. 6.

674 Citováno podle tamtéž.

675 Citováno podle *Východočeský Kraj* 51, 1910.

vyjádřila *Národní Politika* ve stati „*Trapné výjevy při pohřbu*“: „*Po pohřbu brandýského obuvníka Frant. Cincibusa, zabitého dne 2. srpna t. r. bleskem, roznesla se mezi účastníky smutečního průvodu zcela bezdůvodná pověst, že obuvník byl jen omráčen, ale nezemřel a že do země bylo uloženo tělo živé. K rozšíření pověsti nejvíce prý přispěl pražský umělec pan K. W.*“⁶⁷⁶

Na posledně zmíněný článek reagovali postupně jak městský a obvodní lékař v Brandýse nad Orlicí Josef Novotný, tak sám Weis, v jehož případě máme k dispozici i dva ručně psané koncepty novinového komentáře.⁶⁷⁷ Zdá se, že v pohřebním skandálu z Brandýsa nad Orlicí šlo hlavně o názorový střet Novotného a Weise – skladatel byl podle svých vlastních slov, jež dal uveřejnit v novinách, skutečně přesvědčen, že mohlo jít o případ zdánlivé smrti, zpochybnil přitom kompetence, postup i lékařskou etiku a erudici dotyčného doktora a ohledávače v jedné osobě. Novotný byl nucen veřejně bránit svou lékařskou reputaci a popsat dotyčnou diagnostiku smrti: „*Při zevním ohledání Františka Cincibusa dne 1. srpna loňského roku bleskem zabitého konstatoval jsem u něho, že blesk vjel do klobouku, kdež zanechal po sobě větší otvor, pak sjel po týlní kosti, po šíji, po páteři a jedné noze a vyrazil botou, kdež rovněž zanechal větší díru, ven. Jako znalec a ohledač, když zjistil jsem ještě úplné zastavení činnosti srdeční a že zorničky proti světlu nereagovaly, mohl jsem prohlásiti, že smrt v tomto případě nastala okamžitě a že veškeré pokusy přivésti mrtvolu k vědomí jsou marné. (...) Trapné výjevy, které se před pohřbem a po pohřbu s mrtvolou děly, byly zaviněny lidmi pověřčivými a bylo mou povinností jako lékaře úředního, když jsem byl o výjevech zpraven, kompetentním úřadům o tom učiniti oznámení a žádati za vyšetření, zdali zprávy četnými osobami mi sdělené a po městě roztrušované a obviňující inteligenta, pod jehož protektorátem prý mrtvola byla vykopána, zakládají se na pravdě. Tvrditi v tomto případě, že pohřben byl člověk zdánlivě mrtvý a že celá věc zůstane nevysvětlitelnou záhadou, mohou lidé, kteří ani mrtvolu neviděli, jen ze zlomyslnosti.*“⁶⁷⁸

Následovala Weisova „odveta“, která je jak pozoruhodným svědecktím o jeho dobrém povědomí o stavu zdánlivé smrti, tak o aktuálnosti tématu ještě na konci prvního desetiletí 20. století – skladatel se navíc „vyzbrojil“ argumenty, které získal, když si v Praze promluvil s „vynikajícími odborníky“: „*Pan doktor tedy dokazuje, že Cincibus, když ho ohledával, byl mrtev. – Naproti tomu však všichni lidé, kteří byli kolem mrtvolky až do posledního okamžiku, jsou toho přesvědčení, že Cincibus nebyl mrtev, nýbrž že se jednalo o smrt zdánlivou. (...) Jedná se nyní o to, zdali důkaz, který p. Dr. Novotný pro své tvrzení provádí, jest dostatečný. On tvrdí, že zjistil úplné*

---

676 Citováno podle *Národní Politika* 355, 25. prosince 1910, s. 12.

677 Husitské muzeum v Táboře, pobočka Veselí nad Lužnicí, Pozůstalost Karel Weis, karton č. 1., dvě rukopisné verze novinového komentáře „*Trapné výjevy při pohřbu*“, nedatováno.

678 Citováno podle *Národní Politika* 19, 19. ledna 1911, s. 8.

zastavení srdeční činnosti; nepraví ale, čím a jak. Dále se odvolává na to, že zorničky proti světlu nereagovaly. To je důkaz velmi slabý! Já, jako laik, jsem nad tím nedůvěřivě zakroutil hlavou. (...) Promluvil jsem si v Praze s vynikajícími odborníky o té věci a tu dověděl jsem se následující: **Jest celá řada případů, kdy zorničky nereagují. Obyčejně každé hluboké bezvědomí má za následek nereagování zorniček. (...) Přirozeno jest, že také při zdánlivě utopených, udušených, oběšených, otrávených a jiných zdánlivě mrtvých vyskytuje se tento zjev. Tím padá první důkaz pana dra. Novotného! Ale i pokud se týče toho 'zjištění zastavení činnosti srdeční' nezíská si p. Dr. Novotný v odborných kruzích žádnou slávu. Při zdánlivé smrti (a o tu se mohlo při Cincibusovi jednat) jest činnost srdeční tak nepatrnou, že tepna naprosto není znatelná a lze pouze sluchátkem k tomu účelu sestrojeným (stethoskopem) a mnohdy i takto těžko zjistiti, zdali ještě jiskra života v těle se nachází. Stethoskopu však p. Dr. Novotný nepoužil a ohledal pouze primitivním, jím samým naznačeným způsobem, tělo Cincibusa. Tím padá i jeho druhý důkaz! (...) Já jsem nikdy netvrdil, a netvrdím, že Cincibus byl živ, zrovna jako pan Dr. Novotný nemůže s apodiktickou jistotou tvrdit, že byl mrtev! (...) Ale já tvrdím, že pan Dr. Novotný nejednal s onou rigorosností, s onou úzkostlivou svědomitostí, která v tomto případě byla jedině na místě. (...) Pan Dr. Novotný Cincibusa prohlédl jen zběžně a povrchně na zahradě, kam nahrnulo se mnoho hlučícího lidu, pak jest na snadě, že mýlka vyloučena není. Ale pan Dr. Novotný tuto svou svatou povinnost nevykonal! On se nestaral více o tělo nešťastného mladíka, ale rozejel se hned do Vysokého Mýta, on, náš dlouholetý domácí lékař a udal mne, který jsem o událostech na hřbitově neměl ani tušení, u soudu pro čin (§ 306), na který vyměřen jest trest vězení až do šesti měsíců. (...) **Byl-li nebohý Cincibus mrtev či živ, to zůstane i nadále záhadou i kdyby se tomu p. Dr. Novotný sebe více bránil.**⁶⁷⁹**

Tečkou za tématem strachu z pohřbu zaživa v česky psané fikční literatuře budiž obsáhlý román Ladislava Fukse (1923–1994)⁶⁸⁰ *Vévodkyně a kuchařka* z roku 1983, který se odehrává v letech 1897 a 1898 ve Vídni a Neukirchenu a pojednává o konci jedné epochy – o blížícím se konci „starého světa“ habsburské monarchie.⁶⁸¹ Ve virtuózně komponovaném mnohovrstevnatém textu, který je

679 Citováno podle Východočeský Kraj 6, 1911, s. 4–5, grafické zvýraznění respektuje podobu Weisova novinového článku (příspěvek datován k 30. lednu 1911).

680 Ladislav Fuks byl významný český prozaik, autor především psychologické prózy, mistr jnotajů, rafinovaných her a náznaků. Dobře je znám jeho hororový román *Spalovač mrtvol* z roku 1967, který v roce 1968 zfilmoval režisér Juraj Herz. Více k Fuksově osobnosti a dílu Ivan ADAMOVIČ – Ondřej NEFF, *Slovník české literární fantastiky a science fiction*, Praha 1995, s. 74 (heslo Fuks, Ladislav); Blahoslav DO-KOUPIL – Miroslav ZELINSKÝ (edd.), *Slovník české prózy 1945–1994*, Ostrava 1994, s. 85; Aleš KOVALČÍK, *Ladislav Fuks. Tvář a maska*, Praha 2006.

681 Ladislav FUKS, *Vévodkyně a kuchařka*, Praha 1983. O interpretaci Fuksova posledního románu se nedávno pokusila Ladislava SOUČKOVÁ LINHARTOVÁ, *Ladislav Fuks*:

považován za jeden z nejvýraznějších projevů postmodernismu v české beletrii, hrají stěžejní úlohu hlavní postava (patrně Fuksovo *alter ego*) vzdělaná a kultivovaná vévodkyně La Talli re d'Haygu res-Kevelsberg i stále se opakující motivy muzea, zrcadel, smrti a tajemství. Vévodkyně na základě rozmluv s čínským mudrcem Wu-i-šengem pojme úmysl zřídit si ve vídeňském předměstí Aspern hotel, který by byl i svého druhu muzeem její doby. Román je zevrubným příběhem o uskutečňování tohoto projektu. Významnou je přitom návštěva, kterou vévodkyně vykoná ve vídeňském pohřebním salónu pana Globetrottera. Právě groteskním inventářem zmíněného ústavu se rozhodne vybavit své muzeum, velký zrcadlový sál hotelu, jež pojmenuje *Spectaculum*, symbol snu o věčnosti a dokonalosti. Ve skladu pohřební instituce pro lépe situované „Videňáky“ se setkáváme s umělými květinami a keři, proměnlivým osvětlením, zvláštními hodinami, ale i s poplašným zařízením pro záchranu předčasně pohřbených. Ještě dříve nás ovšem pan Globetrotter osobně zasvětil do problematiky zdánlivé smrti „*Pakliže má být náš pohřeb vskutku něžný, příjemný a lahodný, (...) pak to musí být zároveň i pohřeb... bezpečný. (...) Pohřeb bezpečný a spolehlivý, nikoli akt, z něhož by vzházela nejistota či dokonce hrůza. (...) Neboť pak by to nebyl pohřeb příjemný, lahodný a sladký, po němž se pozůstali družně uchylují do restaurací, ale obřad ukrutný, po němž by se museli třást hrůzou. Co se třeba zatím, co oni sedí a hodují, děje na hřbitově. (...) Ano, vzácné dámy. Může se vyskytnout pohřeb, který je strašlivou tragédií. Nikdy se na to nepříjde hned, nikdy, a to je právě to neštěstí. Vždy se na to přijde až později, třeba za dvacet, padesát, sto let, když se otevře hrob, sejme se víko rakve a nahlédne se dovnitř. A pak nastane děs. (...) Nebožtík byl pohřben za živa a v rakvi po pohřbu přišel k sobě.* Průvodkyně vykřikla hrůzou a vévodkyně zavrtěla hlavou. *‘Kriste pane, zavrtěla hlavou a před očima měla načernalé černo. (...) ‘Říkám-li, že se tyto případy staly, myslím tím, že byly objeveny. (...) A co je případů, které objeveny nejsou, protože nikdo hroby a rakve zbůhdarma neotvírá. Jaké je to pomýšlení, kolik bychom asi našli nešťastných koster, kdybychom otevřeli všechny hroby třeba jen na našem Centrálním hřbitově, kde každý z nás někoho má. (...) Jednou se tam našla poblíž domnělého hrobu Mozartova zhroucená kostra ženy, která se jmenovala Justina Melk...,’ a v té chvíli vévodčina průvodkyně vykřikla strašlivě. (...) Vévodkyně se ke své průvodkyni naklonila a zašeptala: *‘Netřásla se. Nekřičela. Mám nejasný nemastný dojem, že je to nesmysl.’*“⁶⁸²*

Následně Globetrotter předvedl žhavou technickou novinku svého salónu, důmyslné zařízení, jež mělo provždy vyloučit smrt pohřbením zaživa – bezpečnostní rakev: „*Před zrakem vévodkyně a průvodkyně se zjevila jakási neuvěřitelná věc.*

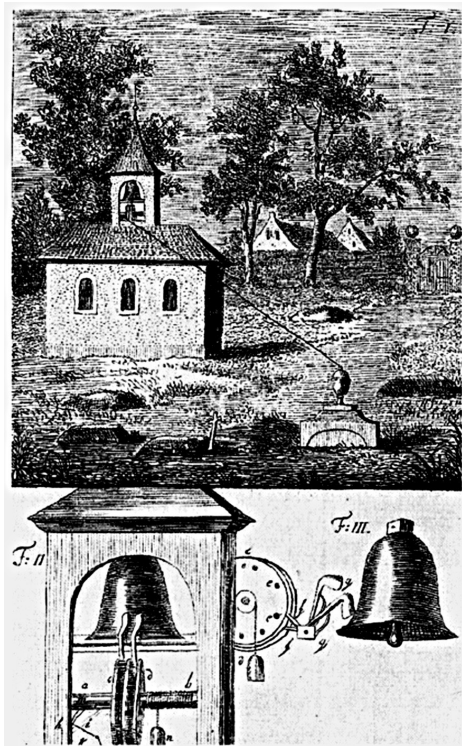

Vévodkyně a kuchařka – zjevení *biedermeieru*? Praha 2016. Studie se zabývá vzta-
hem románového fikčního světa ke kultuře a filosofii *biedermeieru*, autorka
analyzuje Fuksův text na základě teorie transtextuality literárního teoretika
Gérarda Genetta.

682 L. Fuks, *Vévodkyně*, s. 256–259.

Jakýsi přepodivný obraz. Na jeho nejspodnější části byl hrob, v němž ležela zavřená rakev. Aby bylo vidět dovnitř, byla ze strany diváka pod sklem či jakousi slídou. V rakvi ležela figurína vousatého muže s rukama na hrudi zkříženými. Na těch rukách měla jakýsi drátek, který vedl vzhůru k otvoru rakevního víka, víko mělo totiž jakýsi otvor. Opodál tohoto otvoru vycházel jakýsi komínek, připomínající věž kostela Minoritů, který byl spojen, stejně jako drátek s tím, co už nebylo v hrobě, nýbrž na něm. Byla to štíhlá kovová kaplička, stavbička vysoká jak člověk, nahoře pod stříškou zdobená kovořezbou. Aby bylo vidět i do ní, byla opět k divákovi pod sklem či slídou. Do poloviny kapličky čněl onen komínek z rakve. Stříška kapličky byla mírně komolá jako stříšky rizalitů Belvederu nebo střecha střední části Justičního paláce na Ringstrasse. Na ní stála ještě jakási malinká barokní nadstavbička se sloupky, nesoucímí malou baňku s křížkem na špičce, jaká zdobí vršek bání chrámu svatého Karla, postaveného Fischerem z Erlachu u Vysoké školy technické. Uprostřed nadstavbičky mezi sloupky visel drobeček zvoneček. (...) ‘Ano, vzácné dámy,’ zamrkal majitel a tiše řekl, ‘to je to výtečné zařízení, skoro zázrak, které jsem převzal po vynálezci panu Rendlovi, továrníku na kovové rakve, a pro potřeby salónu ještě zdokonalil. Jmenuje se ‘Záchranný přístroj’ a jeho smysl je, aby osoby zdánlivě mrtvé a pochované zachránil od nejstrašnějších muk, před hroznou smrtí v rakvi, tak to doslova napsal pan Karel Rendl. Do rakve i při nepatrném pohybu člověka za mrtva pokládaného začne ihned seshora proudit vzduch a na stříšce nad hrobem se rozezní elektrický zvonek. Neustává zvonit, dokud se rakev nevykope a neotevře. Ruce pohřbeného, jak račte vidět, jsou drátem spojeny se zvonkem, ale i se záklopnou deskou v ústí této roury... Záchrana zdánlivě mrtvého je nepochybná. (...) Tento aparát náš ústav nezapůjčuje. Tento přístroj je nutno koupit. Náklad na něj je však nevelký. Pan Rendl tvrdil, pakliže budoucí nebožtík začne od kolébky šetřit, opatří si zcela hravě i luxusní provedení tohoto přístroje. Spočívá v tom, že pohřbený leží v rakvi na drátěné madraci z ocelového spirálního pletiva v železném kovovém rámu, dokonale pružné, nadané za mírný poplatek ještě zvláštním měkkým podhlavníkem. (...) Mé vylepšení přístroje spočívá v dalším. Pakliže se totiž zdánlivě mrtvý v rakvi pohne, nejenže začne proudit vzduch a rozezní se zvonek, který on dole slyší, ale v rakvi se mu rozsvítí světlo. A protože může pohnout hlavou, vidí, že se nemusí bát do doby, než ho vykopou, ani hladu a žízně. Spatří totiž zde...,’ majitel ukázal pod ruce nebožtíka, ‘misky s jídlem a sklenky, chráněné zvláštním rámem, aby je na sebe nepřevrhl. Výběr, který se nekazí a neokorá. Suchary s marmeládou, kompot, výživnou Meinlovu čokoládu, ale i artyčoky anebo jídlo z nějakého menu, například kachnu, nadívanou octovou sekaninou a polévanou hustou smetanou nebo telecí pečeni s chřestem. Ve sklenkách má pak limonádu, kdo však chce, může mít místo ní i doušek vína, koňaku či griotky... Anebo náš pohřební likér...’ A nyní se vévodkyně opět pohnula. ‘Neuvěřitelnost,’ myslila si, ‘impossible, slyším vskutku dobře? Anebo se mi to všechno jen zdá?’... A pak, aniž hnula brvou, řekla: ‘Zdali již někdo vašeho přístroje použil...?’ A majitel přisvědčil. ‘Durchlauchtigste Frau, mnozí. Občas spatříte na našem Centrálním hřbitově toto zařízení pár dní nad některým

Obr. 53. Bezpečnostní systém německého duchovního Pesslera. Otištěno v P. G. Pessler, *Leicht anwendbarer Beystand der Mechanik, um Scheintodte beym Erwachen im Grabe zu erretten*. Brunswick 1798.

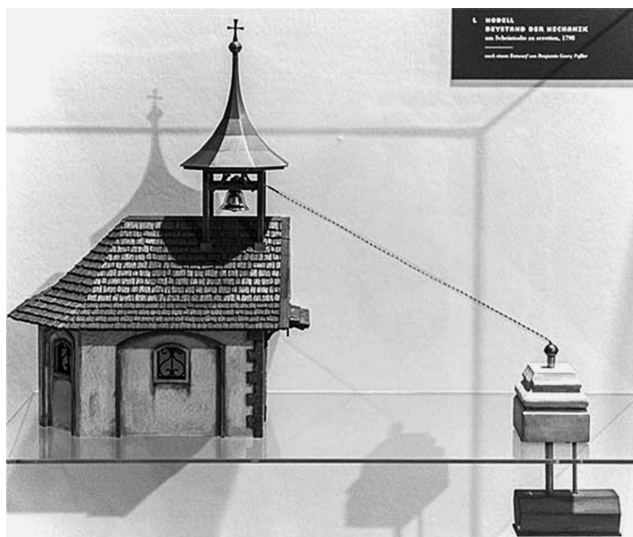
hrobem. (...) *‘Může se však stát, namítla vévodkyně, že přístroj vypoví službu anebo se pohřbený vskutku pohne a zvonek zvoní, ale není nikdo, kdo by jej slyšel. Nikdo právě kolem toho hrobu nejde.’* (...) *‘To je zcela vyloučeno, Madame la Duchesse, právě s tím se počítá. Kdo si objedná přístroj, objednává si i jeho odbornou instalaci, kterou provádí velmi svědomitý, odpovědný člověk, bývalý úředník Zemské pojišťovny z Lince, zcela tělesně i duševně zdravý, jakými jsou a být musí...* (...) *a k přístroji a instalaci se přikládá záruční list. A kdo si objednává přístroj, objednává si i člověka hlídače. Držím totiž jednoho zaměstnance právě jen kvůli hlídání. Jeho úkolem je obcházet hroby s tímto přístrojem a sledovat, zda nezní zvonek.’* (...) *‘A máte již případ, kdy byl za mrtvého prohlášen člověk mylně a přístroj ho vysvobodil z hrobu?’* zeptala se vévodkyně a Marie řekla: *‘Takový případ ještě nemáme.’* Pak řekla: *‘Ještě se nikdy nerozezněl náš elektrický zvonek. Ještě ho nikdo nikdy neslyšel. Pan Globetrotter, jak se byl zmínil, si drží k hlídání zvonku zvláštní odbornou sílu, takzvaného obchazeče hrobů. Je to vysloužilý klempíř, stár 73 let, je čilý a zdrav. Má jen jednu vadu. Že je totiž hluchý.’*⁶⁸³

Fuks nebyl „jen“ vynikající literát, který bravurně ovládal umění vyprávět. Oplýval značnou erudicí z oblasti historie, dějin umění, literatury i gastronomie, jak se lze při četbě *Vévodkyně a kuchařky* bezvýhradně přesvědčit. Výmluvným svědectvím o jeho daru vcítit se do životního prostředí a způsobu dané epochy je i právě popsaná bezpečnostní rakev, jež nebyla až tak fiktivní, jak by se mohlo na první pohled zdát.⁶⁸⁴ Je nesporné, že autor měl o fenoménu zdánlivé smrti hluboké vědomosti, i proto mu patrně přisoudil v syžetu svého románu význačné postavení – dobře rozuměl době a společnosti, o kterých psal. Co se týče

683 Citováno podle tamtéž, s. 259–264.

684 V současné době se lze s motivem bezpečnostní rakve setkat například v historicko-detektivních románech americké spisovatelky Christine Trent, která věnovala pětidílnou románovou sérii tématu viktoriánského pohřebnictví. Její hlavní postavou je pohřební zřízenkyně, majitelka pohřební služby Violet Morganová. Jde zejména o Christine TRENT, *The Mourning Bells*, Kensington 2015 (dosud nepeloženo do češtiny). V českém překladu jsou k dispozici autorčiny

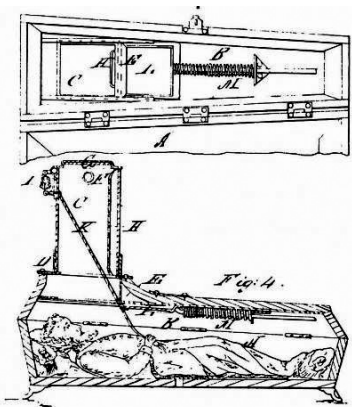
bezpečnostních rakví, patrně jednu z prvních si dal ze strachu z pohřbu zaživa sestrojil vévoda Ferdinand Brunšvický (1721–1792) již roku 1792. Rakev byla vybavena oknem a dýchací rourou, která měla zabezpečit přísun vzduchu. Pruský generál si dále přál být pohřben s klíčem od rakve v kapse.⁶⁸⁵ K propagátorům rakví opatřených bezpečnostním alarmem (*Sicherheit Sarg*, *Security Coffin*) patřil například německý duchovní P. G. Pessler, jenž v roce 1798 navrhl rakev vybavenou rourou, z které měla vést šňůra napojená nad zemí ke kostelním zvonům.⁶⁸⁶ Přestože byl tento prototyp značně nepraktický, vedl k vypracování dalších návrhů bezpečnostních rakví s účinnými alarmy, které se rozšířily, podobně jako márnice, zejména v německých zemích – jen v období druhé poloviny 19. století tam bylo patentováno přes třicet rozdílných návrhů s obdobným mechanismem. Základní ideou bylo umožnit obžvlému zdánlivě mrtvému komunikovat s živými, zpravidla prostřednictvím nadzemního zvonku, dále preventivně zabezpečit přísun vzduchu pomocí otvorů v rakvi a systému trubek.⁶⁸⁷ Ani Fuksovo fikční vylíčení možných gastronomických požitků předčasně pohřbeného nebylo pouhou nadsázkou. Roku 1822 předvedl vlastní prototyp

Obr. 54. Plastický model Pesslerova bezpečnostního zařízení v expozici výstavy VITA DUBIA. Über die Ungewissheit des Todes und die Angst lebendig begraben zu werden, 8. 10. 2016–16. 4 2017. Museum für Sepulkralkultur Kassel. Německo.

-
- romány *Dáma z popela* (2015), *Uloupené tělo* (2016) či *Vraždy aristokratek* (2017).
- 685 O rakvi Ferdinanda Brunšvického se zmínil Hufeland: „Der am 3. Juli 1792 verstorbene Herzog Ferdinand von Braunschweig ließ noch bei gesunden Tagen aus Besorgniß lebendig begraben zu werden, sich einen Sarg verfertigen, auf welchem ein Fenster, desgleichen eine Luftröhre angebracht war. Auch hatte er verordnet, daß ein Schlüssel mit in den Sarg gelegt werden sollte, um im Falle des Erwachens letztern von inwendig ausschließen zu können.“ Citováno podle Ch. W. HUFELAND, *Der Scheintod*, s. 93.
- 686 P. G. PESSLER, *Leicht anwendbarer Beystand der Mechanik, um Scheintodte beym Erwachen im Grabe zu erretten*, Brunswick 1798.
- 687 K německé oblíbě bezpečnostních rakví Helmuth SCHMID, *Historische Analyse des Scheintodes und der möglichen Verfahren ein Lebendbegraben zu verhindern*, München 1986, s. 55–66; Ernst BURKEL, *Über die Verhütung des Scheintodes*, Berlin 1984, s. 44–70; Jan BONDESON, *Buried Alive. The Terrifying History of Our Most Primal Fear*, New York – London 2001, s. 118–136.
-

Obr. 55. Bezpečnostní rakev německého lékaře Johanna Gottfrieda Tabergera. Otištěno v Johann Gottfried Taberger, *Der Scheintod in seinen Beziehungen auf das Erwachen im Grabe und die verschiedenen Vorschläge zu einer wirksamen und schleunigen Rettung in Fällen dieser Art*. Hannover 1829.

bezpečnostní rakve Dr. Adolf Gutschmuth ze Staré marky (*Altmark*) v dnešním Sasku-Anhaltsku. Šlo o skutečně praktickou demonstraci. Zmíněný se dal na několik hodin zaživa pohřbít, přijímal přitom „krmící“ trubkou potravu – polévku, pivo a klobásy.⁶⁸⁸ Dalším známým funerálním projektem se stal bezpečnostní systém německého lékaře Johanna Gottfrieda Tabergera z Hannoveru. Nápadně připomínal již pojednané alarmy z německých márníc. Hlava, ruce a nohy nebožtíka měly být připojeny pomocí drátů k provazu, který vedl ke zvonu. Alarm byl zastřešený – mělo se tak předejít planému poplachu, který mohl být vyvolán třeba větrem, či přistávajícími ptáky. Dýchací trubka byla opatřena sítkou proti hmyzu a chráněna před deštěm, aby nedošlo k průniku vody do rakve. Na hřbitově měl pobývat hlídač, jenž

byl za alarm odpovědný. V případě spuštění zvonu měl do rakve nainstalovat druhou rouru, do níž bylo třeba vhánět vzduch pomocí pumpy, a to až do doby, dokud nebyla rakev vykopána.⁶⁸⁹ Mechanismus vylepšil na sklonku 19. století například komoří ruského cara Mikuláše II. hrabě Michael Karnice-Karnicki, vynálezce slavné bezpečnostní rakve, nazvané podle svého tvůrce *Karnice*. Roku 1897 ji hrabě oficiálně představil na Sorbonně, o rok později na výstavě v Turíně.⁶⁹⁰

Konečně myšlenka bezpečnostní rakve nezaujala jen evropské prostředí. Během první poloviny 19. století „přeplula“ oceán, jak jsme se přesvědčili již četbou vybraných textů Edgara Allana Poea – vzpomeňme na bezpečnostní rakev vypravěče z povídky *Předčasný pohřeb*. První patent obdobného alarmu v USA spatřil světlo světa roku 1843, tedy pouhý rok před vydáním Poeova textu!

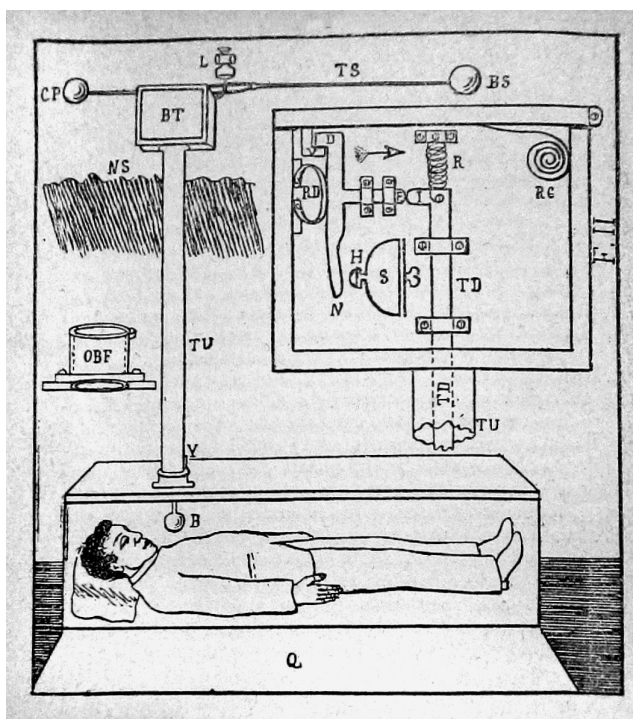
688 <https://australianmuseum.net.au/safety-coffins> [přístup 26. 9. 2017].

689 Johann Gottfried TABERGER, *Der Scheintod in seinen Beziehungen auf das Erwachen im Grabe und die verschiedenen Vorschläge zu einer wirksamen und schleunigen Rettung in Fällen dieser Art*, Hannover 1829.

690 Podrobný popis mechanismu v F. P. DE CEGLIA, *La morte e la paura*, s. 308–311; Michel DE KARNICE-KARNICKI, *Vie ou mort*, Paris 1900; Horace VALBEL, *Der Scheintod besiegt durch den Apparat Karnice*, Berlin 1898; *Karnice. Apparecchio di soccorso per sepolti vivi*, *Ingegneria Sanitaria* 8, 1897, č. 7, s. 121–122 (autor: redakce časopisu, článek obsahuje technický náčrt dotyčné rakve).

Nabízí se tedy pravděpodobná hypotéza, že se americký básník dal inspirovat nejaktuálnějším děním. Tehdy šlo ještě o zařízení, které předpokládalo uložení nebožtíka před pohřbem. Pozdější návrhy již počítaly s umístěním roury, která by přiváděla vzduch do zakopané rakve. K výrazným americkým vynálezům bezpečnostních rakví patřili Christian Eisenbrandt (1843) a Franz Vester (1868), který vylepšil návrh o rouru, prostřednictvím které bylo možné pozorovat nebožtíkův obličej.⁶⁹¹ Konečně pozoruhodným svědectvím o přežívání tématu zdánlivé smrti v 21. století je skutečnost, že vývoj bezpečnostních rakví neustal. Například v roce 1995 navrhl Ital Fabrizio Caselli *hi-tech* rakev s názvem *Morte serena* (Klidná smrt), jejíž součástí je nejmodernější technologické vybavení – alarm, osvětlení, kamera, mikrofon, kardiostimulátor, respirátor a přístroj k monitoringu srdečního tepu.⁶⁹² Příznačnou pro téma zdánlivé smrti je skutečnost, že postrádáme důvěryhodná historická svědectví o tom, že by se dal kdokoli v některém ze zmíněných prototypů rakví pohřbít.

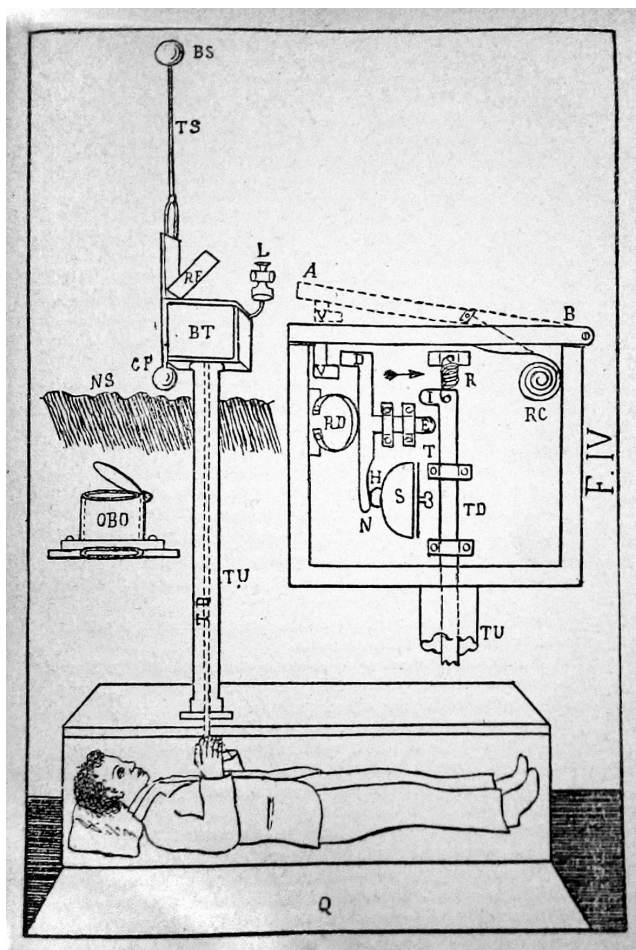
Cílem této kapitoly bylo upozornit na poměrně častý výskyt fenoménu zdánlivé smrti ve fikční literatuře 19. století – poukázat na kulturotvorný potenciál tehdy dobře známé medicínské problematiky, jež překročila hranice odborných i popularizačních lékařských pojednání, aby se stala prostorem

Obr. 56. Bezpečnostní rakev Karnice, Figura I a II. Otištěno v P. G. B. Ferreres S. J. – Prof. Dott. G. B. Geniesse Vice-Pres. della Società di Londra per prevenire i seppelimenti prematuri, Studio fisiologico-medico-teologico. La morte reale e la morte apparente in relazione ai sacramenti, alla frequenza delle inumazioni premature, ai mezzi per rianimare i presunti morti, e per isfuggire al pericolo di esser sepolti vivi. Roma 1907, s. 330.

691 Megan E. SPRINGATE, *Coffin Hardware in Nineteenth-Century America*, London – New York 2016, ebook, bez stránkování, pátá kapitola *Safety and Security Coffins*.

692 <https://www.izzyweb.it/aziende/morti-apparenti-e-bare-tecnologiche/> [přístup 26. 9. 2017].

Obr. 57. Bezpečnostní rakev Karnice II, Figura III a IV. Otištěno v P. G. B. Ferreres S. J. – Prof. Dott. G. B. Geniesse Vice-Pres. della Società di Londra per prevenire i seppelimenti prematuri, Studio fisiologico-medico-teologico. La morte reale e la morte apparente in relazione ai sacramenti, alla frequenza delle inumazioni premature, ai mezzi per rianimare i presunti morti, e per sfuggire al pericolo di esser sepolti vivi. Roma 1907, s. 331.

Horror in Literature) popsal americký spisovatel Howard Phillips Lovecraft, jenž byl ostatně jedním z nich: „Nejstarším a nejsilnějším lidským citem je strach, a nejstarším druhem strachu je strach z neznáma. O tom pochybuje jen málokterý psycholog,

fantazie, autorské licence i dobové tematizace strachu. Prozaické texty, později i filmy o předčasných pohřbech, vypovídají o pozoruhodném přenosu narativu, k němuž docházelo mezi krásnou literaturou, medicínskými texty a původně ústně tradovanými pověstmi. Nelze než souhlasit se slovy etnologa a folkloristy Petra Janečka, autora čtenářsky oblíbené knižní série současných pověstí *Černá sanitka*: „Zatímco strašidelný příběh jako literární formu kritika většinou blazeovaně odmítá, ve folkloru je strach přítomen velmi výrazně. Slovesný folklor, který žil vždy mimo umělecký a estetický kánon vysoké kultury, pracoval se strachem a hrůzou odjakživa.“⁶⁹³ V průběhu 19. století nepochybně ovlivnil hororové povídky o zdánlivé smrti, které ovšem vykazují i dobré povědomí svých autorů o lékařské diskuzi na dané téma. Poe a další zmiňovaní tvůrci hororového žánru si museli být dobře vědomi skutečnosti, kterou v eseji *Nadpřirozená hrůza v literatuře* (*Supernatural*

693 Citováno podle Petr JANEČEK, *Černá sanitka. Druhá žena. Pěrák, ukradená ledvina a jiné pověsti*, Praha 2007, s. 72. Dále Týž, *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy. Současné pověsti a fámy v České republice*, Praha 2006.

*a tato pravda, kterou odborníci připouštějí, musí jednou provždy potvrdit oprávněnost a vážnost strašidelných a hrůzných příběhů jako literární formy.*⁶⁹⁴ Strach ze zdánlivé smrti byl bezpochyby právě oním nejstarším druhem strachu, strachem z neznáma.

---

694 Esej je obsažena v Howard Phillips LOVECRAFT, *Bezejmenné město a jiné povídky*, Praha 1998. Zde byla citace přejata z P. JANEČEK, *Černá sanitka. Druhá žeň*, s. 72.

III. Oživování – zdánlivě mrtví

Od smrti k životu: počátky první pomoci a zrod záchranných společností

„Máme dosti příkladů, že lidé několik hodin pod wodou leželi, a předce wzkříšení byli, pročez musíme býti při utopených welmi opatrní a nesmíme tu pomáhání nikdy zanedbati. Předě wším se musí nešťastník pozorně z wody wynésti, aniž se jím škube, trhá, aneb aby se poranil, a rychle se do naha swlékne. Pošetilost byla by, kdybychom w takowé připadnosti šatstwa jeho šetřiti chtěli; co se tedy snadno swléknouti nedá, musí se pozorně rozříznouti. Je-li dům, kolna neb stodola na blízku, položí se utopenec zwolna na slámu, a to rowně, aby hlawa ku předu newisela, a zaobalí se do wlněných houní a těm podobných věcí. Je-li stawení wzdálené, a je-li to w létě, počne se pod širým nebem křísiti, a není-li tu jiných věcí k jeho zahřátí, at někdo swé šaty swlékne a utopeného jimi přikreje. Hned na to se mu wyčistí z úst a z nosu bláto, pěna a jiná nečistota. Pak jej wezme silný muž opatrně na klín, nahne wolně krk a prsa jeho několikrát dolů, a někdo jiný drží hlawa utopence za čelo, aby se země nedotýkala. Na ten způsob wyteče z něho wpolykaná woda; kdo ale by k tomu konci nešťastného za nohy powěsil, jak se to někdy stává, ten ho jistotně zawraždí. Je-li w utopenci ještě žiwobyti, zpozorujeme je hned po wytečení wody.“⁶⁹⁵

Josef St. Menšík, 1858

Jak dobře ukazují slova spisovatele, publicisty, sběratele pohádek a pověstí, bojovníka za práva zvířat a moravského národního buditele Josefa Stanislava Menšíka (asi 1811–1862),⁶⁹⁶ světlou stranou mince, pomyslným obratem od záhro-bí k žití, se v problematice zdánlivé smrti stala organizovaná snaha zachraňovat lidský život. Zvláštní pozornost přitom byla věnována utonulým. Připomeňme, že již v šedesátých letech 18. století se k otázce první pomoci vyjádřil habsburský dvorní lékař van Swieten, který považoval za nejlepší oživovací prostředky tření celého těla, zvláště však končetin, prudké klystýry, otevření žíly, vefukování vzduchu do úst.⁶⁹⁷ Z nebezpečných případů náhlých úmrtí dosud zdravých osob, jež nejčastěji vedly k předčasným pohřbům, upozornil na utonutí, udušení

695 J. St. MENŠÍK, *Prawdiwé příběhy*, s. 69.

696 Více k této osobnosti rozmanitých zájmů Zdeněk FIŠER, *Josef Stanislav Menšík, měšťan jemnický. Poznámky k životu a dílu*, Západní Morava. Vlastivědný sborník 3, 1999, s. 48–65. Dílko věnované nebezpečí zdánlivé smrti a první pomoci lze zařadit k Menšíkově činnosti filantropické. Spisek zároveň dokládá, že téma předčasného pohřbu jako předmětu osvětové činnosti nebylo zapomenuto ani po polovině 19. století.

697 „Hinc indicatio vitalis est, restituere sanguinis circulum. Cui optime opitulamur frictio-nibus totiqz corporis, praesertim vero extremitatum, clysmatibus acrioribus, phlebotomia, & aëre per os infiato.“ Srov. G. L. B. VAN SWIETEN *Oratio de morte*, Corollaria V. a VI., bez stránkování.

uhelnými výpary a hluboké mdloby. Z četných příběhů oživených utopených osob zmínil jen jeden konkrétní příklad, který považoval za dobře historicky doložený. Šlo opět o švédského zahradníka, o jehož šestnáctihodinovém pobytu pod vodou a následně záchraně informoval již Bruhier. Van Swietenova verze se od Bruhierovy nepatrně liší. Zahradník podle něho nebyl seknut do hlavy hákem, nýbrž bidlem, z čehož plynuly velmi vážné bolesti hlavy, jimiž nešťastník trpěl po zbytek života. Na rozdíl od Bruhiera věnoval van Swieten důkladnější pozornost konkrétním způsobům oživování utopeného. Ten byl po vylovení z vody zabalen do plátna a pomalu odnesen do tepla. Následně bylo jeho tělo třeno kusy horké látky, až se podařilo obnovit potlačený „pohyb krve“. Pomocí aromatických destilátů (*spiritibus aromaticis*) se podařilo v utonulém zcela obnovit život a dřívější tělesnou pohyblivost.⁶⁹⁸

Van Swieten varoval před hrozivými metodami, o nichž věděl, že byly při resuscitaci utonulých používány. Šlo zejména o vlévání roztoku solí amoniaku a nehašeného vápna do úst, jež vedlo k bezprostřednímu zadušení i zcela zdravého člověka. Nezmínil žádné chirurgické ověřování smrti v podobě vpichů a řezů jako Winslow, jeho doporučení byla již jednoznačně orientována na aktivní záchranu lidského života, se zdánlivě mrtvým mělo být zacházeno opatrně. Za prozíravé počínání ovšem považoval otevření jedné či více žil, jež umožnilo vyprázdnit příliš nafouklé cévy a obnovit pohyb srdce. Doporučoval již zmíněné tření těla zdánlivě mrtvé osoby, obzvláště jejich dlaní a chodidel, teplé lože, zahřívání těla horkým popelem či pískem, využití pronikavých či-chacích prostředků, prudkých klystýrů, dráždění patra a jazyka pírskem nebo štetcem, vhnání vzduchu do plíc nosem.⁶⁹⁹

Roku 1772 sepsal na základě klinických pozorování i pokusů se psy *Jednání o způsobu smrti utopených, oběšených i udušených, jakož i o prostředcích, skrze které*

698 „Vivebat in Suecia hortulanus 65 annorum, pro illa aetate adhuc valens & vegetus, qui ante octodecim annos, dum alteri in aquam delapso opem ferre vellet, per glaciem incautius procedens, illa fracta submersus fuit, & per sedecim horas frustra quaesitus sub aquis a suis, tandem conto capiti infixo eductus fuit: mox pannis linteisque obductus sensim sensimque tepidiori loco admovetur, dein calidis linteis perfricatur; sic negotiosa illa opera sufflaminatus per tot horas sanguinis motus restituebatur, denique spiritibus aromaticis datis vita integra & pristina corpore mobilitas redierunt. Vixit postea per plures annos, vestigium conti capiti infixi monstrans, unde deducebat cephalalgiae gravissimae, qua saepius verabatur, in reliquis sanus.“ Srov. tamtéž, s. 29.

699 „Hoc praecipue in submersis verum est: horruí, dum narrabant imprudentes, quod spiritum salis ammoniaci cum calce viva paratum ori infuderint, qui si in asperam arteriam dilaberetur, suffocaret ilico vel sanissimum hominem. Prudentes Medici venam, imo & plures venas aperiunt, paucae guttulae quidem effluunt, sed si redeat cordi motus, quod sperant, patent viae, per quas evacuari possunt distenta nimis vasa. Hoc facto calore externo foci, lecti calidi, cinerum calidorum, vel & arenae utuntur; calidis linteis perfricant totum corpus, imprimis volas manuum, & plantas pedum, acria odorata

se oněm živobytí navrátiti může Anton de Haën. Jeho spis se na rozdíl od dosud pojednané lékařské literatury již netýkal výslovně zdánlivé smrti, nýbrž explicitně rozvoje záchrany a první pomoci v případě zmíněných nehod a úrazů.⁷⁰⁰ Přestože zachraňované osoby nadále označoval jako *Leichnam* (mrtvola), lze na příkladě jeho díla ukázat, že se tři desetiletí po vydání Winslowova a Bruhierova spisu tematika zdánlivé smrti posunula ještě více od smrti k životu. Zásadnějším problémem než příznaky jisté a nejisté smrti se mnoha autorům stala prevence a rozvoj záchranných metod, zejména v případě již zmíněných utopenců.⁷⁰¹ Téma nedokonalé smrti tak z hlediska dějin medicíny postoupilo v průběhu poměrně krátké doby o závažný krok vpřed. Nemělo již jít jen o snahu nepohřbívat zdánlivě mrtvé, nýbrž o účinnou první pomoc. Nutno dodat, že specifická problematika příčin smrti v případě utonutí, včetně způsobů ožívování, zaměstnávala lékaře již v období starověku, dále nejpozději od 16. století, jak bude upřesněno později. Na druhé straně cílevědomá a organizovaná snaha poskytovat první pomoc obětem nehod se zrodila skutečně až v osvětské době. Přestože existuje několik zmínek o první pomoci utopeným a oběšeným u Galena, dále v textech bytantských a arabských lékařů, termín resuscitace, stejně jako stejnojmenná medicínská disciplína, má svůj počátek právě v 18. století.⁷⁰²

De Haën se zabýval konkrétními případy zachráněných utonulých v mezinárodním měřítku. Ve vzorku třiapadesáti utopených původem například z Holandska, Benátské republiky či Rakouska, kteří byli v průběhu roku a půl zachráněni, zkoumal následující exaktní parametry – délku doby strávenou pod vodou, jež kolísala od pár minut po celou jednu hodinu, interval mezi vytažením utopeného a zahájením resuscitace (od okamžité pomoci po pětadvacet minut), dobu, po jejímž uplynutí utopení začali jevit známky života (od bezprostředního obživení až po tři hodiny), čas, v němž došlo k úplnému zotavení obětí (od dvou po čtyřadvacet hodin).⁷⁰³ Zatímco příběhy zdánlivě mrtvých ze

---

naribus supponunt, pluma aut penicillo his intincto palatum & linguam leviter titillant, clysmata acria, stimulantia applicant, aërem per nares valide infiant in pulmones.“ Srov. tamtéž, s. 33.

700 České vydání Ant. z HAENU *Jednání o způsobu smrti utopených, oběšených i udušených, jakož i o prostředcích, skrze které se oněm živobytí navrátiti může*, Praha 1778, v překladu Hynka Rutha. ANTONS DE HAEN, *Abhandlung über die Art des Todes der Ertrunkenen, Erhenkten und Ersticken, dann über die Mittel, durch welche denselben das Leben hergestellt werden kann*, Innsbruck 1772.

701 Bibliografii k problematice utonutí a záchranných technik vytvořil například berlínský profesor Joh. Gottl. BERNSTEIN, *Medicinischn-chirurgische Bibliothek oder Verzeichniss von 1750 bis mit Einschluss*. 1828, Frankfurt am Main 1829, s. 457–460 (heslo: Submersus/Asphyxia).

702 Více Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobje*, s. 9.

703 Srov. A. DE HAEN, *Abhandlung*, s. 7–9.

starších historických dob, mimo jiné i z Bruhierovy sbírky, zpravidla ujišťovaly, že obživlí se těšili dobrému zdraví po mnoho dalších let, de Haën tak optimistický nebyl – zmínil zhruba třetinovou úmrtnost všech zachráněných krátce po nehodě.⁷⁰⁴

Následně podal souhrn sedmadvaceti prostředků a metod, jež doporučoval použít v případě záchrany utonulých. Lze mezi nimi najít řadu tehdejších obvyklých postupů, které vycházely od dob řecké medicíny z přesvědčení, že příčinou smrti utopením byla voda, která se dostala do dýchacího a trávicího ústrojí. Šlo například o věšení utonulého za nohy, třesení, či kutálení po sudě, jež měly přispět k odstranění vody z jeho těla. Přestože již v roce 1564 vyslovil významný nizozemský lékař Pieter van Foreest (1521–1597) domněnku, že utopení umírají v důsledku udušení, což potvrdil na základě pitevních nálezů i profesor praktické medicíny na basilejské univerzitě Felix Platter (1536–1614), patřily tyto metody dlouho do lékařské praxe, z níž přešly i do povědomí široké veřejnosti.⁷⁰⁵ Sám de Haën byl ostatně v důsledku svých pozorování v rozporu s tehdejším medicínským názorem přesvědčen, že při utopení vniká voda do plic. Věšení těla vzhůru nohama tudíž považoval za prospěšné. Z dalších postupů doporučoval okamžité svlečení mokrých šatů a přemístění těla do tepla, nejlépe k hořícímu ohni či k teplé peci, případně do cukrovarnické nebo lihovarnické dílny. Tělo utopeného mělo být třeno buď nasucho s použitím soli a pepře, nebo namokro vínem či žitnou. Do roztoku bylo vhodné přidat meduňkovou pálenku (*Melissengeist*), amonné soli, vinný líc, kafrový olej, pepř, sůl, rozmanité aromatické látky, ocet a mléko.⁷⁰⁶

K dalším postupům patřilo dráždění nosu pírkem, jež bylo namočeno do čpavku, lití vína, vinného lihu, másla, oleje, horkého červeného vína a vody do hrdla, opakované třesení a tisknutí hrudi a břicha, insuflace⁷⁰⁷ vzduchu či tabákového kouře do střev prostřednictvím troubele z dýmky či pro tento účel zvlášť sestrojené stříkačky, bití do chodidel, pouštění žilou na více místech zároveň,⁷⁰⁸

---

704 „Die sechste, eines 60jährigen Alters, die man nach der gemeinen Art auf einem Fasse stark bewegt hatte, den dritten Tag darnach: daß also der dritte Theil von denen, die wieder zum Leben erwecket worden, kurz darauf des wahren Todes gestorben sind.“

Srov. tamtéž, s. 7.

705 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 24.

706 A. DE HAËN, *Abhandlung*, s. 11–12.

707 Zavádění plynu do tělní dutiny, nafouknutí tělesné dutiny nebo dutého orgánu vzduchem či jiným plynem. <http://lekarske.slovniky.cz/pojem/insuflace> [přístup 15. 10. 2017]. Tento záchranný postup se prováděl *per rectum* (konečníkem).

708 Pouštění žilou, které vzešlo z humorálního konceptu řecké medicíny, představovalo dlouho přezívanou formu terapie. Spolu s dietetikou patřilo k základním léčebným postupům ještě v průběhu první poloviny 19. století – tehdy patrně zažilo dokonce období rozkvětu. Srov. Roy PORTER, *Strategie therapeutique*, in: Mirko Drazen Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale* 2. Dal

prudké klystýry.⁷⁰⁹ Za důležité bylo považováno držet zdánlivě mrtvého v teple. K tomu sloužily různě radikální prostředky. Pacient měl být uložen do vyhřáté postele a zahříván z každé strany jedním zdravým člověkem. Pomoci mělo i přikládání horkých cihel zabalených do plátna na jeho chodidla, břicho a hrud', omývání teplou vodou, ovázání hlavy kusy plátna, do nichž byl vložen horký popel, zabalení utopeného do olověného plechu, v němž byl kutálen po ohni. Nos, ústa, čelo a spánky měly být potírány čpavkem. Na hrud' měl být přikládán obklad z theriaku,⁷¹⁰ česneku, octa a vody.⁷¹¹

Konečně de Haën zmínil i známé, v dobové záchranné praxi hojně diskutované, leč ne zcela pevně etablované metody – dýchání z úst do úst, vdechování vzduchu do plic pomocí roury a tracheotomie. Na tomto místě je třeba stručně přiblížit historii zmíněných resuscitačních postupů. První poznatky, jež vedly k pokusům provádět umělé dýchání, přinesl patrně slavný anatom vlámského původu, profesor anatomie na padovské univerzitě Andrea Vesalio (1514–1564),⁷¹² jemuž se při pokusech na psech podařilo jako prvnímu uskutečnit endotracheální intubaci.⁷¹³ Přesvědčivě pokus zopakoval například fyzik Robert

---

Rinascimento all'inizio dell'Ottocento, Roma – Bari 1996, s. 335–380, zde s. 340. O léčebné metodě pouštění žilou v případě mladé ženy, která často upadala do mdlob, se lze dočíst například u italského svůdníka a významného osvícenského intelektuála Giacoma Casanovy (1725–1798). Dotyčná dívka mu prý padla do náruče jako mrtvá. Ihned se dostavil lékař, který jí pustil žilou – po odebrání čtyř uncí krve žena ožila. Procedura se opakovala dvakrát týdně, dívce tak byly odebrány zhruba tři litry krve měsíčně, jak Casanova vypočítal: „*Mi cadde tra le braccia come morta. (...) Il chirurgo arrivò subito e le fece immediatamente un salasso al braccio. In un attimo, la ragazza passò dalla morte alla vita. Le fu applicata anche la benda e tutto fu sistemato. In tutto le erano state tolte appena quattro once di sangue. (...) Salassandola in quel modo due volte alla settimana, in pratica le toglieva tre litri di sangue al mese.*“ Citováno podle Vito CAGLI, *Giacomo Casanova e la medicina del suo tempo*, Roma 2012, s. 62–63.

709 K dějinám klystýrů na bázi vhánění tabákového kouře do střev R. A. GORTER, *Het einde van de Taboksrook-klisteer als middel tot het opwekken der levensgeesten van schijnindoden. Overdruk uit het „Reddingwezen“*, Rotterdam 1950.

710 *Theriak* byl znám od starověku jako univerzální protijed, původně měl pomáhat při uštknutí hadem nebo štírem. Spadal do širší kategorie léků označovaných jako alexipharmaca či alexiteria, případně antidota. Recepty byly rozmanité, obsahovaly například opium, rozličné směsi bylin, víno, med a mnoho dalších ingrediencí. Srov. K. ČERNÝ, *Mor*, s. 429.

711 A. DE HAËN, *Abhandlung*, s. 12–13.

712 K Vesaliovi Jakub ŽYTEK, *Andreas Vesalius, jeho předchůdci a bezprostřední následovníci*, in: Miloš GRIM – Ondřej Naňka – Karel Černý (eds.), *Anatomie od Vesalia po současnost 1514–2014*. Publikace k 500. výročí narození Andrea Vesalia, Praha 2014, s. 29–39, zde zejména s. 33–37; Loris PREMUDA, *Il «secolo dell'anatomia»*, in: Týž (ed.), *I secoli d'oro della medicina. 700 anni di scienza medica a Padova* (catalogo della mostra), Modena 1986, s. 43–50, zde zejména s. 43.

713 Zavedení endotracheální rourky trubičky do průdušnice, které umožňuje me-

Hooke (1635–1703) před shromážděním Královské společnosti v Londýně roku 1667. Na počátku 18. století se zabýval utonutím z hlediska soudní medicíny německý lékař Johann Conrad Becker,⁷¹⁴ jenž opakoval Hookovy pokusy na psech a potvrdil, že příčinou smrti utopených je zadušení.⁷¹⁵ O rok později došel ke stejnému závěru i Johann Christian Faselius.⁷¹⁶ V roce 1714 doporučil německý lékař, profesor na univerzitě v Rostocku Georg Detharding (1671–1747)⁷¹⁷ jako vhodný prostředek k ožívání utopených tracheotomií,⁷¹⁸ chirurgický zákrok, jež byl dobře znám již v období starověku a byl propracován a popsán anatomy renesanční doby, zvláště profesorem anatomie a chirurgie v italské Padově Girolamem Fabricim d'Acquapendente (1533–1619).⁷¹⁹

Obr. 58. Ranhojičova sada na pouštění žilou, počátek 20. století. Märkisches Museum Berlin. Německo.

-
- chanickou ventilaci, odsávání sekretů a zabraňuje aspiraci. Srov. <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/intubace> [přístup 1. 8. 2016]; N. ČERVENÁNSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 37.
- 714 Jeho životní data se nepodařilo zjistit. Soupis jeho spisů lze dohledat v *Medicinische Biographie oder vollständige Nachrichten von dem Leben und den Schriften*. Erster Band, Halberstadt 1829, s. 359.
- 715 Joh. Conradi BECKERI *Paradoxum Medico-Legale De Submersorum morte sine pota aqua, Aliquot cadaverum sectionibus detectum, & è principiis mechanicis illustratum*, Giessae Hassorum 1704.
- 716 Johann Christian FASELIUS, *Dissertatio medica inauguralis de Restitutione in vitam suffocatorum laqueo, vel in aqua*, Jenae 1705.
- 717 DETHARDINGII Georgii *Epistola ad Luc. Schroeckium de methodo subveniendi submersis per Laryngotomiam*, Rostochii 1714.
- 718 Chirurgické otevření průdušnice umožňující dýchání při neprůchodnosti horních dýchacích cest zejména v oblasti kořene jazyka a hrtanu nebo v horní části průdušnice. Srov. <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/tracheotomie> [přístup 1. 8. 2016].
- 719 „Sothaner Handgriff nun ist die Oeffnung der Lufftröhr/indem die Patienten nicht Lufft schöpfen o der Athemhohlen können/und ersticken wollen: hievon aber sich wieder erhohlen/und frische Lufft schöpfen/als der da zur Erhaltung des Lebens nothwendig erfodert wird/selbigen ziehen sie hernach wieder in die Lungen und Hertz/und erquicken also das halb tode Leben wieder.“ Citováno podle Hieronymi Fabricii VON AQUAPENDENTE, *Edlen Ritters und Professoris zu Padoa, Wund-Artzney*, In II. Theile abgetheilet, Nürnberg 1673, s. 119–128 (kapitola *Von Oeffnung der Lufftröhr in der*
-

Stoupencem této metody byl rovněž de Haën, který ji chválil v sedmé kapitole svého spisu.⁷²⁰

Od počátku 18. století se tedy zástupci lékařské profese i přes dílčí názorové rozdíly v podstatě shodovali, že nejdůležitějším oživovacím prostředkem v případě utonulých je obnovení dýchání. Vdechování teplého vzduchu stéblem přímo do úst oběti doporučoval v pojednání pro laickou veřejnost z roku 1740 například švýcarský přírodovědec René-Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757),⁷²¹ jenž zdůraznil mezi mnoha dalšími postupy právě tracheotomii a vhánění vzduchu do plic.⁷²² Metoda dýchání z úst do úst⁷²³ se však dočkala skutečného uznání až o čtyři roky později díky skotskému chirurgovi Williamu Tossachovi (1700–1771), který ji s úspěchem použil při záchraně lidského života, případ následně popsal a zveřejnil. Dne 11. listopadu 1732 mohli přihlížející pozorovat, jak se z dolu, který patřil Siru Johnu Shawovi z Greenocku ve Skotsku, řine neobvyklý dým. Jeden z přiotrávených horníků, James Blair, podle všeobecného úsudku nepřežil. Tossach dal mrtvého položit na záda a začal ho vyšetřovat. Barva jeho kůže byla až na nános uhelného prachu přirozená, oči vytřeštěné, ústa dokořán. Lékař nezaznamenal pulz ani známky dýchání, horník se zdál být skutečně mrtev. Tossach přesto zahájil ožívání. Přiložil ústa k ústům zdánlivě mrtvého a dýchal, jak nesilněji dokázal, aniž by uzavíral jeho nosní dírky, z nichž veškerý vzduch opět vycházel. Přidržel je proto jednou rukou, druhou položil na levou stranu hrudníku a znovu vdechl do úst oběti. Krátce poté ucítil šest nebo sedm velmi rychlých úderů srdce. Zhruba za hodinu začal James Blair zívát, pohybovat víčky, rukama a chodidly. Po čtyřech hodinách odešel pěšky domů. Patrně nejslavnějšímu případu poskytnuté úspěšné první pomoci v dějinách medicíny a záchranářství vůbec

---

Breune, II. díl), zde s. 119.

720 A. DE HAËN, *Abhandlung*, s. 109–113.

721 René-Antoine FERCHAULT DE REAUMUR, *Avis pour donner du secours a ceux que l'on croit noyez*, Paris 1740.

722 „Un des moyens auxquels on a eû recours pour des noyez qui out été rendus à la vie, a été aussi de se servir d'un chalumeau ou d'une canulle pour leur souffler de l'air chaud dans la bouche. (...) De tous les moyens qu'on y propose pour rappeler la vie dans ces malheureux, l'air soufflé dans les poulmons es tun des plus efficaces.“ Srov. tamtéž, vydání z roku 1755, Lille, s. 5–8.

723 Není možno prokázat, kdy přesně začalo být umělé dýchání z úst do úst užíváno v případech utopených. Patrně někdy ve dvacátých letech 18. století začal být používán způsob umělého dýchání, který byl dobře znám porodním bábám, jež jej aplikovaly u zadušených novorozenců – ústy vysály z úst dítěte hlen a vdechovaly vzduch. Tuto metodu údajně demonstroval i slavný Marek Marci z Kronlandu, když se snažil zachránit malého chlapce, syna jakéhosi P. P. Helffera. Očití svědci události prý byli z dané metody v rozpacích a tvářili se pochybovačně. Více Ň. ČERVENANSKÁ, *Prvé obdobje*, s. 38–39.

přihlížely podle Tossacha tři až čtyři stovky diváků.⁷²⁴

Účinná pomoc zdánlivě mrtvým se měla brzy profesionalizovat – v roce 1767 byla založena první záchranná společnost na pomoc topícím se a utonulým osobám v Amsterdamu, po roce 1770 začaly vznikat podobně organizované instituce ve Francii i v dalších zemích. Šlo o svého druhu předchůdkyně dnešní záchranné služby. Roku 1772 byl v Paříži založen institut Philippa Nicolase Pia (1721–1799), který se zaměřoval právě na pomoc utopeným.⁷²⁵ Každá z nově vznikajících společností rozvíjela originálním způsobem záchranné techniky a přispívala k šíření osvěty. Oživování zpravidla zaměřené na zahřívání těla a obnovení dýchání v utonulém bylo systematicky obohacováno o nástroje jako pumpy, měchy a jehly.⁷²⁶ Zatímco v německém Hamburku

Obr. 59. Pacient zotavující se v záchranném domě londýnské Royal Humane Society po resuscitaci provedené Williamem Hawesem (1736–1808). Rytnina od Roberta Pollarda (1755–1838), 1787.

724 „The Colour of the Skin of his Body was natural, except where it was covered with Coal-dust; his Eyes were staring open, and his Mouth was gaping wide; his Skin was cold; there was not the least Pulse in either Heart or Arteries, and not the least Breathing could be observed: So that he was in all Appearance dead. I applied my Mouth close to his, and blowed my Breath as strong as I could, but having neglected to stop his Nostrils, all the Air came out at them; wherefore taking hold of them with one Hand, and holding my other on his Breast at the left Pap, I blew again my Breath as strong as I could, and immediatly I felt six or seven very quick Beats of the Heart. (...) After about an Hour he began to yawn, and to move his Eye-lids, Hands and Feet. (...) Within four Hours he walked Home.“ Srov. A Man dead in Appearance, recovered by distending the Lungs with Air; by Mr. William TOSSACH Surgeon in Alloa, Medical Essays and Observations 5, Part II, Edinburgh 1744, s. 605–608. Více Bart Jan MEURSING, *The History of Resuscitation*, in: Joost J. L. M. Bierens (ed.), *Handbook on Drowning. Prevention, Rescue, Treatment*, Berlin – Heidelberg 2006, s. 14–21, zde s. 14–15; Luke DAVIDSON, *The Kiss of Life in the Eighteenth Century. The Fate of an Ambiguous Kiss*, in: Karen Harvey (ed.), *The Kiss in History*, Manchester – New York 2005, s. 98–121, zde s. 98–99.

725 Philippe-Nicolas PIA, *Détail des succès de l'établissement que la ville de Paris a fait en faveur des personnes noyées & qui a été dans diverses provinces de France*, Paris 1777.

726 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 221–28; Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 36–65.

se specializovali na velkovýrobu širokého sortimentu záchranných přístrojů,⁷²⁷ londýnská *Royal Humane Society*, založená roku 1774, usilovala o uvedení nových záchranných metod a technik do studijního plánu mediků, dále propagovala techniku ventilace (umělého dýchání pomocí jednoduchých i dvojitých dýchadel, tedy přístrojů, jimž dávala zpočátku přednost před přímým umělých dýcháním z úst do úst) v Anglii, krátce poté i ve Skotsku.⁷²⁸ O prosazení dýchání z úst do úst se zasloužili například lékaři John Hunter (1728–1793) a Charles Kite (pokřtěn 1760–1811), jenž v letech 1787–1788 vysvětlil jeho základní principy.⁷²⁹ Záchranná metoda byla postupně obohacena o vnější masáž srdce (kardiopulmonární resuscitace).⁷³⁰ K významným osobnostem v oblasti rozvoje první pomoci patřili například fyziologové Marshall Hall (1790–1857) či Henry Robert Silvester (1829–1908),⁷³¹ po němž byla pojmenována jedna z resuscitačních metod.⁷³²

První pomoci věnoval značnou pozornost J. P. Frank v pátém dílu svého *Systému* z roku 1813. Předně definoval trojí povinnost, kterou měl mít každý člověk vůči bližnímu, jenž se stal obětí nehody, případně přímo zdánlivé smrti. Na prvním místě to byla nutnost přispěchat druhým na pomoc bez váhání a rychle. Zadruhé, neznalost nikoho neomlouvala – pokusit se o záchranu ohroženého na životě před příchodem lékaře či ranhojiče musel každý.

-
- 727 Johann Arnold GÜNTHER, *Geschichte und itzige Einrichtung der Hamburgischen Rettungs-Anstalten für im Wasser verunglückte Menschen*, Hamburg 1794.
- 728 Ronald TRUBUHOVICH, *History of Mouth-To-Mouth Rescue Breathing. Part 2: The 18th Century, Critical Care and Resuscitation*. *Journal of the Australasian Academy of Critical Care Medicine* 8, 2006, s. 157–71.
- 729 Charles Kite byl anglický lékař, chirurg, vědec a aktivní člen londýnské *Royal Humane Society*. Povšiml si vysokého počtu případů utopených a rozpoznal nutnost pečovat o lidi ve stavu zpomalení životních funkcí (*suspended animation*). Roku 1788 napsal pojednání s názvem *An Essay on the Apparently Dead* (Esej o zdánlivě mrtvých), za které byl oceněn stříbrnou medailí *Royal Humane Society*. Více Mickey S. EISENBERG, *Charles Kite's Essay on the Recovery of the Apparently Dead. The First Scientific Study of Sudden Death*, *Annals of Emergency Medicine. An International Journal* 23, 1994, s. 1049–1053; Ana Graciela ALZAGA – Joseph VARON – Peter BASKETT, *Charles Kite. The Clinical Epidemiology of Sudden Cardiac Death and the Origin of the Early Defibrillator*, *Resuscitation. Official Journal of the European Resuscitation Council* 64, 2005, s. 7–12.
- 730 Mickey S. EISENBERG – Peter BASKETT – Douglas CHAMBERLAIN, *A History of Cardiopulmonary Resuscitation*, in: Norman A. Paradis – Henry R. Halperin – Karl B. Kern – Volker Wenzel – Douglas A. Chamberlain (edd.), *Cardiac Arrest. The Science and Practice of Resuscitation Medicine. Second edition*, Cambridge University Press. 2007, s. 3–25, zde s. 5–6.
- 731 Více k jeho osobnosti a přínosu <http://www.whonamedit.com/doctor.cfm/2388.html> [přístup 15. 10. 2017].
- 732 Nicole LAHOOD – Talal MOUKABARY, *History of Cardiopulmonary Resuscitation*, *Cardiology Journal* 16, 2009, s. 487–488. Dále <http://www.lf3.cuni.cz/cs/pracoviste/anesteziologie/vyuka/studijni-materialy/neodkladna-resuscitace> [přístup 14. 10. 2017].
-

Konečně na nebezpečných místech se měli vyskytovat lékaři či záchranáři (*Rettungsmänner*) jaksi preventivně. Podobné požadavky se týkaly i záchraných nástrojů (*zur Rettung erforderlichen Werkzeuge*) a léčebných prostředků (*Arzneymittel*).⁷³³ Vzápětí Frank připomněl, že v rakouských zemích čekal každého, kdo by kladl do cesty spěchajícímu na pomoc bližním jakékoliv překážky, trestní postih.⁷³⁴ Následně přední autorita evropské zdravotní policie pojednala o již zmíněných záchraných společnostech, nejmodernějších oživovacích přístrojích a metodách, včetně galvanizmu italských vědců Luigiho Galvaniho (1737–1798) a Alessandra Volty (1745–1827). Užití elektrického proudu mělo původně sloužit k ověření skutečné smrti, záhy však začalo být používáno i v procesu oživování.⁷³⁵

O medikamentech, pomůckách a nástrojích, jež byly v prvních desetiletích 19. století používány při poskytování první pomoci, si lze udělat představu i při četbě o výmarské márnici. Pokud by se některý z tamějších zdánlivých nebožtíků probudil k životu, k jeho úplnému dokřísení mělo dopomoci záchranné vybavení (*Rettungsapparat*), které sestávalo z následujících jedenácti položek:

- 3 kusy kartáčů
- 4 lokte flanelu ke tření těla
- klystýrová stříkačka
- koupací houba
- 2 ohřívací lahve
- lékarnička obsahující *Salmiakgeist* (vodný roztok amoniaku), *Napthu* (petrolej), *Hoffmann'schen Liquor* (směs složená ze tří dílů ethanolu či vinného lihu a jedné části diethyletheru),⁷³⁶ *Brechweinstein* (vinný kámen

---

733 J. P. FRANK, *System. Fünfter Band*, s. 52.

734 „In dem k. k. österreichischen Staaten, verfallen diejenigen, welche unter was immer für einem Vorwande Jemandem, der zur Rettung eines Verunglückten herbeyilt, das mindeste Hinderniß in Weg legen, in die Criminal-Strafe.“ Citováno podle tamtéž, s. 55.

735 „Unterzeichneter war schon in den ersten Zeiten, in welchen Galvani's wichtige Entdeckungen in Italien gemacht, – auf der hohen Schule zu Pavia aber alsogleich durch den prof. Don Alessandro Volta wiederholt und ansehnlich bereichert wurden, überzeugt, daß diese Entdeckungen, welche uns mit dem, bis dahin verborgenen, aber gewiß stärksten Reize für die thierische Faser bekannt machten, nicht nur das sicherste Mittel, den bloßen Scheintod von dem wahren Tode zu unterscheiden, sondern vielleicht auch den besten Weg mehrere Scheintode wieder zu erwecken, an Handen geben würden.“ Citováno podle tamtéž, s. 93.

736 Dnes je lék znám jako Hoffmannovy kapky (*Hoffmannstropfen*). Jejich objevitelem byl německý lékař Friedrich Hoffmann (1660–1742). Více T. KLEI, *Zur Entwicklungs- und Herstellungsgeschichte der „Hoffmannstropfen“ und ihrer Darstellung und Interpretation in den medizinischen Werken des 19. und 20. Jahrhunderts*, Dresden 2003.

neboli hydrogenvinan draselný) v dózách, aromatické destiláty, *Eau de Cologne* (Kolínská voda), čajové látky (*Theespecies*)

- galvanický přístroj (*Elektrisirmaschine*)
- sada k pouštění žilou (*Aderlasswerkzeug*)
- pěřina
- několik ručníků
- koupací vana.⁷³⁷

---

737 Srov. C. SCHWABE, *Das Leichenhaus*, s. 29.

Zdánlivá smrt a první pomoc v Čechách a na Moravě

„První přání. Člověk by si přál za A), aby byly zřizovány záchranné domy a márnice, za B), aby tyto byly vybaveny potřebnou sadou přístrojů, nástrojů, medikamenty, a za C), dobře instruovanými osobami, které by tam, nebo v obydlích, uměly používat záchranné prostředky. Druhé přání. Člověk by si přál, aby byla založena lidumilná společnost, která by nezištně chtěla uvést v život a účinně podporovala tuto jak politickou, tak lékařskou záležitost.“⁷³⁸

Adalbert Vincenz Zarda, 1797

Adalbertu Vincenzi Zardovi (1755–1811), rodáku ze Smidar u Nového Bydžova, pražskému lékaři a vůdčímu představiteli počátků první pomoci v Čechách, se jeho přání vyplnila. Stalo se tak díky jeho celoživotnímu zápalu pro věc záchrany zdánlivě mrtvých. Zarda bojoval proti nebezpečí předčasných pohřbů neúnavně a systematicky. Patrně bez větší nadsázky ho lze označit za českého Bruhiera. Roku 1793 byl mladý lékař jmenován mimořádným profesorem „záchranných prostředků pro zdánlivě mrtvé a osoby, které upadly do náhlého ohrožení života“, o tři roky později získal mimořádnou profesuru ze zdravotní policie, jejíž výuky na pražské lékařské fakultě se ujal po odchodu Johanna Dionysa Johna do Teplic.⁷³⁹ Zatímco lekce ze zdravotní policie pro mediky se konaly vždy ve středu a v sobotu mezi čtvrtou a pátou hodinou odpolední, mimořádné přednášky „o zachraňování zdánlivě mrtvých“, které Zarda vedl nejpozději od roku 1792 (bez nároku na honorář), byly určeny zejména ne-lékařské veřejnosti, odehrávaly se tudíž formou jakéhosi „dálkového studia“ o sobotách, nedělích a svátcích mezi jedenáctou a dvanáctou dopolední v staroslavném Karolinu.⁷⁴⁰

738 „Erster Wunsch. Man möchte a. Rettungs und Leichenhäuser errichten, b. selbe mit darzu erforderlichen Geräthschaften, Instrumenten, Arzneyen, und c. mit wohl instruirten Personen versehen, die dort oder in Häusern, die Rettungsmittel anzuwenden wissen. Zweyter Wunsch. Man möchte eine menschenfreundliche Gesellschaft errichten, welche uneigennützig dieses sowohl politische als ärztliche Geschäft ins Werk bringen, anwenden und thätig unterstützen möchte.“ Citováno podle Adalbert Vincenz ZARDA, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde*, Prag 1797, s. 61–62 (z němčiny volně přeložil VG).

739 K Zardově osobnosti a aktivitám v chronologickém pořadí L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství*, s. 147–148 (obsahuje bohužel četné nepřesnosti); Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé období*, zejména s. 99–106; L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 48–49, 116–118, 172–179.

740 Zdravotní policii Zarda přednášel pro studenty, kteří již měli znalosti z medicíny, nebo ranlékařství. Přednášky věnované nebezpečí zdánlivé smrti se podle Ludmily Hlaváčkové konaly patrně již od akademického roku 1789–1790, kdy

Mezi jejich posluchači byli i četní seminaristé – právě duchovním osobám Zarda adresoval roku 1793 svou úvodní přednášku.⁷⁴¹ Snaha lékařů zapojit do problematiky první pomoci církevní představitele se objevila, navzdory již zmíněné rivalitě mezi církví a medicínou u lůžka umírajících, kterou naznačil J. P. Frank,⁷⁴² v mnoha evropských zemích. Právě kněží měli jedinečnou příležitost působit skrze kázání v oblasti zdravotní osvěty, zejména potom ve venkovském prostředí. Navíc to byl kněz, kdo po staletí doprovázel umírající na jejich poslední cestě. Poučit ho o smrti z lékařského hlediska, stejně jako o záchranných technikách a prostředcích, se v osvícenské době stalo více než aktuálním tématem. Připomeňme, že v příručkách pro zaopatřující duchovní se nejpozději od závěru 18. století objevovaly výčty jistých příznaků smrti. K jejich bedlivému sledování, zvláště v čase moru, nabádal duchovní ostatně již Lancisi ve svém spise *De subitanei mortibus* z roku 1707.⁷⁴³ Pomoci kněží při šíření informací o poskytování první pomoci využívaly například záchranné společnosti v Londýně či Amsterdamu – v Anglii na toto téma údajně kázali neoblíbenější kazatelé, zatímco v Holandsku byly z kazatelen čteny instrukce správného záchranného postupu. Rovněž Zardovo snažení v tomto směru bylo úspěšné, řada kněží z Čech s ním v záležitosti osvěty aktivně spolupracovala.⁷⁴⁴

V Zardově přednáškové činnosti věnované první pomoci a resuscitaci pokračovali přednostové oboru zdravotní policie a soudního lékařství až do poloviny devadesátých let 19. století. Přednášky věnované záchranně zdánlivě mrtvých tak přečkaly i rozdělení pražské univerzity, a s ní i lékařské fakulty, na německou a českou, k čemuž došlo v akademickém roce 1883/1884 – na německé fakultě zmíněné přednášky skončily v letním semestru 1893, na české potom o dva roky později.⁷⁴⁵ Zardovým následovníkem byl skoro o generaci mladší doktor medicíny a magistr porodnictví, rodák z Litoměřic, od roku 1808 řádný profesor zdravotní policie a soudního lékařství⁷⁴⁶ v Praze, Josef Berndt/Bernt

---

se v seznamu přednášek objevilo Zardovo jméno připsané tužkou. První zcela oficiální soupis je ovšem až pro akademický rok 1792–1793. Srov. Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Eva ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*, Praha 1984, s. 46.

741 Ň. ČERVENÁNSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 106.

742 Více v kapitole *Zdánlivá smrt v Systému* této knihy.

743 Více v kapitole *Anatomie smrti* této knihy.

744 Ň. ČERVENÁNSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 106.

745 Srov. L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*, s. 437.

746 Berndt byl vůbec prvním řádným profesorem soudního lékařství v Praze. Srov. Miroslav HIRT a kolektiv, *Soudní lékařství*. I. díl, Praha 2015, s. 16. Právě počínaje rokem 1808 přednášela soudní lékařství a zdravotní policii táž osoba. Od roku 1834 byla dosud pouze teoretická výuka soudní medicíny doplněna o soudní pitvy. Srov. Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*, Praha 1993, s. 53.

(1770–1842).⁷⁴⁷ Na pražské lékařské fakultě se do roku 1813 věnoval zdravotně-policejní problematice, včetně tématu zdánlivé smrti a první pomoci. Poté odešel do Vídně, kde přednášel zdravotní policii a soudní lékařství až do své smrti. Svoje přednášky o záchraně zdánlivě mrtvých v roce 1819 publikoval ve spisu *Vorlesungen über die Rettungsmittel beym Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren* (Přednášky o záchranných prostředcích v případech zdánlivé smrti a náhlých ohroženích života), jež představuje svého druhu ucelené kompendium na dané téma – připomíná historii fenoménu zdánlivé smrti, obsahuje bibliografii, prezentuje v Berndtově době používané záchranné techniky a prostředky.⁷⁴⁸ Mimo jiné výrazně antedatuje Zardovu filantropickou přednáškovou činnost na pražské lékařské fakultě. Berndt uvedl, že jeho předchůdce bezplatně přednášel o záchraně zdánlivě mrtvých v letech 1779–1808, což by znamenalo, že se Zarda začal veřejně věnovat prevenci pohřbu zaživa již ve svých čtyřiaadvaceti letech, každopádně však dříve, než byl promován doktorem medicíny. Velmi pravděpodobně jde o Berndtův omyl, či tiskovou chybu – prostou záměnu s rokem 1789.⁷⁴⁹ Zarda totiž působil jako lékař v Praze až od roku 1783.⁷⁵⁰ Navíc on sám datoval počátek svého zájmu o resuscitaci k roku 1781. Právě tehdy ho prý na důležitost správného poskytování první pomoci a nutnost její veřejné propagace upozornil jeho vysokoškolský učitel chemie a botaniky, profesor pražské lékařské fakulty Joseph Gottfried Mikan (1743–1814).⁷⁵¹

Důležitější z hlediska rozvoje první pomoci v Čechách je skutečnost, že Zarda nebyl typem akademika, jenž by upřednostňoval teorii před její aplikací v praxi. Boj proti nebezpečí předčasných pohřbů chápal jako osobní poslání, k němuž patřila zmíněná osvětová činnost, stejně jako snaha uskutečňovat vlastní přesvědčení a sny. Publikoval řadu spisů, jež doprovázely jak jeho přednáškové, tak ryze praktické aktivity. Kromě v úvodu citovaného díla *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde* (Vlastenecké přání, aby byli oživováni zdánlivě mrtví lidé,

---

747 K jeho osobnosti L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Biografický slovník*, s. 79–80 (heslo Bernt/Berndt Josef).

748 Josef BERNT, *Vorlesungen über die Rettungsmittel beym Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren*, Wien 1819.

749 Tato skutečnost dosud nebyla českou historiografií reflektována: „D. Adalbert Vinzenz Zarda hielt an der Prager Universität vom Jahre 1779 an bis 1808 unentgeltlich öffentliche Vorlesungen über die Rettung der Scheintodten und in plötzliche Lebensgefahr Gerathenen, verfaßte über diesen Gegenstand mehrere gründliche Werke.“ Srov. J. BERNT, *Vorlesungen*, s. 14. Jak již bylo zmíněno, pravděpodobný letopočet 1789 uvedla Ludmila Hlaváčková.

750 Srov. Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*. Díl II. L–Ž, Praha 1993, s. 61–62.

751 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobje*, s. 99.

---

a nikdo tak nebyl pohřben zaživa) z roku 1797 to byla zhruba desítka dalších titulů, které se dotýkaly již naznačených témat. V roce 1793 vyšla hned dvě pojednání, která se vztahovala přímo k Zardovu nazírání, že je nutné zasvěcovat do problematiky první pomoci laiky, zejména pak duchovní osoby.⁷⁵² O tři roky později byla vydána jeho abecedně pojatá příručka, jež zmiňovala hlavní záchranné prostředky v případě zdánlivě mrtvých osob.⁷⁵³ Roku 1798 to byl tabelární výtah z uvedeného spisu v němčině i češtině,⁷⁵⁴ o rok později *Zuschrift an meine Landsleute, Böhmen; besonders an die Bewohner der Hauptstadt Prag die Rettungsanstalten der plötzlich verunglückten Menschen betreffend*,⁷⁵⁵ který vyšel téhož roku i v českém překladu jako *Spis k svým kraganům, Čechům: zvláště k obyvatelům hlawnjho města Prahy o zřjzenj pomocy lidem, kterým se náhle nesstěstj stane*, pořizéném Zardovým generačním souputníkem, publicistou a překladatelem z němčiny Františkem Janem Tomsou (1753–1814).⁷⁵⁶

Poslední zmíněné dílo připomíná, že roku 1798 došlo ke zcela přelomové události. Zarda založil v Praze zahraničními vzory inspirovaný záchranný ústav. Šlo o první instituci tohoto typu nejen v Čechách, nýbrž v celé střední Evropě. Vídeň se mohla pochlubit obdobným zařízením až s pětiletým zpožděním, v roce 1803.⁷⁵⁷ Vzniku pražského ústavu navíc již roku 1792 předcházela

752 Srov. Adalbert Vinzenz ZARDA, *Von dem Nutzen über die Rettungsmittel in plötzlichen Lebensgefahren Nichtärzten Unterricht zu geben, als Program zu den öffentlichen Vorlesungen über dieser Gegenstand vorgetragen im Karolin, den 4ten Wintermonat 1792*, Prag 1793; Týž, *Ist es zweckmässig und zulässig die angehenden Landseesorger in einer eingeschränkten Volksarzneykunde zu unterrichten?*, Prag 1793.

753 Týž, *Alphabetisches Taschenbuch der hauptsächlichsten Rettungsmittel für todtstheinende und in plötzliche Lebensgefahr gerathene Menschen, zum allgemeinen Wohl verfasst von*, Prag 1796.

754 Týž, *Tabellarischer Auszug aus (D. Zarda's) alphabetischen Taschenbuche der hauptsächlichsten Rettungsmittel für todtstheinende Menschen*, Prag 1798; Týž, *Tabelární weytah alfabetyknj kněžky kapsecý neyhlawněgssjch ochranných prostředků pro na pohled mrtvé lidi*, Praha 1798.

755 Týž, *Zuschrift an meine Landsleute, Böhmen; besonders an die Bewohner der Hauptstadt Prag die Rettungsanstalten der plötzlich verunglückten Menschen betreffend*, Prag 1799.

756 Týž, *Spis k svým kraganům, Čechům: zvláště k obyvatelům hlawnjho města Prahy o zřjzenj pomocy lidem, kterým se náhle nesstěstj stane/, od Weitěcha Wincencya Czardy lékařského doktora, mimo řád weřeiného profesora medycynské policye o zřjzenj pomocy pro polaumrtvé na c. kr. Karlowu Ferdynandowu vysokém učenj w Praze, a audu král. lidské společnosti w Londnu. Přeložen od Fr. Jana Tomsy*, Praha 1799.

757 „Für die Residenzstadt Wien und den Bezirk inner den Linien wurde im Jahre 1803 eine Anstalt zur Rettung der Verunglückten und Todtscheinenden errichtet, über deren Einrichtung ein Kreisschreiben der k. k. Landesregierung im Herzogthume Oesterreich unter der Enns vom 15. Juny, die in sich die Vorbereitungen zur Hülfe, die Hülfeleistungen selbst, die Belohnungen und Entschädigungen begreift, Aufschluß gibt.“ Citováno podle J. BERNT, *Vorlesungen*, s. 15.

zrod Zardovy záchranné společnosti – *Böhmische Privat-Humanitätsgesellschaft für verunglückte und todtscheinende Menschen* (Česká soukromá lidumilná společnost pro nešťastím postižené a zdánlivě mrtvé lidi).⁷⁵⁸ První pomoc v Čechách měla, především díky svému neúnavnému propagátorovi, zřetelně mezinárodní esprit – předobraz nalezla v již skoro dvacet let existující londýnské *Royal Humane Society*. V červnu 1792 se Zarda písemně obrátil na jejího zakladatele a předsedu Williama Hawese (1736–1808), aby ho požádal o čestné členství a zaslání stanov. Zardův anglický protějšek žádosti bezvýhradně vyhověl, do Čech

Obr. 60. Výjev doprovázející dobové rčení „Eile, wo die Parce droht!“ (Pospěšte, kde hrozí Parka!). Parky byly tři římské bohyně osudu. Třetí z nich, zvaná Morta, přestříhovala nit života a určovala tak hodinu smrti. Ilustrace z titulního listu spisu Adalberta Vinzenze Zardy, *Dritter Nachricht an das Publikum von der böhmischen im Jahre 1792 zu Prag gestifteten Privat-Humanitätsgesellschaft für verunglückte und todtscheinende Menschen, über ihre im Jahre 1801, 1802 und 1803 gemachten Fortschritte*. Prag 1804.

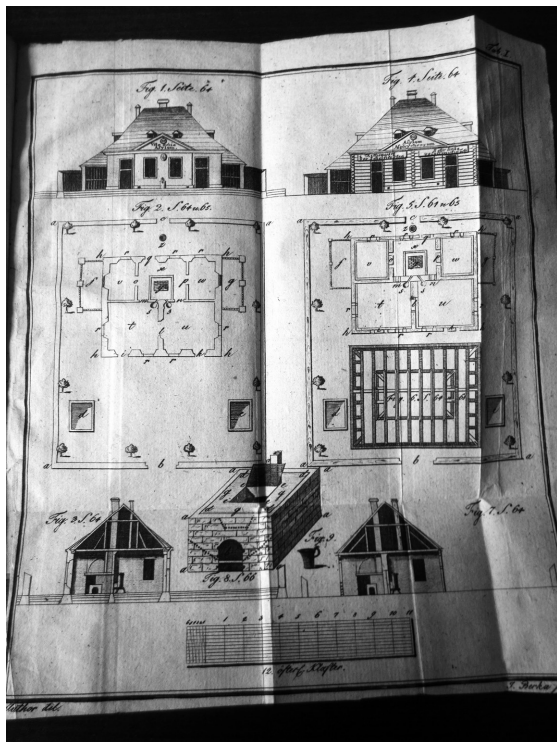
poslal i anglické publikace týkající se záchranné problematiky.⁷⁵⁹

Základní kámen pražského záchranného ústavu byl položen o pět let později, 1. srpna roku 1797 na pravém břehu Vltavy poblíž Týna.⁷⁶⁰ V květnu

758 Velmi podrobně se Zardovým záchranným institutem a lidumilnou společností zabývaly již Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé období*, s. 100–118; L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 176–179.

759 L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*, s. 434.

760 Zarda původně počítal se zřízením více záchranných ústavů pro utopence. Vytipoval pro ně vhodné lokality poblíž Vltavy. Stavby měly být umístěny na vyvýšených březích, v místech, kde však nehrozily záplavy. Výběrově například u nemocnice milosrdných bratří Na Františku, u donucovací pracovny („špinhausu“), při buquoyské zahradě na Smíchově (dnes známa jako Michnovský letohrádek či Bukvojka), u přívozů, pod Vyšehradem, na Malé Straně: „Die zweyten aber, das ist die Rettungshäuser sollten für Ertrunkene an Ufern, der Uberschwämmung nicht leicht ausgesetzt Oertern, erbauen werden als z. B. hier in Prag auf dem Alt- und Neustädter Ufer bey den Barmherzigen Brüdern, bey Spinnhause auf dem Salitterberg, bey der mittlern Ueberfuhr, bey der obern Ueberfuhr und bey dem Wischohrad; jenseits der Moldau auf der Kleinseite in oder bey dem Graf Buckwoischen Holzgarten und bey dem Zeughaus.“ Srov. A. V. ZARDA, *Patriotischer Wunsch*, s. 63. K realizaci zmíných staveb však chyběly finanční prostředky. Srov. L. HLAVÁČKOVÁ,

Obr. 61. Architektonický plán Zardova pražského záchranného domu otištěný v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde*. Prag 1797, Tabule I., figury 1–7.

být opravdu aktivní. Nemělo už jít pouze o jejich dočasné uložení a zabezpečení alarmem, aby nebyli pohřbeni zaživa, nýbrž o přivedení zpět k životu. Podobně výmluvný je i nápis, který měl být umístěn nad hlavním vchodem Zardova ústavu. Slova jako „mrtvola“, „zdánlivě mrtví“ či „márnice“ bychom v něm hledali marně. Měl znít: „*Asylum asphycticorum*“ (Azyl obětí dušení).⁷⁶³ V tomto ohledu stojí za pozornost popis vybavení záchranné stanice. Stačí jej ostatně porovnat

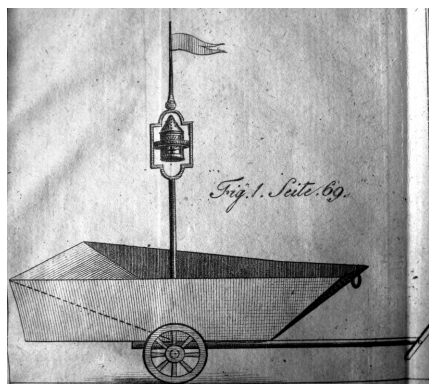
následujícího roku byl nevelký přízemní domek s konskripčním číslem 639, navržený stavitelem Karlem Schmiedtem a tesařem Johannem Zelnitzkym podle rakouských měřítek, hotov. Dřevěná či kamenná stavba⁷⁶¹ měla sloužit jako záchranný dům, zároveň i jako márnice. V jejím areálu se měla nacházet studna a zahrada s pařeništěm. Celý pozemek měl být obehnan ohradní zdí, jež mohla být osázena stromy, které dávaly (v této knize vícekrát pojednaný) životodárný vzduch (*Lebensluft*).⁷⁶² Interiér domu sestával ze dvou stejně velkých místností čtvercového půdorysu (každá strana místnosti měla měřit 12 stop) – jedné pro oživované/zdánlivě mrtvé osoby (*Rettungs/Leichenzimmer*) a druhé pro strážce. Již samo pojmenování *Rettungszimmer* (Záchranná místnost) dobře dokládá posun, ke kterému během pár desetiletí došlo na bitevním poli medicíny a zdánlivé smrti. Postoj k zdánlivě mrtvým měl

Vltava a záchrana, s. 434–435; D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 176–177.

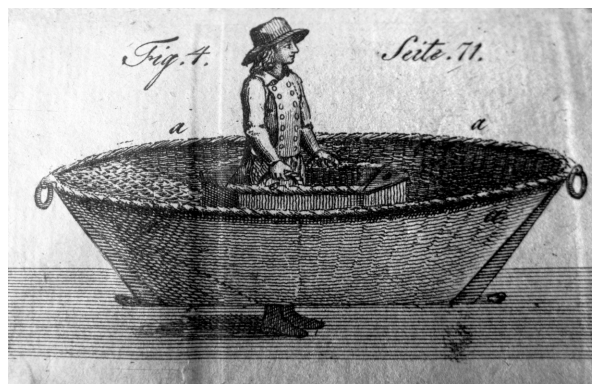
761 Zardou publikovaný projekt záchranného domu znázorňuje dřevěnou i kamennou variantu – v tomto případě měla být fasáda z šedého a namodralého kamene. K tomu již Ň. ČERVENÁNSKÁ, *Prvé období*, s. 100.

762 Srov. A. V. ZARDA, *Patriotischer Wunsch*, s. 64–65, vyobrazení v obrazové příloze jeho práce, Tabule I, figury 1–7, bez stránkování.

763 O termínu *asphyxia*, hojně užívaném v lékařském prostředí právě na přelomu 18. a 19. století, bylo pojednáno v kapitole *Extáze versus obživlé mrtvolky* této knihy. Latinské znění nápisu nad vchodem publikovala již Ň. ČERVENÁNSKÁ, *Prvé období*, s. 100.

Obr. 62. Záchonná loďka (Schiffchen) s lucernou otištěná v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde.* Prag 1797, Tabule II., figura 1.

Obr. 63. Člun na led (Eisboth) otištěný v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde.* Prag 1797, Tabule II., figury 2–4.

s již pojednaným zařízením márnice – není pochyb, že v případě pražského institutu šlo na prvním místě skutečně o záchranu lidského života, o márnici až v druhém plánu.

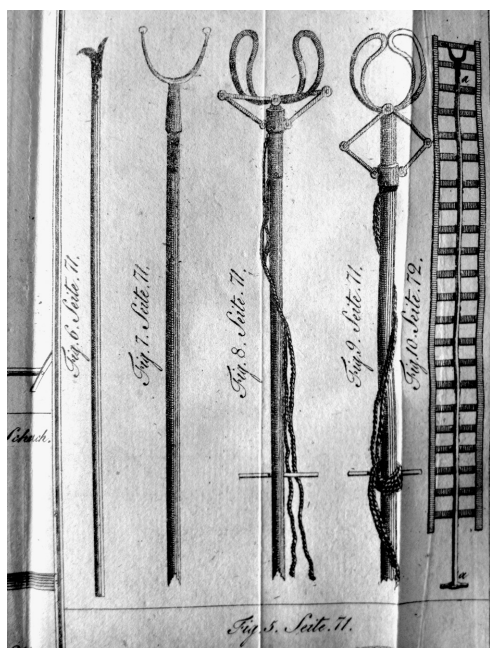
Součástí objektu mělo být podle Zardou zveřejněného architektonického nákresu „*depositorium*“ záchonných nástrojů, kuchyně s velkými kamny z železného plechu, pokojík strážce, kůlna určená pro větší nářadí používané při první pomoci topícím se a utopencům – byla zde uložena například loďka (*Schiffchen*) opatřená dvěma koly, ojem a lucernou, která se dala snadno a pohodlně odvézt do vody, při záchraně za tmy disponovala osvětlením.⁷⁶⁴ Dále to byl lehký a jednoduchý člun na led (*Eisboth*) od Thomase Ritzelera z Hamburku, vyrobený na způsob koše z vrbového proutí potaženého kravskou kůží. Spodní strana člunu byla provedena jako sáně s dvěma železnými noži a otvorem pro nohy – zachránce se tudíž mohl posunovat nohama vpřed a zároveň zůstat v bezpečí člunu.⁷⁶⁵

O záchonných prostředcích, které Zarda přebal vesměs od hamburské záchonné společnosti, si lze udělat poměrně dobrou představu nejen díky jejich zevrubnému slovnímu popisu, ale i prostřednictvím ilustrací v podobě didaktických tabulí, jež se nacházejí v závěru spisu. K nezbytnému nářadí při záchraně utonulých či topících se lidí patřila vesla a několik dalších tyčovitých nástrojů – „hledáč těla“ pod vodou (*Sucher*) a násada zakončená kleštěmi k jeho zachycení (*Fangzange*), dále záchonný žebřík (*Rettungsleiter*), proutěná nosítka k přenosu těla (*Tragkorb*). Pozoruhodné zařízení představoval plechový přístroj

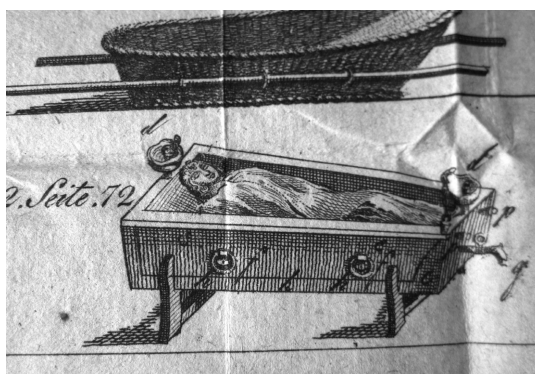
764 A. V. ZARDA, *Patriotischer Wunsch*, s. 69, dále Tabule II., figura 1, bez stránkování.

765 Tamtéž, s. 69–71, dále Tabule II., figury 2–4, bez stránkování.

Obr. 64. Tyčovité nástroje určené k zachraňování topících se a utopenců otištěné v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde.* Prag 1797, Tabule II., figury 6–10.

Obr. 65. Příklad určený k zahřívání zdánlivě mrtvých otištěný v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde.* Prag 1797, Tabule II., figury 7–12.

určený k zahřívání zdánlivě mrtvých (*Wärmbank/Truhe*), jež se na první pohled velmi podobal otevřené rakvi. Podle Zardy byl tento důmyslný mechanismus vynalezen v Londýně a zdokonalen v Hamburku. Jeho plechové či z jiného kovu zhotovené stěny byly zahřívány párem čajníků obsahujících vařící vodu. Zdánlivě mrtvý uložený v této „truhle“ byl zahříván zespodu i z obou bočních stěn. Navíc byl zakrytý vlněnou příkrývkou.⁷⁶⁶ Konečně k nezbytnému vybavení záchranného ústavu patřila přenosná lékárnička (*Nothkasten/Reiskasten/Tragbare Apotheke*), která vypadala jako sekretář – měla být přehledně uspořádána pomocí vnitřních šuplat. Její součástí měly být medikamenty v lahvičkách, krabičkách a kapslích, malé chirurgické nástroje, sada na pouštění žilou (*Aderlasszeug*), v „méně důležitém šupletí“ se měly nacházet například kleště, pochodeň s řetězem, kterou bylo možné spustit do hrodek, sklepů či studní, a ověřit tak kvalitu tamního vzduchu, či teploměr. V této „záchranné skříňce“ neměly chybět ani větší lahve octa a vinného lihu, dávidla, projímadla, obvazy, měchy používané k umělému dýchání, nástroje k insuflaci tabákového dýmu do střev, zvláštní rukavice i lžice sloužící k vyjímání objektů uvízlých v žaludku apod.⁷⁶⁷ Jak s humorem pojednala již Daniela Tinková, Zarda glosoval některá další dobová preventivní opatření týkající se nebezpečí

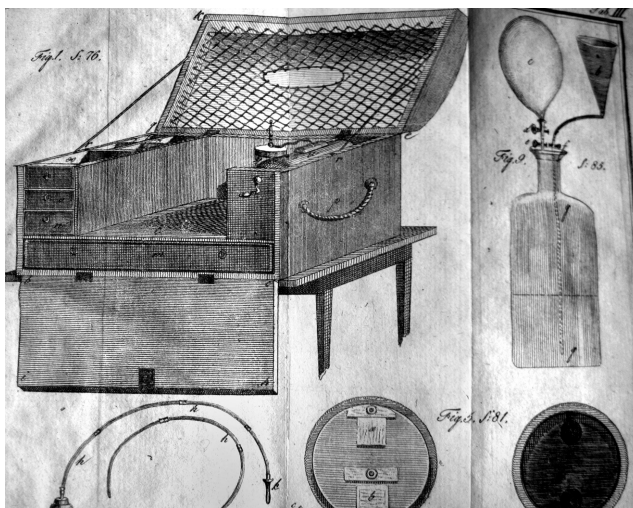
766 Tamtéž, s. 71–72, dále Tabule II., figury 7–12.

767 Tamtéž, s. 76–87, dále Tabule III., figury 1–9.

předčasného pohřbu, která však pokládala za žert – mimo jiné rakve s rozbitným víkem, vybavování zemřelého kládívem, či bezpečnostní rakve opatřené dýchací rourou, jimž jsme věnovali pozornost v kapitole o zdánlivé smrti v dobové fikci.⁷⁶⁸

O chodu nové instituce, stejně jako o počtech zachráněných osob, se dozvídáme ze čtyř výročních zpráv, které Zarda vydal v němčině i češtině.⁷⁶⁹ Záchraný dům měl svůj stálý personál, domovníka a ranlékaře. Ve zprávě o chodu ústavu z roku 1799 Zarda

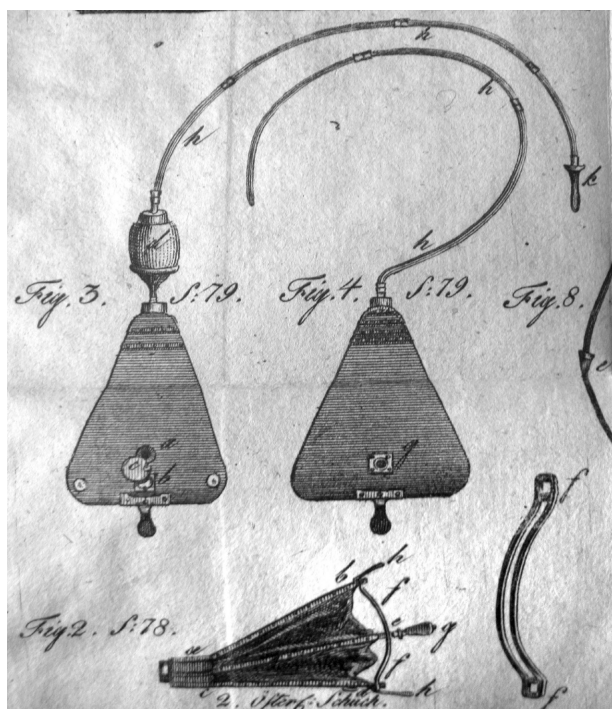
vedl šestnáct osob, jež se na jeho aktivitách podílely – kromě jeho samotného to byl magistr chirurgie Matěj Auer, který působil spolu s několika dalšími lidmi přímo v záchraném domě. Dále k Zardovým blízkým spolupracovníkům patřili i někteří lékaři a chirurgové zaměstnaní při pražském fyzikátu – chirurg Jakob Heinrich Fenninger z malostranského fyzikátu, jenž si vzal na starost záchrany na Malé Straně, jeho bratr Adam Johann, působící stejným způsobem v Židovském městě. Na Novém Městě to byl adjunkt novoměstského fyzikátu Karel Hartl. V oblasti Na Františku byl činný lékař Václav z Janellu, na Vyšehradě a v Podskalí profesor porodnictví a sekundář ve Všeobecné nemocnici Karl Fiedler. Lékárník od Zlaté koruny Ignaz von Hell poskytoval Zardovu záchranému domu zdarma léky. Důležitou úlohu měly v lidumilné společnosti i ne-lékařské osoby – již zmíněný František Jan Tomsa, překladatel a korektor německých spisů, dále

Obr. 66. Přenosná lékárníčka (Nothkasten/Reiskasten/Tragbare Apotheke) otištěná v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde*. Prag 1797, Tabule III., figury 1–9.

768 D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 175.

769 Kromě již citované první zprávy z roku 1799 (*Zuschrift an meine Landsleute/Spis k svým kraganům*) srov. Adalbert VINZENZ ZARDA, *Zpráva druhá k publiku od české pražské lidské společnosti a jejím prospěchu léta 1799–1800*, Praha 1801; Týž, *Dritte Nachricht an das Publikum von der böhmischen im Jahre 1792 zu Prag gestifteten Privat-Humanitätsgesellschaft zur Rettung todscheinender und in plötzliche Lebensgefahr gerathener Menschen, über ihre im Jahre 1801, 1802 und 1803 gemachten Fortschritte*, Prag 1804; Týž, *Vierte Nachricht an das Publikum von der im Jahre 1792 zu Prag gestifteten böhmischen Privat-Humanitätsgesellschaft zur Rettung todscheinender und in plötzliche Lebensgefahr gerathener Menschen, über ihre von Anfang des Jahres 1804 bis Ende 1809 gemachten Fortschritte*, Prag 1810.

Obr. 67. Měchy používané k umělému dýchání, nástroje k insuflaci tabákového dýmu do střev otištěné v Adalbert Vinzenz Zarda, *Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde*. Prag 1797, Tabule III., figury 1–9.

přísežný zemský advokát Jan Matěj Kalina věnující se právním otázkám záchranné společnosti, hospodář Anton Pryll.⁷⁷⁰ Na poli propagace záchranného domu působil duchovní Johann Marian Mika (1754–1816), literárně činný strahovský premonstrát a profesor pastorální teologie a homiletiky, který měl „řečnit o účelu institutu“ – jeho příspěvky měly být následně publikovány.⁷⁷¹ O knihovnu lidumilné společnosti a ekonomické záležitosti se staral duchovní administrátor vojenského „státního štokhausu“ v Praze Daniel Schmilauer.⁷⁷² Samotný Zarda byl inspirátorem, duší, ředitelem celého podniku. S tím souvisela skutečnost, že nemohl být osobně přítomen u všech záchranných akcí.⁷⁷³ Jeho společnost fungovala jako příspěvková organizace, do značné

míry tak byla závislá na podpoře ze strany společenských elit.

Český Bruhier by patrně nemohl uskutečnit svůj sen právě bez štědré podpory, které se mu dostalo zejména od příznivců první pomoci z řad šlechtické obce. Na prvním místě je třeba jmenovat velkorysého mecenáše pražského záchranného domu, Zardova ideového blížence a spolubojovníka proti předčasnému pohřbívání, v této knize již zmíněného Leopolda hraběte Berchtolda,⁷⁷⁴

770 Výčet Zardových spolupracovníků byl převzat z D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 177–178.

771 „Ueber den Zweck dieser Anstalt Reden zu halten, welche zum Besten des Instituts gedruckt und verkauft werden.“ Citováno podle A. V. ZARDA, *Zuschrift an meine Landsleute*, II. Tabelle. Verzeichniß der (p. t.) hrn. hrn. ehren – korrespondirenden – und arbeitenden Mitglieder der prager Humanitätsgesellschaft, bez stránkování.

772 „Die Bibliothek und das oekonomische dieser Anstalt zu besorgen.“ Srov. tamtéž.

773 „Ueberhaupt die Direktion dieser Rettungsanstalt zu übernehmen, indem es ihm unmöglich ist, bey jedem Unglücksfalle gleich gegenwärtig zu seyn.“ Srov. tamtéž.

774 Srov. kapitola *Zdánlivá smrt v druhé polovině osmnáctého století (Prolog: Ověřovat a předcházet)* této knihy.

jenž uhradil náklady na stavbu a vybavení záchranného institutu ve výši 2 300 zlatých. Zardovy aktivity finančně podporoval až do let 1806/1807, kdy se ekonomicky vyčerpal při stavbě vlastního špitálu v Buchlově.⁷⁷⁵ Připomeňme, že ač nebyl lékař, intenzívně se zajímal, stejně jako Zarda, o chod a výsledky *Royal Humane Society*, kterou v Londýně osobně navštívil (poprvé roku 1789). Byl rovněž přijat za jejího člena.⁷⁷⁶ Do Londýna se vypravil celkem pětkrát. Na téma zdánlivé smrti publikoval knihy v různých jazycích.⁷⁷⁷ Vysoce si ho cenil nejen Zarda, nýbrž i mladší Berndt, který upozornil mimo jiné na nezištnost jeho lidumilných aktivit – o finančním daru Zardovu domu se veřejnost dozvěděla až po Berchtoldově smrti v roce 1809. Tento, podle Berndta „německý Howard“,⁷⁷⁸ volil často anonymitu. Po roce 1803 finančně podporoval i záchranné zařízení ve Vídni a obdaroval jej zmíněným záchranným člunem na led.⁷⁷⁹

Urozeného původu byl rovněž pozdější prezident pražské záchranné společnosti, mecenáš a filantrop Anton Isidor kníže Lobkowitz (1773–1819) z mělnické linie rodu,⁷⁸⁰ který je uváděn v předsednické a „protektorské“ funkci v zápisu o fungování společnosti z roku 1819.⁷⁸¹ K dopisujícím členům patřil například

---

775 D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 176–177.

776 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 107.

777 F. S. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold*, s. 22–23.

778 John Howard (1726–1790) byl anglický filantrop a reformátor vězeňství. V 70. a 80. letech 18. století uskutečnil obrovské množství návštěv těchto zařízení v Británii i v dalších evropských zemích. Dospěl k závěru, že hlavní vinu na endemickém výskytu tyfu měly špína a těsné poměry ve věznicích. Doporučil praktická hygienická opatření, jež se začala pozitivně projevovat nejen ve speciálních ústavech, nýbrž i v běžném životě. Srov. R. PORTER, *Největší dobrodín*, s. 333.

779 „Š. 38. *Leopold Graf von Berchtold, der auf seinen vielen und weiten Reisen überall der leidenden Menschheit, und insbesondere den Rettungsanstalten für Scheintodte, seine Aufmerksamkeit widmete und sie unterstützte, hat durch eigene Schriften und Preisausstellungen den Unterricht über die Hülfe beym Scheintode und in allerley Lebensgefahren erweitert, vervollkommenet und allgemein verbreitet, die Unkosten zur Errichtung des Prager Rettungshauses, für die Beyschaffung der meisten Rettungsgeräthschaften bestritten, und die Wiener Rettungsanstalt mit einem Eisboote beschenkt. Es ist schwer die Verdienste dieses deutschen Howard's aufzuzählen, da Wohlthaten von ihm nur im Stillen, oft durch eine ganz fremde Hand ausgeübt wurden. Eben so erfuhr das Publicum nur erst nach seinem Tode, daß Er es war, der zur Errichtung des Rettungshauses am rechten Moldauufer zu Prag die Kosten getragen hat.*“ Citováno podle J. BERNT, *Vorlesungen*, s. 14.

780 Více k jeho osobnosti na http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_L/Lobkowitz_Anton-Isidor_1773_1819.xml [přístup 2. 11. 2017].

781 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 116. Lobkowitz musel být ve společnosti činný, či k ní mít bližší vztah, nejpozději v roce 1814. Z let 1814–1818 totiž pochází jeho korespondence s tajemníkem/vedoucím společnosti a záchranných akcí, anatomem a fyziologem, profesorem pražské lékařské fakulty Josefem Rottenbergerem (1760–1834). Na tento pramen upozornila D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 303. K roku 1818 je ovšem zároveň uváděno čestné předsednictví

moravský filantrop a učenec s přírodovědnými zájmy, který se angažoval i v moravské vakcinační kampani proti pravým neštovicím, hrabě Hugo František Salm-Reifferscheidt (1776–1836).⁷⁸² Stojí za povšimnutí, že poslední dva uvedení šlechtici byli o generaci mladší než Zarda. Tato skutečnost patrně sděluje víc než jen známé poznání o angažovanosti osvícenské šlechty ve zdravotně-policejních a filantropických záležitostech – podpora, kterou aristokraté pražské záchranné společnosti poskytli, poukazuje snad i na její modernost a pokrokovost, neméně na dobovou aktuálnost rozvoje první pomoci a resuscitace a jejich prospěšnost.

Již 11. července roku 1798 byl Zardovým institutem zachráněn první ve Vltavě se topící člověk.⁷⁸³ Celkový počet zachráněných osob v Praze i na venkově Zarda zveřejnil symbolicky rok před svou smrtí, roku 1810. Mohl se pochlubit bilancí stopadesátisedmi osob, kterým jeho filantropické úsilí zachránilo život. Mezi zachráněnými z let 1792–1809 (Zardova statistika tedy počíná ještě v době před založením pražského insitutu) přitom nebyli jen topící se a utopenci, i když právě těch bylo nejvíce, celkem devadesátčtyři, nýbrž i oběti dalších nehod, neštěstí a nemocí. Konkrétně lidumilná společnost zachránila jednu osobu zasaženou bleskem, dva zmrzlé, tři oběšené, devatenáct zadušených, sedm omdlelých, třináct otrávených, osm obětí neznámých úrazů na venkově, pět zdánlivě mrtvých novorozenců a stejný počet poraněných při pádu.⁷⁸⁴

Rottenbergerovo. Srov. http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Rottenberger_Josef_1760_1834.xml [přístup 3. 11. 2017]. Rottenberger se stal právě o rok později rektorem Univerzity Karlovy, je tedy možné, že ho Lobkowitz v roce 1819 ve funkci nahradil. Lobkowitz jako předsedu a Rottenbergera jako vedoucí postavu společnosti zmíní k roku 1819 i Berndt: „*Diese Gesellschaft hat gegenwärtig zum Protector und Präsidenten Seine Durchlaucht Herrn Anton Isidor Fürst von Lobkowitz, zum Geschäftsleiter Herrn Joseph Rottenberger, Med. Doct. k. k. Rath und Professor.*“ Srov. J. BERNT, *Vorlesungen*, s. 14–15. V každém případě lze předpokládat, že Lobkowitzova role spočívala v poskytování prestiže a záštity, zatímco Rottenberger aktivně pokračoval v Zardově odkazu. Více by o působení obou mužů nepochybně prozradila výše zmíněná korespondence.

782 K jeho osobnosti více Jitka SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce: železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*, Kroměříž 2016; Petr SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt. Moravský šlechtic a osvícenec*, Blansko 2016.

783 L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*, s. 435.

784 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé období*, s. 116. Autorka nedoložila toto tvrzení věrohodnými historickými prameny.

K největšímu rozkvětu *Böhmische Privat-Humanitätsgesellschaft* přitom došlo patrně v roce 1803. Tehdy měla společnost dvacetpět aktivně pracujících, sedm dopisujících a dvanáct čestných členů. Mezi posledně zmíněnými se skvěla jména vynikajících zdravotně-policejních autorit – zakladatele londýnské společnosti Hawese, vídeňského zdravotního rady, profesora zdravotní policie a referenta pro sanitní otázky dolnorakouské vlády Pascala Josepha rytíře Ferra (1753–1809), a konečně muže z nejpovolanějších – J. P. Franka. Spolek zároveň rozšířil svou teritoriální působnost na celé Čechy a Moravu, neevidoval tak počty zachráněných obětí nehod jenom v Praze, nýbrž i v různých krajích českých zemí.⁷⁸⁵ Zardou založený záchranný ústav existoval téměř po celou první polovinu 19. století. Poslední zmínka o něm je datována rokem 1839. V té době se patrně nacházel na jiném místě, nešlo již o původní dům číslo 639 v Týnu. V uvedeném roce byl kvůli plánované výstavbě nábřeží určen k demolici.⁷⁸⁶

Konečně Zardova humanitární společnost nebyla jedinou aktivitou svého druhu v českých zemích. Ve starší literatuře se objevuje zmínka o podobné činnosti, jež měla vzniknout již v roce 1801 z podnětu (a na základě finanční dotace) Leopolda Berchtolda v Brně, tato skutečnost však dosud nebyla věrohodně doložena.⁷⁸⁷ Podle pramenů uložených ve fondu Moravského místodržitelství v Moravském zemském archivu v Brně⁷⁸⁸ usiloval o založení záchranného zařízení pro nehodou postižené a zdánlivě mrtvé od ledna roku 1804 Vincenc Kaiser von Nilkheim (1759–1823).⁷⁸⁹ Šlo o jednoho z nejvýznamnějších brněnských lékařů přelomu 18. a 19. století, tamního rodáka, od roku 1810 moravského protomédika. Po absolvování brněnského gymnázia a studia filosofie v Olomouci odešel Nilkheim roku 1779 do Vídně na proslulou lékařskou fakultu, v roce 1785 se jako doktor medicíny vrátil do Brna, aby zahájil velmi úspěšnou lékařskou kariéru. V letech 1792–1810 působil jako lékař Spojeného zaopatřovacího ústavu pro chudé v Brně, nově založeného (1785) léčebného a zároveň humanitárního zařízení, jež představovalo nejdůležitější zdravotnickou instituci na Moravě a postupně se transformovalo v Zemskou veřejnou všeobecnou nemocnici v Brně u sv. Anny.

---

785 Tamtéž, s. 112.

786 L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*, s. 436.

787 Ň. ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie*, s. 116.

788 Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA Brno), fond Moravské místodržitelství (1786–1880), kart. č. 4537, značka B14, sign. 110, dokumenty k založení brněnského záchranného ústavu. Za informaci, že existují tyto českou historiografií dosud nereflktované prameny, srdečně děkuji doc. Mgr. Daniele Tinkové, Ph.D.

789 Srov. tamtéž, *Entwurf* (návrh zřízení záchranného zařízení odeslaný Moravskému zemskému guberniu, které jej dále poslalo k císařskému dvoru do Vídně), Brünn, 11ten Jänner 1804, fol. 730–743. Tomuto dokumentu budeme věnovat podrobnou pozornost později.

Právě Nilkheimovou zásluhou byl v tomto největším moravském zdravotnickém zařízení vybudován očkovací ústav, v němž bylo zavedeno bezplatné očkování dětí proti pravým neštovicím.⁷⁹⁰ Kromě práce v nemocnici se Nilkheim věnoval i soukromé lékařské praxi. Výrazem uznání jeho odborných znalostí a organizačních schopností bylo jeho jmenování moravsko-slezským guberniálním radou a moravsko-slezským protomedikem, k čemuž došlo 27. ledna roku 1810. Funkci protomedika zastával až do své smrti, 28. prosince 1823.⁷⁹¹

Novým poznatkem v jeho životopise je skutečnost, že se na počátku 19. století aktivně zapojil do boje proti riziku předčasných pohřbů, stejně jako do propagace první pomoci. Svůj návrh na zřízení záchranného domu pro nehodou postižené a zdánlivě mrtvé osoby v Brně a jeho předměstích, který zaslal moravskému místodržitelství – odkud byl projekt odeslán k habsburskému dvoru do nedaleké Vídně, vypracoval 11. ledna roku 1804. I Morava tedy měla svého Zardu. Pozoruhodné je, že se Nilkheim k pražskému záchrannému domu nijak nehlásil. Za svou inspiraci, kterou chtěl uskutečnit v Brně, označil jednoznačně nově vzniklý vídeňský institut. Nezapomeňme, že byl absolventem lékařské fakulty z hlavního města monarchie, jeho orientace na Vídeň a vídeňské lékařské prostředí je tedy pochopitelná. Svou roli mohla hrát i tradiční rivalita mezi českou a moravskou metropolí, to je však téma, které nikterak nesouvisí s předmětem naší knihy. Právě od Nilkheima se však mimo jiné dozvídáme, že vídeňské záchranné zařízení vzniklo již v prosinci 1802, což je v rozporu se zmíněným Berndtovým tvrzením, že se tak stalo roku 1803.⁷⁹²

Nilkheim byl přesvědčen, že brněnská záchranná stanice, o jejíž možné architektonické podobě se překvapivě ve své žádosti ani slovem nezmnínil (přihlásil se pouze k vídeňskému vzoru), mohla dosáhnout dokonalosti pouze za předpokladu, že by moravské gubernium nařídilo deset závazných opatření:

Učni a tovaryši chirurgie se měli pilně účastnit jeho vlastních přednášek. Lékaři a ranhojiči měli být výborně obeznámeni s pravidly a prostředky poskytování první pomoci, konkrétně měli znát „*Hilfs-und Noth-Tabellen*“

---

790 O průběhu očkování proti neštovicím informoval i prostřednictvím vlastní publikace. Srov. Vincenc Kaiser von NILKHEIM, *Nachricht von der Kuhpocken-Impfung zur Aufmunterung der Einwohner im Markgrafthum Mähren. Zwey Jahrgänge 1801 und 1803*, Brünn b. d.

791 Srov. Lenka VARGOVÁ – Ladislava HORÁČKOVÁ – Miroslava MENŠIKOVÁ, *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*, Brno 2011, s. 34.

792 „*Entwurf einer für die Stadt Brünn, und ihre Vorstädte zu errichtenden Rettungs-Anstalt für plötzlich Verunglückte und Scheintodte nach dem Beyspiel der schon für solche Unglückliche in Wien ao. 1802 im Dezember eingeführten Anstalt.*“ Srov. MZA Brno, *Entwurf*.

(Tabulky pomoci a potřeby) a přesně se jimi řídit.

Tyto tabulky měly být vytištěny v počtu 600–700 kusů a veřejně šířeny.

Každý ranhojič měl disponovat jedním exemplářem tabulek a vystavit je ve své „ordinaci“ (*Officin*).

Všichni lékaři i ranlékaři, jakmile by byli zavláni k nehodě, si měli pospíšit a poskytnout zraněnému pomoc s nasazením všech sil. K tomu měli být úředně zavázáni.

Mělo být pořízeno záchranné vybavení – přenosné lékárníčky (*Noth-Kästen*), záchranné přístroje (*Rettungs Werkzeugen*) a léky (*Arzneie*), v počtu nejméně dvaceti kusů.

Oběť neštěstí měla být okamžitě odnesena do nejbližšího obydlí a tam jí měla být poskytnuta pomoc.

Místo, v němž byly uloženy lékárníčka a záchranné přístroje, mělo být hlídáno, zároveň však známo široké veřejnosti.

Lékárničky měly být uschovány na suchém místě, po každém použití vyčištěny, správně uspořádány, jedenkrát měsíčně zkontrolovány. Zkažené medikamenty měly být vyhozeny.

Finanční odměna měla být poskytnuta nejen každému majiteli domu, který propůjčil svou nemovitost k záchranně nehodou stíženého člověka, nýbrž i zachráncům – lékařům, ranhojičům, všem, kteří se na záchranně aktivně podíleli. Kromě toho měla být záchranářům projevována úcta i prostřednictvím veřejných tiskovin, aby byl dán příklad mladé generaci.⁷⁹³

Vídeň odpověděla na Nilkheimovu žádost o necelý rok později, 22. listopadu 1804. Založení záchranného zařízení v Brně bylo povoleno a oceněno jako instituce, jež bude sloužit k uspokojování nejvyšších potřeb. Nilkheimova vize však nebyla přijata bez výhrad. Především nebyla akceptována jeho základní představa – zřídit záchranné zařízení podle vídeňského vzoru. Brněnská instituce si měla podle dvorského doporučení vzít za vzor Zardův pražský dům, protože byl údajně „jednodušší a méně nákladný“. Vídeňské zařízení prý muselo být kvůli velkému počtu obyvatel města zvětšeno. Moravské místodržitelství mělo kontaktovat české gubernium a vyzvědět všechny praktické informace, jež se týkaly vzniku pražského záchranného domu. Brněnský ústav měl tedy vzniknout podle pražských měřítek. Neméně uspokojivá byla informace, jež se týkala financování celého podniku. Brněnští nemohli očekávat příspěvek ze státní pokladny. Císař František I. (1768–1835) se nicméně zavázal, že poskytne částku ve výši jednoho tisíce zlatých z vlastních prostředků. Konečně nad nově zřízeným záchranným domem měl mít vrchní dohled moravský zemský

---

793 Srov. tamtéž.

protomedikus a informovat příslušné úřady o jeho provozu a výsledcích.⁷⁹⁴

Připomeňme, že protomedikem se o pár let později stal právě Nilkheim. Na uskutečňování svých plánů v oblasti záchrany zdánlivě mrtvých si však měl, stejně jako na nejvyšší zdravotnický post na Moravě, ještě chvíli počkat. Přestože povolení k založení záchranného zařízení získal již v roce 1804, v témž roce nabídl, že bude vyučovat první pomoc bez nároku na honorář, slibovaných tisíc zlatých získalo moravské místodržitelství až o čtyři roky později, roku 1808.⁷⁹⁵ Tehdy byl postaven i záchranný dům v brněnské lokalitě Náhon (Mühlgraben, Struha), jehož součástí byly, podle pražského vzoru, i lázně.⁷⁹⁶

Nezanedbatelnými byly v rozvoji první pomoci nejen záchranné domy a osvěta. Zásadní se stala rovněž otázka, jak motivovat k aktivnímu zachraňování lidského života laickou veřejnost ve městě i na venkově. V obou prostředích číhala řada život ohrožujících nástrah – vodních toků, ploch, žump a studní, do kterých se dalo snadno spadnout a utopit se (plavecká dovednost nebyla ve starších historických dobách samozřejmostí),⁷⁹⁷ sklepů a jam s nedýchatelným

---

794 „Seine Majestät haben über den Vorschlag des Physikus in dem Brünner allgemeinen Krankenhause Kaiser von Nilkheim zur Erführung einer Rettungs-anstalt für plötzlich verunglückte, und scheinotdte Menschen zu entschliessen geruhet, daß die Einführung dieser Anstalt in Brünn zur besondern höchsten Wohlgefallen gereichen werde. Jedoch sey nicht jener von Wien, welche wegen der grossen Bevölkerung vervielfältiget werden müßte, sondern jener von Prag als mehr vereinfacht, und weniger kostspielig zum Muster zu nehmen. Ein Beytrag aus dem Kameralärarium finde nicht statt. Jedoch haben Seiner Majestät, um die erste Gründung der bemeldten Anstalt zu befördern, selbst sein gnädigste Unterstützung von ein Tausend Gulden dahin ein – für allemal bewilligt. (...) Das königl. Gubernium hat sich also die Art, wie diese Rettungsanstalt in Prag eingeführt wurde, unmittelbar von der dortigen Landesstelle zu verschaffen, und sodann das Weitere nach Maßgabe vorstehenden höchsten Entschliessung zu veranlassen.“ Srov. MZA Brno, tamtéž, Wien den 22ten November 1804, fol. 711–712, Dvorské povolení ke zřízení záchranného zařízení v Brně.

795 „Die obererwähnten 1000 f sind auch mit hohene Hofkanzleydekrete vom 1ten 1808 dem Gubernium zugesendet werden.“ Srov. tamtéž, Zur Sitzung am 4 Jänner 1828, Landesgubernium erstattet Bericht bezüglich der im Jahre 1804 projektirten Einführung einer Rettungsanstalt für plötzlich verunglückte, und scheinotdte Menschen in Brünn, fol. 227.

796 „Gedachte Baudirektion übergaben 7 März 1808 ihre abgeforderte äußerungsrücksichte der Herrstellung der 2 Badhäuser zur allgemeine Rettungs Anstalt, welche dem Proponenten mittels des Kaufs mit der Weisung zugestellet wurde, sich hierüber zu äußern. Proponent überreichte seine äußerung am 29 April 1808 dahin: daß in beiden Mühl Graben 1 Badhaus in der Art zu erreichen wäre, damit das Grundbet mit Steinen ausgepflatert, an den Ufern ordentliche Stafeln hergestellt, an beiden Enden des Bades quer über dem Bach Bäumer von einem Ufer zu dem andern gelegt.“ Srov. tamtéž, Relatum, 2 März 1821, fol. 243–256.

797 O strachu člověka z vodního živlu obecně, zeména pak z moře, pojednal přední odborník na dějiny strachu, významný francouzský historik mentalit Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.-18. století. I. Obležená obec*, Praha 1997, s. 43–56.

vzduchem, o běsnění přírodních živlů nemluvě. Spoléhat na nezištnou lásku k bližním, jejíž součástí by byl přirozený záchranářský instinkt každého na místě neštěstí vyskytujícího se jednotlivce, osvícenská zdravotní policie přirozeně nemohla. V tereziánské a josefínské epoše se v habsburské monarchii zrodila nejen již vzpomínaná preventivní nařízení, jež si kladla za cíl chránit zdraví a zachovat život často nevědomého, naivního, leckdy zlovolného a tvrdohlavého obyvatelstva, nýbrž i myšlenka motivovat záchranu života prostřednictvím finanční odměny ve výši dvacetipěti zlatých.⁷⁹⁸

Sám Zarda si uvědomoval, že neochota zachraňovat zdánlivě mrtvé osoby pramenila ve strachu ze smrti, mrtvých, nemrtvých, stejně jako v pevně

Samotné téma vztahu člověka k vodě, jež se vyvíjel od strachu z nevyzpytatelného živlu až k místu letní relaxace, by si zasloužilo zvláštní pojednání. Je zřejmé, že právě v osvícenské době se poměr lidí k vodě začal pozvolna měnit. Chování člověka v blízkosti vodních toků a ploch začalo být reglementováno státem. Zajímavé by potom bylo obeznámit se hlouběji s počátky organizované plavecké výuky. O „*výhodách plaveckého umění*“ (*Schwimmenkunst, ihre Vortheile*) pojednal již roku 1813 J. P. Frank. Konstatoval, že právě v přímořských přístavech, kde podle něho zřídka někdo nebyl vycvičen v plavání a potápění se, byla poskytována rychlá, tudíž i účinná první pomoc utonulým, zároveň zde vznikala i první záchranná zařízení: „*In Seehäven, wo es selten an Menschen gebricht, die im Schwimmen und Untertauchen geübt sind, werden die im Wasser Verunglückten viel häufiger und schneller, wenigstens zur Sommerszeit hervorgezogen, und folglich auch leichter gerettet; und dieß ist wohl eine der wichtigsten Ursachen, warum die dort weit nothwendigeren, und folglich auch zuerst eingeführten Rettungsanstalten, in ihrem guten Erfolge mehr, dann anderwärts gesegnet wurden.*“ Citováno podle J. P. FRANK, *System*, Fünfter Band, s. 75–76. Dále připomeňme, že již v první polovině 19. století se objevily, i v českých zemích, první městské plovárny, byť v tomto případě ještě nelze hovořit o fenoménu koupání se a slunečních lázní, který se objevil až na počátku 20. století. Konkrétně lze zmínit dřevěnou plovárnu na Vltavě v Praze, kterou dal roku 1801 zbudovat Zarda. Je nepochybné, že plovárna souvisela se zdravotně-policejními otázkami – měla přispět ke zvýšení bezpečnosti koupání v řece, patrně i k rozvoji plaveckých schopností Pražanů. V neposlední řadě šlo o rozměr hygienický – zvláště chudí lidé měli v letních měsících možnost lépe udržet osobní hygienu. K tomu již L. HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana*, s. 436.

798 Johann Dionys John uvedl například patent ze 7. července 1769, jehož součástí bylo poučení, jak zachraňovat přiuťopené, oběšené a udušené, i příslib odměny ve výši 25 zlatých pro zachránce. Patent byl podle Johna znovu publikován 22. března a 17. června 1781: „*Patent vom 7. Jul., mit dem Unterrichte, wie Ertrunkene, Erhenkte oder Erstickte beym Leben erhalten werden können, nebst Zusicherung einer Belohnung von 25 fl. Für eine gerettete Person; republiziert den 22. März und 17. Jun. 1781.*“ Citováno podle J. D. JOHN, *Arzneywissenschaftliche Aufsätze*, s. 256. V průběhu osmdesátých a devadesátých let 18. století následovala celá řada dalších nařízeních týkajících se ochrany a záchranu života. Bylo o nich pojednáno v kapitole *Mrtví v čase a prostoru* této knihy. Jejich soupis v českém překladu je obsažen v J. ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 72–78. Pečlivě je nedávno shrnul historik Ondřej Hudeček, jenž se ve svém velmi podnětném textu zabýval právě záchranami topících se a utonulých osob. V české historiografii jde dosud podle

Obr. 68. Vyobrazení Zardových pražských lázní/plovárny na titulním listu spisu Adalberta Vinzenze Zardy, *Zweyte Nachricht von dem Publikum von der böhmischen prager Humanitätsgesellschaft über ihre im Jahre 1799 und 1800 gemachten Fortschritte*. Prag 1801.

zakořeněné pověřivosti – řada lidí podle něj věřila, že si každá řeka musí každoročně vzít přinejmenším jednoho člověka.⁷⁹⁹ Finanční odměny zachráncům proto kvitoval s povděkem, jejich prospěšnost doložil i statisticky – mezi 1. lednem roku 1789 a 31. prosincem 1798 prý bylo uděleno osmdesát dva odměn, každá ve výši pětadvaceti zlatých, jak bylo oficiálně stanoveno.⁸⁰⁰ Pokusů o záchranu lidského života však muselo být mnohem více. Některé z nich byly jistě neúspěšné, jiné se zdařily, ale poněvadž z různých důvodů nesplnily státem dané podmínky, zachránci zůstali bez nároku na prémii. Z výzkumu historika Ondřeje Hudečka vyplývá, že stěžejním kritériem pro udělení finanční odměny byla skutečnost, zda se sám zachránce při poskytování první pomoci nacházel v ohrožení života. Pokud tomu tak nebylo, byl jeho záchranný akt hodnocen příslušnými úřady pouze jako povinnost, jejíž porušení mělo vést naopak k postihu – byť v dobovém právu vlastně explicitně nekodifikovanému. Spor ale panoval i ohledně typů incidentů, na něž se odměna vztahovala. Jestliže někdo zachránil život například při požáru, jeho

mého názoru o neucelenější výstup na dané téma. Hudeček věnoval pozornost normám, otázkám osvěty v podobě novinových článků a knížek lidového čtení, dále především konkrétním případům záchrán. Podařilo se mu přitom přesvědčivě objasnit principy, na základě kterých byli zachránci odměněni, či naopak neodměněni. Jeho poznatkům proto bude v následujícím textu věnován velký prostor. Srov. Ondřej HUDEČEK, „*Obecný lid nejvíc ziskem k činům se popuzuje*“. *Záchrany lidí před utonutím v Čechách na konci 18. století*, Cornova 6, 2016, č. 2, s. 59–83.

799 Převzato z D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 175.

800 Srov. tamtéž. Myšlenka odměňovat zachránce finančně byla do habsburské monarchie zřejmě importována ze zahraničí, konkrétně z Holandska. Jako první zavedla tuto praxi patrně již zmíněná záchranná soukromá společnost v Amsterdamu (1767), i ta však mohla být ovlivněna již vyhláškou správce nizozemské provincie Amstellandu z téhož roku. Úspěchy tohoto snažení tak byly pravděpodobně reflektovány v habsburské monarchii vydanými předpisy z roku 1769. Srov. O. HUDEČEK, „*Obecný lid*“, s. 62.

finanční ohodnocení bylo nepravděpodobné. Primární pozornost byla věnována utopencům. Zkoumán byl rovněž vztah mezi zachráncem a záchráněným. S jen malou nadsázkou lze říci, že na slibovanou finanční odměnu se mohl těšit zpravidla ten, komu se podařilo vytáhnout nepřibuznou přiuťopenou osobu z vody, v níž prokazatelně sám nestačil, pokud možno za přítomnosti svědků.⁸⁰¹

Zhodnocení záchranných akcí vyžadovalo propracovaný byrokratický mechanismus. Měřítka spravedlnosti se přitom nezřídka dostávalo do naznačených absurdních slepých uliček dobové legislativy a nejasností, které kolem záchran panovaly. Každá nahlášená záchranná akce byla náležitě vyšetřována a vyhodnocována na úrovni několika úředních instancí – místních hospodářských úřadů, dále krajských úřadů, jež následně informovaly zemské gubernium. Správný úřední postup byl shrnut ve čtyřech bodech dvorského dekretu z 8. dubna 1782. Na prvním místě bylo nutné zjistit, jak se záchráněná osoba dostala do vody a jak záchrana probíhala, dále ověřit, zda záchráněný i zachránce byli skutečně ohroženi na životě, zajistit výslechy dvou svědků. Konečně celé vyšetřování nesmělo trvat déle než čtyři týdny. Na jaře roku 1785 byly vydány ještě dva předpisy, které doplnily normy vztahující se k záchrance dětí. Upřesňovaly, že rodiče musí svým dětem zabránit ve „svévolné činnosti nebezpečného klouzání po ledě“. Pokud by toto varování bylo opomenuto a dítě muselo být zachraňováno, odměnu měli vyplatit rodiče z vlastní kapsy.⁸⁰²

Je zřejmé, že v počáteční éře poskytování laické první pomoci se státní aparát snažil na jedné straně podporovat záchranu lidského života, investovat do nich finanční prostředky, na druhé straně byl ale poměrně ostražitý k možnému zneužívání odměn i k lidské nezodpovědnosti a hazardování s vlastním zdravím a životem. O dobové situaci si lze udělat lepší představu nahlédnutím do konkrétních, Hudečkem publikovaných případů. Půjde o příběh jihočeský o dvou Židovkách a o jeden severočeský, jehož protagonistou byl pětiletý topící se chlapec. Můžeme předznamenat, že obě nešťastné události dopadly dobře, alespoň tedy co se zachraňovaných týče. K prvnímu incidentu došlo 20. března 1786. Židovky jménem Edel Benjamin a Rösl Czaskin se tehdy vypravily vozem z Myslkovic do pět kilometrů vzdálené Soběslavi. Cesta byla zledovatělá, kůň byl špatně ovladatelný. Forman zvolil cestu rozvodněným potokem. Vůz se začal propadat, až se převrhl. Nikdo z velkého množství svědků se neměl k tomu, aby ženám pomohl. Nakonec zasáhl mlynář Václav Melena z nedalekého Cikhartova mlýna, jenž použil při své záchranné akci prozívatelně vor, i tak byl ale po pás ve vodě. Průběh události dosvědčili u výslechu na soběslavské radnici dva svědci – kožešnický mistr Vojtěch Celestýn a pekařský mistr Jakub

---

801 Srov. tamtéž, s. 67–74.

802 Srov. tamtéž, s. 68–69.

Příhoda. Soběslavští radní následně prošetřili situaci v terénu – změřili hloubku potoka. Špinavá voda s ledovými úlomky podle nich dosahovala hloubky jednoho sáhu (zhruba 190 centimetrů), došli tedy k jasnému závěru, že mlynář riskoval vlastní život. Na základě dvorského dekretu ze 7. srpna téhož roku byla zachránci přiznána odměna dvacetpět zlatých.⁸⁰³

Rovněž druhý příběh se odehrál v zimním období, tentokrát v Sedlci u Litoměřic. Dne 18. ledna 1793, mezi polednem a jednou hodinou, vběhla do sedlcké hospody dcera tamního pekaře s křikem, že do rybníka spadlo dítě. K nehodě se rozběhl hospodský Wentzel Rausch, který se snažil topícího se pětiletého syna vojenského krejčího vytáhnout na břeh. Nakonec musel do rybníka skočit. Přiutopený chlapec, jenž zpočátku nejevil známky života, se uzdravil. O čtyři dny později tedy hospodský uvědomil hospodářský úřad v Zahoranech a žádal odměnu, jež mu náležela. Úředníci sice uznali, že se dítě nacházelo v bezprostředním ohrožení života, po proměření hloubky sedlckého rybníka, která dosahovala přibližně jednoho metru, Rauschovi odměnu zamítli, neboť hospodskému prokazatelně utonutí nehrozilo.⁸⁰⁴

I přes výše zmíněné paradoxy představovala finanční motivace v rozvoji laické první pomoci nepochybně efektivní nástroj. Na druhé straně, bez možnosti přecíst si, či vyslechnout srozumitelné informace a instrukce, jež by objasnily, jak vlastně zachraňovat a oživovat druhé, by tato strategie patrně nepřinesla kýžené výsledky, vedla by zřejmě spíše k pasivitě, nezdarům, v neposlední řadě k dalším ztrátám na životech. V této knize jsme věnovali pozornost mnoha dobovým tiskům, jež byly zpravidla psány pro vzdělané čtenáře, lékaře, duchovní, případně intelektuály z dalších vědních oborů, osoby z vyšších společenských kruhů. Ti všichni se mohli stávat v boji proti riziku zdánlivé smrti nástrojem propagace a osvěty i přímými uskutečňovateli konkrétních opatření v reálném životě. Požívali autority a zároveň i povinnosti léčit, kázat, učit, disputovat, psát, organizovat, dohlížet a kontrolovat.

Na závěr našeho příběhu o noční můře osvícenské Evropy se sluší připomenout alespoň jedno z děl, jež byla určena k četbě, případně k hlasitému předčítání těm, kteří často číst neuměli – širokým masám zejména venkovského obyvatelstva, které bylo z pohledu osvícenského státu třeba vychovávat v nezhálečné, poslušné a mravné poddané.⁸⁰⁵ Můžeme dodat, že i ve zdraví vlastní a ostatních chránící poddané. Knížka lidového čtení pro masy, které

---

803 Srov. tamtéž, s. 67–68.

804 Srov. tamtéž, s. 68.

805 K lidovému prostředí v osvícenské době Jan RANDÁK – Jan SOCHA, „...važ si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 77–84.

budeme věnovat pozornost, ostatně vycházela v masových nákladech. Mezi lety 1788–1811 dosáhla čísla hodného skutečného bestselleru, jednoho milionu exemplářů. Jejím autorem byl německý lidový spisovatel původem z Erfurtu, nedostudovaný teolog z Jeny, vychovatel, učitel, novinář, který se stal díky úspěchu zmíněné knihy i nakladatelem v Gotě vydávajícím své vlastní spisy, Rudolph Zacharias Becker (1752–1822).⁸⁰⁶ Jeho kniha *Noth-und Hülfsbüchlein für Bauersleute. Oder lehrreiche Freuden-und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim*⁸⁰⁷ z roku 1788 byla přeložena do více než desítky jazyků, mimo jiné vyšla záhy po svém prvním německém vydání i ve dvou českých překladech. O první české, respektive moravské vydání z roku 1789 s titulem *Knihla bídy a pomoci pro selský lid*⁸⁰⁸ se zasloužil brněnský protestantský kazatel (sám Becker byl luterán) Victor Heinrich Riecke (1759–1830). Kromě protestantského vyznání spojovala Rieckeho a Beckera i příslušnost k zednářským lóžím – první vydání v češtině bylo přímou iniciativou brněnských zednářů. Oba muži navíc znali lipského nakladatele Georga Joachima Göschena (1752–1828), na něhož se Riecke obrátil s prosbou o povolení překladu Beckerovy knihy. O ten se nakonec postaral katolický kněz Karel Killar (1746–1809), který měl vzhledem ke své pozici venkovského faráře k obsahu díla velmi blízko.⁸⁰⁹ O druhé české vydání, jež spatřilo světlo světa roku 1791, tentokrát v Praze, se zasadil osvícenský pedagog a katolický kněz Ferdinand Kindermann (1740–1801). Jistě nebylo pouhou náhodou, že překlad s názvem *Pomoc w potřebě neb užitečnj weselj y smutnj přjbehowé obywatelů z Mildheima*⁸¹⁰ pořídil nám již

-
- 806 Více k jeho osobnosti <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118508121.html#ndbcontent> [přístup 5. 11. 2017]. Pozornost byla Beckerovi věnována i v *Ottově slovníku naučném*, v němž je líčen jako autor s citelným despektem, jeho slavná kniha potom až pozoruhodně negativně. Autorem hesla byl Václav Emanuel Mourek (pod zkratkou VM) (1846–1911), pražský univerzitní profesor, lexikograf, překladatel z angličtiny a autor cestopisů, který se zabýval germánskými a anglosaskými jazyky: „Cílem života si učinil šířiti osvětu mezi rolníky a řemeslníky svého národa, ale užíval k tomu prostředků dosti chatrných. Nejlépe to viděti z nechtěného spisku *Noth-und Hülfsbüchlein*.“ Citováno podle *Ottův slovník naučný*. III. díl (B–Bianchi), Praha 1890, s. 568 (heslo Becker Rudolf Zacharias).
- 807 Rudolf Zacharias BECKER, *Noth-und Hülfsbüchlein für Bauersleute. Oder lehrreiche Freuden-und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim. Für Junge und Alte beschrieben*, Gotha – Leipzig 1788.
- 808 Rudolf Zacharias BECKER, *Knihla bídy a pomoci pro selský lid*, Brno 1789. Mezi „*mrawné a naučné spisy*“ zařadil Beckerovu knihu Josef JUNGSMANN, *Historie literatury české. Aneb: Soustavný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka*. Druhé vydání, Praha 1849, s. 457.
- 809 Vznik překladu objasnil Zdeněk ŠIMEČEK, *Z vydavatelské činnosti brněnských zednářů v 80. letech 18. století*, Časopis matice moravské 111, 1992, č. 1, s. 53–74. Výše zmíněná fakta publikoval O. HUDEČEK, „*Obecný lid*“, s. 64–65.
- 810 Rudolf Zacharias BECKER, *Pomoc w potřebě neb užitečnj weselj y smutnj přjbehowé obywatelů z Mildheima*, Praha 1791.
-

Weselj y smutnj přjbehowé wisy Mildheimu.

Prwnj kapitola.

Co pan bentman z Mildheimu a starš pan farář
Wolgemuth o lidsčém žiwobyti saubj.

Obr. 69. Ilustrace k první kapitole spisu Rudolfa Zachariase Beckera, *Pomoc w potřebě neb užitečnj weselj y smutnj přjbehowé obywatelů z Mildheimu*. Praha 1791, s. 6.

plánech – v románu i v encyklopedii, je zásadní pro fabuli i syžet jeho knihy. Na počátku se setkáváme se stárnoucím nemocným šlechticem a majitelem mildheimského panství, dvojnásobným vdovcem, který teskni po své nedávno zemřelé těhotné ženě a vede filosofické debaty s místním duchovním Wolgemuthem. Brzy však umírá steskem. Na pohřeb přijíždí jeho syn, univerzitní student, mladý pán z Mildheimu. Při otevření hrobky v rámci příprav pohřební slavnosti dojde k šokujícímu objevu. Nechme promluvit samotného Beckera, poslechněme si první mrazivé vyprávění v jeho a zároveň poslední v této knize: „Dřív než pohřeb se konal, šel kostelník s hrobníkem do dědičné hrobky, aby tam místo pro rakev neb umrlčí truhlu vyhledali. A když dvěře u pohřebního sklepa otevřeli, kostelník strachem a hrůzou na zem padl, spatřiv strašlivou osobu. Hrobník se tak tuze ulekl pádu kostelníkova, že ne hned viděl, co by to bylo: pozdvýhna však oči také tu mrtvou uzří, počne se celý jako osika trást, a vlasy na něm vstávají. Nebožka milostivá paní seděla v svém bílém hedvábném umrlčím oděvu na rakvi. Zády byla položená na zeď, a na jejím klíně ležely kosti z malého dítěte. Dlouhý bílý umrlčí oděv byl zkrvaven, a obličej ukrutně

zohyzděn. Hrobník nechav kostelníka, který omdlel, ležet, motal se k nejbližšímu hrobovému kamenu: poněvadž dál dojít nemohl; tak ho strach a hrůza sklíčila. Zatím pes kostelníkův přiběhl, přehrozně vyl a štěkal, když pána jako mrtvého na zemi ležet našel, a bílou osobu v tmavém sklepe viděl. Skrže to štěkání kostelník zas k sobě přišel, a běžel, co mohl, do zámku, aby tu věc oznámil. (...) Správce, který nevěřil, že by strašilo, hned s sebou několik lidí pojal, a šel se tam podívat, co by to bylo. A tu uzřeli s velikým zármutkem a hrůzou, že jest to skutečně mrtvé tělo milostivé paní, která před půl létem, těhotná jsouc, náhle umřela. (...)

Nebylat jak náleží mrtvá, když ji pochovali: nýbrž jen v silné mdlobě ležela; jak dost příkladů jest, že lidé tři, čtyři i víc dní v mdlobách leží. Ve sklepe ale zas k sobě přišla. (...) Správa o tom hrozném neštěstí brzy po celé vsi se rozhlásila, a všickni křičeli a naříkali, že ta dobrá paní tak bídně zahynout musila.⁸¹¹

Nový pán panství se trápí nad hroznou smrtí milované nevlastní matky a stejně jako jeho zesnulý otec rozmlouvá s Wolgemuthem. Náhle si vzpomene, že si z univerzity přivezl knihu, jež obsahuje mnoho užitečných rad a ponaučení, kromě jiného i návody, jak rozpoznat zdánlivou smrt od té skutečné: „V tom mladému pánu připadlo, že velmi dobrou knihu z vysokého učení s sebou přinesl, která *Pomoc v potřebě* se jmenuje, a v které všeliké lékařství proti neřestem, které na lidi a hováda přicházejí, vypsáno jest. Tu vyhledal, chtě se podívat, zdali tam také stojí, jak by se zamezit mělo, aby mrtví dřív se nepochovávali, leč se jistě ví, že v hrobě nemohou zas procihnout: A našli nejen to v dotyčné knížce, ale i mnohé jiné věci, které by, jak pan farář se domníval, jeho posluchačům velmi užitečné byly. Umínili si tedy, že po několika dnech obec dají svolat, a ji nejprve kapitolu o pohřbech z ní přednesou, a pak poslechnou, zdali

Pátá kapitola.

(Tro. 41. z knížky pomoc w potřebě.)

Pan farář čte z knížky pomoc w potřebě nařizení: co se má činit, aby se lidé dřív nepochovávali, dokud jak náleží mrtví nejsou.

Obr. 70. Ilustrace k páté kapitole spisu Rudolfa Zachariase Beckera, *Pomoc v potřebě* neb užitečný weselý y smutný přjbehowé obywatelů z Mildheima. Praha 1791, s. 13.

811 Citováno podle tamtéž, s. 7–8. (S ohledem ke čtenáři bylo při přepisu textů z Beckerovy knihy užito metody transkripce do současné češtiny.)

Obr. 71. Ilustrace k šesté kapitole spisu Rudolfa Zachariase Beckera, *Pomoc v potřebě* neb užitečný veselý y smutný příběhové obyvatelů z Mildheima. Praha 1791, s. 17.

by ti dobří lidé svolili, aby se jim celá knížka v známost uvedla.⁸¹²

Propagátorem osvěcenských záchranných postupů se tedy stává nejen mladý šlechtic, nýbrž především kněz, oblíbený mildheimský farář, který nakonec na naléhání nadšených venkovanů předčítá jednotlivé kapitoly z *Pomoci v potřebě* pravidelně. Kapitoly, které čte, se zabývají zdánlivou smrtí a záchranou umrzlých. Sedláci Wolgemutha zároveň přemluví, aby jim vysvětloval obsah jednotlivých pasáží. Nový pán z Mildheimu daruje několik exemplářů oblíbené knížky

místní škole. Úvodní část díla uzavírá odjezd mladého šlechtice na cestu po světě, k níž ho v závěti zavázal jeho otec. Následuje druhá část Beckerova spisu v podobě samotné encyklopedie *Pomoc v potřebě*, která má rovněž triadické členění – v první části se lze dočíst o nejrůznějších aspektech každodenního života od vaření piva až ke způsobům, jak si zachovat pokojnou mysl, druhou část Becker věnoval otázkám hmotného blahobytu sedláků, konkrétně problému, jak zbohatnout, konečně třetí část je určena nejrůznějším nehodám a poskytování první pomoci. Pro lepší představu uvedmě názvy některých kapitol: „*Spisovatel této knížky se topí v řece Muldě a co by se musilo stát, aby se byl zas vzkřísil. Těž o topení vůbec*“. Dále to jsou například „*Katechismus o ohni pro mladé i staré*“, „*O bouřkách a jak se při nich chovat máme*“, „*O ještěřích, jedovatých žabách, pavoucích, včelách, vosách a jiných živočiších, kteří člověka poštipat mohou*“, „*Když vztekly pes pokouše a jak se od toho nejlépe pomoci může*“. Na konci třetího oddílu se Becker opět vrací k románovému příběhu mladého pána z Mildheimu.

Preventivní opatření, jež měla dopomoci k tomu, aby se člověk topil, pokud možno, nezačal, stejně jako Beckerova doporučení týkající se záchranných postupů, odpovídají nařízením, jež byla vydávána státem od roku 1769. Překladatel Tomsa přitom upravil Beckerovu verzi jen v několika detailech, nahradil například jím doporučovaný klystýr z heřmánkového čaje a octa

812 Citováno podle tamtéž, s. 10–11.

klustýrem z tabákového kouře,⁸¹³ o němž jsme již pojednali. Jedním z prostředků, který mohl inspirovat obyvatelstvo k záchranným akcím v ideologické rovině, byl jistě předobraz hrdiny, hrdinského činu. Sám Becker tak převzal do své knihy jeden dobový obraz lidumilného počínání, které skončilo zachránčovou vlastní smrtí. Heroickým příkladem se v osmdesátých letech 18. století stal vévoda Leopold Brunšvický (1752–1785), jenž zahynul při povodni ve Frankfurtu nad Odrou dne 27. dubna roku 1785. Jeho

smrt dala vzniknout narativu, podle něhož se utopil, když zachraňoval chudé děti z rozvodněné řeky. Podle současného historického poznání šlo o legendu, jejíž hrdina patrně utonul za podstatně méně altruistických okolností – během cesty přes řeku lodí, když se jel postarat o majetek svých vojáků.⁸¹⁴ V době vydání Beckerova spisu však bylo Leopoldovo hrdinství nezpochybnitelné, zachycené četnými výtvarnými i literárními díly.⁸¹⁵ Z nejznámějších ikonografických svědectví lze uvést kresbu tuší *Apoteóza prince Leopolda Brunšvického* (*Apotheose des Prinzen Leopold von Braunschweig*) Johanna Heinricha Ramberga (1763–1840) z let 1787/1788, olejomalbu zachycující vévodův pád do řeky od francouzského malíře Pierre-Alexandra Willa (1748–1821), a především mědirytinu *Smrt vévody Leopolda Brunšvického* (*Der Tod des Herzogs Leopold von Braunschweig*) od německého malíře a rytce Daniela Nicolause Chodowieckého (1726–1801),

Obr. 72. Ilustrace k sedmé kapitole spisu Rudolfa Zachariase Beckera, *Pomoc v potřebě neb užitečný veselý y smutný přiběhové obyvatelů z Mildheima*. Praha 1791, s. 19.

813 O. HUDEČEK, „Obecný lid“, s. 66.

814 Tamtéž. Dále Anton PUMPE, *Heldenhafter Opfertod des Herzogs Leopold von Braunschweig 1785 in der Oder. Wahrheit oder Legende? Presse im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Propaganda. Eine quellenkritische Studie*, Wolfenbüttel 2008.

815 Johann Karl SEIDEL, *Glaubwürdige Nachricht über die besonderen Umstände, welche sich bei dem hohen Todesfalle Sr. Hochfürstl. Durchlaucht des Herrn Herzogs Maximilian Julius Leopold von Braunschweig-Wolfenbüttel und bei der diesjährigen Überschwemmung des Oderstroms zu Frankfurt/Oder zugetragen haben nach den Berichten verschiedener Augenzeugen*, Küstrin 1785.

Obr. 73. Smrt vévody Leopolda Brunšvického (Der Tod des Herzogs Leopold von Braunschweig). Daniel Nicolaus Chodowiecky (1726–1801). Mědirytina. 1785

datovanou rokem dané události (1785).⁸¹⁶

Konečně sám Becker byl tímto příběhem ovlivněn do té míry, že opatřil velmi podobným vyobrazením dokonce titulní list své knihy v knize – encyklopedii *Pomoc v potřebě*, a na následující straně podal i jeho vysvětlení: „Tento obrázek ukazuje vojvodu Leopolda z Brunšviku, jak ve Frankfurtě, když řeka Odra se rozvodnila, v loďku vstoupil, a děti chudé ženy ochránit chtěl; ačkoli vojvoda byl. V tom ho Bůh povolal. Z toho se učíme: že má každý v potřebě pomáhat; byť pán, neb prostý člověk byl.“⁸¹⁷

Rozlučme se slovy, jež doprovázejí zmíněný výjev a dobře odrážejí problematiku rodící se první pomoci na konci noční můrou zdánlivé smrti souženého osvícenského století, „neb knihy se musejí tak, jako všechny lidské věci, vždy lepší až do konce“⁸¹⁸: „Hilf deiner Bruder in der Noth!/Dieß ist des Christen erst Gebot!“⁸¹⁹ – „Abys nuznému pomáhal, to Kristus ponejprv přikázal“.⁸²⁰

816 Srov. G. K. NAGLER, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*. Dritter Band, München 1835, s. 520–524, zde s. 521 (heslo Chodowiecky, Daniel Nicolaus).

817 Citováno podle R. Z. BECKER, *Pomoc*, s. 54.

818 Citováno podle tamtéž, s. 372.

819 Citováno podle R. Z. BECKER, *Noth-und Hülfsbüchlein*, s. 61.

820 Citováno podle R. Z. BECKER, *Pomoc*, s. 53.

Pomoc w potřebě pro sedláky,

ta knjiha wj,

gať kdo spokojeně žiw býť, secti zbohatnout,
a sobě y giným we wšelaké potřebě
pomocť můjz :

wšacko wjry hodnýmí přiběhy a příklady doká-
zánq a obrázky ozdobenq

o

R. 3. B.

Abys nu znému pomáhal,
To neypr w Krysťus přikázal.

D 3

Obr. 74. Titulní list encyklopedické části spisu Rudolfa Zachariase Beckera, Pomoc w potřebě neb užitečnj weselj y smutnj přjběhowé obywatelů z Mildheima. Praha 1791, s. 53.

Závěrem

Staré italské rčení praví: „*La morte è una cosa che non si può fare due volte*“ (Umřít se nedá dvakrát). Jedním z cílů předkládané knihy bylo ukázat, že s takovým tvrzením lze z pohledu evropské kulturní historie přinejmenším polemizovat. Lépe řečeno, že o jeho pravdivosti lidé v průběhu dějin, zejména však v 18. a 19. století, zásadně pochybovali. Zatímco latinské úsloví „*Mors certa hora incerta*“ (Smrt je jistá, hodina jejího příchodu je nejistá) poukazuje na znepokojivou nejistotu času smrti každého z nás, dánský anatom Jacques-Bénigne Winslow ve čtyřicátých letech 18. století upozornil na nejistotu ještě více zneklidňující. Svou disertaci uvedl slovy: „*Mors certa, mors incerta. Moriendum esse certum omnino; mortuum incertum aliquando*“, tedy „Smrt je jistá, smrt je nejistá. Nevyhnutelnost smrti je jistá, být mrtev je však někdy nejisté.“

Tato kniha pojednala o takzvané zdánlivé smrti, jež je tradičně spojována především s dějinami medicíny druhé poloviny 18. století. Sám autor chápal zdánlivou smrt jako pozoruhodné téma evropských kulturních dějin, kulturní i kulturotvorný fenomén nacházející se na hranici historických epoch, rozličných vědních oborů, seriózního historického bádání a oblasti kuriozit. Kurióznost studovaného problému se ukázala být nanejvýš zdánlivou. Strach ze zdánlivé smrti a pohřbu zaživa bylo možné pojímat i jako svého druhu historickou laboratoř, jež umožnila nahlížet dějiny osvěcenské a pozdně osvěcenské doby v jejich barevnosti a plastičnosti. V průběhu 18. století totiž kategorie zdánlivé smrti překročila hranice vědecké, zejména medicínské diskuze, a stala se skutečnou noční můrou osvěcenské Evropy. Strach z ní provázela úzkostná obava z pohřbení zaživa, která byla tématem nejen lékařských traktátů, ale i dobových periodik a beletrie. Přestože tato kniha věnovala velkou pozornost vývoji kategorie zdánlivé smrti právě v raně novověkých lékařských spisech, stranou zájmu nezůstaly kulturní dějiny chápané ve velkorysé perspektivě, jež zahrнула dějiny myšlení, literatury, výtvarného umění i etnografii.

Zabývat se zdánlivou smrtí bylo jako vyšetřovat vraždu a nemít klíčový důkaz – mrtvé tělo, a zároveň ani naději na jeho nalezení. Historický fenomén zdánlivé smrti po sobě nezanechal důvěryhodné hmotné indicie – zdánlivě mrtvá pohřbená těla, nýbrž hluboké mentální a emocionální stopy, jež byly od nepaměti zapisovány do ústní, později i písemné tradice. Narativ o zdánlivé smrti procházel stoletími, vyvíjel se, vstřebával do sebe proměny dobové kultury, a přežil dodnes. V neposlední řadě je nutné konstatovat, že strach ze zdánlivé smrti nebylo možné spoutat hranicemi času, datovat jeho vznik, ani potvrdit jeho definitivní zánik. Lze však pozorovat, jak se s ním vypořádávaly konkrétní historické epochy. Na nadčasovost a trvání strachu ze zdánlivé smrti stručně

upozornil již francouzský historik Jean Delumeau ve své knize *Strach na Západě ve 14.-18. století*, který zmínil jednu sicilskou rodinu, jež se v padesátých letech 20. století denně modlila růženec, aby se ochránila před případným návratem příbuzného, kterého prý pohřbili zaživa. S tématem zdánlivé smrti se setkáváme i dnes, nezřídka potom v podobě šokujících, zaručeně pravdivých zpráv, jež se objevují v různých bulvárních médiích.

Tato kniha se snažila pojmout téma zdánlivé smrti uceleně, v široké škále témat, jež s ní souvisela, a navzdory zmíněné nadčasovosti, i v její historické chronologii. Autor tak věnoval nejdříve pozornost diskuzím o zdánlivé smrti, které předcházely historiografií tradičně zdůrazňovanou druhou polovinu 18. století. Sledoval názorový vývoj, k němuž na dané téma došlo v lékařském myšlení mezi polovinou 17. a 18. století, zabýval se ale i tématy se zdánlivou smrtí úzce souvisejícími – strachem z návratu nemrtvých, vampyrismem, prolínáním obou strachů v lidovém prostředí i dobové vědecké literatuře. O obavách z předčasných pohřbů, které panovaly v českém prostředí, vypovídají zejména dochované pověsti o zdánlivé smrti.

Stěžejní pozornost byla věnována období druhé poloviny 18. století, kdy se ze strachu ze zdánlivé smrti stalo jedno z klíčových témat dobové, státem organizované zdravotní policie. Z velkého množství tehdy vydávaných zdravotně policejních spisů, které problematiku nebezpečí předčasných pohřbů pojednaly, byl dán největší prostor dílu německého lékaře Johanna Petera Franka, jež ve své době představovalo text značné autority, který odrážel a zároveň utvářel zdravotně policejní normy. Téma zdánlivé smrti v něm bylo uchopeno jako důležitá součást osvícenských diskuzí o posledních věcech člověka. Strach z pohřbu zaživa se na sklonku 18. století prolínal s neméně aktuální obavou ze škodlivosti mrtvých těl, konkrétně z mefitických výparů, jež z nich podle tehdejšího přesvědčení vycházely. Výsledkem zmíněných rozprav byla řada pohřebních reform, které zásadně proměnily dosavadní podobu pohřebních rituálů, nakládání s mrtvým tělem nevyjímaje, a položily základ k novému uspořádání vztahů mezi živými a mrtvými.

Stranou zájmu tak nezůstaly reformy týkající se času a místa pohřbu, prohlídky mrtvých, pitvy, zakládání nových hřbitovů za městskými hradbami. Značný prostor byl dán otázce profesionalizace pohřebnictví, jakož i postavě hrobníka, či vzniku zcela nové instituce, jež se zdánlivou smrtí neodmyslitelně souvisela – márnice. Všechna tato témata se úzce dotýkala nebezpečí předčasného pohřbu. Konečně právě na konci 18. století se téma zdánlivé smrti stalo oblíbeným inspiračním zdrojem nejen zahraniční krásné literatury. Rovněž v českém prostředí se bylo možné v průběhu 19. i 20. století setkat se zdánlivě mrtvými jako s hrdiny fikčních světů. Příznačným rysem těchto literárních

textů bylo převzetí nadčasového narativu o zdánlivé smrti, jež byl obohacen o svou medikalizovanou podobu z 18. století.

Světlou stránkou v poněkud temné problematice zdánlivé smrti se stal v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století na mnoha místech Evropy, včetně českých zemí, zrod záchranných společností, s nímž souvisel rozvoj organizované první pomoci. Lze říci, že postoj evropské společnosti ke zdánlivé smrti se v průběhu několika málo desetiletí osvícenského století poměrně radikálně proměnil. Tento posun bylo možné pozorovat v několika rovinách – ve způsobu zacházení s mrtvým tělem, stejně jako prostřednictvím dobových zdravotně policejních norem, preventivních státních opatření i textů krásné literatury. Snaha zabránit předčasnému pohřbu, případně pohřbít zdánlivě mrtvou osobu „bezpečně“, zkrátka tak, aby mohla být z márnice, či dokonce z hrobu, ve zdraví zachráněna, se přetavila ve vědomé úsilí dobové medicíny a státu aktivně zachraňovat lidský život, především tehdy, pokud byl ohrožen nejrůznějšími nehodami.

Strach člověka ze zdánlivé smrti a předčasného pohřbu, který dobře známe například z povídek amerického básníka a prozaika Edgara Allana Poea, je nadčasový, časem nespoutaný a nespoutatelný. Zdá se však, že právě v čase probuzené a akcentované racionality, v osvícenském 18. století, došlo k něčemu, co bychom mohli nazvat přímo jeho historickým zhmotněním. Noční můra zdánlivé smrti se zrodila v době světla, a to světlo ji v plné síle ozářilo. Psát o strachu z předčasného pohřbu bylo jako vyšetřovat vraždu a nemít tělo. Nikoliv. Autor této knihy dospěl k závěru, že oním tělem byla ve skutečnosti evropská společnost druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století. Psát o strachu z předčasného pohřbu znamenalo psát právě o ní.

Der Scheintod.

Albtraum Europas zur Zeit der Aufklärung

Ein altes italienisches Sprichwort lautet: „*La morte è una cosa che non si può fare due volte*“ (Zweimal kann man nicht sterben). Eines der Ziele des vorliegenden Buches war es aufzuzeigen, dass man diese Behauptung zumindest mit Blick auf die europäische Kulturgeschichte auch mit einer gewissen Portion Polemik betrachten kann. Oder besser gesagt, dass an ihrer Wahrhaftigkeit die Menschen im Laufe der Geschichte, insbesondere jedoch im 18. und 19. Jahrhundert, grundsätzliche Zweifel hatten. Während die lateinische Redensart „*Mors certa hora incerta*“ (Der Tod ist gewiss, seine Stunde jedoch nicht) auf die Besorgnis erregende Ungewissheit des Todeszeitpunktes eines jeden von uns hindeutet, verwies der dänische Anatom Jacques-Bénigne Winslow in den 40er Jahren des 18. Jahrhunderts auf eine noch stärker beunruhigende Ungewissheit. Seine Dissertation leitete er mit den Worten ein: „*Mors certa, mors incerta. Moriendum esse certum omnino; mortuum incertum aliquando*“, also etwa: „Der Tod ist gewiss und ebenso ungewiss. Die Unausweichlichkeit des Todes ist gewiss, tot zu sein bisweilen aber nicht.“

Dieses Buch handelt vom so genannten Scheintod, wie er traditionell vor allem mit der Geschichte der Medizin in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts verbunden ist. Sein Autor versteht diese Problematik als beachtenswertes Thema der europäischen Kulturgeschichte, ein kulturelles sowie kulturstiftendes Phänomen zwischen den historischen Epochen, unterschiedlichen wissenschaftlichen Disziplinen, seriöser historischer Forschung und – was von dieser seriösen Geschichtsforschung ebenso wenig missachtet werden darf – dem Bereich des Kuriosen. Die Angst vor dem Scheintod und dem lebendig Begrabenwerden kann auch als eine Art historisches Laboratorium aufgefasst werden, das es ermöglicht, die Geschichte der Zeit der Aufklärung in allen ihren Farben und Formen zu erfassen. Im Verlauf des 18. Jahrhunderts hat das Phänomen des Scheintods nämlich die Grenzen des wissenschaftlichen, insbesondere des medizinischen Diskurses überschritten und wurde zu einem wahrhaftigen Albtraum Europas in Zeiten der Aufklärung. Diese Angst war verbunden mit der beklemmenden Vorstellung, lebendig begraben zu werden, und wurde zum vielbeschriebenen Thema nicht nur medizinischer Traktate, sondern auch der zeitgenössischen Periodika und Belletristik. Obwohl das vorliegende Buch seine besondere Aufmerksamkeit auf die Entwicklung des Phänomens Scheintod insbesondere in frühneuzeitlichen medizinischen Schriften richtet, sollten auch

allgemeine kulturhistorische Aspekte wie Mentalitätsgeschichte, Literatur, bildende Kunst und Ethnographie nicht vernachlässigt werden.

Die Beschäftigung mit dem Thema Scheintod ähnelt in gewisser Hinsicht der Aufklärung eines Mordes ohne das wichtigste Beweismittel, nämlich den Leichnam, sowie der Hoffnungslosigkeit diesen zu finden. Das historische Phänomen des Scheintods hat uns nämlich keine vertrauenswürdigen Indizien hinterlassen – die scheinototen begrabenen Körper – sondern nur tiefe mentale und emotionale Spuren, die seit je her zunächst bloß mündlich und erst später schriftlich überliefert wurden. Das Narrativ des Scheintods entwickelte sich durch die Jahrhunderte hindurch, nahm in sich die kulturellen Strömungen der jeweiligen Epoche auf und lebt bis heute fort. Nicht zuletzt muss erwähnt werden, dass die Angst vor dem Scheintod nicht durch zeitliche Grenzen eingeschränkt werden kann, es lässt sich keine Entstehungszeit und auch kein definitives Ende dieses Phänomens festlegen. Sehr wohl kann man aber feststellen, wie die Menschen in den konkreten historischen Epochen mit dieser Angst umgingen. Auf die Überzeitlichkeit der Angst vor dem Scheintod hat eingehend bereits der französische Historiker Jean Delumeau in seinem Buch *Die Angst in der westlichen Welt vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* hingewiesen, wo er eine sizilianische Familie erwähnt, die noch in den 50er Jahren des 20. Jahrhunderts täglich den Rosenkranz betete, um vor der allfälligen Rückkehr eines Verwandten geschützt zu sein, der von ihr vermeintlich lebendig begraben worden war. Und sogar noch in unserer heutigen Zeit begegnen wir dem Thema Scheintod, und das nicht selten in Form von schockierenden, angeblich garantiert wahrheitsgetreuen Nachrichten in den unterschiedlichsten Medien des Boulevards.

Das vorliegende Buch versucht, das Phänomen Scheintod möglichst komplex zu behandeln, in einem breiteren Kontext von damit zusammenhängenden Themen, und trotz dessen bereits erwähnter Überzeitlichkeit dennoch auch stets in seinem historisch-chronologischen Umfeld. Der Autor hat also zunächst seine Aufmerksamkeit den Diskursen zum Scheintod gewidmet, die der Historiographie der traditionell im Zusammenhang mit diesem Thema besonders beachteten zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts vorausgingen. Er verfolgte die Entwicklung, die im medizinischen Denken über dieses Thema zwischen der Mitte des 17. und des 18. Jahrhunderts stattgefunden hat, betrachtete aber auch andere Themen, die eng mit dem Phänomen Scheintod zusammenhängen, so etwa die Angst vor der Rückkehr von Untoten oder den Vampirismus, sowie die Durchdringung beider Ängste in der Bevölkerung und auch in der wissenschaftlichen Literatur. Von der Angst, vorzeitig begraben zu werden, die auch in den böhmischen Ländern weit verbreitet war, berichten ausgewählte, in diesem Gebiet überlieferte Geschichten zum Thema Scheintod.

Besondere Aufmerksamkeit wurde der Zeit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts gewidmet, als die Angst vor dem Scheintod auch eines der Schlüsselthemen der zeitgenössischen staatlichen „Medizinischen Policey“ wurde. Aus der großen Menge der damals herausgegebenen gesundheitspolizeilichen Schriften, die die Problematik der Gefahr des vorzeitig Begrabenwerdens behandelten, wurde das Hauptaugenmerk dem Werk des deutschen Arztes Johann Peter Frank gewidmet, der zu diesem Thema einen Text verfasste, der zu seiner Zeit so beträchtliche Autorität genoss, dass er geltende gesundheitspolizeiliche Normen entkräftete und neue begründet hat. Das Phänomen Scheintod wurde darin als bedeutender Bestandteil der Diskussionen über die Letzten Dinge des Menschen betrachtet. Die Angst vor dem lebendig Begrabenwerden vermischte sich gegen Ende des 18. Jahrhunderts mit der nicht minder beunruhigenden Furcht vor der Schädlichkeit toter Körper, konkret vor mefitischen Ausdünstungen, die gemäß den damaligen Überzeugungen von diesen ausgingen. Ergebnis dieser Debatten war eine Reihe von Reformen des Bestattungswesens, die die bisherigen Begräbnisrituale, einschließlich des Umgangs mit dem toten Körper, tiefgehend veränderten und die Grundlage zu einer völligen Neugestaltung der Beziehungen zwischen den Lebenden und den Toten bildeten.

Deshalb waren für den Autor ebenso von Interesse die Reformen bezüglich Zeit und Ort von Begräbnissen, Totenbeschau und Obduktion sowie die Gründung neuer Friedhöfe außerhalb der Stadtmauern. Besondere Aufmerksamkeit galt auch der Frage der Professionalisierung des Bestattungswesens und der Person des Totengräbers sowie der Entstehung einer völlig neuen Einrichtung, die mit dem Scheintod untrennbar zusammenhing, nämlich der Aufbahrungshalle. All diese Themen sind eng mit der Gefahr des vorzeitig Begrabenwerdens verbunden. Schließlich wurde das Phänomen Scheintod am Ende des 18. Jahrhunderts auch ein beliebtes Thema nicht bloß der ausländischen schönen Literatur. Auch im böhmischen Umfeld finden sich im Verlauf des 19. und des 20. Jahrhunderts Scheintote als Helden fiktiver Welten. Ein signifikanter Wesenszug dieser literarischen Texte war die Übernahme des überzeitlichen Narrativs des Scheintodes, angereichert durch die Ergebnisse des einschlägigen medizinischen Diskurses aus dem 18. Jahrhundert.

Zu einem Lichtblick im Rahmen der bis dahin eher dunklen Problematik des Scheintodes wurde in den 70er und 80er Jahren des 18. Jahrhunderts an mehreren Orten Europas, einschließlich der böhmischen Länder, die Entstehung von Rettungseinrichtungen, mit denen auch die Entwicklung einer organisierten Ersten Hilfe zusammenhing. Man kann sagen, dass die Einstellung

der europäischen Gesellschaft zum Phänomen Scheintod sich im Verlauf nur weniger Jahrzehnte des Jahrhunderts der Aufklärung ziemlich radikal veränderte. Und diese Veränderungen sind auf mehreren Ebenen festzustellen – in der Art des Umgangs mit dem toten Körper genauso wie in den zeitgenössischen gesundheitspolizeilichen Normen, staatlichen Präventivmaßnahmen und sogar in den Texten der schönen Literatur. Die Bemühungen, vorzeitige Bestattungen zu vermeiden, bzw. eine schein tote Person „sicher“ zu begraben, so dass sie gesund aus der Leichenhalle oder sogar aus dem Grab gerettet werden konnte, führten zu expliziten Maßnahmen der zeitgenössischen Medizin und des Staates zur Rettung menschlichen Lebens, insbesondere dann, wenn dieses durch unterschiedlichste Unglücksfälle bedroht worden war.

Die Angst der Menschen vor dem Scheintod und vorzeitigem Begrabenwerden, die uns etwa auch aus Erzählungen des amerikanischen Dichters Edgar Allan Poe gut bekannt sind, ist ein überzeitliches, nicht an eine bestimmte Epoche gebundenes oder zu bindendes Phänomen. Es scheint jedoch, dass es gerade in Zeiten einer besonders wachen und betonten Rationalität, nämlich im aufgeklärten 18. Jahrhundert, zu einer Entwicklung kam, die wir wohl geradezu mit der historischen Vergegenständlichung dieses Phänomens bezeichnen könnten. Der Albtraum des Scheintods kulminierte ausgerechnet im Jahrhundert des Lichtes, und dieses Licht bestrahlte ihn mit voller Kraft. Über die Angst vor dem vorzeitig Begrabenwerden zu schreiben war wie einen Mord aufzuklären, ohne den toten Körper zu haben. Mitnichten. Der Autor des vorliegenden Buches kam zu dem Schluss, dass dieser Körper in Wirklichkeit die europäische Gesellschaft der zweiten Hälfte des 18. und der ersten des 19. Jahrhunderts war. Über die Angst vor dem vorzeitig Begrabenwerden zu schreiben bedeutete geradezu über diese Gesellschaft zu schreiben.

Übersetzung aus dem Tschechischen: Thomas Pimingsdorfer

La morte apparente.

L'incubo dell'Europa illuministica

Un modo di dire italiano recita: *“La morte è una cosa che non si può fare due volte”*. Uno degli obiettivi di questo libro, invece, è stato proprio quello di attestare che su un'affermazione del genere si potrebbe piuttosto polemizzare, almeno dalla prospettiva della storia culturale europea, o se non altro ricordare che la sua veridicità è stata progressivamente messa in dubbio durante i secoli, soprattutto nel Settecento e nell'Ottocento. Mentre la locuzione in latino *“Mors certa hora incerta”* richiama l'attenzione sull'inquietante incertezza dell'ora della morte per ciascuno di noi, negli anni Quaranta del Settecento l'anatomista danese Jacques-Bénigne Winslow avvertì un'insicurezza ancora più angosciante introducendo la sua dissertazione medica con le seguenti parole: *“Mors certa, mors incerta. Moriendum esse certum omnino; mortuum incertum aliquando”*, ovvero *“La morte è certa, la morte è incerta. L'inevitabilità della morte è certa, però essere veramente morto è a volte incerto.”*

Questo libro tratta della cosiddetta “morte apparente”, tema che viene tradizionalmente associato soprattutto alla medicina del secondo Settecento. Essa viene intesa dall'autore come un argomento straordinario della storia culturale europea, come un fenomeno al confine tra due epoche e a cavallo di diverse discipline scientifiche, situato tra la ricerca seria e le curiosità storiche. Bisogna subito aggiungere che in realtà la curiosità della morte apparente è molto “apparente”. La paura per questo tipo di morte e per una sepoltura prematura può essere concepita anche come una sorta di laboratorio storico, nel quale si può osservare nella sua ricchezza di colori e nella sua plasticità la storia dell'epoca illuministica fino al suo tramonto. È durante il Settecento infatti che la categoria della morte apparente attraversò il confine della discussione scientifica, soprattutto quella medica, e diventò un vero incubo dell'Europa illuministica. La paura di essa veniva accompagnata dall'ansia di essere sepolti vivi, tema non solo presente nei trattati medici, ma anche un frequente argomento di discussione nella stampa periodica e nei testi letterari. Nonostante questo libro abbia prestato una grande attenzione ai trattati medici della prima età moderna, non è rimasta in disparte la storia culturale, concepita in una prospettiva sufficientemente ampia da comprendere la storia del pensiero, della letteratura, dell'arte e anche dell'etnografia.

Occuparsi della morte apparente è come investigare su un omicidio senza avere il reperto cruciale – il cadavere – e allo stesso tempo neanche la speranza di trovarlo. Il fenomeno storico della morte apparente non ci ha

lasciato nessun indizio attendibile, ossia i cadaveri sepolti prematuramente, la cui morte apparente potrebbe essere confermata in modo esatto. Ciò che invece il fenomeno della morte apparente creò furono profonde tracce mentali ed emozionali che sono state, da tempo immemorabile, trasmesse oralmente, e che solamente più tardi furono registrate tramite testi letterari. La narrazione riguardante la morte apparente attraversa i secoli, si è sviluppata assorbendo i cambiamenti culturali, ed è viva ancora oggi.

In conclusione va constatato che non è stato possibile porre dei limiti alla paura della morte apparente, chiuderla dentro i confini di un preciso periodo storico, datare la sua nascita, confermarne la fine. Quello che invece possiamo fare è osservare come questa paura è stata affrontata in diverse epoche storiche. Infatti, già lo storico francese Jean Delumeau nella sua opera *Paura in Occidente* (secoli XIV–XVIII) aveva avvisato dell’atemporalità della morte apparente menzionando una famiglia siciliana i cui membri recitavano quotidianamente il rosario per proteggersi dal ritorno di un loro parente morto, creduto sepolto prematuramente, ma in realtà questo tema viene discusso ancora oggi. È spesso presente in modo particolare nei mass media, nei quali i casi di sepoltura prematura sono trattati come incidenti realmente accaduti e vengono per lo più esibiti in maniera piuttosto scioccante e scandalistica.

Questo libro tenta di presentare il tema della morte apparente in modo complesso, attraverso un’ampia scala di argomenti e, nonostante la già menzionata atemporalità, anche nella sua cronologia storica. L’autore presta attenzione dapprima alle discussioni sulla morte apparente precedenti a quelle tardo-settecentesche, che vengono, invece, tradizionalmente sottolineate dalla storiografia europea. Oltre a seguire lo sviluppo delle opinioni sul tema svolte nel pensiero medico tra la metà del Settecento e la metà dell’Ottocento, il presente volume tratta anche alcuni argomenti strettamente legati al problema della morte apparente – specialmente la paura del ritorno di persone non morte davvero (i *revenants* e i vampiri). L’autore punta l’attenzione anche verso il fatto che questi due tipi di paura, ossia quella di essere sepolti vivi e quella dei *revenants*, coesistevano, fatto abbondantemente documentato da ricche testimonianze provenienti sia dall’ambiente popolare della prima età moderna che dai trattati medici del medesimo periodo. La paura di una sepoltura prematura era diffusa anche in Boemia, come confermano alcune leggende conservatesi fino ad oggi.

Il periodo storico centrale intorno al quale gravita il ragionamento dell’autore è la seconda metà del Settecento, ovvero l’epoca durante la quale la paura della morte apparente diventò uno dei temi principali della polizia medica. Delle numerose opere dedicate al tema della sepoltura prematura, la maggior attenzione è stata prestata ai trattati del medico tedesco Johann Peter Frank,

testi di indiscutibile autorità che descrivevano con esattezza le norme di sicurezza della polizia medica. Frank percepì la materia della morte apparente come un argomento particolarmente importante nel contesto delle varie discussioni illuministiche che vertevano sugli ultimi istanti della vita dell'uomo. Inoltre nel tardo Settecento la paura della sepoltura prematura si amalgamava con quella della presunta pericolosità dei cadaveri, nel concreto con le preoccupazioni per la nocività delle esalazioni mefitiche, che secondo il sapere scientifico settecentesco i corpi morti emanavano. Negli anni Settanta e Ottanta del Settecento le menzionate disputazioni sulla pericolosità dei cadaveri ebbero un risultato concreto – in alcuni Paesi europei furono promulgate diverse riforme funerarie che cambiarono significativamente i precedenti rituali della morte e del trattamento dei cadaveri, creando una nuova piattaforma di rapporti tra i vivi e i morti.

Per offrire una prospettiva più complessa, questo libro si occupa anche dei regolamenti funerari tardo-settecenteschi che riguardavano l'intervallo tra la morte e il funerale, il luogo della sepoltura, l'esame medico del cadavere, l'autopsia, la fondazione dei nuovi cimiteri extraurbani. Uno spazio abbondante è quindi riservato alla questione della professionalizzazione dei servizi funebri, nonché alla figura del becchino, oppure alla nascita di una nuova istituzione strettamente legata al tema della morte apparente, ossia l'obitorio.

In molti Paesi europei alla fine del Settecento il tema della sepoltura prematura divenne una fonte ricercata d'ispirazione letteraria. Anche nell'ambiente boemo durante l'Ottocento e il Novecento i morti apparenti entrarono come protagonisti nei mondi fittizi della narrativa. Una delle caratteristiche dominanti di quei testi è, infatti, l'adattamento della narrazione atemporale sulla morte apparente, trasformata però ed arricchita coi testi medici settecenteschi.

Un lato positivo della problematica piuttosto macabra della morte apparente fu da un lato la nascita delle prime compagnie di salvataggio, dall'altro lo sviluppo delle prime forme di pronto soccorso organizzato da uno stato illuminista, ciò che accadde negli anni Settanta ed Ottanta del Settecento in molti Paesi europei, comprese le Terre della Corona di Boemia. Si può dire che durante i pochi decenni del secolo dei Lumi l'atteggiamento della società europea verso la morte apparente subì una profonda trasformazione che può essere osservata e notata a diversi livelli – nel modo con cui veniva trattato il cadavere, nelle norme della polizia medica, nei provvedimenti preventivi dello stato, ma anche nei testi di narrativa. Lo sforzo per prevenire la sepoltura prematura, oppure per seppellire persone credute morte solo apparentemente in modo "sicuro", così che potessero essere ancora salvate sia nell'obitorio che nella tomba, si trasformò in un cosciente tentativo della medicina e di alcuni governi europei dell'epoca di salvare la vita di ogni cittadino, soprattutto nel caso di un

qualsiasi tipo di incidente, tramite un efficace primo soccorso.

La paura per la morte apparente e per la sepoltura prematura, ben conosciuta almeno grazie ad alcune novelle del poeta americano Edgar Allan Poe, è atemporale, in quanto impossibile da incatenare a un momento storico ben preciso. Sembra che sia stato proprio durante il secolo dei Lumi, periodo caratterizzato dal risveglio della razionalità, che la morte apparente fu resa materiale, anzi “incarnata”, fatta diventare carne e ossa. L’incubo della morte apparente è il frutto dell’epoca della luce e questa luce lo illuminò. Occuparsi della morte apparente è come investigare su un omicidio senza avere il reperto cruciale – il cadavere, il corpo. Niente affatto. L’autore di questo libro è arrivato alla conclusione che, in realtà, quel corpo, quel reperto cruciale, era la società europea settecentesca ed ottocentesca stessa. Scrivere della paura per la sepoltura prematura significa scrivere di essa.

Traduzione dal ceco all’italiano a cura
di Václav Grubhoffer e Fabio Ripamonti

Bibliografie

Publikované prameny a dobové tisky

- ACKERMANN, Johann Christian Gottlieb: Abhandlung von den Krankheiten der Künstler und Handwerker. Stendal 1780.
- ANONYM: Pohřbený nedomřelec, Vlastenský zvěstovatel 24, 1822, s. 191–192.
- De ANGELIS, Pietro: Giovanni Maria Lancisi, la Biblioteca Lancisiana, l'Accademia lancisiana (nel 250 °anno di fondazione). Roma 1965.
- Antologie starších románských literatur. (Sestavil Josef Prokop za odborné spolupráce Jitky Radimské a Jiřího Pelána). Ústav romanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích 2014.
- VON AQUAPENDENTE, Hieronymi Fabricii: Edlen Ritters und Professoris zu Padoa, Wund-Artzney. In II. Theile abgetheilet. Nürnberg 1673.
- ARNOLD, Ignaz Ferdinand: Das Bildniss mit den Blutflecken. Eine Geistergeschichte nach einer wahren Anekdote. Zerbs. 1800.
- ATZEL, Jacob: Ueber Leichenhäuser vorzüglich als Gegenstände der schönen Baukunst. Stuttgart 1796.
- BAEDEKER, Karl: Paris and its environs, with routes from London to Paris, and from Paris to the Rhine and Switzerland. Handbook for travellers. Fourth edition. Leipsic 1874.
- BECCARIA, Cesare: Frammento sugli Odori. In: VERRI, Pietro – VERRI, Alessandro – BECCARIA, Cesare: Il Caffè o sia brevi e vari discorsi già distribuiti in fogli periodici. Seconda edizione. Tomo primo. Venezia 1765. S. 36–46.
- BECKER, Rudolf Zacharias: Noth-und Hülfsbüchlein für Bauersleute. Oder lehrreiche Freuden-und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim. Für Junge und Alte beschrieben. Gotha – Leipzig 1788.
- BECKER, Rudolf Zacharias: Kniha bídy a pomoci pro selský lid. Brno 1789.
- BECKER, Rudolf Zacharias: Pomoc w potřebě neb užitečnj weselj y smutnj příběhowé obywatelů z Mildheima. Praha 1791.
- BECKERI, Joh. Conradi: Paradoxum Medico-Legale De Submessorum morte sine pota aqua, Aliquot cadaverum sectionibus detectum, & è principiis mechanicis illustratum. Giessae Hassorum 1704.
- BELLARMINUS, Robertus: De arte bone moriendi libri duo. Viterbii 1620.
- DE LA BERGE, Louis – MONNERET, M. Ed.: Compendium de médecine pratique ou exposé analytique er raisonné. Tome premier. Londres 1837. S. 266–298.
- BERNSTEIN, Joh. Gottl.: Medicinisch-chirurgische Bibliothek oder Verzeichniss von 1750 bis mit Einschluss. 1828. Frankfurt am Main 1829.

- BERNT, Josef: Vorlesungen über die Rettungsmittel beym Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren. Wien 1819.
- BLÜMLOVÁ, Dagmar (ed.): Ambrožovy budějovické pověsti a povídky. Pelhřimov 2003.
- BOCCACCIO, Giovanni: Dekameron. Brno 2010.
- DE BONAGENTIBUS, Viktor: Decem problemata de peste. Venetiis 1556.
- BRUHIER, Jacques-Jean: Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort I-II. Paris 1745.
- BRUHIER, Jacques Jean: The Uncertainty of the Signs of Death, And the Danger of Precipitate Interments and Dissections. Dublin 1748.
- BRUHIER, Jacques Jean: Abhandlung von der Ungewißheit der Kennzeichen des Todes, und dem Misbrauche, der mit übereilter Beerdigungen und Einbalsamirungen vorgeht. Leipzig 1754.
- BRUHIER, Jacques-Jean: Memoire présenté au roi sur la nécessité d'un réglement général au sujet des enterremens et embaumemens. Secone édition. Paris 1759.
- BÜRGER, Gottfried August: Balady. Praha 1964.
- CALLISEN, Adolph Carl Peter: Medicinisches Schriftsteller-Lexikon der jetzt lebenden Aerzte, Wundärzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Völker. Siebenzehnter Band. San-Sel. Copenhagen 1833.
- CALMET, Augustin: Dissertations sur les apparitions Des Anges, Des démons et Des Esprits, et sur les Revenans et Vampires de Hongrie, de Boheme, de Moravie et de Silesie. Paris 1746.
- CALMET, Augustin: Gelehrte Verhandlung der Materie von den Erscheinungen der Geister und der Vampire in Ungarn, Mähren, etc. Augsburg 1751. (Impressum Matthias Wagner 2016).
- CALMET, Dom: Pojednání o upírech. Moderní studie starého unikátního díla. Olomouc 2006.
- CALOVINI, Antonio: Sulle varie morti apparenti e sui pronti e più validi soccorsi che amministrar debbonsi agli apparentemente morti per ridonarli alla vita. Memoria medico – politica del Sig. Dottore Antonio Calovini. Pavia 1820.
- CIAN, Vittorio: Per la storia del sentimento e della poesia sepolcrale in Italia e in Francia prima dei Sepolcri del Foscolo, Giornale Storico della Letteratura Italiana 20, 1892, s. 205–235.
- CLEMENT, Clara Erskine: Antoine Joseph Wiertz. I. The Biography of the Artist, The American Art Review 2, 1880, s. 13–18.
- Cortigiana Comedia di M. Pietro Aretino, nuovamente ristampata per Francesco Marcolini da Forli. 1536. Atto secondo, b. s.

- CULLENS, William: Kurzer Inbegriff der medicinischen Nosologie: oder Systematische Eintheilung der Krankheiten von Cullen, Linné, Sauvages, Vogel und Sagar. Zweyter Theil. Leipzig 1786.
- DANIEL'S, Christ. Friedr.: Entwurf einer Bibliothek der Staats-Arzneikunde oder der gerichtlichen Arzneikunde und Medicinischen Polizey von ihrem Anfange bis auf das Jahr 1784. Halle 1784.
- DELL'ACQUA, Felice: La morte vera e la morte apparente con appendice La Legislazione Mortuaria. Milano 1897.
- DERHAM, William: Physico-theology, or a Demonstration of the being and attributes of God from his work and creation. London 1720.
- DETHARDINGII, Georgii: Epistola ad Luc. Schroeckium de methodo subveniendi submersis per Laryngotomiam. Rostochii 1714.
- Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern (DGDB): http://german-historydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3604.
- Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm (DWB): <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GFO8600#X-GFO8600>.
- Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne. Tome premier, deuxième partie. Paris – Bruxelles – London 1831.
- Dictionnaire universal françois et latin, vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux. Nouvelle édition. Tome quatrième (F – Jam). Paris 1771.
- DREXELIUS, Hieremias: Aeternitatis Prodromus Siue Mortis Nuntius, Monachii: Apud Melchiorum Segen et Nicolaum Henricum. 1628.
- ERBEN, Karel Jaromír: Kytice. Praha 1957.
- LE FANU, Joseph Sheridan: Zelený děs. Praha 1991.
- FASELIUS, Johann Christian: Dissertatio medica inauguralis de Restitutione in vitam suffocatorum laqueo, vel in aqua. Jenae 1705.
- FERCHAULT DE REAUMUR, René-Antoine: Avis pour donner du secours a ceux que l'on croit noyez. Paris 1740.
- FERRO, Paskal Joseph (ed.): Sammlung aller Sanitätsverordnungen im Erzherzogthume Österreich unter der Enns, während der Regierung Sr. Maj. Kaisers Franz des Zweyten, bis Ende des Jahres 1797. Wien 1798.
- FLOERKEN, Friedrich Jakob: D. Johann Georg Krünitz ökonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus und Landwirthschaft. Fortgesetzt von Friedrich Jakob Floerken. 74. díl. Berlin 1798.
- FOSCOLO, Ugo: Poslední dopisy Jacopa Ortise. Praha 1973.
- FOSCOLO, Ugo: Ultime lettere di Jacopo Ortis. Milano 2008.

- FRANK, Johann Peter: System einer vollständigen medicinischen Polizey. Von Sicherheits-Anstalten, in so weit sie das Gesundheitswesen angehen. Vierter Band. Mannheim 1788.
- FRANK, Johann Peter: Biographie des D. Johann Peter Frank von ihm selbst geschrieben. Wien 1802.
- FRANK, Johann Peter: System einer vollständigen medicinischen Polizey. Von Sicherheits-Anstalten, in so weit sie das Gesundheitswesen angehen, und von Beerdigung der Todten. Fünfter Band. Tübingen 1813.
- FRIČ, Josef Václav: Upír. Romantická báseň. Praha 1849. Dostupné na Česká elektronická knihovna. Plnotextová databáze české poezie 19. a počátku 20. století: <http://www.ceska-poezie.cz/cek/sbirka/?id=150>.
- FUKS, Ladislav: Vévodkyně a kuchařka. Praha 1983.
- FURCH, Vincenc: Upír. In: VANĚK, Václav a kol. (ed.): Rozkošný hrob. Antologie české romantické poezie. Příbram 2009. S. 160.
- Galignani's New Paris Guide. Seventeenth edition. Paris 1830.
- GARMANN, Christian Friedrich: De miraculis mortuorum. Lipsiae 1670.
- GARMANN, Christian Friedrich: De miraculis mortuorum: Über di Wunder[dinge] der Toten. Facsimile der Originalausgabe und Nachwort der Herausgeber. In: BENETELLO, Silvio – HERRMANN, Bernd (eds.). Göttingen 2003. Dostupné z http://www.univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/isbn-3-930457-31-8/pages_1-144.pdf?sequence=1.
- GAVINZEL, Jules Charles: Étude sur la Morgue au point de vue administratif et médical. Paris 1882.
- Gegenwärtiger Zustand der k. k. Residenz-Stadt Wien, oder Beschreibung aller Merkwürdigkeiten der k. k. Aemter. Wien 1794.
- GNOLI, Cesare: Breve commentario della vita e delle opere mediche del Cavaliere Professore Pietro Manni. Bologna 1839.
- VON GOETHE, Johann Wolfgang: Básně. Západovýchodní díván. Praha 1955.
- GRETSCHEL, Karl Christian Kanis: Der Friedhof bei St. Johannis. Ein Beitrag zur Geschichte Leipzig's. Leipzig 1836.
- GRAETZ, Heinrich: Geschichte der Juden vom Beginn der Mendelssohn'schen Zeit (1750) bis in die neueste Zeit (1848). Leipzig 1870.
- GUILLOT, Adolphe: Paris qui souffre. La basse Geôle du Grand Châtelet et les Morgues modernes. Paris 1887.
- GÜNTHER, Johann Arnold: Geschichte und itzige Einrichtung der Hamburgischen Rettungs-Anstalten für im Wasser verunglückte Menschen. Hamburg 1794.

- DE HAËN, Antons: Abhandlung über die Art des Todes der Ertrunkenen, Erhenkten und Erstickten, dann über die Mittel, durch welche denselben das Leben hergestellt werden kann. Innsbruck 1772.
- DE HAËN, Antons: Jednání o způsobu smrti utopených, oběšených i udušených, jakož i o prostředkách, skrze které se oněm živobyťi navrátiti může. (Překlad Hynek Ruth). Praha 1778.
- HABERMANN, Joseph: Dissertatio inauguralis medica de salubri sepultura. Vienna 1772.
- HABERMANN, Joseph: Herrn Joseph Habermann, Med. Doct. Abhandlung von unschädlichen Begräbnißen, und den nachtheiligen Beerdigungen der Todten in den Kirchen und Städten: Aus dem Lateinischen übersetzt. Wien 1773.
- HÁJEK, Michal: Mezi hroby. Jitřenka. Časopis pro zábavu a poučení 12/20, 1893, s. 162–164; 12/21, s. 165–168; 12/22, s. 177–178. Digitalizovaná čísla Jitřenky na <http://www.vyvoj.knihovna.policka.org/periodika>.
- HAKL, Bohumil: Řeč u příležitosti přenesení kostí ze staré kostnice na hřbitov v Petrovicích dne 6. června 1888, Posvátná kazatelna 27, 1890, s. 949.
- Hauptelenchus und Repertorium über alle acht Bände der Sammlung aller k. k. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung, und sistematischen Verbindung. Wien 1787.
- HAVLÍČEK, Jaroslav: Petrolejové lampy. Praha 1973.
- HEK, František Vladislav: Sebrané spisy Františka Vladislava Heka III. Hekův vlastní životopis. Hekova činnost literární. (Uspořádal Jan Jakubec). Praha 1924.
- DE HELWICH, Christian: Observatio CXLIII De peste nupera Rosenbergensi. In: Ephemerides Academiae Caeseo-Leopoldinae naturae curiosum 1–2. Francofurti et Lipsiae 1712. S. 292–299.
- HERRMANN, Ignát: O třech nebožtících a jiné historky nedělní. Praha 1931.
- HERZ, Marcus: Über die frühe Beerdigung der Juden. Des Sammlers vierten Jahrganges erste Zugabe. Berlin 1787.
- Hof und Staats Schematismus der röm. kais. auch kais. königlich. und erzherzoglichen Haupt und Residenzstadt Wien. Wien 1776.
- HUFELAND, Christoph Wilhelm: Medizinischer Nutzen der elektrischen Kraft beim Scheintod. Bad Langensalza 1783.
- HUFELAND, Christoph Wilhelm: Ueber die Ungewißheit des Todes und das einzige untrügliche Mittel sich von seiner Wirklichkeit zu überzeugen, und das Lebendigbegraben unmöglich zu machen nebst der Nachricht von der Errichtung eines Leichenhauses in Weimar. Weimar 1791.
- HUFELAND, Christoph Wilhelm: Der Scheintod, oder Sammlung der wichtigsten Thatsachen und Bemerkungen darüber in alphabetischer Ordnung. Berlin 1808.

- HUFELAND, C. W. – OSANN, E. (edd.): Neues Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst. LII. Band. Berlin 1824.
- IOHN, Iohann Dionis: Lexikon der K. K. Medizinalgeseze. Sechster Theil. Zweite Fortsetzung (P-Z). Prag 1798.
- JANEČEK, Petr: Černá sanitka a jiné děsivé příběhy. Současné pověsti a fámy v České republice. Praha 2006.
- JANEČEK, Petr: Černá sanitka. Druhá žeň. Pérák, ukradená ledvina a jiné pověsti. Praha 2007.
- JIRÁSEK, Alois: F. L. Věk. Díl I. Praha 1976.
- JOHN, Iohann Dionis: Lexikon der K. K. Medizinalgeseze. Vierter Theil. Prag 1791.
- JOHN, Iohann Dionys: Arzneywissenschaftliche Aufsätze Böhmischer Gelehrten. Prag – Dresden 1798.
- JÖNDL, Jan Philipp: Die Landwirthschaftliche Baukunst. Dritter Theil. Prag 1829.
- JUNGSMANN, Josef: Historie literatury české. Aneb: Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, oswícení a jazyka. Druhé vydání. Praha 1849.
- DE KARNICE-KARNICKI, Michel: Vie ou mort. Paris 1900.
- Karnice. Apparecchio di soccorso pei sepolti vivi, Ingegneria Sanitaria 8/7, 1897, s. 121–122.
- KIRCHMAJER, Theodorus – NOTTNAGEL, Christophorus: Elegantissimum Ex physicis Thema De hominibus apparenter mortuis. Wittenbergae 1670.
- KLOS, Antonín: V den dušiček, Pastýř duchovní 9, 1889, s. 648–656.
- KÖHLER, Gregor: Poučenj pro pastýře duchownj u postele nemocných a umjragjích. Praha 1828.
- KORNMANNI ex Kirchajna, Henrici: De miraculis mortuorum. Porsius 1610.
- KOŠNÁŘ, Julius: Staropražské pověsti a legendy. Praha 1933.
- KRÁL, Josef Mirovít: Citové na hřbitově. In: VANĚK, Václav a kol. (ed.): Rozkošný hrob. Antologie české romantické poezie. Příbram 2009. S. 27.
- KRAMERIUS, Václav Rodomil: Vampýr nebo Zohavitel mrtvých těl. In: VANĚK, Václav a kol. (ed.): Rozkošný hrob. Antologie české romantické poezie. Příbram 2009. S. 58–66.
- KROPATSCHEK, Joseph: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephdes II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer sistematischen Verbindung. Erster Band. Wien 1785.
- KRÜNITZ, Johann Georg: Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-Haus-und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung. Band 11 (Encan – Eyweiß-Creme). Berlin 1777.
- KRÜNITZ, Johann Georg: Oekonomisch-technologische Encyklopädie, oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-und Landwirthschaft und der Kunstgeschichte. Band 73 (Leibesverstopfung – Leichen-Ode). Berlin 1798.

- KÜHN, Carl Gottlob (ed.): Friedrich Gotthilf Voigtels vollständiges System der Arzneymittellehre. Zweyter Band. Dritte Abtheilung. Leipzig 1817.
- KUSÁKOVÁ, Lenka: Krásná próza raného obrození 2/Antologie. Praha 2003.
- LANCISI, Mariae: Intimi Cubicularii, & Archiatri Pontificii De subitaneis mortibus libri duo. Editio secunda. Lucae 1707.
- LESSING, Gotthold Ephraim: Wie die Alten den Tod gebildet. Berlin 1769.
- LEWIS, Matthew G.: The Monk. A Romance. London 1796.
- LOUIS, Antoine: Lettres sur la certitude des signes de la mort. Paris 1752.
- LOVERCRAFT, Howard Phillips: Bezejmenné město a jiné povídky. Praha 1998.
- LÖW, Johannis Francisci: Theatrum medico-juridicum. Norimbergae 1725.
- MAIER, Bruno (ed.): Lirici del Settecento. La letteratura italiana. Storia e testi 49. Milano – Napoli 1959.
- MAILLARD, Firmin: Recherches historiques et critiques sur la Morgue. Paris 1860.
- DE MANFREDIS, Hieronymus: Tractatus utilis valde de peste compositus, b. m., b. d. Kolem roku 1480.
- MANNI, Pietro: Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti premessevi alcune idee generali di polizia medica per la tutela della vita negli asfittici. Milano 1835.
- MARCI, Ioannes Marcus: Philosophia vetus restituta. Pragae 1662.
- Medicinische Biographie oder vollständige Nachrichten von dem Leben und den Schriften. Erster Band. Halberstadt 1829.
- MENŠÍK, Josef St.: Prawdiwé příběhy o lidech na pohled mrtvých, za žiwa pochovaných a w hrobě obživlých. S připojeným ponaučením o prohlížení mrtwol a kterak na pohled mrtvé křísiti a utopeným, zmrzlým, zadušeným, omráčeným, omdleným a otráveným pomahati se má. Brno 1858.
- MISSIRINI, Melchior: Pericolo di seppellire gli uomini vivi creduti morti. Milano 1837.
- MONTEVERDI, Angelo: Di un mezzo semplice, facile, pronto e sicuro per distinguere nell'uomo la morte vera dall'apparente. Memoria del Dottor Angelo Monteverdi medico-chirurgo presso l'Ospedale maggiore civile di Cremona, con sei tavole oleografiche. Cremona 1874.
- MÜLLER, Wilibald: Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Oesterreich. Wien 1883.
- NAGLER, Georg Kaspar: Neues allgemeines Künstler-Lexicon. Dritter Band. München 1835.
- NAVIER, Pierre-Toussaint: Réflexions sur les dangers des exhumations précipitées et sur le abus de inhumations dans les Églises. Suivies d'observations sur les Plantations d'Arbres dans les Cimetieres. 1775.

- NERUDA, Jan: Povídky malostranské. Praha 1956.
- VON NILKHEIM, Vincenc Kaiser: Nachricht von der Kuhpocken-Impfung zur Aufmunterung der Einwohner im Markgrafthum Mähren. Zwey Jahrgänge 1801 und 1803. Brünn.
- Ottův slovník naučný. Praha 1888–1909.
- PACINI, Filippo: Sopra il caso particolare di morte apparente dell'ultimo stadio del colera asiatico. Firenze 1876.
- PELC, Hynek: Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království Českém za léta 1896–98. Praha 1900.
- PELC, Hynek: Pohřbívání. In: Ottův slovník naučný. XX. Praha 1903. S. 2–5.
- PELC, Hynek: Zdravotnictví, jeho význam, vývin, nynější stav, směry a cena. Praha 1902.
- PESSLER, Benjamin Georg: Leicht anwendbarer Beystand der Mechanik, um Scheintodte beym Erwachen im Grabe zu erretten. Brunswick 1798.
- PIA, Philippe-Nicolas: Détail des succès de l'établissement que la ville de Paris a fait en faveur des personnes noyées & qui a été dans diverses provinces de France. Paris 1777.
- PIATTOLI, Scipione: Saggio intorno al luogo del seppellire. Firenze 1774.
- DE PITAVAL, François Gayot: Causes celebres et interessantes, avec les jugemens qui les out décidées. Tome Huitieme. Paris 1736.
- PLINIUS STARŠÍ: Kapitoly o přírodě. Praha 1974.
- PLUSKAL, František Saleský: Leopold Graf von Berchtold der Menschenfreund. Brünn 1859.
- PODLAHA, Jan: Co jsou hroby pro zemřelé a pro nás? (Památka všech věrných dušiček), Posvátná kazatelna 9, 1872, s. 907–917.
- PODLAHA, Josef – TUMPACH, Antonín: Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913. Část první. Praha 1912.
- POE, Edgar Allan: Pád do Maelströmu a jiné povídky. Praha 2007.
- POE, Edgar Allan: Předčasný pohřeb a jiné povídky. Praha 1970.
- POLIDORI, John William: Upír. In: KORBAŘ, Tomáš (ed.): Rej upírů. Praha 1970.
- PORÉE, Charles Gabriel: Lettres sur la sépulture dans les églises. Bruxelles 1744.
- POZZI, Giovanni: Sistema compiuto di Polizia medica di G. P. Frank, XVII-XIX. Polizia degli spedali, I-II. Milano 1830.
- PREININGER, Vladimír: Sběrka zákonů a nařízení o zdravotnictví, se zvláštním zřetelem ku zemím koruny české. Praha 1900.
- RANFT, Michael: Dissertatio prior historico-critica De masticatione mortuorum in tumulis. Lipsiae 1725.
- RANFT, Michael: De masticatione mortuorum in tumulis oder von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern liber singularis. Lipsiae 1728.

- RANFT, Michael: Tractat von den Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenheit derer hungarischen Vampyr und Blut-Sauger gezeigt, auch alle von dieser Materie bißher zum Vorschein gekommene Schrifften recensiret Arden. Leipzig 1734.
- RAMAZZINI, Bernardino: De Morbis Artificum Diatriba. Modena 1700.
- RAMAZZINI DA CARPI, Bernardino: Le malattie degli artefici. Trattato di Bernardino Ramazzini da Carpi. Composto in lingua latina e in questa edizione tradotto della italiana dall'abate Chiari da Pisa. Venezia 1745.
- RAU, Wolfgang Thomas: Gedanken von dem Nutzen und der Nothwendigkeit einer medicinischen Policyordnung in einem Staat. Ulm 1764.
- REYNOLDS-BALL, Eustace Alfred: Paris and its Splendour. London 1901.
- RIEGER, František Ladislav: Slovník naučný. III. díl (F – Chyžice). Praha 1863.
- SABINA, Karel: Hrobník. Praha 1918.
- A SANCTA CLARA, Abraham – WEIGEL, Christoph: Etwas für Alle. Das ist Eine kurtze Beschreibung allerley Stands-Ambts und Gewerbs-Persohnen. Wien 1829.
- Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740–1780, die unter dem Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch. Dritter Band. Wien 1786.
- Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740–1780. Sechster Band. Wien 1786.
- SEIDEL, Johann Karl: Glaubwürdige Nachricht über die besondern Umstände, welche sich bei dem hohen Todesfalle Sr. Hochfürstl. Durchlaucht des Herrn Herzogs Maximilian Julius Leopold von Braunschweig-Wolfenbüttel und bei der diesjährigen Überschwemmung des Oderstroms zu Frankfurt/Oder zugetragen haben nach den Berichten verschiedener Augenzeugen. Küstrin 1785.
- SCHOTT, Caspar: Physica Curiosa, sive Mirabilia naturae et artis libris XII. comprehensa auctore P. Caspare Schotto Societatis Iesu. Würzburg 1697. (1. vydání tamtéž v roce 1662).
- SCHWABE, Carl: Das Leichenhaus in Weimar. Nebst einigen Worten über den Scheintod und mehrere jetzt bestehende Leichenhäuser. Leipzig 1834.
- SCHWABE, Julius: Schiller's Beerdigung und die Aufsuchung und Beisetzung seiner Gebeine (1805, 1826, 1827). Leipzig 1852.
- SNART, John: Thesaurus of Horror. London 1817.
- SPIESS, Christian Heinrich: Die zwölf schlafenden Jungfrauen. Eine Geistergeschichte. Leipzig 1795–1796.
- SPIESS, Christian Heinrich: Die Geheimnisse der alten Egipzier. Eine wahre Zauber- und Geistergeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. Leipzig 1798–1799.

- SPRENGER, Jakob – KRAMER, Heinrich: Kladio na čarodějnice. *Malleus Maleficarum*. Praha 2006.
- STOKER, Bram: *Dracula*. Praha 1970. Rané české vydání s názvem *Drakula*. Román z roku 1919 v překladu J. F. Khuna je dostupné on-line: <http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:e844f600-9886-11e3-a744-005056827e52>.
- SVÁTEK, Josef: *Pražské pověsti a legendy*. Praha 2002.
- VAN SWIETEN, Gerhardi L. B.: *Oratio de morte dubia habita VI. april anno MDCCLXVII quam cum corollariis medico-practicis ex consensu inclytæ fagultatis medicæ in antiquissima ac celeberrima universitate vindobonensi dissertationis inauguralis (...) Franc. Xav. Jeslé Offenburgensis Philosp. Doctor et Artis Obstetriciæ Magister*. Viennæ 1778.
- ŠTĀSTNÝ, Jaroslav: *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*. Praha 1885.
- ŠTEFKA, Jan Václav: *Královské věnné město Polička v přítomnosti a minulosti*. Polička 1893.
- TABERGER, Johann Gottfried: *Der Scheintod in seinen Beziehungen auf das Erwachen im Grabe und die verschiedenen Vorschläge zu einer wirksamen und schleunigen Rettung in Fällen dieser Art*. Hannover 1829.
- TESTA, Giuseppe Antonio: *Della morte apparente degli annegati*. Firenze 1780.
- THIERY, François: *La vie de l'homme respectée & défendue dans ses derniers momens; ou instruction Sur les soins qu'on doit aux morts (...)*. Paris 1787.
- TOSSACH, William: *A Man dead in Appearance, recovered by distending the Lungs with Air, Medical Essays and Observations 5, Part II*, Edinburgh 1744, s. 605–608.
- TRENT, Christine: *The Mourning Bells*. Kensington 2015.
- TRENT, Christine: *Dáma z popela*. Praha 2015.
- TRENT, Christine: *Uloupené tělo*. Praha 2016.
- TRENT, Christine: *Vraždy aristokratek*. Praha 2017.
- Tušivá rozpomnění. *Jezerní básníci*. (Překlad Václav Renč). Praha 2010. S. 125–149.
- UNZER, Johann August: *Philosophische Betrachtung des menschlichen Körpers überhaupt*. Hemmerde 1750.
- UNZER, Johann August: *Ersten Gründen einer Physiologie der eigentlichen thierischen Natur thierischen Körper*. Leipzig 1771.
- VALBEL, Horace: *Der Scheintod besiegt durch den Apparat Karnice*. Berlin 1898.
- VANĚK, Václav a kol.: *Mrtví tanečníci*. *Antologie české romantické prózy*. Příbram 2010.
- DE VILLANOVA, Arnold: *Arnaldi de Villa Nova medici acutissimi opera nuperime revisa*. Gabiano 1532.

- VOGELII, D. Sam. Gottl.: Diatrebe medico politica de causis quare tot submersi in vitam non revocentur. Hamburgi 1790.
- VOIGT, Georg Christian Gotthilf: Johann Peter Frank's Supplement-Bände zur medicinischen Polizei, oder Sammlung verschiedener, in diese Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze. Dritter und letzter Band. Leipzig 1827.
- VOLTAIRE: Filosofický slovník čili Rozum podle abecedy. Olomouc 1997.
- VORLÍČEK, Jaroslav: Poličské pověsti sebrané poličským rodákem Jaroslavem Vorlíčkem. (Soukromá publikace). Polička 2011.
- WATKINS, Richard: Newes from the Dead or A True and Exact Narration of the miraculous deliverance of Anne Greene, Who being Executed at Oxford Decemb. 14 1650. afterwards revived; and by the care of certain physitians there, is now perfectly recovered. Together with the manner of her suffering, and the particular meanes used for her recovery. Oxford 1651.
- WEIGEL, Christoph: Abbildung der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände von denen Regenten und ihren so in Friedens-als Kriegs-Zeiten zugeordneten Bedienten an, biß auf alle Künstler und Handwercker. Regensburg 1698.
- WEIS, Karel: Rozmarné příhody. Praha 1926.
- WINSLOW, Jacques-Bénigne: Quaestio medico-chirurgica: An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?. Paris 1740.
- WINSLOW, Jacques-Benigne: Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus des enterremens & embaumemens précipités. Paris 1742.
- WISSGRILL, Franz Karl: Schauplatz des landsässigen nieder- oesterreichischen Adels vom Herren-und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten. Vierter Band. Wien 1800.
- WOLLMANN, Frank: Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské, Národopisný věstník československý 14/1, 1920, s. 1–16.
- WOLLMANN, Frank: Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské, Národopisný věstník československý 15/1, 1921, s. 1–58.
- WOLLMANN, Frank: Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské, Národopisný věstník československý 16/1–2, 1923, s. 80–86.
- WOLLMANN, Frank: Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské, Národopisný věstník československý 18/3–4, 1926, s. 133–161.
- VON WURZBACH, Constant: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben. Vierter Theil. Wien 1858.
- VON WURZBACH, Constant: Biographisches Lexikon, Siebzehter Theil (Maroevic – Meszlenn). Wien 1867.

- ZACCHIAE, Pauli: Romani, totius status ecclesiastici proto-medici generalis, Quaestionum medico-legalium. Tomus tertius. Lugduni 1701.
- ZÁHOŘ, Jindřich: Zpráva o zdravotních poměrech král. hlavního města Prahy za léta 1884–1885, a činnost městského fysikátu za rok 1885. Praha 1887.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Von dem Nutzen über die Rettungsmittel in plötzlichen Lebensgefahren Nichtärzten Unterricht zu geben, als Program zu den öffentlichen Vorlesungen über dieser Gegenstand vorgetragen im Karolin, den 4ten Wintermonat 1792. Prag 1793.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Ist es zweckmässig und zulässig die angehenden Landseelsorger in einer eingeschränkten Volksarzneykunde zu unterrichten?. Prag 1793.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Alphabetisches Taschenbuch der hauptsächlichsten Rettungsmittel für todtscheinende und in plötzliche Lebensgefahr gerathene Menschen, zum allgemeinen Wohl verfasst von. Prag 1796.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde. Prag 1797.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Tabellarischer Auszug aus (D. Zarda's) alphabetischen Taschenbuche der hauptsächlichsten Rettungsmittel für todtscheinende Menschen. Prag 1798.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Tabelárnj weytah alphabetnj knížky kapsecý nehlawněgssjch ochranných prostředků pro na pohled mrtvé lidi. Praha 1798.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Zuschrift an meine Landsleute, Böhmen; besonders an die Bewohner der Hauptstadt Prag die Rettungsanstalten der plötzlich verunglückten Menschen betreffend. Prag 1799.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Spis k svým kraganům, Čechům: zwlásť k obywatelům hlawnjho města Prahy o zřizenj pomocy lidem, kterým se náhle nesstěstj stane/, od Woitěcha Wincencya Czardy lékařského doktora, mimo řád weřeiného profesora medycynské policye o zřizenj pomocy pro polaumrtvé na c. kr. Karlowu Ferdynadowu wysokém učenj w Praze, a audu král. lidské společnosti w Londnu. Přeložen od Fr. Jana Tomsy. Praha 1799.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Zpráva druhá k publiku od české pražské lidské společnosti a jejím prospěchu léta 1799–1800. Praha 1801.
- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Dritte Nachricht an das Publikum von der böhmischen im Jahre 1792 zu Prag gestifteten Privat-Humanitätsgesellschaft zur Rettung todtscheinender und in plötzliche Lebensgefahr gerathener Menschen, über ihre im Jahre 1801, 1802 und 1803 gemachten Fortschritte. Prag 1804.

- ZARDA, Adalbert Vinzenz: Vierte Nachricht an das Publikum von der im Jahre 1792 zu Prag gestifteten böhmischen Privat-Humanitätsgesellschaft zur Rettung todtscheinender und in plötzliche Lebensgefahr gerathener Menschen, über ihre von Anfang des Jahres 1804 bis Ende 1809 gemachten Fortschritte. Prag 1810.
- ZEDLERS, Johann Heinrich: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaftten und Künste. Band 24 (Neu-Nz). Leipzig – Halle 1740.
- ZOLA, Émile: Feuilleton. Můj soused Jakub, Národní listy 25, 1885, č. 165, s. 1–2.
- ZOLA, Émile: Tereza Raquinová. Praha 1966.

Literatura

- ADAMOVIČ, Ivan – NEFF, Ondřej: Slovník české literární fantastiky a science fiction. Praha 1995.
- ALZAGA, Ana Graciela – VARON, Joseph – BASKETT, Peter: Charles Kite. The Clinical Epidemiology of Sudden Cardiac Death and the Origin of the Early Defibrillator, Resuscitation, Official Journal of the European Resuscitation Council 64, 2005, s. 7–12.
- ARIÈS, Philippe: L'homme devant la mort. Paris 1977.
- ARIÈS, Philippe: Dějiny smrti. Díl I. Doba ležících. Praha 2000.
- ARIÈS, Philippe: Dějiny smrti. Díl II. Zdivočelá smrt. Praha 2000.
- BACCHINI, Amato: La vita e le opere di Giovanni Maria Lancisi. Roma 1920.
- BALL, Philip: Ďáblův doktor. Paracelsus a svět renesanční magie a vědy. Praha 2009.
- BARBARISI, Gennaro – WILLIAM SPAGGIARI, William (eds.): Dei sepolcri di Ugo Foscolo. Milano 2006.
- BARBER, Paul: Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality. New Haven – London 1988.
- BATTAGLIA, Salvatore (ed.): Grande dizionario 2 (BALC-CERR).
- BATTAGLIA, Salvatore (ed.): Grande dizionario della lingua italiana (GDLI) 3 (CERT-DAG). UTET 1971.
- BEHLMER, George K.: Grave Doubts. Victorian Medicine, Moral Panic, and the Signs of Death, Journal of British Studies 42, 2003, s. 206–235.
- BENEŠOVÁ, Marie: Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století. In: LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (eds.): Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000. Praha 2001. S. 92–105.
- BENSANDE-VINCENT, Bernadette – STENGERS, Isabelle: A history of chemistry. Cambridge 1996.
- BIRABEN, Jean-Noël: Vývoj lékařského myšlení a chorob v Evropě do konce středověku, Historická demografie 24, 2000, s. 5–47.
- BLAŽKOVÁ, Jarmila: Malostranský hřbitov v Košřích. Praha 1949.
- BLUMENTHAL-BARBY, Kay – HAHN, Susanne: Tod, Scheintod und Wiederbelebung. Eine medizinhistorische Betrachtung. In: HAHN, Susanne (ed.): „Und der Tod wird nicht mehr sein...“. Medizin-und kulturhistorische, ethische, juristische und psychologische Aspekte der Wiederbelebung. Dresden – Darmstadt 1997.

- BONDESON, Jan: *Buried Alive. The Terrifying History of Our Most Primal Fear.* New York – London 2001.
- BORMANN, Franz Josef – BORASIO, Gian Domenico (eds.): *Sterben. Dimensionen eines anthropologischen Grundphänomens.* Berlin 2012.
- BOUREL, Dominique: *Moses Mendelssohn. Begründer des modernen Judentums. Eine Biographie.* Zürich 2007.
- BRACCINI, Tommaso: *Před Draculou. Archeologie upíra.* Praha 2014.
- BRACCINI, Tommaso: *Morti due volte. Per una definizione antropologica della morte nel mondo bizantino e slavo.* In: DE CEGLIA, Francesco Paolo (ed.): *Storia della definizione di morte.* Milano 2014. S. 123–140.
- BRANDENBURG, Hugo: *Coemeterium. Der Wandel des Bestattungswesens als Zeichen des Kulturumbruchs der Spätantike,* *Laverna* 5, 1994, s. 206–233.
- BROMAN, Thomas H.: *The Medical Sciences.* In: PORTER, Roy (ed.): *Eighteenth-Century Science.* Cambridge 2003. S. 463–484.
- BUCCINI, Stefania: *Sentimento della morte. Dal Barocco al declino dei Lumi.* Ravenna 2000.
- BUDIŠ, Josef a kol.: *Historie chemie slovem a obrazem.* Brno 1995.
- BUNSON, Matthew: *The Vampire Encyclopedia.* Pennsylvania State University 1993.
- BURKE, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989).* Praha 2004.
- BURKEL, Ernst: *über die Verhütung des Scheintodes.* Berlin 1984.
- CACIOLA, Nancy: *Wraiths, Revenants, and Ritual in Medieval Culture, The Past and Present Society* 152, 1996, s. 3–45.
- CAGLI, Vito: *Giacomo Casanova e la medicina del suo tempo.* Roma 2012.
- CARNEVALE, Diego: *Medicina, religione e credenze sul trapasso. La morte nella prima età moderna (secc. XV-XVII).* In: DE CEGLIA, Francesco Paolo (ed.): *Storia della definizione di morte.* Milano 2014. S. 183–198.
- CARPANETTO, Dino – RICUPERATI, Giuseppe: *L'Italia del Settecento. Crisi, trasformazione, Lumi.* Roma – Bari 2008. S. 277–291.
- CARROLL, Patrick E.: *Medical Police and the History of Public Health, Medical History* 46, 2002, s. 461–94.
- CATHERINE, Florence: *La pratique et les réseaux savants d'Albrecht von Haller (1708–1777). Vecteurs du transfert culturel entre les espaces français et germaniques au XVIIIe siècle.* Paris 2012.
- DE CEGLIA, Francesco Paolo: *Sepolti vivi! Discussioni ottocentesche sulla morte apparente, Snodi* 6, 2010, s. 15–42.
- DE CEGLIA, Francesco Paolo (ed.): *Storia della definizione di morte.* Milano 2014.

- DE CEGLIA, Francesco Paolo: La morte e la paura. Il dibattito medico sulla morte apparente nel XIX secolo. In: DE CEGLIA, Francesco Paolo (ed.): Storia della definizione di morte. Milano 2014. S. 303–328.
- DE CEGLIA, Francesco Paolo: La scienza dei Vampiri. Giuseppe Davanzati e i confini tra vita e morte nell'Europa del Settecento, Atti Accademia roveretana degli Agiati 265/5, 2015, s. 79–101.
- COOTER, Roger: The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal, ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura 186/743, 2010, s. 393–405.
- CORBIN, Alain: Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social. 18e-19e siècles. Paris 1982.
- CORBIN, Alain: Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století. Praha 2004.
- CORBIN, Alain – COURTINE, Jean-Jacques: Histoire du corps. 3. Les mutations du regard: le XXe siècle. Paris 2005.
- COSMACINI, Giorgio: La medicina e la sua storia. Da Carlo V al Re Sole. Milano 1989.
- COSMACINI, Giorgio: Sulle morti improvvise. In: COSMACINI, Giorgio – VIGARELLO, Georges (eds.): Il medico di fronte alla morte (secoli XVI-XXI). Torino 2008. S. 23–32.
- COSMACINI, Giorgio: L'arte lunga. Storia della medicina dall'antichità a oggi. Roma – Bari 2011.
- COSMACINI, Giorgio – VIGARELLO, Georges (eds.): Il medico di fronte alla morte (secoli XVI-XXI). Torino 2008.
- CRAWFORD, Heide: The Origins of the Literary Vampire. New York – London 2016.
- CREMERS, Dietmar: Totenweiber und Totengräber in einer mittelhessischen Kleinstadt – Zwei Beispiele zum Umgang mit dem Leichnam im 19. Jahrhundert. In: STEFANELLI, Norbert (ed.): Körper ohne Leben. Begegnung und Umgang mit Toten. Wien – Köln – Weimar 1998. S. 181–188.
- CUNNINGHAM, Andrew – FRENCH, Roger (eds.): The medical enlightenment of the eighteenth century. Cambridge University Press. 1990. S. 281–318.
- CURL, James Stevens: The Victorian celebration of death. Stroud 2004.
- ČECHURA, Jiří: Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650–1770. Praha 2008.
- ČERNOUŠEK, Michal: Šílenství v zrcadle dějin. Praha 1994.
- ČERNÝ, Karel: Monarcha virulentus. Tělo nemocného morem v akademických spisech od konce 14. století do první čtvrtiny 18. století – koncepce, kontinuita a vývoj. In: LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ Daniela (eds.): Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie. Červený Kostelec 2013. S. 67–109.

- ČERNÝ, Karel: Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku. Praha 2014.
- ČERNÝ, Karel – HAVLÍK, Jiří M.: Jezuité a mor. Praha 2008.
- ČERVEŇANSKÁ, Ľuta: Prvé obdobie vývoja resuscitácie. Bratislava 1973.
- DAVIDSON, Luke: The Kiss of Life in the Eighteenth Century. The Fate of an Ambiguous Kiss. In: HARVEY, Karen (ed.): The Kiss in History. Manchester – New York 2005. S. 98–121.
- DAVIES, Rodney: Pohřbeni zaživa. Hrůzné příběhy nemrtvých. Praha 2001.
- DEFANTI, Carlo Alberto: Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna. Milano 1999.
- DELUMEAU, Jean: Strach na Západě ve 14.-18. století. I. Obležená obec. Praha 1997.
- DENK, Claudia – ZIESEMER, John (eds.): Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert. Regensburg 2007. S. 11–16.
- DIBELKA, Jaroslav: Tajemství rodiny Hlučných. Obranné strategie žen obviněných z infanticidia, Dějiny a současnost. 9, 2007, s. 37–39.
- DINGES, Martin: Medizinische Policey zwischen Heilkundigen und Patienten. 1750–1830. In: HÄRTER, Karl (ed.): Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte: Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte 129. Frankfurt am Main 2000. S. 263–95.
- Dizionario biografico degli italiani 49. Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani. Roma 1997.
- Dizionario della lingua italiana: <http://www.tommaseobellini.it/#/items>.
- DIXON, Laurinda S.: Women and Illness in Pre-Enlightenment Art and Medicine. Ithaca – London 1995.
- DOKOUPIL, Blahoslav – ZELINSKÝ, Miroslav (edd.): Slovník české prózy 1945–1994. Ostrava 1994.
- DONATO, Maria Pia: Morti improvvise. Medicina e religione nel Settecento. Roma 2010.
- DONATO, Maria Pia: Anatomia, autopsia, sectio: problemi di fonti e di metodo (secoli XVI-XVII). In: OLMÍ, Giuseppe – PANCINO, Claudia: Anatomie. Sezione, scomposizione, raffigurazione del corpo nell'Età Moderna. Bononia University Press. 2013. S. 138–160.
- DONATO, Maria Pia: Sudden Death. Medicine and Religion in Eighteenth-Century Rome. Farnham 2014.
- DONATO, Maria Pia: La morte repentina, tra dubbi diagnostici e speranze di rianimazione (secc. XVII-XVIII). In: DE CEGLIA, Francesco Paolo (ed.): Storia della definizione di morte. Milano 2014. S. 199–214.

- VAN DÜLMEN, Richard: Historische Anthropologie. Entwicklung. Probleme. Aufgaben. Köln – Weimar – Wien 2000.
- VAN DÜLMEN, Richard: Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly. Praha 2002.
- VAN DÜLMEN, Richard: Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku. Praha 2003.
- ECO, Umberto: Dějiny ošklivosti. Praha 2015.
- EISENBERG, Mickey S.: Charles Kite's Essay on the Recovery of the Apparently Dead. The First Scientific Study of Sudden Death, *Annals of Emergency Medicine, An International Journal* 23, 1994, s. 1049–1053.
- EISENBERG, Mickey S. – BASKETT, Peter – CHAMBERLAIN, Douglas: A History of Cardiopulmonary Resuscitation. In: PARADIS, Norman A. – HALPERIN, Henry R. – KERN, Karl B. – WENZEL, Volker – CHAMBERLAIN, Douglas A. (edd.): *Cardiac Arrest. The Science and Practice of Resuscitation Medicine*. Second edition. Cambridge University Press. 2007. S. 3–25.
- FAURE, Olivier: Il medico. In: FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.): *L'uomo dell' Ottocento*. Roma – Bari 2000. S. 74–107.
- FAVOLE, Adriano: Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte. Roma – Bari 2003.
- FEINER, Shmuel: *The Jewish Enlightenment*. Philadelphia 2002.
- FELDMANN, Klaus: Tod und Gesellschaft. Sozialwissenschaftliche Thanatologie im Überblick. Wiesbaden 2010.
- FELICORI, Mauro – ZANOTTI, Annalisa (eds.): *Cemeteries of Europe. A Historical Heritage to Appreciate and Restore*. Bologna 2004.
- FIALOVÁ, Lydie – KOUBA, Petr – ŠPAČEK, Martin (eds.): *Medicína v kontextu západního myšlení*. Praha 2008.
- FIŠER, Zdeněk: Josef Stanislav Menšík, měšťan jemnický. Poznámky k životu a dílu, *Západní Morava, Vlastivědný sborník* 3, 1999, s. 48–65.
- FOUCAULT, Michel: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris 1975.
- FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha 2000.
- FOUCAULT, Michel: *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978–1979)*. Paris 2004.
- FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–79)*. Brno 2009.
- FRANCO, Giuliano: Meglio prevenire che curare. Il pensiero di Bernardino Ramazzini, medico sociale e scienziato visionario. Narcissus 2015.
- FRIEDRICHOVÁ, Veronika: Komentovaný překlad. Introduction: *The Vampire in Folklore, The Influence of Christianity, Other Influences*. (In James B. Twitchell, *The Living Dead. A Study of the Vampire in Romantic Literature*).

- Praha 2013. Bakalářská práce FF UK.
- GARLASCHELLI, Luigi: *Vampiri. I primi documenti*. Luigi Garlaschelli 2017. Ebook.
  - GESERICK, Gunther – STEFANELLI, Norbert: *Furcht vor dem Scheintod*. In: STEFANELLI, Norbert (ed.): *Körper ohne Leben. Begegnung und Umgang mit Toten*. Wien – Köln – Weimar 1998.
  - GLEICH, Joseph Alois: *Wendelin von Höllenstein oder die Todenglocke. Eine Geistergeschichte*. Wien – Prag 1798.
  - GLOSER, Jaroslav Jan: *Polička. Městem krok za krokem*. Praha 2003.
  - GOEBL, Hans: *Tumulierung und Erdbestattung auf südeuropäischen Friedhöfen, Friedhofskultur, Zeitschrift für das gesamte Friedhofswesen* 101, 2011, s. 33–36.
  - GORER, Geoffrey: *The Pornography of Death, Encounter, October 1955, Issue: 49–52*.
  - GORER, Geoffrey: *Death, Grief and Mourning. A Study of Contemporary Society*. New York 1967.
  - GORTER, R. A.: *Het einde van de Taboksrook-klisteer als middel tot het opwekken der levensgeesten van schijn doden. Overdruk uit het „Reddingwezen“*. Rotterdam 1950.
  - GRUBHOFFER, Václav: *Medikalizace smrti na přelomu 18. a 19. století. Okamžik smrti, zdánlivá smrt a vzorce chování k mrtvým z hlediska dějin lékařství, Theatrum historiae* 11, 2012, s. 105–123.
  - GRUBHOFFER, Václav: *Pod závojem smrti. Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914*. České Budějovice 2013.
  - GRUBHOFFER, Václav: *Fear of Seeming Death in Eighteenth-Century Europe*. In: CLASSEN, Albrecht (ed.): *Death in the Middle Ages and Early Modern Times. The Material and Spiritual Conditions of the Culture of Death*. Berlin – Boston 2016. S. 491–517.
  - GUTHKE, Karl Siegfried: *The gender of death. A cultural history in art and literature*. Cambridge University Press. 1999.
  - HAAG, Rüdiger: *Johann Peter Frank (1745–1821) und seine Bedeutung für die öffentliche Gesundheit*. Hamburg 2011.
  - HACH, Wolfgang – HACH-WUNDERLE, Viola: *Die Ängste vor dem Scheintod und Hufelands Einführung des Weimarer Leichenhauses anno 1792, Phlebologie* 45/5, 2016, s. 325–332.
  - HALL, James: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha – Litomyšl 2008.
  - HAMON, Odile: *Contribution à l'étude des correspondants de Haller et en particulier de Thierry, thèse pour le doctorat en médecine, soutenue devant l'université de Rennes*. Rennes 1970.

- HAŠKOVCOVÁ, Helena: *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. 2. vydání. Praha 2007.
- HIRT, Miroslav a kolektiv: *Soudní lékařství*. I. díl. Praha 2015.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: *Vltava a záchrana zdánlivě mrtvých*. In: FEJTOVÁ, Olga – LEDVINKA, Václav – PEŠEK, Jiří (eds.): *Město a voda: Praha, město u vody*. Praha 2005. S. 433–437.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: *Dvojnásobné jubileum nedoceněného profesora J. D. Johna (1764–1814)*, *Časopis lékařů českých* 154, 2015, s. 32–34.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – ROZSÍVALOVÁ, Eva: *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*. Praha 1984.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ, Petr: *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, I, A-K*. Praha 1988.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – SVOBODNÝ, Petr: *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*. Praha 1993.
- HORSKÁ, Pavla: *Umělé přerušení těhotenství pohledem historické demografie*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 225–242;
- HRBATA, Zdeněk: *Česká vesnice a „zuřivý“ romantismus*. Sabinova novela *Hrobník*, *Česká literatura* 40/4, 1992, s. 367–376.
- HRUŠKA, Emmerich Alois: *Romantické Olšany*. Praha 1940.
- HUDEČEK, Ondřej: *„Obecný lid nejvíc ziskem k činům se popuzuje“*. Záchranu lidí před utonutím v Čechách na konci 18. století, *Cornova* 6/2, 2016, s. 59–83.
- HUGHES, Trevor J.: *Miraculous deliverance of Anne Green. An Oxford case of resuscitation in the seventeenth century*, *British Medical Journal* 285, 1982, s. 1792–1793.
- CHALUPOVÁ, Helena: *Život po životě. Revenanti v českých zemích raného novověku*. Praha 2015. Diplomová práce FF UK.
- CHALUPOVÁ, Helena: *Žena českého raného novověku v úloze revenanta*. In: HUBÁLEK, Tomáš (ed.): *Sborník z V. mezinárodní vědecké konference studentů doktorských studijních programů v oblasti společenských věd*. Praha 2016. S. 139–150.
- CHVOJKA, Miloš – SKÁLA, Jiří: *Malý slovník jednotek měření*. Praha 1982.
- JALLAND, Pat: *Death in the Victorian Family*. Oxford 1996.
- JOHINKE, Rebecca: *The Pleasure of Losing One's Way. Adapting the Poe' „The Man of the Crowd“*. In: PERRY, Dennis R. – SEDERHOLM, Carl H. (edd.): *Poe. Reimaginings in Popular Culture*. New York 2012. S. 119–132.
- JUNEK, David – KONEČNÝ, Stanislav: *Dějiny města Poličky*. Praha 2015.
- JUNKER, Elmar: *Vom Wiener Stadtpfysikat zum Gesundheitsamt der Stadt Wien*. Wien 1975.

- KALISTA, Zdeněk: Ctihodná Marie Elekta Ježíšova. Po stopách španělské mystiky v českém baroku. Kostelní Vydří 1992. (1. vydání Řím 1975).
- KARSTENS, Simon: Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817). Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 106. Wien – Köln – Weimar 2011.
- KESSEL, Martina: Die Angst vor dem Scheintod im 18. Jahrhundert. Körper und Seele zwischen Religion, Magie und Wissenschaft. In: WIESEMANN, Claudia – SCHLICH, Thomas (edd.): Hirntod. Zur Kulturgeschichte der Todesfeststellung. Frankfurt am Main 2001.
- KLEIJ, Thomas: Zur Entwicklungs- und Herstellungsgeschichte der „Hoffmannstropfen“ und ihrer Darstellung und Interpretation in den medizinischen Werken des 19. und 20. Jahrhunderts. Dresden 2003.
- KNOEFF, Rina: Herman Boerhaave (1668–1738). Calvinist, chemist and physician. Amsterdam 2002.
- KNUFINKE, Ulrich: Jüdische Friedhofsbauten um 1800 in Deutschland. Architektur als Spiegel der Auseinandersetzungen um Haskala, „Emanzipation“ und „Assimilation“, PaRDeS, Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien 11, 2005, s. 68–101.
- KOCH, Tankred: Lebendig begraben. Geschichten vom Scheintod. Wien 2002.
- KOLINGER, Pavel: Sociologie smrti: proměna pohřebního rituálu v moderní až postmoderní době. Praha 2014. Diplomová práce FHS UK.
- KOTRLÝ, Tomáš: Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků. Praktická příručka. Praha 2013.
- KOVALČÍK, Aleš: Ladislav Fuks. Tvář a maska. Praha 2006.
- KOVÁŘ, Daniel: Budějovické hřbitovy. Malý kulturně-historický průvodce. České Budějovice 2001.
- KOVAŘÍK, Petr: Klíč k pražským hřbitovům. Praha 2001.
- KROUPA, Jiří: Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810. 2. rozšířené a upravené vydání. Brno 2006.
- KRUMPHANZLOVÁ, Zdeňka: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích, Památky archeologické 52, 1961, s. 544–549.
- KRUMPHANZLOVÁ, Zdeňka: Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách, Vznik a počátky Slovanů 5, 1964, s. 177–215.
- KŘÍŽOVÁ, Eva: Proměny lékařské profese z pohledu sociologie. Praha 2006.
- KUČEROVÁ, Nela: Vampyrismus a lykantropie. Fenomén současné fantasy literatury. Pardubice 2012. Diplomová práce FF UPCE.
- KURTH-VOIGT, Lieselotte E.: La Belle Dame Sans Merci. The Revenant as Femme Fatale in Romantic Poetry. In: HOFFMEISTER, Gerhart (ed.): European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes and Models. Detroit 1990.

- KUSÁKOVÁ, Lenka: Tematizace strašidel a zdánlivé smrti v české beletrii raného obrození (1786–1830) jako reflexe osvícenského zájmu o fyziologický aspekt emocí, *Estetika* 37/2–3, 2001, s. 116–126.
- KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození 1/Studie*. Praha 2003.
- LAHOOD, Nicole – MOUKABARY, Talal: History of Cardiopulmonary Resuscitation, *Cardiology Journal* 16, 2009, s. 487–488.
- LANTÉRI-LAURA, Georges: Psiche e cervello. In: GRMEK, Mirko D. (ed.): *Storia del pensiero medico occidentale 3. Dall'età romantica alla medicina moderna*. Roma – Bari 1998. S. 143–169.
- LÁNY, Jeroným: *Olšanské hřbitovy*. Praha 1991.
- LÁNY, Jeroným: *Malostranský hřbitov. 1680–1884*. Praha 2001.
- LARONI, Giulio: Il cinema secondo Corman. Intervista allo scrittore di Francis Ford Coppola, Martin Scorsese, James Cameron. Milano 2016.
- LECOUTEUX, Claude: *Fantômes et revenants au Moyen-Age*. Paris 1986.
- LEDER, Christoph Maria: *Die Grenzgänge des Marcus Herz. Beruf, Haltung und Identität eines jüdischen Arztes gegen Ende des 18. Jahrhunderts*. Münster – New York – München – Berlin 2007.
- LE GOFF, Jacques: *La naissance du purgatoire*. Paris 1981.
- LE GOFF, Jacques: *Zrození očiště*. Praha 2003.
- LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Čas zdravého ducha v zdravém těle*. Kostelec nad Vltavou 2008.
- LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*. Plzeň 2009.
- LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Nemoc, ne-duh, choroba. Pacienti a zdravotní personál v dějinách*. Pardubice 2010.
- LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec 2013.
- LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha 2014.
- LENDEROVÁ, Milena – RÝDL, Karel: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha – Litomyšl 2006.
- LESKY, Erna (ed.): *Wien und die Weltmedizin*. Wien – Köln – Graz 1974.
- LESKY, Erna – WANDRUSZKA, Adam (eds.): *Gerhard van Swieten und seine Zeit. Studien zur Geschichte der Universität Wien 8*. Wien – Köln – Graz 1973.
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Tatána (edd.): *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000. Praha 2001.
- LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014.

- LURKER, Manfred: Slovník symbolů. Praha 2005.
- MACOUNOVÁ, Klára: Revenanti v české literatuře a lidových obyčejích. Pardubice 2013. Bakalářská práce FF UPCE.
- MAGER, Jan Antonín: K 200. výročí úmrtí Christiana Heinricha Spiesse, Rodopisná revue 1/2, 1999, s. 2–6.
- MAIELLO, Giuseppe: Racionalismus Karla Ferdinanda Schertze a Magia posthuma, *Slavica Litteraria* 15/2, 2012, s. 215–222.
- MAIELLO, Giuseppe: Vampyrismus a Magia posthuma. Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy a Magia posthuma Karla Ferdinanda Schertze (1. novodobé vydání). Praha 2014.
- MÁLEK, Prokop: Sondy pod povrch lékařské vědy. Praha 1982.
- MARÍN, Álvaro García: „The Son of the Vampire“. Greek Gothic, or Gothic Greece?. In: ERMIDA, Isabel (ed.): *Dracula and the Gothic in Literature. Pop Culture and the Arts*. Leiden – Boston 2016. S. 21–44.
- MAUR, Eduard: Vývoj matričního zápisu v Čechách, *Historická demografie* 6, 1972, s. 40–55.
- McCLELLAND, Bruce: *Slayers and Their Vampires. A Cultural History of Killing the Dead*. Michigan 2006.
- McMANNERS, John: *Death and the Enlightenment. Changing Attitudes to Death Among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France*. Oxford – New York 1981.
- MEURSING, Bart Jan: *The History of Resuscitation*. In: BIERENS, Joost J. L. M. (ed.): *Handbook on Drowning. Prevention, Rescue, Treatment*. Berlin – Heidelberg 2006. S. 14–21.
- MILANESI, Claudio: *Morte apparente e morte intermedia: Medicina e mentalità nel dibattito sull'incertezza dei segni della morte (1740–1789)*. Roma 1989.
- MÖLLER, Caren: *Medizinalpolizei. Die Theorie des staatlichen Gesundheitswesens im 18. und 19. Jahrhundert. Studien zu Policy und Policywissenschaft*. Frankfurt am Main 2005.
- MONDANI, Luigi (ed.): *Studi sulla cultura medica italo-tedesca del primo Ottocento. La biografia di Giovanni Pietro Frank tradotta da Francesco Tantini*. Pis. 1969.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa, *Studia mythologica Slavica* 8, 2005, s. 115–136.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004.
- NEJESCHLEBA, Tomáš: *Jan Jessenius v kontextu renesanční filosofie*. Praha 2008.
- NEJESCHLEBA, Tomáš: *Filosofie medicíny v českých zemích od 14. po 17. století*. In: KUŘE, Josef – PETRŮ, Marek a kol.: *Filosofie medicíny v českých zemích*. Praha – Kroměříž 2015. S. 14–33.

- NEŠPOROVÁ, Olga: O smrti a pohřbívání. Brno 2013.
- NEZBEDA, Vilém: Mistr Karel Weis v Brandýse nad Orlicí, Národní politika, 12. dubna 1945.
- NEZBEDA, Ondřej: Průvodce smrtelníka. Prakticky o posledních věcech člověka. Praha 2016.
- DI NOLA, Alfonso M.: La nera signora. Antropologia della morte e del lutto. Roma 2006.
- NOWITZKI, Hans-Peter: Der wohltemperierte Mensch. Aufklärungsanthropologien im Widerstreit. Berlin 2003.
- NULAND, Sherwin B.: How We Die. Reflections on Life' Final Chapter. New York 1994.
- OEXLE, Otto Gerhard: Die Gegenwart der Toten. In: BRAET, Herman – VERBEKE, Werner (eds.): Death in the Middle Ages. Leuven 1983. S. 19–77.
- OHLER, Norbert: Sterben und Tod im Mittelalter. München 1990.
- OHLER, Norbert: Umírání a smrt ve středověku. Jinočany 2001.
- ORMROD, Joan: In the Best Possible Tastes. Rhetoric and Taste in AIP's Promotion of Roger Corman's Poe Cycle. In: PERRY, Dennis R. – SEDERHOLM, Carl H. (edd.): Poe. Reimaginings in Popular Culture. New York 2012. S. 145–164.
- OSTERLOH, Karl-Heinz: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis. Historische Studien 409. Lübeck – Hamburg 1970.
- PANOFSKY, Erwin: Význam ve výtvarném umění. Praha 1981.
- PANOCHOVÁ, Ivana: Guercino's Et in Arcadia Ego. A commentary on the interpretations, Umění 51, 2003, s. 3–12.
- DE PASCALE, Enrico: Morte e Resurrezione. Milano 2007.
- PASTORE, Alessandro – ROSSI, Giovanni (eds.): Paolo Zacchia. Alle origini della medicina legale 1584–1659. Milano 2008.
- PATAK, Martin: Die Angst vor dem Scheintod in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zürich 1967.
- PEITZMANN, Steven J. – MAULITZ, Russel C.: La fondazione della diagnosi. In: GRMEK, Mirko D. (ed.): Storia del pensiero medico occidentale 3. Dall'età romantica alla medicina moderna. Roma – Bari 1998. S. 255–283.
- PĚKNÝ, Tomáš: Historie Židů v Čechách a na Moravě. Praha 2001.
- PELÁN, Jiří a kol.: Slovník italských spisovatelů. Praha 2004.
- PELLEGRINI, Ernestina: Necropoli immaginarie. Le rappresentazioni della morte in Balzac, Flaubert, Zola, Dickens, Dostojevskij e Tolstoj. Firenze 1996.

- PETRASOVÁ, Tatána: Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy. In: LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Tatána (edd.): Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000. Praha 2001. S. 65–77.
- PETRŮ, Marek: Filosofie medicíny v českých zemích v 18. a 19. století. In: KUŘE, Josef – PETRŮ, Marek a kol.: Filosofie medicíny v českých zemích, Praha – Kroměříž 2015. S. 34–40.
- PETŘINOVÁ, Pavlína: Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století. Praha 2006. Bakalářská práce FHS UK.
- POKLUDOVÁ, Andrea: Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Kroczka. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jirí – MALÍŘ, Jirí (eds.): Člověk na Moravě 19. století. Brno 2008. S. 61–78.
- PORTER, Roy: Strategie terapeutiche. In: GRMEK, Mirko Drazen (ed.): Storia del pensiero medico occidentale 2. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento. Roma – Bari 1996. S. 335–380.
- PORTER, Roy: The greatest benefit to mankind: a medical history of humanity from antiquity to the present. London 1997.
- PORTER, Roy: Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost. Praha 2001.
- PRAHL, Roman a kolektiv: Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830. Praha 2004.
- PREMUDA, Loris: Il «secolo dell'anatomia». In: PREMUDA, Loris (ed.): I secoli d'oro della medicina. 700 anni di scienza medica a Padova (catalogo della mostra). Modena 1986. S. 43–50.
- PREMUDA, Loris: Morgagni. L'introduzione del pensiero anatomico nella patologia e i suoi riflessi sul piano clinico. In: PREMUDA, Loris (ed.): I secoli d'oro della medicina. 700 anni di scienza medica a Padova. Modena 1986.
- PREMUDA, Loris: Padova nella medicina europea tra rinascimento e barocco. In: SEMENZATO, Camillo (ed.): Il Teatro anatomico. Storia e restauri. Padova 1994. S. 11–34.
- PROCACCI, Giuliano: Dějiny Itálie. Praha 2007.
- PUMPE, Anton: Heldenhafter Opfertod des Herzogs Leopold von Braunschweig 1785 in der Oder. Wahrheit oder Legende? Presse im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Propaganda. Eine quellenkritische Studie. Wolfenbüttel 2008.
- PUNTER, David: The Literature of Terror. A History of Gothic Fictions from 1765 to the Present Day. London – New York 1980.

- QUIGLEY, Christine: *The Corpse. A History*. Jefferson 1996.
- RABIER, Christelle: *Defining a Profession. Surgery, Professional Conflicts and Legal Power in Paris and London. 1760–1790*. In: RABIER, Christelle (ed.): *Fields of Expertise. A Comparative History of Expert Procedures in Paris and London. 1600 to Present*. New Castle 2007. S. 85–114.
- RABIERE, Christelle: *Expertise in Historical Perspectives*. In: RABIERE, Christelle (ed.): *Fields of Expertise. A Comparative History of Expert Procedures in Paris and London. 1600 to Present*. New Castle 2007. S. 1–34.
- RAMEŠ, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha 2005.
- RANDÁK, Jan – SOCHA, Jan: „...važ si času, chyt' se práce, zahálky se střež co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*. In: LORMAN, Jaroslav – TINKOVÁ, Daniela (edd.): *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009. S. 77–84.
- REGA, Lorenza: *Testo scientifico e traduzione nel XVIII secolo*. In: CANTARUTTI, Giulia – FERRARI, Stefano (eds.): *Traduzione e Transfert nel XVIII secolo tra Francia, Italia, Germania*. Milano 2013. S. 41–66.
- REMOTTI, Francesco: *Tanato-metamorfosi*. In: REMOTTI, Francesco (ed.): *Morte e trasformazione dei corpi. Interventi di tanatometamorfosi*. Milano 2006. S. 1–34.
- RHEINHEIMER, Martin: *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*. Praha 2003.
- RICHTROVÁ, Tereza: *Motiv upíra v české literatuře*. České Budějovice 2013. Bakalářská práce PF JU.
- RISSE, Guenter B.: *La sintesi fra anatomia e clinica*. In: GRMEK, Mirko D. (ed.): *Storia del pensiero medico occidentale 2. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento*. Roma – Bari 1996. S. 318–326.
- ROACHOVÁ, Mary: *Jak si žijí nebožtíci. Využití lidských ostatků ve vědeckém výzkumu*. Praha 2009.
- ROBB, John – HARRIS Oliver J. T. (eds.): *The Body in History. Europe from the Palaeolithic to the Future*. New York 2013.
- ROKOSOVÁ, Slávka: *Střípky ze života Karla Weise. 1862–1944*. Hudební skladatel a bohém. České Budějovice 2015.
- ROYT, Jan: *Poslední věci člověka*. In: *Memento mori! Smrt jako brána k věčnosti ve výtvarném umění. Doprovodná publikace k výstavě v Muzeu Šumavy v Kašperských Horách A. D. 2004*. Kašperské Hory 2004. S. 3–41.
- RUGG, Julie: *Outside the Edict: The Chaotic Nature of Burial Culture in the United Kingdom*. In: CLAUDIA DENK – JOHN ZIESEMER (eds.), *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert*. Regensburg 2007. S. 11–16.
- RÜVE, Gerlind: *Scheintod. Zur kulturellen Bedeutung der Schwelle zwischen*

- Leben und Tod um 1800. Bielefeld 2008.
- RŮŽIČKA, Jindřich – KRUŠINA, Josef: Dějiny města Poličky. Díl I. Šest století feudálního řádu. Polička 1968.
  - SALLMANN, Jean-Michel: Heslo Davanzati, Giuseppe Antonio. In: Dizionario Biografico degli Italiani 33. 1987. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-antonio-davanzati_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-antonio-davanzati_(Dizionario-Biografico)).
  - SEDLÁŘOVÁ, Jitka: Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce: železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836. Kroměříž 2016.
  - SHERIFF, Elfriede: Die Ämter der Stadt Wien von 1783–1848 in verwaltungsgeschichtlicher und personeller Hinsicht. Wien 1977.
  - SCHAFFER, Simon: Measuring virtue. Eudiometry, enlightenment and pneumatic medicine. In: CUNNINGHAM, Andrew – FRENCH, Roger (eds.): The medical enlightenment of the eighteenth century. Cambridge University Press. 1990. S. 281–318.
  - SCHMID, Helmuth: Historische Analyse des Scheintodes und der möglichen Verfahren ein Lebendbegraben zu verhindern. München 1986.
  - SCHMITT, Jean-Claude: Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti. Praha 2002.
  - SCHMÖLZER, Hilde: Die Pest in Wien. Innsbruck 2015.
  - SCHWARTZ, Vanessa R.: Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris. Berkeley – Los Angeles – London 1998.
  - SCHWEIZER, Johannes: Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten. Linz 1956.
  - SINKULOVÁ, Ludmila: Dějiny československého lékařství. II. díl od roku 1740–1848. Praha 1965.
  - Sís, Vladimír: Olšanské hřbitovy. Praha 1929.
  - SKALICKÁ, Eva a kol.: Pražská pohřebiště a hřbitovy. Praha 2006.
  - SMITH, Virginia: Clean: a history of personal hygiene and purity. Oxford 2007.
  - SMITH, Virginia: Dějiny čistoty a osobní hygieny. Praha 2011.
  - SOUČKOVÁ LINHARTOVÁ, Ladislava: Ladislav Fuks: Vévodkyně a kuchařka – zjevení biedermeieru? Praha 2016.
  - SOUTHGATE, Beverley: Intelektuální historie, Kontexty: časopis o kultuře a společnosti 20, 2009, s. 47–57.
  - SOZZI, Lionello: I „Sepolcri“ e le discussioni francesi sulle tombe negli anni del direttorio e del consolato, Giornale Storico della Letteratura Italiana 144, 1967, s. 567–588.

- SOZZI, Marina: Reinventare la morte. Introduzione alla tanatologia. Roma – Bari 2009.
- SOZZI, Marina – PORSET, Charles: Il sonno e la memoria. Idee della morte e politiche funerarie nella Rivoluzione francese. Torino 1999.
- SPÁČILOVÁ, Jana: Hudba na dvoře olomouckého biskupa Schrattenbacha (1711–1738). Příspěvek k libretistice barokní opery a oratoria. Brno 2006. Disertační práce FF MU.
- SPRINGATE, Megan E.: Coffin Hardware in Nineteenth-Century America. E-book. London – New York 2016.
- STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka: Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví. In: LORMAN, Jaroslav – TINKOVÁ, Daniela (eds.): Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Praha 2009.
- Staročeský slovník online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (heslo Hřbitov).
- STÜLZEBACH, Annett: Vampir und Wiedergängererscheinungen aus volkskundlicher und archäologischer Sicht, Concilium medii aevi 1, 1998, s. 97–121.
- SVOBODNÝ, Petr: Lékaři v českých zemích 1848–1939. In: SVOBODNÝ, Petr – HAVRÁNEK, Jan (eds.): Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století. Praha 1996. S. 126–146.
- SVOBODNÝ, Petr (ed.): Joannes Marcus Marci. A Seventeenth-Century Bohemian Polymath. Praha 1998.
- SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: Dějiny lékařství v českých zemích. Praha 2004.
- SWIDEROVÁ, Kristina: Testamenty urozených žen mezi barokem a osvícenstvím, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 163–174.
- SYCHRA, Petr: Hugo František Salm-Reifferscheidt. Moravský šlechtic a osvícenec. Blansko 2016.
- ŠIKLOVÁ, Jiřina: Vyhoštěná smrt. Praha 2013.
- ŠIMEČEK, Zdeněk: Z vydavatelské činnosti brněnských zednářů v 80. letech 18. století, Časopis matice moravské 111/1, 1992, s. 53–74.
- ŠUBRTOVÁ, Alena: Kontracepce, aborty a infanticidium v pramenech k předstatickému období, Historická demografie 15, 1991, s. 9–46;
- TENENTI, Alberto: Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia). Torino 1957.
- TINKOVÁ, Daniela: Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa. Praha 2004.
- TINKOVÁ, Daniela: Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novověké vědě. In: NODL, Martin – TINKOVÁ, Daniela (eds.): Antropologické přístupy v historickém bádání. Praha 2007. S. 13–52.

- TINKOVÁ, Daniela: Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“. Foucaultův koncept „biomoci“ ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha 2007. S. 115–135.
- TINKOVÁ, Daniela: „Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví“. Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva českých zemí na prahu 19. století. In: BLÜMLOVÁ, Dagmar – KUBÁT, Petr a kol.: *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice 2009. S. 9–32.
- TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Praha 2009.
- TINKOVÁ, Daniela: Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století. In: PETRASOVÁ, Taťána – MACHALÍKOVÁ, Pavla (eds.): *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*. Praha 2010.
- TINKOVÁ, Daniela: Exodus zemřelých: Počátky medikalizace smrti v pozdně osvícenských Čechách, *Sociální studia* 2, 2011, s. 35–55.
- TINKOVÁ, Daniela: Zákerná mefitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách. Praha 2012.
- TINKOVÁ, Daniela: Ilegitimita a nová ekonomie života v osvícenské habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti, *Historická demografie* 27, 2003, s. 133–172.
- TINKOVÁ, Daniela: Konec hippokratovského světa? Příspěvek k otázce pojetí nemoci mezi renesancí a 19. stoletím, *Theatrum historiae* 11, 2012, s. 8–23.
- TINKOVÁ, Daniela: Tělo zemřelých. In: LENDEROVÁ, Milena – HANULÍK, Vladan – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec 2013. S. 418–468.
- TOMASI, Grazia: *Per salvare i viventi. Le origini settecentesche del cimitero extraurbano*. Bologna 2001.
- TOMÍČEK, David: The Concept of Good Life According to the King's Physician Johann Kopp von Raumenthal. In: CLASSEN, Albrecht (ed.): *Gutes Leben und guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart. Ein philosophisch-ethischer Diskurs über die Jahrhunderte hinweg*. Berlin 2012. S. 309–316.
- TONCROVÁ, Šárka: Obrazy personifikované smrti v západoslovanském a východoslovanském folkloru, *Český lid* 88/4, 2001, s. 313–334.

- TRUBUHOVICH, Ronald: History of Mouth-To-Mouth Rescue Breathing. Part 2: The 18th Century, Critical Care and Resuscitation, *Journal of the Australasian Academy of Critical Care Medicine* 8, 2006, s. 157–71.
- TWITCHELL, James B.: *The Living Dead: A Study of the Vampire in Romantic Literature*. Durham 1981.
- TYLLNER, Lubomír: Karl Weis – enfant terrible české folkloristiky, *Český lid. Časopis pro etnologická studia* 86/4, 1999, s. 335–351.
- UNGER, Josef: *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno 2006.
- VANOUSEK, Alois: *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*. Praha 2000.
- *Velký lékařský slovník On-Line*: <http://lekarske.slovniky.cz>.
- VARGOVÁ, Lenka – HORÁČKOVÁ, Ladislava – MENŠÍKOVÁ, Miroslava: *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*. Brno 2011.
- VIGARELLO, Georges – COURTINE, Jean-Jacques – CORBIN, Alain a kol.: *Histoire du corps. 1. De la Renaissance aux Lumières*. Paris 2005.
- VIGARELLO, Georges – COURTINE, Jean-Jacques – CORBIN, Alain a kol.: *Histoire du corps. 2. De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris 2005.
- VLČEK, Emanuel: *Jan z Pomuku/Sv. Jan Nepomucký. Jeho život, umučení a slavné působení ve světle současné historie a antropologie*. Praha 1993.
- VLČEK, Emanuel: *Přirozená mumie matky Marie Elekty od Ježíše*, *Vesmír* 84, březen 2005, s. 160–164.
- VOGL, Elisabeth: *Der Scheintod. Eine medizingeschichtliche Studie*. München 1986.
- VOLLRATH, Hans-Joachim (ed.): *Wunderbar berechenbar: Die Welt des Würzburger Mathematikers Kaspar Schott (1608–1666). Begleitbuch zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Würzburg*. Würzburg 2007.
- VOVELLE, Michel: *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze, unterschiedliche Interpretationen*. In: IMHOF, Arthur Erwin (ed.): *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*. Stuttgart 1978. S. 174–197.
- VOVELLE, Michel: *La Mort et l'Occident: De 1300 à nos jours*. Paris 1983.
- VOVELLE, Michel: *Ideologies and Mentalities*. Chicago 1990.
- VOVELLE, Michel: *La mort et l'occident de 1300 à nos jours. Précédé de La mort, état des Linux*. Paris 2000.
- WALTER, Tony: *The Revival of Death*. London 1994.
- WEAR, Andrew: *Medicine in Early Modern Europe. 1500–1700*. In: LAWRENCE, Conrad et al.: *The Western Medical Tradition. 800 BC to AD 1800*. New York 1995. S. 215–362.

- WIMMER, Johannes: *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung. Fallstudien aus den habsburgischen Erbländern*. Wien – Köln – Böhlau 1991.
- WIRTH, Zdeněk: *Pražské hřbitovy I. Olšany*. Praha 1923.
- ZAMAROVSKÝ, Vojtěch: *Bohové a hrdinové antických bájí*. Praha 2005.
- ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století I*. Praha 1987.
- ŽYTEK, Jakub: *Andreas Vesalius, jeho předchůdci a bezprostřední následovníci*. In: GRIM, Miloš – NAŇKA, Ondřej – ČERNÝ, Karel (eds.): *Anatomie od Vesalia po současnos. 1514–2014. Publikace k 500. výročí narození Andrea Vesalia*. Praha 2014. S. 29–39.

Archivní prameny

- Moravský zemský archiv v Brně, fond Moravské místodržitelství (1786–1880), kart. č. 4537, značka B14, sign. 110, dokumenty k založení brněnského záchranného ústavu.
- Pozůstalost Karel Weis, karton č. 1. Husitské muzeum v Táboře, pobočka Veselí nad Lužnicí.
- Státní oblastní archiv v Třeboni, pracoviště Český Krumlov, Rodinný archiv Schwarzenbergů – primogenitura, Familia Primogenitura Dienerschaft, karton č. 6, sign F. P. d./2, inventární číslo 2, žádosti o místo knížecího domácího lékaře ze závěru roku 1796.
- Státní oblastní archiv v Třeboni, pracoviště Český Krumlov, Rodinný archiv Schwarzenbergů – primogenitura, fascikl 505 (osobní pozůstalost Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu), testament z 11. října 1842.

Elektronické zdroje

- <http://www.bestattungsmuseum.at>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GG23601#XGG23601>
- <http://www.tommaseobellini.it/#/items> (heslo Camposanto)
- <http://www.prefecturedepolice.interieur.gouv.fr/layout/set/print/Iml/Presentation/IML-Institutut-Medico-Legal/L-institut-medico-legal-de-paris>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GM00930#XGM00930>
- <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/intubace>
- <http://www.treccani.it/vocabolario/mirabilia/>
- <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt>
- <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt-zdanliva>
- <http://prask.nova.cz/clanek/novinky/nocni-mura-divka-se-probudila-pohrbena-zaziva-happy-end-se-ale-presto-nekonal>
- <http://www.vkol.cz/cs/aktivita/clanek/povesti-o-pamatkach-mesta-olomouce-a-z-olomouckeho-kraje---strasidlo-z-jakubskeho-mlyna/>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GF08600#XGF08600>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GK05647#XGK05647>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB & mode=Vernetzung & lemid=GG23601#XGG23601>
- http://johnsonsdictionaryonline.com/?page_id=50 & whichLetter=C http://johnsonsdictionaryonline.com/?page_id=50 & whichLetter=G
- <http://www.lessicografia.it/Controller?qi=cimitero & submit3=Continua & TipoRicerca=4 & TipoIndice=1 & OpzInd1=1 & SettImpostazioni=LancioRicerca & RI=RI & EdCrusca1=1 & EdCrusca2=1 & EdCrusca3=1 & EdCrusca4=1 & EdCrusca5=1 & Giunte1=1 & Giunte2=1 & Giunte3=1 & Giunte4=1 & Integrazioni=1>
- <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=3 & pag=38 & tipo=3>
- <http://www.tommaseobellini.it/#/items> (heslo Cimitero)
- <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=2 & pag=453 & tipo=3>
- <http://www.tommaseobellini.it/#/items> (heslo Camposanto)
- <http://www.lessicografia.it/pagina.jsp?ediz=5 & vol=2 & pag=453 & tipo=3>
- <http://www.medvik.cz/bmc/link.do?id=jko1131120>
- http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3604

- <http://histoires-de-sciences.over-blog.fr/2014/07/guyton-de-morveau-l-initiateur-de-la-nomenclature-chimique.html>
- <http://www.magnesia-litera.cz/#dulezite>
- <http://www.hrbitovycr.cz/hrbitov.html>
- <http://www.ff.jcu.cz/antologie-starsich-romanskych-literatur>
- http://www.artandpopularculture.com/The_Corman_Poe_cycle
- <http://www.alfredkubin.at/Biografie.htm>
- <http://lekarske.slovniky.cz/pojem/tracheotomie>
- <http://lekarske.slovniky.cz/pojem/insuflace>
- <http://www.whonamedit.com/doctor.cfm/2388.html>
- <http://www.lf3.cuni.cz/cs/pracoviste/anezteziologie/vyuka/studijni-materialy/neodkladna-resuscitace>
- http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_L/Lobkowitz_Anton-Isidor_1773_1819.xml
- http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Rottenberger_Josef_1760_1834.xml
- <https://www.deutsche-biographie.de/gnd117464252.html#adbcontent>
- <https://ebooks.adel.aide.edu.au/v/voltaire/dictionary/chapter463.html>
- <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11919063X.html#ndbcontent>
- <https://www.deutsche-biographie.de/gnd120006030.html#adbcontent>
- <https://www.bcb.cz/Katalog/Farnosti/STADLEC>
- https://classic-horror.com/series/cormans_poe_cycle
- <https://www.csfd.cz/film/1674-zanik-domu-usheru/prehled/>
- <https://www.csfd.cz/film/1686-predcasny-pohreb/prehled/>
- <https://www.csfd.cz/film/1687-havran/prehled/>
- <https://publicdomainreview.org/collections/harry-clarkes-illustrations-for-edgar-allan-poe/>
- <https://australianmuseum.net.au/safety-coffins>
- <https://www.izzyweb.it/aziende/morti-apparenti-e-bare-tecnologiche/>
- <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118508121.html#ndbcontent>

Zdroje vyobrazení

- Obr. 1. Převezato z: https://it.wikipedia.org/wiki/Memento_mori#/media/File:Roman-mosaic-know-thyself.jpg
- Obr. 2. Převezato z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Memento_mori#/media/File:Danse_macabre_by_Michael_Wolgemut.png
- Obr. 3. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhofferera.
- Obr. 4. Převezato z: https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Marek_Marci#/media/File:Jan_Marcus_Marci_00.jpg
- Obr. 5. Převezato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_l.php?record=10
- Obr. 6. Převezato z: <http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord.php?record=11>
- Obr. 7. Převezato z: https://books.google.cz/books?id=EILXAAAA-cAAJ&printsec=frontcover&dq=Philosophia+vetus+restituta+1662&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwib2qeS1sXXAhXsHp0KHc_fDY0Q6AEIMTAB#v=onepage&q=Philosophia%20vetus%20restituta%201662&f=false
- Obr. 8. Převezato z: <https://books.google.cz/books?id=JvrkwAiE-oJMC&pg=PR7&dq=Garmann+de+miraculis+mortuorum&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwiklNW638XXAhUkApoKHRWd-DQwQ6AEIWjAH#v=onepage&q=Garmann%20de%20miraculis%20mortuorum&f=false>
- Obr. 9. Převezato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e3/Lancisi.JPG>
- Obr. 10. Převezato z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.ST_17145
- Obr. 11. Foto autor, 2015. Archiv V. Grubhofferera.
- Obr. 12. Převezato z: https://en.wikipedia.org/wiki/Anne_Greene#/media/File:Anne-Greene.jpg
- Obr. 13. Převezato z: KOCH, Tankred: Lebendig begraben. Geschichten vom Scheintod. Wien 2002. Bez stránkování.
- Obr. 14. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4b/%27A_Scholler_in_Oxford%27_%28R._Watkins%29%2C_title_page._Wellcome_L0020243.jpg
- Obr. 15. Převezato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_xl.php?record=35
- Obr. 16. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/11/Dom_Augustin_Calmet.jpeg
- Obr. 17. Převezato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_xl.php?record=32

- Obr. 18. Přejvzato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/de/Azazel.jpg>
- Obr. 19. Přejvzato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/80/Carmilla.jpg>
- Obr. 20. Přejvzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/25/Dracula_1958_c.jpg
- Obr. 21. Foto autor. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 22. Přejvzato z: <https://artuk.org/discover/artworks/gerhard-l-b-van-swieten-17001772-148423>
- Obr. 23. Přejvzato z: https://books.google.cz/books?id=V_NSAAAacAAJ&printsec=frontcover&dq=Oratio+de+morte+dubia&hl=it&sa=X&ved=0ahUKEwja2tv4nMbXAhWJULAKHUZ7C3MQ6AEIKjAA#v=onepage&q=Oratio%20de%20morte%20dubia&f=false
- Obr. 24. Přejvzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/JP_Frank.jpg
- Obr. 25. Přejvzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Johann_Peter_Frank.jpg
- Obr. 26. Přejvzato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_xl.php?record=118
- Obr. 27. Přejvzato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_xl.php?record=119
- Obr. 28. Přejvzato z: http://fantastic.library.cornell.edu/imagerecord_xl.php?record=66
- Obr. 29. Přejvzato z: reprodukce pohlednice. Bestattungsmuseum Wien.
- Obr. 30. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 31. Přejvzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9b/Sarg_am_Grab.jpg
- Obr. 32. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 33. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 34. Přejvzato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/80/Th%C3%A9%C3%A2tre-anatomique-Padoue.JPG>
- Obr. 35. Foto autor, 2015. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 36. Foto autor, 2015. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 37. Přejvzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Vesalius_Fabrica_fronticepiece.jpg
- Obr. 38. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 39. Přejvzato z: M. DI NOLA, Alfonso: La nera signora. Antropologia della morte e del lutto. Roma 2006. S. 209.

- Obr. 40. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/La_Morgue_en_1830%C3_d%27apr%C3%A8s_une_lithographie_de_l%27%C3%A9poque.jpg
- Obr. 41. Převezato z: <http://pariscemeteries.blogspot.cz/2015/01/la-morgue-de-paris-circa-1845.html>
- Obr. 42. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/95/Morgue_de_Paris_09508.jpg
- Obr. 43. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/A_Scene_in_the_New_York_Morgue.jpg
- Obr. 44. Převezato z: reprodukce pohlednice. Bestattungsmuseum Wien.
- Obr. 45. Převezato z: ATZEL, Johann Jakob: Ueber Leichenhäuser vorzüglich als Gegenstände der schönen Baukunst (O márnících především jako o objektech krásného stavitelství). 1796.
- Obr. 46. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6d/Fotothek_df_tg_0008663_St%C3%A4ndebuch_%5E_Beruf_%5E_Handwerk_%5E_Totengr%C3%A4ber_%5E_Kuhlengr%C3%A4ber.jpg
- Obr. 47. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bd/Vasnetsov_Grave_digger.JPG
- Obr. 48. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. 49. Převezato z: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aubrey_Beardsley_-_Edgar_Poe_3.jpg
- Obr. 50. Převezato z: https://frankzumbach.files.wordpress.com/2010/08/ccf27082010_00020.jpg
- Obr. 51. Převezato z: <https://publicdomainreview.org/collections/harry-clarkes-illustrations-for-edgar-allan-poe/>
- Obr. 52. Převezato z: WEIS, Karel: Rozmarné příhody. Praha 1926. S. 67.
- Obr. 53. Převezato z: <http://www.aski.org/museum-fuer-sepulkalkultur-kassel-vita-dubia-ueber-die-ungewissheit-des-todes-und-die-angst-lebendig-begraben-zu-werden.html>
- Obr. 54. Převezato z: <http://www.das-marburger.de/2016/11/vita-dubia-sonderausstellung-zum-scheintod-im-kasseler-sepulkralmuseum%E2%80%A8/>
- Obr. 55. Převezato z: <http://leganerd.com/2015/05/11/tafofobia-bare-di-sicurezza/>
- Obr. 56. Převezato z: FERRERES, S. J. – GENIESSE, G. B.: La morte reale e la morte apparente in relazione ai sacramenti, alla frequenza delle inu-mazioni premature, ai mezzi per rianimare i presunti morti, e per isfuggire al pericolo di esser sepolti vivi. Roma 1907. S. 330.

- Obr. 57. Převezato z: FERRERES, S. J. – GENIESE, G. B.: La morte reale e la morte apparente in relazione ai sacramenti, alla frequenza delle inu-
mazioni premature, ai mezzi per rianimare i presunti morti, e per
isfuggire al pericolo di esser sepolti vivi. Roma 1907. S. 331.
- Obr. 58. Převezato z: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/com-
mons/9/94/1802_Barber_Surgeons_Bloodletting_Set_anagoria.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/1802_Barber_Surgeons_Bloodletting_Set_anagoria.JPG)
- Obr. 59. Převezato z: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/common-
s/6/64/A_man_recuperating_in_bed_at_a_receiving-house_of_the_The_Royal_Wellcome_V0006846.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/common-
s/6/64/A_man_recuperating_in_bed_at_a_receiving-house_of_the_The_Royal_Wellcome_V0006846.jpg)
- Obr. 60. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Dritter Nachricht an das Pub-
likum von der böhmischen im Jahre 1792 zu Prag gestifteten Privat-
-Humanitätsgesellschaft für verunglückte und todtscheinende Men-
schen, über ihre im Jahre 1801, 1802 und 1803 gemachten Fortschritte.
Prag 1804.
- Obr. 61. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule I. Figury 1-7. Bez stránko-
vání.
- Obr. 62. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule II. Figura 1. Bez stránko-
vání.
- Obr. 63. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule II. Figury 2-4. Bez strán-
kování.
- Obr. 64. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule II. Figury 6-10. Bez strán-
kování.
- Obr. 65. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule II. Figury 7-12. Bez strán-
kování.
- Obr. 66. Převezato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die
Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand
lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule III. Figury 1-9. Bez strán-
kování.

- Obr. 67. Převzato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Patriotischer Wunsch für die Wiederbelebung der todtscheinenden Menschen, damit Niemand lebendig begraben werde. Prag 1797. Tabule III. Figury 1-9. Bez stránkování.
- Obr. 68. Převzato z: ZARDA, Adalbert Vinzenz: Zweyte Nachricht and as Publikum von der böhmischen prager Humanitätsgesellschaft über ihre im Jahre 1799 und 1800 gemachten Fortschritte. Prag 1801.
- Obr. 69. Převzato z: <https://books.google.cz/books?id=tWV-gAAAAcAAJ&pg=PA258&dq=Pomoc+w+pot%C5%99eb%C4%9B&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwizj6LovsvXAhXEblAKHVspCxoQ6AEIKTAA#v=onepage&q=Pomoc%20w%20pot%C5%99eb%C4%9B&f=false>
- Obr. 70. Převzato z: <https://books.google.cz/books?id=tWV-gAAAAcAAJ&pg=PA258&dq=Pomoc+w+pot%C5%99eb%C4%9B&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwizj6LovsvXAhXEblAKHVspCxoQ6AEIKTAA#v=onepage&q=Pomoc%20w%20pot%C5%99eb%C4%9B&f=false>
- Obr. 71. Převzato z: <https://books.google.cz/books?id=tWV-gAAAAcAAJ&pg=PA258&dq=Pomoc+w+pot%C5%99eb%C4%9B&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwizj6LovsvXAhXEblAKHVspCxoQ6AEIKTAA#v=onepage&q=Pomoc%20w%20pot%C5%99eb%C4%9B&f=false>
- Obr. 72. Převzato z: <https://books.google.cz/books?id=tWV-gAAAAcAAJ&pg=PA258&dq=Pomoc+w+pot%C5%99eb%C4%9B&hl=it&sa=X&ved=oahUKEwizj6LovsvXAhXEblAKHVspCxoQ6AEIKTAA#v=onepage&q=Pomoc%20w%20pot%C5%99eb%C4%9B&f=false>
- Obr. 73. Převzato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Chodowiecki%2C_Daniel_Herzog_Leopold_von_Braunschweig_geht_seinem_Tod_entgegen.jpg
- Obr. 74. Převzato z: BECKER, Rudolf Zacharias: Pomoc w potřebě neb užitečnej weselj y smutnjj přjběhowé obywatelů z Mildheima. Praha 1791. S. 53.

- Obr. I. Převezato z: https://it.wikipedia.org/wiki/Memento_mori#/media/File:Ignacio_de_Ries_El_Arbol_de_la_Vida.jpg
- Obr. II. Převezato z: https://en.wikipedia.org/wiki/Memento_mori#/media/File:StillLifeWithASkull.jpg
- Obr. III. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/56/John_Henry_Fuseli_-_The_Nightmare.JPG
- Obr. IV. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Johann_Heinrich_F%C3%BCssli_053.jpg
- Obr. V. Foto autor, 2017. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. VI. Foto autor, 2017. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. VII. Foto autor, 2017. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. VIII. Převezato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Nahrobek-Vaclava-Vratislava-z-Mitrovic.jpg>
- Obr. IX. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/ba/%27Around_the_Moon%27_by_Bayard_and_Neuville_04.jpg
- Obr. X. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/54/Pietro_Longhi_027.jpg
- Obr. XI. Převezato z: LEUBNEROVÁ, Šárka: Maxmilián Pirner (1854-1924). 49. výtvarné Hlinecko. Hlinsko 2008. Katalog k výstavě, bez stránkování. Č. kat. 5.
- Obr. XII. Převezato z: reprodukce pohlednice. Bestattungsmuseum Wien.
- Obr. XIII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Caspar_David_Friedrich_053.jpg
- Obr. XIV. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Caspar_David_Friedrich_-_Graveyard_under_Snow_-_Museum_der_bildenden_K%C3%BCnste.jpg
- Obr. XV. Foto autor, 2016. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. XVI. Převezato z: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1839_Waldm%C3%BCller_Am_Allerseelentag_anagoria.JPG
- Obr. XVII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/65/Jakub_Schikaneder_-_All_Souls%27_Day.jpg
- Obr. XVIII. Převezato z: PETRASOVÁ, Tatána (ed.): Tělo a tělesnost v českém výtvarném umění 19. století. Plzeň 2009. Katalog výstavy. S. 29.
- Obr. XIX. Převezato z: LEUBNEROVÁ, Šárka: Beneš Knüpfer (1844-1910). 52. výtvarné Hlinecko. Hlinsko 2011. S. 16.
- Obr. XX. Foto autor, 2017. Archiv V. Grubhoffera.
- Obr. XXI. Převezato z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b9/Et-in-Arcadia-ego.jpg>

- Obr. XXII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Nicolas_Poussin_-_Et_in_Arcadia_ego_%28deuxi%C3%A8me_version%29.jpg
- Obr. XXIII. Převezato z: HNOJIL, Adam: Osvobozování sentimentu. Hluboká nad Vltavou – Praha 2013. (Katalog ke stejnojmenné výstavě). S. 118.
- Obr. XXIV. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/19/Death_and_the_Gravedigger_-_C._Schwabe.jpg
- Obr. XXV. Převezato z: <http://www.imdb.com/title/tt0053925/mediaviewer/rm3789021696>
- Obr. XXVI. Převezato z: <http://www.imdb.com/title/tt0056368/mediaviewer/rm4178860032>
- Obr. XXVII. Převezato z: <http://www.imdb.com/title/tt0057449/mediaviewer/rm282311424>
- Obr. XXVIII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d3/Wiertz_burial.jpg
- Obr. XXIX. Převezato z: <https://civilwartalk.com/threads/as-seen-on-tv-era-version-of-gadget.108707/>
- Obr. XXX. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/37/Jacob_Franszn_%28ca_1635-1708%29_and_family_in_his_barber-surgeon_shop%2C_by_Egbert_van_Heemskerk_%28ca_1634_-_1704%29.jpg
- Obr. XXXI. Převezato z: LEUBNEROVÁ, Šárka: Jakub Schikaneder 1855-1924. 51. Výtvarné Hlinecko. Hlinsko 2010. S. 15.
- Obr. XXXII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/A_man_being_brought_in_by_boat_apparently_drowned%2C_his_wife_Welcome_Voo16536.jpg
- Obr. XXXIII. Převezato z: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3c/Ramberg_Apotheose_Leopolds.jpg
- Obr. XXXIV. Převezato z: <http://historyandotherthoughts.blogspot.cz/2014/11/the-death-of-prince-leopold-of-brunswick.html>

Na frontispisu použita mědiritina od Jamese Huletta, z anglického vydání (1746) spisu *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort...*, Jean-Jacques Bruhier, s. 43

Jmenný rejstřík

Abdiáš 36
d'Acquapendente, Girolamo Fabrici 219
Adolch, Reichmuth 48, 49
Albrizziová, Isabella Teotochi 112
Alexandr VII. 21
Alžběta Orléanská 67
Ambshell, Franz 133
Amor 157
sv. Anna 237
Aretino, Pietro 113
Ariadna 38
Ariès, Philippe 12, 67, 102
Aristoteles 34
Atzel, Johann Jakub 155, 156, 157, 158, 159, 160
Aubry, Abraham 48
Auenbrugger, Leopold 31
Auer, Matěj 233
Azazel 60, 61
d'Azyr, Félix Vicq 102
Babčák 76
Baedeker, Karl 148
Balzer, Johann 27
Baronio, Cesare 37
Barthus 51
Bartoletti, Fabrizio 39
Barvitijs, Antonín 114
Bayard, Émile-Antoine – obr. IX
Bayer von, Thaddäus 133
Beardsley, Aubrey 181
Beccaria, Cesare 150
Becker, Johann Conrad 219
Becker, Rudolph Zacharias 245, 246, 247, 248, 249, 251
Becher, Johann Joachim 100
Bellarmino, Roberto 17
Bendl Stránický, Václav Čeněk 189, 190
Benedikt XIV. 58
Berchtold, Leopold 234, 237
Berndt/Bernt, Josef 226, 227, 235, 236, 238

Bertrand 65, 66
Bichat, François Xavier 87
Biraben, Jean-Noël 14
Black, Joseph 102
Blair, James 220
Bloch, Marc 12
Blumenthal-Barby, Kay 23
Boccaccio, Giovanni 48, 49, 182, 183
Boerhaave, Herman 81
Bogenhardt 153
Bohne 153
Boissier de Sauvages, François 35
Bonagentibus de, Victor 89
Bonaparte, Napoleon 111, 112
Bonet, Théophile 40
Bordier-Marcet 153
Borelli, Giovanni Alfonso 35
Bossuet, Julien 182
Bottoni, Albertino 42
Bourboni 111
Brandelio, Zacharias 38
Brinkmann, J. P. 91
Broman, Thomas H. 14
Bruhier d'Ablaincourt, Jacques-Jean 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 67, 75, 77, 78,
79, 80, 91, 93, 96, 136, 182, 215, 216, 217, 225, 234
Bürger, Gottfried August 64
Byron, Georg Gordon 64
Caccianimici, Niccolucci 48
Calmet, Augustin 56, 57, 58, 59, 60, 62, 136
Calwi de, Marsal 66
Capellutius, Rolandus 100
Carandini Lee, Christopher Frank 66
de'Carisendi, Gentile 48
Carmille 64
z Carpi, Berengario 122
Carrell, Guy 184
Caselli, Fabrizio 209
Cavriani, Ludwig 133
Cazotte, Jacques 55, 60

Celestýn, Vojtěch 243
Celle dalle, Giovanni 111
Cincibus, František (Jan) 199, 200, 201, 202, 203
Clark 51
Clarke, Harry 185, 188
Coleridge, Samuel Tylor 64
Columbus, Realdus 120
Corbin, Alain 13, 89, 99
Corman, Roger 183, 184
Cosmacini, Giorgio 20
Craven, Erasmus 185
Cullen, William 38
Černý, Karel 14, 34, 89, 100, 101
Červeňanská, Ňuta 23
Daniel, Christian Friedrich 80
Davanzati, Giuseppe Antonio 58
Davies, Rodney 32
Defanti, Carlo Alberto 21
Delumeau, Jean 253, 256, 260
Derhem, William 51
Desfoursové 67
Detharding, Georg 219
Diamantina Spathis 112
Diderot, Denis 99, 186
Dobřenský u Černého Mostu, Jakub Jan Václav 40
Doležal, Jan 201
Donato, Maria Pia 22
Dracula 66
Drexel, Jeremiáš 16
Dubois, Louis Nicolas 144
Dülmen van, Richard 13, 174
Durkheim, Émile 11, 12
Dušánková, Žofie 201
Dušek, Vendelín 193, 194
Edel, Benjamin 243
Eisenbrandt, Christian 209, obr. XXIX
Elíša 36
Emily 184
Erben, Karel Jaromír 64

Erlachu z, Fischer 205
Espinosa 122
Falloppi, Gabriel 122
Faselius, Johann Christian 219
Favole, Adriano 16
Fedele, Fortunat 40
Fenninger, Adam Johann 233
Fenninger, Heinrich 233
Ferdinand Brunšvický 207
Ferchault de Reáumur, René-Antoine 220
Ferro, Pascal Joseph 237
Fiedler, Karl 233
Filip II. 121, 122
Foreest van, Pieter 217
Foscolo, Andrea 112
Foscolo, Ugo 112, 179, 186
Foucault, Michel 18
Fox, Stanley 148
Frank, Johann Peter 84, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 101, 103, 108, 109, 113, 115,
118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 129, 132, 135, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 145,
150, 153, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 222, 223, 226, 237, 241, 253, 257, 260
Franszn, Jacob – obr. XXX
František 192
František I. 103, 239
Frič, Josef Václav 53, 65
Friedrich, Caspar David – obr. XIII; XIV
Fuks, Ladislav 203, 204, 206, 207
Furch, Vincenc 65
Fürstenbergové 29
Füssli, Johann Heinrich (Fuseli, Henry) – obr. III; IV
Galénos/Galén 34, 42, 216
Galvani, Luigi 223
Garčík, Gustav 76
Garmann, Christian Friedrich 34, 35, 36, 37, 38, 60, 81, 136
Gavinzel, Jules Charles 149
Genette, Gérard 204
Geserick, Gunter 23
Globetrotter 204, 206
Goethe von, Johann Wolfgang 64, 135, 186

Goméz, Manuel 101
Gonzales, Rudy David 32
Gorer, Geoffrey 10
Göschel, Georg Joachim 245
Goulart, Simon 49
Grassi, Paolo 39, 40
Greenová, Anne 50, 51, 52
Grimmové, Jacob a Wilhelm 109
Guercino 159, obr. XXI
Gutsmuth, Adolf 208
Guyton-Morveau, Louis-Bernard 175
Habermann, Joseph 103, 104
Habsburkové 58, 124
Haën de, Anton 81, 86, 94, 119, 216, 217, 218, 220
Haguenot, Henri 101
Hahn, Susanne 23
Hájek, Antonín 69
Hájek, Michal 69
Hall, Marshall 222
Haller von, Albrecht 87, 90, 142
Hanulík, Vladan 13
Harnisch, Matthias 30
Hartl, Karel 233
Harvey, William 35
Hausmann, Georges Eugéne 146
Havlíček, Jaroslav 135
Hawes, William 221, 229, 237
d'Haygu res-Kevelsberg, La Talli re 204
Hek, František Vladislav 190, 191, 192, 193
Helffer, P. P. 220
Hell von, Ignaz 233
Helwich de, Christian 45
Heribert 198, 199
Heroína 29
Herrmann, Ignát 190, 196, 197, 199
Hertz, Robert 11
Herz, Juraj 203
Herz, Marcus 98
Hippokratés 17, 34, 88

Hirschfeld 137
Hlaváčková, Ludmila 23, 225, 227
Hoffbauer, Theodor Josef Hubert 145
Hoffmann, Friedrich 223
Hooke, Robert 218, 219
Howard, John 235
Hudeček, Ondřej 241, 242, 243
Hufeland, Christoph Wilhelm 135, 136, 137, 138, 142, 149, 150, 151, 152, 165, 172,
174, 182, 207
Humhal, František 177
Hunter, John 222
Husipírek 197, 198
Hypnos 156
Champaigne de, Philippe – obr. II
Chodowiecky, Daniel Nicolaus 249, 250
Christabel 64
sv. Chrysostomos 114
Inocenc X. 21
Inocenc XI. 39
Jakub 165, 178
sv. Jakub 74, 149, 151, obr. VIII
Jan Křtitel 36
Jancke, Johann Gottfried 47
z Janellu, Václav 233
Jeniček 74
Jeník 71, 73
sv. Jeroným 36
Jeslé, Francisco Xaverius 81, 82
Jirásek, Alois 190, 191, 192, 195
sv. Jiří 17
John, Johann Dionys 80, 108, 141, 150, 225, 241
Johnson, Samuel 110
Jöndl, Jan Philipp 115, 161
Josef II. 20, 97, 98, 105, 106
Jungmann, Josef 114
Kalina, Jan Matěj 234
Kant, Immanuel 98
sv. Karel 205
Karel VI. 58

Karl August 151
Karlach, Mikuláš 114
Karnice-Karnicki, Michael 208
Kašpar, Adolf 192
Kašpárkovi 76
Katharina 133
Kaunitz, Václav Antonín 84
Kerck, H. – obr. XXX
Kessel, Martina 23
Kindermann, Ferdinand 245
Kirchmajer, Theodor 39
Kite, Charles 222
Klauber, Cath 57
Klement XI. 39
Klos, Antonín 107, 118
Knedlhansová, Angelina 197
Kneissl, Josef 163
Knüpfer, Beneš – obr. XIX
Kohl, Clemens 104
Koch, Heinrich 161, 162
Koch, Tankred 23
Kolowrat, Leopold 105
Košnář, Julius 74
Krabánková 197
Král, Josef Mirovít 107, 118
Kramerus, Václav Rodomil 65
Krüger, Johann Gottlob 90
Krünitz, Johann Georg 77, 79
Kubin, Alfred 185, 186
Kunike, Adolph Friedrich 85
Laennec, René Théophile 32
Lafourcadová, Victorine 182
Lancisi, Giovanni Maria 21, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 81, 91, 102, 226
Landau, Jechezkel (Noda bi Jehuda) 98
Laurent 148
Lavoisier de, Antoine Laurent 88
Le Fanu, Joseph Sheridan 64
Le Goff, Jacques 12
Leeuwenhoek van, Antonie 35

Lefebvre, Georges 12
Legouvé, Gabriel 112
Lenderová, Milena 13
Lenka 74, 75
Lenora 64, 185
Leopold Brunšvický 249, 250, obr. XXXIII, obr. XXXIV
Leopold I. Berchtold 80
Lépine, Louis 149
Lessing, Gotthold Ephraim 156
Lévy-Bruhl, Lucien 12
Linka 198
Linné von, Carl 35
Lobkowitz, Anton Isidor 235, 236
Longhi, Pietro – obr. X
Louis, Antoine 52
Lovercraft, Howard Phillips 183, 210
Löw z Erlsfeldu, Jan František 41, 43, 101, 121, 171, 172
z Loyoly, Ignác 16
Ludvík XV. 78, 144
Ludvík XVI. 105
Luffer, Jan 54, 67
Lukáška 200
Lukášová, Anna 201
Madlenka 198
Machold 76
Malpighi, Marcello 35
Mánes, Josef – obr. XXIII
Manfredi, Girolamo 89, 101
Manni, Pietro 102, 103, 160
Marci z Kronlandu, Jan Marek 26, 27, 28, 29, 30, 38, 47, 81, 87, 92, 220
Marčíková, Františka 201
Marie 206
Marie Antoinetta 102
Marie Elekta od Ježíše 37
Marie Terezie 20, 58, 81, 96, 97, 98, 103, 105, 127, 151, 152
Marta 178
Martin 74, 75
Matyáš 191
Max von, Gabriel Cornelius – obr. XVIII

McManners, John 12
Medicus, Friedrich Casimir 87
Meißner, Paul Traugott 161
Melena, Václav 243
Melk, Justina 204
Mendelssohn, Moses 98
Menšík, Josef Stanislav 44, 214
sv. Michael 70, 106, obr. VII, obr. XII
Mika, Johann Marian 234
Mikan, Joseph Gottfried 227
Mikuláš II. 208
Milanesi, Claudio 21, 47
Milland, Ray 184
Millarca 64
z Mitrowicz, Václav Wratislav 74, obr. VIII
Moravec 76
Morgagni, Giovanni Battista 38, 40, 87
Morganová, Violet 206
Mourek, Václav Emanuel 245
Mozart, Wolfgang Amadeus 204
Myslev 178
Navier, Pierre-Toussaint 101, 102
Navrátilová, Alexandra 54
Nejeschleba, Tomáš 15
Neplach 56
Nepomucký, Jan 37
Neruda, Jan 190, 198
Nešporová, Olga 11
Neuville de, Alphonse – obr. IX
Newton, Isaac 87
Nezbeda, Ondřej 11
Nilkheim von, Vincenc Kaiser 237, 238, 239, 240
Nöbling, Johann Wilhelm 59
Nottnagel, Christoph 39
Novotný, Josef 202, 203
Nufer, Jakob 120
Numa Pompilius 120
Nyкта 156
Ohler, Norbert 12

Opitzová, Uršula 120
Ortis, Jakub 186
sv. Otýlie 163
Pan 158
Panofsky, Erwin 159
Paracelsus 29
Paré, Ambroise 40, 121
Parker 153
Patak, Martin 22
Pelc, Hynek 125, 127, 133, 161, 162, 163, 164
Perez, Neysi 32
z Perugie, Andreuccio 49
Pessler, P. G. 206, 207
Petr Leopold I. 124
Petty, William 51
Piattoli, Scipione 102
Pindemont, Ippolit 112
Pirner, Maxmilián 187, obr. XI
Piston 169
Pitaval de, François Gayote 48, 182
Pius, Philipp Nicolas 221
Plancy de, Collin 61
Platter, Felix 217
Plinius Starší (Gaius Plinius Secundus) 26, 27
Podlaha, Jan 117, 118
Poe, Edgar Allan 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 208, 210, 254, 258, 262
Polidori, John William 64
Pollard, Robert 221
Popelka, Kristina 76
Porée, Charles Gabriel 101
Porter, Roy 14, 17
Poussin, Nicolas 159, obr. XXII
Pozzi, Giovanni 164
Price, Vincent 183
Procháska, Jíří 87
Pryll, Anton 234
Příhoda, Jakub 243
Puškin, Alexandr Sergejevič 189
Ramazzini, Bernardino 102, 168, 169, 170, 171

Ramberg, Heinrich 249
Ramberg, Johann Heinrich – obr. XXXIII
Ranfft, Michael 60, 61, 62
Raquinová, Tereza 147
Rau, Wolfgang Thomas 19
Rausch, Wentzel 244
Read, Geoffrey 51
Rebeka 192, 193
Regnard, Paul 93
Rendl, Karel 205
Renell 182
Riecke, Victor Heinrich 245
Rieger, František Ladislav 114
Ries de, Ignacio – obr. I
Richer, Paul 94
Richerius Senonensis 57
Richnowski, Markus 133
Ritzeler, Thomas 231
Roderick 180, 183
Rohri, Philipp 60
Rößl Czaskin 243
Rottenberger, Josef 236
Rousseau, Jean Jacques 53
Rüve, Gerlinda 23
Sabina, Karel 177, 190, 195
Salm-Reifferscheidt, Hugo František 236
ze Salmu, Jindřich 57
Salmuth, Philipp 30, 38, 47, 49, 136
sv. Salvátor 67
a Santa Clara, Abraham 167
Scoto, Jan Dunas 27
Shaw, John 220
Shepeler 199
Schertz ze Spálova, Karel Ferdinand 55, 56, 58, 62
Schikaneder, Jakub – obr. XVII, obr. XXXI
Schiller, Friedrich 135, 149
Schmiedt, Karel 230
Schmilauer, Daniel 234
Schott, Caspar 26, 27, 28, 29

Schrattenbach von, Wolfgang Hannibal 58, 59
Schwabe, Carl Leberecht 149
Schwabe, Carl Wilhelm 149, 153
Schwabe, Carlos – obr. XXIV
Schwarzenbergová 75, 103
ze Schwarzenbergu, Eleonora Žofie 75, 76
Silvester, Henry Robert 222
Smirk, Robert – obr. XXXII
Smith, Virginie 13
Sonnenfels von, Joseph 129
Southgate, Beverley 14
Sozzi, Marina 77
Spiess, Christian Heinrich 187
Staub, Josef 120
Stefanelli, Norbert 23
Stern, Laurenc 186
Stock, Johann Christian 59
Stockmann 36
Stoker, Bram 66
Stoll, Maxmilian 119
Susini, Clemente 122
Svátek, Josef 67, 74
Swieten van, Gerhard 58, 62, 81, 82, 86, 87, 91, 96, 103, 214, 215
Sydenham, Thomas 34, 35
Sýkora, Vilém 201
Šiklová, Jiřina 10, 11
Šimonová, Esther 194, 195
Škvor, Florián 196, 197
Štastný, Jaroslav 93
Štoviček, Petr 199
sv. Štěpán 103
Taberger, Johann Gottfried 208
Tartaros 156
Tenenti, Alberto 12
Terilli, Domenico 40
Thanatos 156
Theokritos 158
Thiery, François 142, 143, 144, 150
Thúkydidés 100

Tinková, Daniela 13, 18, 23, 133, 139, 232, 237
Tomíček, David 14
Tomsa, František Jan 228, 233, 246, 248
Tossach, William 220, 221
Trauttmann z Wittenbergu, Jeremias 120
Trent, Christine 206
Tyl, N. 70
Unzer, Johann August 90, 91
Usherová, Madeline 179, 180, 183
Usherové 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, obr. XXV
Váchal, Josef 187
Valdemar 183
Valentýn 36
Vasnetsov, Viktor 170
Věk, F. L. 191, 192
Vergilius Maro, Publius 158
Verne, Jules – obr. IX
Vesalius/Vesalio, Andrea 120, 121, 122, 123, 218
Vesalius, Franz 174
Vester, Franz 209
Vigarello, Georges 20
Vilím 195, 196
z Villanovy, Arnold 26
Vindel, August 57
sv. Vít 92
Vlach, Ambrož 70
Vogel, Samuel Gottlieb 80
Vogl, Elisabeth 22
Voigt, Georg Christian Gotthilf 119
Vokálová, Ludmila 200
Volta, Alessandro 223
Voltaire 63
Vorlíček, Jaroslav 69
Vovelle, Michel 12, 14, 15, 16, 21
Vrchlický, Jaroslav 112
Vrštala, Jakub 196, 197
Waldmüller, Ferdinand Georg – obr. XVI
Walter, Tony 10
Ward, Charles Dexter 183

Weigel, Christoph 167, 168
Weinitzier, Mathias 191
Weis, Karel 199, 200, 201, 202, 203
Werther 186
Wiehl, Antonín 114
Wiertz, Antoin Joseph 185
Wiertz, Antoine – obr. XXVIII
Willa, Pierre-Alexandr 249
Willis, Thomas 51, 52
Winslow, Jacques-Bénigne 44, 45, 46, 47, 49, 52, 79, 91, 96, 215, 216, 252, 255, 259
Winthrop, Philip 183
Wolgemuth 246, 247, 248
Wu-i-šeng 204
Zacchia, Paolo 21, 40, 44, 45, 46, 81, 91, 96
Záhoř, Jindřich 162
Zampis, Anton 176
Zarda, Adalbert Vinzenz 23, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 241, 246
Zelnitzky, Johann 230
Zenon 37, 38
Zimmermann, Georg 90
Zola, Émile 135, 147, 148, 165, 178

ZDÁNLIVÁ SMRT

Noční můra
osvícenské
Evropy

VÁCLAV GRUBHOFFER

Grafická úprava a sazba Jakub Klimeš, REK plus s.r.o., Polička
Odpovědná redaktorka PhDr. Ivana Fridrichová-Sýkorová, Ph.D.
Technický redaktor Jan Jukl

Roku 2018 vydala Městská knihovna Polička, Palackého náměstí 64, 572 01 Polička
v edici Kulturní dějiny, svazek 1., jako svojí 11. publikaci
a nakladatelství Argo Milíčova 13, 130 00 Praha 3, jako svojí 3 512. publikaci

Vytiskla Těšínská tiskárna, a.s. Štefánikova 2, 737 01 Český Těšín

1. vydání v nákladu 1 500 ks
ISBN 978-80-906-8323-5 (Polička)
ISBN 978-80-257-2409-5 (Argo)

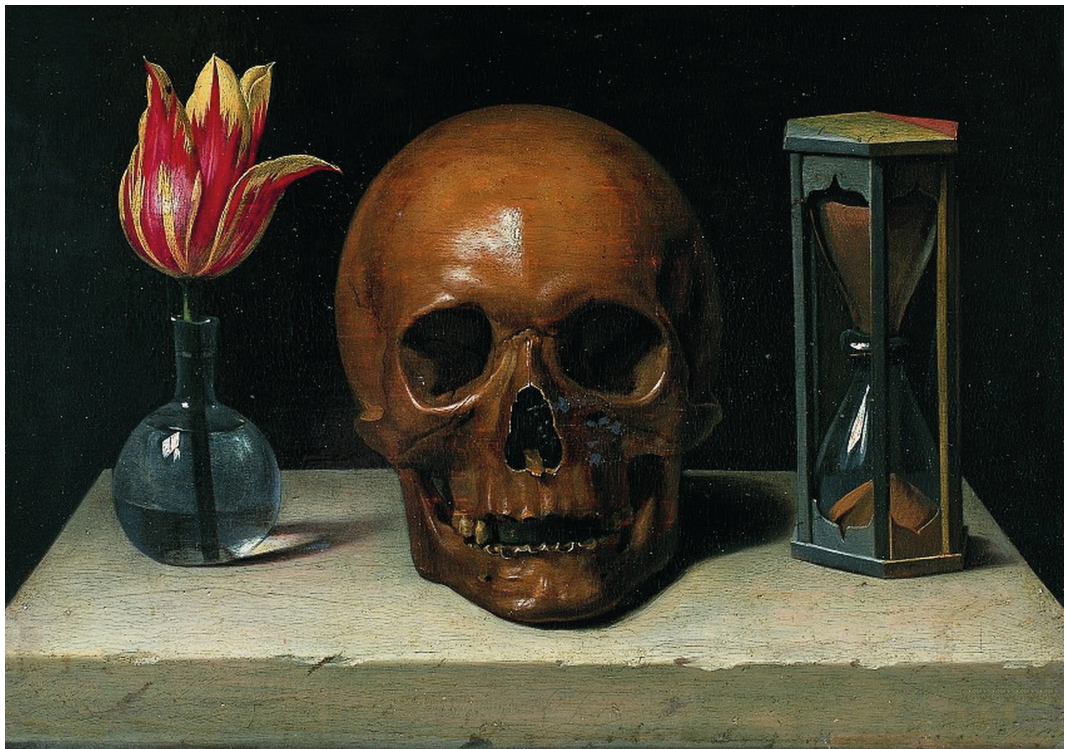
Naše knihy zakoupíte také na www.vecizpolicky.cz
a v internetovém knihkupectví Kosmas.cz

věci z Poličky

Obr. I. ▶ Strom života (El Árbol de la Vida). Ignacio de Ries (1612–po 1661). Katedrála v Segovii 1653. Španělsko.

Obr. II. ▶ Vanitas (Marnost). Philippe de Champaigne (1602–1674). Zátíší s lebkou, cca. 1671. Olej na plátně.

Obr. III. • Johann Heinrich Füssli/Henry Fuseli (1741–1825). Noční můra (The Nightmare). Olej na plátně. 1781.

Obr. IV. • Johann Heinrich Füssli/Henry Fuseli (1741–1825). Noční můra (The Nightmare). Olej na plátně. 1790–1791.

Obr. V. ▲ Michalský hřbitov v Poličce. Pohledově vpravo někdejší domek hrobníka č. 125 (nyní v rekonstrukci), vlevo pozdně barokní kostnice.

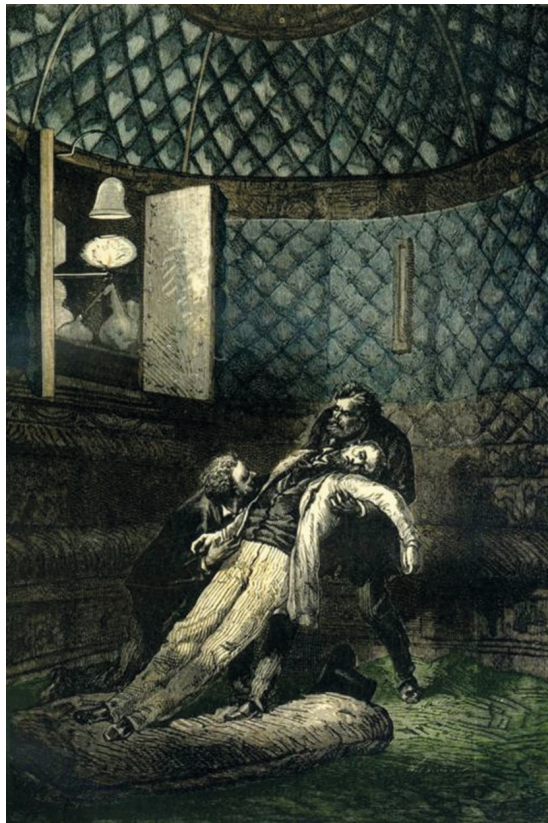
Obr. VI. ▼ Michalský hřbitov v Poličce, hlavní vstupní brána.

Obr. VII. ▼ Michalský hřbitov v Poličce, pohled na hřbitovní kostel svatého Michaela.

Obr. VIII. ▶ Náhrobek Václava Wratislava z Mitrowicz (1669–1712) v kostele svatého Jakuba Většího na Starém Městě pražském.

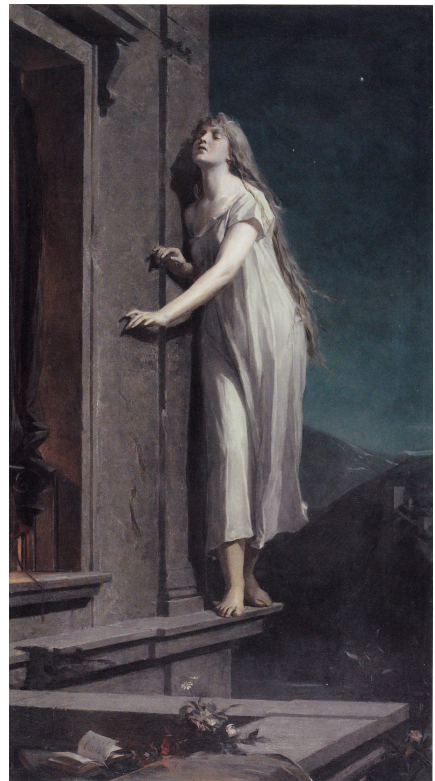
Obr. IX. ◀ Synkopa (ztráta vědomí) na ilustraci z díla Julese Verna Okolo měsíce. Dřevoryt. 1872. Émile-Antoine Bayard (1837–1891) a Alphonse de Neuville (1835–1885).

Obr. X. ▶ Pietro Longhi (1701–1785), Lo svenimento (Mdloby). Olej na plátně, kolem roku 1744.

Obr. XI. ▶ Náměsíčná (Somnambula), Maxmilián Pirner (1854–1924). Olej na plátně. 1878.

Obr. XII. • Josefínská rakev s výklopným dnem. 80. léta 18. století. Kopie podle originálu nacházejícího se v opevněném kostele svatého Michaela u Vösendorfu, Wachau, Dolní Rakousy. Bestattungsmuseum Wien.

Obr. XIII. • Caspar David Friedrich (1774–1840). Friedhofseingang (Hřbitovní brána). Olej na plátně, kolem roku 1825. Nedokončeno.

Obr. XIV. ▶ Caspar David Friedrich (1774–1840). Friedhof im Schnee (Hřbitov pod sněhem). Olej na plátně. 1826.

Obr. XV. ▶ Vídeňský Centrální hřbitov (Wiener Zentralfriedhof).

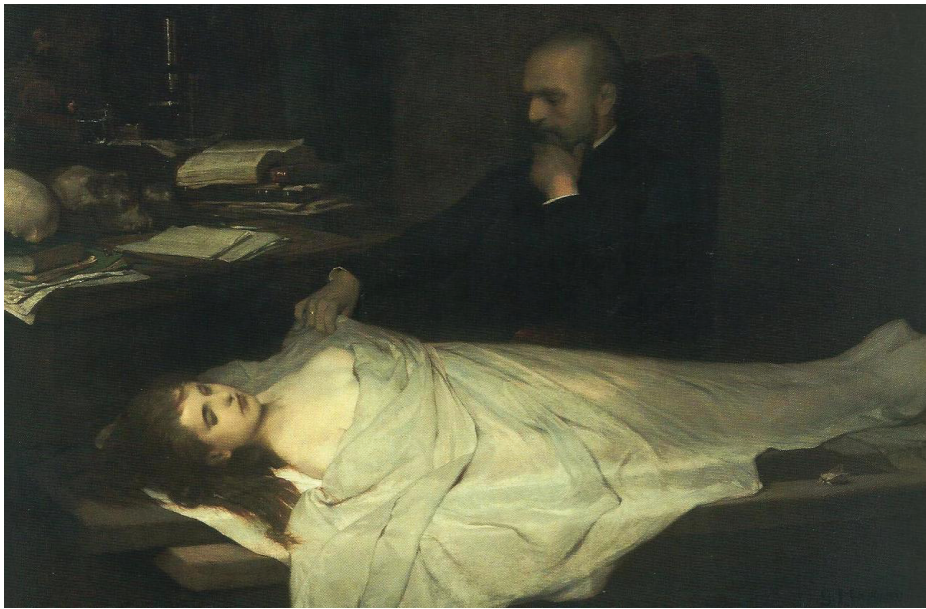

Obr. XVI. Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865). Am Allerseelentag (Na Dušičky). Malba. 1839.

Obr. XVII. Jakub Schikaneder (1855–1924). Na Dušičky. Olej na plátně. 1888.

Obr. XVIII. Anatom. Gabriel Cornelius von Max (1840–1915). Olej na plátně. 1869.

Obr. XIX. Anatomie. Beneš Knüpfer (1844–1910). Olej na plátně. 70. léta 19. století.

Obr. XX. • Původně kostnice, později márnice na venkovském hřbitově v Borové/Oldřiši u Poličky.

Obr. XXI. • Et in Arcadia Ego. Guercino (1591–1666). Olej na plátně, kolem roku 1618. Uloženo v Palazzo Barberini, Řím. Itálie.

Obr. XXII. • Et in Arcadio Ego. Nicolas Poussin (1594–1665). Olej na plátně, 1637–1638. Muzeum Louvre, Paříž. Francie.

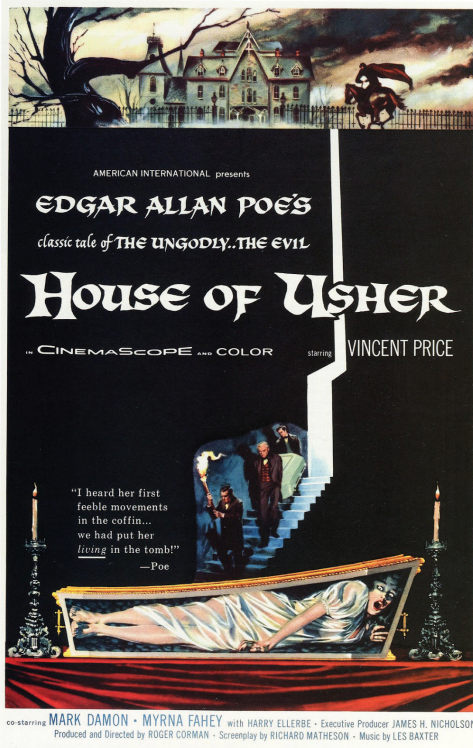

Obr. XXIII. ▶ Hrobník. Josef Mánes (1820–1871). Olej na plátně, 1843.

Obr. XXIV. ▶ Der Totengräber und der Todesengel (Hrobník a anděl smrti/ Smrt hrobníka). Carlos Schwabe (1866–1926). 90. léta 19. století.

Obr. XXV. ◀ House of Usher (Zánik domu Usherů). Filmový plakát. 1960.

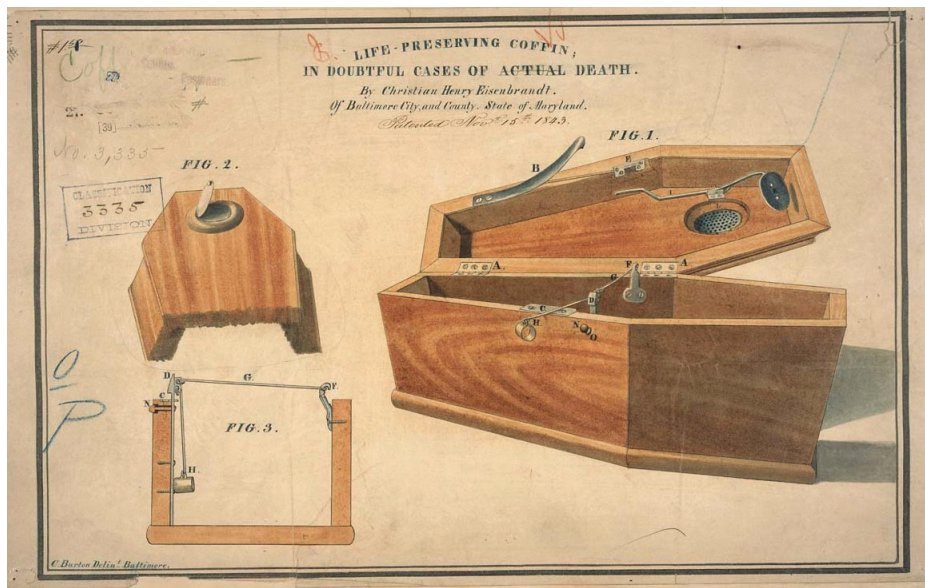
Obr. XXVI. ▶◀ The Premature Burial (Předčasný pohřeb). Filmový plakát. 1962.

Obr. XXVII. ▶ The Raven (Havran). Filmový plakát. 1963.

Obr. XXVIII. Předčasný pohřeb. Antoine Wiertz (1806–1865). Olej na plátně. 1854.

Obr. XXIX. Bezpečnostní rakev Christiana Eisenbrandta z roku 1843.

Obr. XXX. Jacob Franszn (asi 1635–1708) and family in his barber-surgeon shop (Jacob Franszn s rodinou u ranhojiče). Signováno H. Kerck. Olej na plátně. 1669.

Obr. XXXI. Smutná cesta (Truchlivý návrat). Jakub Schikaneder (1855–1924). Studie. 1886.

Obr. XXXII. A man being brought in by boat apparently drowned, his wife and family grieve on the shore (Muž záchraňující zdánlivě utopenou ve člunu, jeho žena a rodina truchlí na břehu). Akvarel Roberta Smirka (1753–1845).

Obr. XXXIII. Apoteóza prince Leopolda Brunšvického (Apotheose des Prinzen Leopold von Braunschweig) Johanna Heinricha Ramberga (1763–1840) z let 1787/1788. Kresba tuší.

Obr. XXXIV. Topící se Leopold Brunšvický. Grafický list. Autora a dataci se nepodařilo identifikovat.

